

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XXXVII
2018

IAȘI
2018

COMITETUL DE REDACȚIE

Senica ȚURCANU (redactor șef)

Lăcrămioara STRATULAT

Loredana SOLCAN

Sorin IFTIMI

Ioan IAȚCU

Adriana MIRON

Traduceri revizuite/realizate

Simona POSTOLACHE

Copertă și DTP

Cătălin HRIBAN

Adresa redacției

Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași

Muzeul de Istorie a Moldovei

Piața Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1

Iași, RO-700028

Telefon: 04 0232218383

Fax: 04 0332408166

e-mail: cercetari.istorice@yahoo.com

ISSN 1453-3960

EDITURA PALATUL CULTURII

Iași

SUMAR
SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

ABREVIERI <i>Abbreviations – Abreviations – Abkürzungen</i>	5
Senica ȚURCANU, Păsările în imaginarul lumii Cucuteni-Tripolie. Noi reprezentări plastice / <i>The Birds in the Imaginarium of Cucuteni-Trypillia World. New Plastic Representations</i>	11
George BODI, Loredana SOLCAN, Luminița BEJENARU, Considerații asupra reprezentărilor de bovine în decorul pictat al ceramicii Cucuteni-Tripolie / <i>Considerations on Bovine Representations in the Painted Decoration of Cucuteni-Trypillia Pottery</i>	61
Eduard RUSU, Polihronionul – modalitate de evidențiere a puterii domnești prin muzică / <i>The Polychronion – a Means of Emphasizing the Princely Power through Music</i>	85
Dan FLOAREȘ, Câteva observații privind originea și tinerețea lui Aron Vodă „Tiranul” / <i>Remarks Regarding the Origin and the Youth of Aaron Vodă “The Tyrant”</i>	95
Anton COȘA, Genealogie și heraldică: familia Stârcea / <i>Genealogy and Heraldry: the Stârcea Family</i>	101
Ștefan S. GOROVEI, Cantemireștii: contribuții genealogice și heraldice / <i>Les Cantemir: contributions généalogiques et héraldiques</i>	123

- Voica Maria PUȘCAȘU, **Palatul Culturii din Iași. Istorie, arheologie și restaurare. Observații de parament și rezultate ale cercetărilor arheologice preventive efectuate la edificiul Palatului Culturii din Iași în etapa octombrie 2008-ianuarie 2009/** *The Palace of Culture of Iasi. History, Archaeology and Restoration. Observations Related to its Facing and Results of Preventive Archaeological Research Carried out in the Palace of Culture of Iași during the Phase of October 2008 – January 2009...* 141
- Alina FELEA, **Relațiile de familie în Țara Moldovei (secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea): rudenia spirituală din naștia de botez /** *Family Relationships in Moldavia (17th Century – Beginning of 19th Century): the Spiritual Kinship Following Christening.....* 197
- Sorin IFTIMI, **Portretele familiei lui Antonie Vodă Ruset. De la frescă la șevalet /** *Les portraits de la famille D'Antonie Vodă Ruset. De la fresque au chevalet.....* 223
- Liliana CONDRATICOVA, **Schitul Hirova – de la întemeiere până la începutul secolului al XX-lea /** *Hirova Hermitage – Since its Foundation to the Beginning of the 20th century.....* 249
- Manole BRIHUNET, **Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil din satul Nimoreni, raionul Ialoveni, Republica Moldova /** *The Church of Saint Archangels Michael and Gabriel of Nimoreni village, Ialoveni District, Republic of Moldova.....* 259
- Violeta-Anca EPURE, **Aspecte de viață cotidiană în Principatele Române prepașoptiste surprinse de consulii și voiajorii francezi: așezările, casele, arhitectura /** *Aspects de la vie quotidienne des Principautés Roumaines avant 1848 surpris par les consuls et les voyageurs français: les établissements, les maisons, l'architecture.....* 271
- Corneliu CIUCANU, **De la Externe... în vâltoarea vieții politice interne. Relațiile dintre Nicolae Titulescu și Dreapta românească interbelică /** *From Foreign Affairs...to the Tumultuous Internal Political Life. The Relationships between Nicolae Titulescu and the Interwar Romanian Right-Wing.....* 289

Recenzii și note de lectură

- Daniel Ciucălău, *Sarmații în Nordul Moldovei. Catalog de expoziție*, Baia Mare, 2018, 41 p. (Ioan IAȚCU) 323
- Nicoleta Roman (editor), *Orphans and Abandoned Children in European History. Sixteenth to Twentieth Centuries*, New York, Routledge, 2018, 292 p. (Cristian CONSTANTIN) 325

ABREVIERI

ABBREVIATIONS - ABREVIATIONS - ABKURZUNGEN

AA	<i>Arta și Arheologia</i> , Iași.
AIAI/AIIX	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași/ Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”</i> , Iași.
ActaMS	<i>Acta Moldaviae Septentrionalis</i> , Muzeul Județean Botoșani.
Acta Siculica	<i>Acta Siculica. Anuarul Muzeului Național Secuiesc</i> , Sf. Gheorghe.
AMAE	Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, București.
ANIC	Arhivele Naționale Istorice Centrale, București.
ANRM	Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău.
Antiquity	<i>Antiquity</i> , Department of Archaeology Durham University, Durham, UK.
AP	<i>Analele Putnei</i> , Centrul de cercetare și documentare „Ștefan cel Mare”, Mănăstirea Putna.
Apulum	<i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Muzeul Național al Unirii, Alba-Iulia.
Arheologhja/Археология	<i>Arheologhja</i> , Akademia Nauk Ukraini Institut Archeologiji, Kiev.
ArhGen	<i>Arhiva Genealogică</i> , Academia Română. Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Iași.
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Institutul de Arheologie Iași.
BAI	<i>Bibliotheca Archaeologica Iassiensis</i> , Iași.
BAM	<i>Bibliotheca Archaeologica Moldaviae</i> , Iași.
BAR	<i>British Archaeological Reports. International Series</i> , Oxford.
BCMI	<i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , București.
BMA	<i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis</i> , Piatra-Neamț.
BMJT	<i>Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie</i> , Alexandria.
BOR	<i>Biserica Ortodoxă Română</i> , București.
BPS	<i>Baltic-Pontic Studies</i> , Poznań.

Carpica	<i>Carpica</i> , Muzeul Județean de Istorie „Iulian Antonescu”, Bacău.
CC	<i>Codrul Cosminului</i> , Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava.
CCAR	<i>Cronica cercetărilor arheologice din România</i> , CIMEC, București.
CI	<i>Cercetări Istorice</i> , Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
Dacia	<i>Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie</i> (1924-1947), București.
Dacia N. S.	<i>Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle Série</i> , București.
Danubius	<i>Danubius</i> , Muzeul de Istorie Galați.
DIR	<i>Documente privind istoria României</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
DRH	<i>Documenta Romaniae Historica</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
EurAnt	<i>Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens</i> , Deutsches Archäologisches Institut, Berlin.
Europa XXI	<i>Europa XXI</i> , Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, Iași.
Hierasus	<i>Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani</i> , Muzeul Județean Botoșani.
Historia Urbana	<i>Historia Urbana</i> , Academia Română. Comisia de Istorie a Orașelor din România, Sibiu.
IN	<i>Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei</i> , Iași.
JSRI	<i>Journal for the Study of Religions and Ideologies</i> , Societatea Academică de Cercetare a Religiiilor și Ideologiilor, Cluj-Napoca.
Materiale	<i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
MemAntiq	<i>Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis</i> , Complexul Muzeal Județean Neamț.
MI	<i>Magazin Istoric</i> , București.
MIA	<i>Materialy i issledovanija po archeologii SSSR</i> , Moscow, Izd-vo Akademii nauk SSSR.
Peuce	<i>Peuce</i> , Institutul de cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.
RA	<i>Revista Arhivelor</i> , Arhivele Naționale ale României, București.
RdI	<i>Revista de Istorie</i> , București.

RÉSEE	<i>Revue des Études Sud-Est Européenes</i> , Institutul de Studii Sud-Est Europene, București.
RHSEE	<i>Revue Historique du Sud-Est Européen</i> , București.
RIM	<i>Revista de Istorie a Moldovei</i> , Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău.
RMM/MIA	<i>Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă</i> , București.
Rsl	<i>Romanoslavica</i> , Universitatea din București, Asociația slaviștilor din România, București.
SCSI	<i>Studii și cercetări științifice. Istorie</i> , Iași.
SJANI	Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Iași.
SMIM	<i>Studii și Materiale de Istorie Medie</i> , Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București.
Sprawozdania Archeologiczne	<i>Sprawozdania Archeologiczne</i> , Instytut Archeologii i Etnologii, Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
Suceava	<i>Suceava, Anuarul Muzeului Bucovinei</i> , Suceava.
TV	<i>Teologie și viață. Revistă de gândire și spiritualitate</i> , Mitropolia Moldovei și Bucovinei, Iași.

PĂȘĂRILE ÎN IMAGINARUL LUMII CUCUTENI-TRIPOLIE. NOI REPREZENTĂRI PLASTICE*

Senica ȚURCANU¹

Cuvinte cheie: *păsări, reprezentări plastice, semnificație simbolică, Precucuteni, Ariușd, Cucuteni, Tripolie*

Keywords: *birds, plastic representations, symbolic meaning, Precucuteni, Ariușd, Cucuteni, Trypillia*

Considerații introductive

Din miile de situri repertoriate pe întinsul areal ocupat altădată de către comunitățile aparținând complexului cultural Precucuteni-Ariușd-Cucuteni-Tripolie² și din cele câteva sute cercetate mai mult sau mai puțin sistematic, doar câteva zeci au furnizat reprezentări ornitomorfe (vezi tabelul 1). Ele sunt realizate majoritar din ceramică, în *ronde bosse* ca reprezentări plastice individuale sau ca protome mai mult sau mai puțin schematizate și, mai rar, pictate pe pereții unor vase.

Stabilirea locului și rolului lor în imaginarul preistoric constituie încă o provocare pentru specialiști. De altfel, numărul studiilor care le-au fost dedicate

* O variantă a acestui material a fost publicată sub titlul *The Birds in the Imaginarium of Cucuteni-Trypillia World. New Plastic Representations*, în S. Țurcanu, C.-E. Ursu (eds.), *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe. Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, Suceava, 2018, 297-343.

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” – Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

² Complexul cultural Precucuteni-Ariușd-Cucuteni-Tripolie s-a format în sud-estul Transilvaniei și în zona de centru-vest a Moldovei și s-a extins treptat spre est și nord-est ajungând până la Nipru și atingând în faza sa de maximă expansiune zona de stepă din nord-vestul Mării Negre (în est), Podișul Podoliei și cel al Volhyniei (în nord), o suprafață totală de peste 350.000 km² (cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, editat de L. Stratulat, Iași, 2009, p. 15.

este destul de redus, în cei mai bine de 130 de ani de cercetare putând fi citate doar câteva titluri³.

Scopul principal al materialului nostru este acela de a introduce în circuitul științific câteva noi reprezentări ornitomorfe descoperite prin cercetările arheologice din ultimii ani sau chiar prin analiza atentă a unor materiale intrate de mult timp în depozite, dar nepublicate. Aceste descoperiri includ în aria de distribuție a reprezentărilor ornitomorfe noi puncte sau chiar piese speciale din punct de vedere tipologic, ceea ce face semnalarea lor importantă. Pentru corecta lor prezentare, am considerat adecvată realizarea unei succinte treceri în revistă a descoperirilor de acest gen din arealul complexului cultural Precucuteni-Ariuşd-Cucuteni-Tripolie, ca și a principalelor lor direcții de analiză și interpretare.

Adoptând și prelucrând tipologiile la care s-a făcut apel în ultimele lucrări în care a fost discutată această problematică⁴ apreciem că reprezentările ornitomorfe din mediul cultural analizat pot fi sistematizate în patru mari categorii subdivizate, fiecare, în câteva tipuri și subtipuri pe care le vom detalia în continuare:

I. Statuete ornitomorfe

Ia. Statuete ornitomorfe propriu-zise.

³ T. G. Movša, *Zobražennja ptahiv na rospisnomu posudi tripil'skoj kul'turi*, în *Arheologhja*, XIX, 1965, p. 100-105; A. Nițu, *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, în *CI*, VI, 1975, p. 45-54 (în continuare 1975a); Idem, *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, în *ArhMold*, VIII, 1975, p. 15-119 (în continuare 1975b); Idem, *Teme plastice ornitomorfe și zoomorfe pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *CI*, VII, 1976, p. 49-55; D. Boghian, C. Mihai, *Le complexe de culte et le vase à décor ornithomorphe peint découverts à Buznea (dép. de Iași)*, în M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI I, Iași, 1987, p. 313-324; D. Boghian, *Unele considerații referitoare la vasele cucuteniene cu decor ornitomorf pictat descoperite la Buznea (oraș Târgu Frumos, jud. Iași)*, în *CC*, I, 1995, 1, p. 195-203; V. Balabina, *Figurki životnykh v plastike Cucuteni-Tripol'ja*, Moskva, 1998; O. Iakubenko, *Tripil's'ki statuetki ptahiv u zbirtzi NMU*, în *Do 100-rečča NMIU: Mat-li naukovoprakt. konf. prisveačenoj Mižnarodnomu dnju muzeiv (1977 r.)*, Kiev, 1998, p. 42-59; E. Comșa, *Figurinele și alte piese de lut ars reprezentând păsări din epoca neolitică descoperite în Moldova*, în *CI*, XVIII-XX/1999-2001, 2002, p. 89-104; N. Burdo, *Ornitomorfni zobraženja*, în M. Videiko (ed.), *Enciklopedia Tripil's'koj Civilizacii*, t. 2, Kiev, 2004, p. 394-395; D. Garvăn, *Reprezentări ornitomorfe eneolitice din zona subcarpatică a Moldovei*, în *BMJT*, 3, 2011, p. 171-178; L. Bejenaru, D. Monah, *Depictions of Birds in the Cucuteni-Tripolye Civilisation*, în *International Journal of Osteoarchaeology*, 24, 2014, p. 424-437; D. V. Kiosak, V. I. Denysiuk, L. Yu. Polishchuk, *Ornitomorfnye brjzkal'tze tripil's'koj kul'turi z pivnoči odeščini*, în *Arheologhja*, 3, 2014, p. 67-72 (în continuare 2014a); Idem, *New Trypillian Bird-Shaped Rattle from Savran Region*, în *Trypillian Civilization Journal*, 2014-2, on line: <http://www.trypillia.com/2014/40-2014-2-archaeology-new-trypillian-bird-shaped-rattle-from-savran-region> (în continuare 2014b); L.-E. Istina, T.-T. Plăcintă, *Un capac cu reprezentare ornitomorfă descoperit în situl cucutenian de la Fulgeriș, com. Pâncești, jud. Bacău*, în *Carpica*, XLVII, 2018, p. 111-128.

⁴ N. Burdo, *op. cit.*; D. Garvăn, *op. cit.*; L. Bejenaru, D. Monah, *op. cit.*

- Ib. Statuete ornitomorfe cu recipient în partea dorsală.
- Ic. Statuete ornitomorfe de tip zornăitoare.
- Id. Statuete ornitomorfe de tip ocarină
- II. Recipiente ornitomorfizate
 - IIa. Vase ornitomorfe de tip *askos*
 - IIb. Vase ornitomorfizate prin intermediul protomelor
 - IIc. Vase ornitomorfizate prin intermediul torșilor
 - IId. Vase cu atribute ornitomorfe
- III. Instrumentar casnic cu mânere ornitomorfizate
- IV. Reprezentări pictate ornitomorfe

I. Statuete ornitomorfe

Ia. Statuete ornitomorfe propriu-zise (Fig. 1/1-8; 2/1, 4-5; 3/2). În acest moment, sunt repertoriate aproximativ 20 de puncte răspândite în tot arealul cultural de referință unde au fost descoperite statuete ornitomorfe (vezi tabelul 1)⁵. Numărul propriu-zis al pieselor este mai mare, deoarece din unele situri provin mai multe exemplare.

Cvasi-majoritatea reprezintă păsări cu aripile strânse figurate în picioare, mai precis poziționate pe un picioruș unic cilindric, în general scurt, frecvent evazat, cu baza circulară (Fig. 1/1-4, 6, 8). Între ele există deosebiri de nuanță care vizează: lungimea și poziția gâtului (arcuit-aplecat sau poziționat oblic cu capul în sus), modul de redare a cozii (scurtă ascuțită sau rotunjită, ușor evidențiată sau chiar atârând) și unele detalii de modelare și de ornamentare (incizii, pictură sau creștături) care indică ochii, penajul sau aripile. La toate exemplarele cunoscute capul este reprezentat stilizat, cu ciocul figurat conic-rotunjit. Sunt piese ale căror dimensiuni variază între 30 și 60 mm.

Sunt cunoscute doar patru piese care redau păsări cu aripile desfăcute (Fig. 1/5; 2/4-5; 3/2). Cea mai timpurie (Fig. 1/5) provine din nivelul Precucuteni III de la Târpești⁶. Păstrată fragmentar, piesa redă o pasăre realizată în mod tipic, cu corpul orientat în sus, poziționat pe un picior cilindric înalt, evazat în partea inferioară, cu baza circulară. Capul (astăzi lipsă) era redat pe un gât lung, vertical. Coda acestei păsări este diferit modelată față de cele ale altor reprezentări, fiind subțire, lungă, ușor arcuită și lăsată în jos. Deschiderea aripilor este mai mult sugerată. Ele apar ca două mici conuri poziționate lateral-simetric, trase din corpul

⁵ Avem cunoștință despre existența altor câteva piese inedite valorificate în diverse expoziții din Ucraina care apar în fotografiile postate pe diverse pagini de socializare *on line*, ca de exemplu în grupul Trypillian Civilization.

⁶ S. Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR 107, Oxford, 1981, p. 69, fig. 196/1=197/2.

piesei. Similară ca mod reprezentare a aripilor este și cea de-a doua piesă (Fig. 2/4) provenită din așezarea Cucuteni A₄ de la Drăgușeni⁷.

Cea de-a treia piesă (Fig. 2/5) provine din așezarea Cucuteni A₃ de la Hoiești⁸. Poziționată pe un suport cilindric scurt, ușor evazat, reprezentarea redă o pasăre cu aripile desfăcute și corpul poziționat orizontal (L = 57 mm). Capul, ușor ridicat, are figurat gâtul în modul tipic de redare a protomelor ornitomorfe contemporane (cu un fel de gușă). Ca și în cazul acestora, gâtul este perforat transversal. Aripile sunt redade deschise, fiind modelate ca două mici tortițe orizontale, aplatizate, de formă trapezoidal-rotunjită, ușor arcuite în sus. Modalitatea de redare a aripilor acestei piese este tipică reprezentărilor sudice descoperite în aria culturii Gumelnița⁹, transformând această reprezentare într-una specială, care indică conexiuni cu ariile culturale meridionale învecinate.

Aceeași modalitate de reprezentare a aripilor este ilustrată și de exemplarul fragmentar (Fig. 3/2) aflat în vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei¹⁰ a cărui proveniență nu este cunoscută. Și această piesă avea „aripile întinse lateral și date spre spate”, adică arcuite în sus, sugerând deschiderea și mișcarea lor în zbor. Despre această piesă se face o precizare extrem de interesantă, aceea că este modelată dintr-o „pastă fină și uscată la soare”. Fără a intra în detalii, subliniem faptul că realizarea unor piese din lut nears indică existența unor artefacte proiectate pentru a avea deliberat o existență pe termen scurt sau relativ scurt, în opoziție cu piesele realizate din ceramică de foarte bună calitate, arsă la temperaturi înalte. Deși greu de documentat, asemenea piese, care au fost doar uscate la soare, sunt atestate în neo-eneoliticul anatolian¹¹ și chiar în arealul cultural analizat¹². Din rațiuni evidente de natură tafonomică, ele sunt – de cele mai multe ori – invizibile arheologic.

⁷ S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tubingen, 2000, fig. 177/4.

⁸ N. Ursulescu, V. Cotiușă, F.-A. Tencariu, G. Bodi, L. Chirilă, R. Kogălniceanu, D. Garvăn, *Hoiești, com. Dumesti, jud. Iași, Punct: La Pod*, în *CCAR Campania 2004*, București, 2005, p. 178; R.-G. Furnică, *Reprezentări zoomorfe din neoliticul și eneoliticul României de la est de Carpați*, Teză de doctorat, Universitatea „A. I. Cuza” Iași, Iași, 2014, p. 25, fig. 25.

⁹ E. Comșa, *Figurine reprezentând păsări descoperite în Muntenia*, în *Materiale de istorie și muzeografie*, București, XIII, 1999, p. 13-18; R.-R. Andreescu, *Reprezentări ornitomorfe descoperite în așezarea de la Vitănești „Măgurice”, jud. Teleorman*, în *BMJT*, 4, 2012, p. 47-52.

¹⁰ N. Berlescu, *Plastica cucuteniană din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei*, în *ArhMold*, II-III, 1964, p. 75-76, pl. XXIV/10.

¹¹ P. R. S. Moorey, *Ancient Near Eastern Terracottas with a Catalogue of the Collection in the Ashmolean Museum*, Ashmolean Museum, Oxford, 2005, p. 17.

¹² O situație similară a fost surprinsă recent în laborator, în momentul restaurării unei străchini miniaturale provenită de la Scânteia.

În categoria statuetelor ornitomorfe se încadrează și o piesă descoperită în 2017 în așezarea Cucuteni A₃ de la Scânteia – *Dealul Bodeștilor* (Fig. 1/4)¹³. Deși schematic realizată, mica statueta este modelată cu măiestrie fiind extrem de sugestivă în a indica silueta unei păsări. Corpul zburătoarei este figurat în poziție aproximativ orizontală, sprijinit pe un suport scurt cilindric evazat, cu baza circulară concavă. Gâtul propriu-zis nu este individualizat, dar gușa tipică reprezentărilor ornitomorfe de la acest nivel cronologic este clar evidențiată.

Deși piesa a suferit o ardere secundară care i-a modificat aspectul inițial, putem afirma că nu a fost decorată.

Contextul propriu-zis al descoperirii nu furnizează elemente speciale. Statueta provine dintr-o zonă menajeră de la marginea unei locuințe (L15).

Ceea ce particularizează această reprezentare sunt dimensiunile sale miniaturale (H = 17 mm; L = 20 mm; l corp = 7 mm; D picior = 12 mm), ea fiind în momentul de față cea mai mică piesă de acest tip descoperită în întreg arealul de referință.

Cea mai apropiată piesă similară ca mod de redare a siluetei păsării provine de la Putinești I (Fig. 1/7) (datare: Precucuteni III/Tripolie A)¹⁴.

O altă piesă inedită aflată în patrimoniul Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași¹⁵ provine din așezarea eponimă a culturii, Cucuteni – *Cetățuie*¹⁶ (Fig. 2/1).

¹³ Așezarea Cucuteni A₃ de la Scânteia din punctul *Dealul Bodeștilor/La Nuci* a fost investigată prin cercetări arheologice sistematice în intervalul 1985-2005, de către o echipă coordonată de către C.-M. Lazarovici (Mantu). Cercetările au fost reluate recent, începând cu 2016. În această perioadă a fost investigată o suprafață de aproximativ 3600 mp. Au fost descoperite 15 locuințe de suprafață, peste 200 de gropi și o vatră în aer liber. Prospectările geomagnetice indică prezența în sit a încă cel puțin 55 de construcții protejate cu un sistem ingenios și complex de apărare. Caracteristica principală a așezării o reprezintă numărul foarte mare de reprezentări antropomorfe (peste 900 de piese) și proporția ridicată peste medie, printre acestea, a statuetelor masculine. Mai multe date concură pentru a indica așezarea de la Scânteia ca pe un posibil centru de cult în jurul căruia au gravitat așezări de mai mică întindere și importanță (cf. C.-M. Mantu, S. Țurcanu, *Scânteia – situl arheologic*, în V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Țurcanu (eds.), *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare*, Iași, 1999, p. 13-21; C.-M. Lazarovici, S. Țurcanu, *Scânteia – Dealul Bodești, Iași county/ Scânteia – Dealul Bodești, woj. Iași*, în I. Mareș (coord.), *Cucuteni Culture: art and religion/Kultura cucuteni: sztuka i religia*, Catalog, Suceava, 2009, p. 18-20; C.-M. Lazarovici, C. Mischka, *Prospectările magnetice de la Scânteia*, în *ArhMold*, XXXIX, 2016, p. 311-330.

¹⁴ S. Bodean, *Așezările culturii Precucuteni-Tripolie A din Republica Moldova*, Chișinău, 2001, p. 84, fig. 41/2.

¹⁵ Piesa este înregistrată la numărul de inventar 13577.

¹⁶ Descoperită în 1884 de către Th. Burada, așezarea eponimă a culturii Cucuteni a fost cercetată prin săpături arheologice sistematice de către N. Beldiceanu și Gr. C. Buțureanu (1888, 1895), H. Schmidt (1910-1911) și M. Petrescu-Dîmbovița (1961-1966). Situl are o stratigrafie impresionantă – care se întinde de-a lungul tuturor celor trei faze, cu mai multe etape de locuire – una dintre cele mai reprezentative la nivelul întregului complex cultural. Periodizarea clasică a culturii Cucuteni stabilită de

Piesa este marcată ca provenind din complexul II, carourile 78-82. Nu a fost ilustrată în monografia stațiunii, dar presupunem că este piesa la care se face referire ca fiind prezentă în inventarul locuinței II/12, alături de ceramică, câteva fragmente de statuete feminine, unelte din silex și un pandantiv din colț de mistreț perforat¹⁷. Locuința de mici dimensiuni a fost datată în etapa Cucuteni B_{1a}¹⁸.

Piesa realizată dintr-o pastă fină bine arsă de culoare găbui-cenușiu, este întregă. Dimensiunile sale sunt miniaturale: H = 29 mm; L = 27 mm; l = 13 mm. Ceea ce o individualizează este lipsa unui postament care să o susțină. Așa cum am precizat anterior, cel mai frecvent tip de postament este un picior unic, de formă cilindrică, cu baza ușor evazată, pe care sunt figurate în mod obișnuit statuetele ornotomorfe.

Corpul reprezentării este realizat prin modelarea unei mici piramide de argilă, poziționată cu vârful în jos; baza ei (situată în partea superioară) a fost „trasă” pentru a modela coada păsării (scurtă și ascuțită) și gâtul lung (raportat la dimensiunile întregii piese), tronconic, terminat cu un cap mic ușor individualizat, cu cioc scurt și ascuțit (Fig. 2/1a-b). Coada, corpul și gâtul piesei formează un arc de cerc cu deschidere concavă. Privit de sus corpul reprezentării este rombic, având o ușoară deschidere în zona mediană care sugerează aripile. Are fine nervuri și denivelări provenite din modelare care evidențiază milimetric diferite elemente morfologice. Deși miniaturală, piesa este realizată cu măiestrie și migală.

Mica statueta nu are stabilitate în poziție ortostatică (verticală). Din acest motiv, apreciem că ea nu a putut fi utilizată independent ca un fel de jeton într-o scenografie rituală, așa cum se poate presupune pentru statuetele ornotomorfe prezentate până acum. Morfologia și dimensiunile sale sugerează o piesă care se potrivește perfect între buricele degetelor. Degetul mare și cel mediu, cu rol de suport, iar arătătorul, poziționat în curbura spatelui. Cine și de ce o manipula este dificil de precizat în momentul de față.

Ea ilustrează un subtip special în clasificarea noastră. Nu există – până în prezent – analogii pentru acest tip de reprezentare.

Revenind la acest tip important de piese ornotomorfe, statuetele propriuzise, putem remarca că, deși rare, ele sunt prezente în majoritatea fazelor și etapelor complexului cultural Precucuteni-Ariușd-Cucuteni-Tripolie, în arealul ariușdean

către H. Schmidt are la bază descoperirile din acest sit. Așezarea a fost fortificată cu un sistem ingenios realizat, adaptat la realitățile geo-morfologice. Un element care particularizează această așezare îl reprezintă existența unor locuințe cu platformă de piatră, alături de locuințele cu platforme de lut (H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien. Die Befestigte Siedlung mit bemalte Keramik von der Steinzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*, Verlag Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig, 1932; M. Petrescu-Dimbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, BMA XIV, Piatra-Neamț, 2004.

¹⁷ M. Petrescu-Dimbovița, M.-C. Văleanu, *op. cit.*, p. 66.

¹⁸ *Ibidem*.

din sud-estul Transilvaniei (la Păuleni), cât și la vest de Prut, atât în așezările Precucuteni III (la Târpești, Târgu Frumos, Traian – *Dealul Fântânilor* și Poduri), ca și în siturile Cucuteni A (la Bârlălești – *Sturza*, Păuleni, Hăbășești, Hoisești, Scânteia, Trușești și Drăgușeni) și chiar în cele Cucuteni B (la Ghelăiești, Fetești și Cucuteni). În arealul estic și nordic al complexului cultural analizat sunt prezente în special în așezările Precucuteni III/Tripolie A de la Bernovo-Luka, Mogylna III, Putinești, Sabatinovka II, dar și în situri târzii datate în Tripolie CI din regiunea Cherkasî și Uman.

Ib. Statuete ornitomorfe cu recipient/cavitate în partea dorsală (Fig. 3/3). Un tip distinct în cadrul categoriei statuetelor ornitomorfe îl reprezintă statuetele care au înglobat în corpul lor propriu-zis, mai precis de-a lungul zonei spinale, un mic recipient¹⁹.

Este cunoscută o singură piesă de acest tip (Fig. 3/3) în întreaga arie de răspândire a comunităților analizate, provenind de la Poduri²⁰. Nivelul cronologic căruia îi aparține este incert²¹.

Piesa, păstrată în proporție de două treimi (îi lipsește capul), este o statueta tipică care redă corpul unei păsări în poziție orizontală poziționat pe un picior cilindric scurt, ușor evazat, cu baza circulară concavă²². Micul recipient – poziționat longitudinal în corpul reprezentării – are o lungime de 30 mm și o adâncime cu aproximativ aceleași dimensiuni. Marginea superioară a recipientului este bine conturată, fiind chiar ușor îngroșată spre interior. Suprafața interioară a acestei cavități este acoperită cu un strat de culoare alb-gălbui. Nu este cert dacă acesta reprezintă un strat pictural sau o depunere datorată unei substanțe pe care a conținut-o²³.

¹⁹ În mediul cultural analizat sunt cunoscute mai multe statuete zoomorfe reprezentând mamifere, cu recipiente în partea dorsală (vezi, ca exemplu, L. Stratulat, S. Țurcanu, L. Solcan, *Cultura Cucuteni: valori regăsite ale preistoriei europene/Cucuteni Culture. Rediscovered Values of the European Prehistory*, Catalog de expoziție/Exhibition Catalogue, Iași, 2013, cat. 78; S.J. Sztáncsuj, *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2015, pl. CCXXVI/2, 11, 15, 16; CCXXXI/8, 12; CCXXXIII/12, 14; CCXXXV/1, 7, 9). Indicate frecvent cu denumirea de vase zoomorfe, ele se apropie morfologic de statuete, fapt ce ne-a determinat să le încadrăm în această categorie.

²⁰ D. Garvăn, *op. cit.*, p. 172, pl. III/1.

²¹ Așezarea Poduri – *Dealul Ghindaru* reprezintă un *tell* cucutenian cu o succesiune stratigrafică impresionantă. Cel mai vechi nivel de locuire datează din Precucuteni II, cel mai recent, din Cucuteni B₂ (cf. D. Monah, Șt. Cucuș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 131; D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri – Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, BMA XIII, Piatra-Neamț, 2003; Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, *Poduri – Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C (2005-2009)*, Piatra-Neamț, 2009).

²² D. Garvăn, *op. cit.*, p. 172, pl. III/1.

²³ *Ibidem*, p. 172.

Piesele zoomorfe cu recipient dorsal au analogii în mai multe culturi neo-eneolitice atât în spațiul balcano-eggean cât și în cel anatolian²⁴. Originea și destinația lor au fost amplu discutate în literatura de specialitate, majoritatea ipotezelor avansate indicând folosirea lor ca mici vase de iluminat sau recipiente pentru substanțe speciale, folosite în anumite scenografii rituale²⁵.

Ic. Tipul care numără cele mai numeroase piese ornitomorfe – cel puțin până în acest moment – este cel al **statuetelor ornitomorfe de tip zornăitoare** (Fig. 4/1-5). Sunt cunoscute în jur de 30 de piese descoperite în aproximativ 20 de puncte (vezi tabelul 1).

Cu câteva excepții pe care le vom detalia mai jos, cvasi-majoritatea pieselor aparținând acestui tip sunt unitare ca mod de reprezentare. Ele figurează corpul unei păsări poziționat orizontal pe un picior cilindric cu partea inferioară ușor evazată. În general, baza piciorului are formă de inimă²⁶.

Corpul propriu-zis al reprezentării ornitomorfe este ovoidal. Aripile sunt figurate ca fiind lipite de corp, indicate prin rotunjiri laterale, diferit evidențiate, de la caz la caz. Coada este uneori rotunjită, evidențiată și special decorată, alteori cvasi-inexistentă sau triunghiular-ascuțită. Capul este întotdeauna figurat ridicat.

Ceea ce particularizează acest tip, diferențându-l de celelalte reprezentări ornitomorfe în *ronde bosse*, este prezența unei cavități interioare în care erau puse bile din ceramică sau (poate) pietre de mici dimensiuni. Extensia ei și modul său de înglobare în ansamblul piesei indică existența mai multor variante tipologice/subtipuri.

Numeroasele exemplare descoperite în stare fragmentară au prilejuit observații asupra acestei cavități care, din punctul de vedere al calității sunetului, avea rol de „cameră de rezonanță”. În primul rând, există diferențe notabile în ceea ce privește dimensiunile sale. Uneori ocupă spațiu doar în zona corpului propriu-zis; alteori ea se extinde și la nivelul piciorului²⁷. Există însă și situații când întreaga suprafață interioară a piesei se constituie într-o cavitate (Fig. 4/2). Tipologic, dacă primele piese pot fi considerate statuete ornitomorfe cu cavitate interioară, în ultimele cazuri citate, aveam practic de-a face cu recipiente propriu-zise închise, cu pereții modelați în mod similar cu cei ai vaselor²⁸. Cel mai notabil exemplu pentru a ilustra acest ultim subtip de piese provine de la Koszówce (Fig. 4/2).

²⁴ A. Nițu, *Reprezentări zoomorfe plastice pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană*, în *ArhMold*, VII, 1972, p. 9-96.

²⁵ *Ibidem*; E. Bánffy, *Cult Objects of the Neolithic Lengyel Culture. Connections and Interpretation*, Budapest, 1997.

²⁶ O. Iakubenko, *op. cit.*, p. 47.

²⁷ *Ibidem*, p. 47.

²⁸ Compararea cea mai la îndemână pentru acest tip de piesă o reprezintă pușculițele actuale, fără fanta specială.

Uneori suprafața interioară a acestor cavități a beneficiat de un tratament special fiind foarte bine netezită²⁹.

Până în momentul de față sunt ilustrate în publicații doar două piese întregi, care încă păstrează și bilele din interior, cea de la Hetmanivka 1 (Fig. 4/3)³⁰ și cea de la Brânzeni VIII (Fig. 4/4)³¹.

O radiografie a piesei descoperite recent la Hetmanivka I³² a relevat faptul că piesa cu dimensiunile de H = 66 mm și L = 59 mm are o cavitate de 30x32 mm, de formă ovală, poziționată central în corpul propriu-zis al reprezentării, care conține patru mici bile de argilă.

Și aceste piese sunt modelate conform unui canon destul de rigid de reprezentare. Deși descoperite în situri aflate la distanțe mari unul de altul, asemănarea formală dintre piesele de acest tip este uneori surprinzătoare. Analizând mai multe exemplare și remarcând existența unor elemente morfologice care se repetă, Olena Iakubenko a avansat ideea conform căreia nu este exclus ca pentru realizarea acestora să se fi folosit un gen de tipare-cofraj³³.

Toate zornăitoarele păsări sunt bine arse. În cazul pieselor pentru care există informații despre pastă (aproximativ jumătate din piesele cunoscute), aceasta este fină cu adaos măcinat de cioburi pisate, nisip și chiar degresanți organici. O observație interesantă care s-a făcut asupra uneia dintre piese a fost aceea că zornăitoarea a fost modelată din amestecul a două luturi de culoare diferită, unul roșu, celălalt alb³⁴. Nu avem nici o îndoială că acest mod de realizare este în conexiune cu semantica piesei.

Și la nivelul decorului se remarcă elemente de unitate. Cvasi-majoritatea pieselor sunt acoperite cu angobă gălbui-portocalie sau chiar roșiatică. Unele conservă și un decor pictat aplicat peste angobă. În decorul pictat apar figurate motive liniare, cercuri concentrice și, pe spatele piesei, un motiv „în brăduț” cu deschiderea spre coada reprezentării interpretat ca fiind ilustrarea „pomului vieții”. Linii incizate completează sau subliniază anumite motive decorative³⁵.

Mărimea zornăitoarelor păsări este diferită. Indicarea lungimii lor complete și a înălțimii este dificilă din cauza fragmentării majorității exemplarelor. Luând în considerare înălțimea la baza gâtului, Vera Balabina a stabilit că ea variază de la

²⁹ O. Iakubenko, *op. cit.*, p. 46.

³⁰ D. V. Kiosak *et al.*, *op. cit.*, 2014a, p. 67-72, fig. 3-4; Idem, *op. cit.*, 2014b.

³¹ S. Țerna, S. Heghea, *Middle and Late Copper Age Settlements from the Brânzeni Microzone on the Prut River: Older Research in the Modern Background*, în *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, 2017, p. 306-307, fig. 10/12.

³² D. V. Kiosak *et al.*, *op. cit.*, 2014a, fig. 4.

³³ O. Iakubenko, *op. cit.*, p. 44.

³⁴ V. Balabina, *op. cit.*, p. 191.

³⁵ *Ibidem*, p. 189-192; O. Iakubenko, *op. cit.*, pl. 2/6-9, 4/22-23; E. V. Ovchinnikov, *Tripil'ske kul'tura kaniv's'kogo podniprova (etapi B II - C I)*, Kiev, 2005, fig. 120/7.

35 până la 68 mm. Până în prezent, cea mai înaltă piesă conservată integral este cea de la Brânzeni VIII care are înălțimea totală de 95 mm³⁶.

O situație aparte se remarcă însă în cazul pieselor provenite din zona de sud a Bugului care, deși fragmentare, se caracterizează prin dimensiuni considerabile. Fragmentele conservate indică faptul că piesele întregi de acest tip aveau înălțimi cuprinse între 150 și 250 mm. Situația trebuie privită în conexiune cu „gigantismul” ce caracterizează ansamblul plasticii antropomorfe și zoomorfe din această zonă, situație de la care piesele de tip zornăitoare nu fac excepție³⁷.

La modul practic, tipurile în discuție ilustrează cel puțin două specii de păsări. Unele sunt păsări solide și înalte, altele sunt masive și scunde. Analizele realizate de către arheologi în colaborare cu arheozoologi au indicat, pentru prima situație dropia și pentru cea de-a doua, anatidele, rațele fiind cel mai des invocate.

Cele mai timpurii piese de acest tip provin de la Bernovo Luka și sunt atribuite fazei Precucuteni III/Tripolie A. Câteva exemplare sunt cunoscute și în Cucuteni AB/Tripolie BII, la Iabloana, Zalesčiki, Penejkovo³⁸. Despre aceste piese s-a apreciat că se apropie la nivelul aspectului formal, de statuetele ornitomorfe propriu-zise.

Despre exemplarele cele mai numeroase – care apar în nivelurile târzii, Cucuteni B/Tripolie CI-CII – s-a afirmat că dezvoltă o morfologie specială, tipică. Cităm astfel de descoperiri atât pe teritoriul actual al Republicii Moldova, la Brânzeni VIII, Racovaș și Glavan I³⁹, cât și al Ucrainei, la Koszylowcze, Talianki, Hetmanivka I, Pekari II și Grizorivka⁴⁰.

Remarcăm faptul că în arealul de la vest de Prut era cunoscută până acum o singură piesă de acest tip, la Trușești. Autorul cercetării precizează că sub platforma unei locuințe aparținând fazei Cucuteni A (L IV) a fost descoperită „o sunătoare în formă de pasăre cu bile în interior”⁴¹, descriere care indică o piesă întreagă. Din păcate, ea nu este ilustrată în nici unul din materialele publicate de-a lungul timpului. Piesa de la Trușești pare a fi, până în momentul de față, singura piesă cunoscută la nivelul fazei Cucuteni A. Date fiind condițiile de descoperire deja

³⁶ V. Balabina, *op. cit.*, p. 191.

³⁷ O. Iakubenko, *op. cit.*, p. 43-47.

³⁸ V. Balabina, *op. cit.*, fig. 98/1-5, 99/1.

³⁹ *Ibidem*, fig. 100, 101, 102/1.

⁴⁰ C. Hadaczek, *La colonie industrielle de Koszylowcze (aron.-t de Zaleszczyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles*, Les Monuments Archéologiques de la Galicie I, Lwów, 1912, t. XX/172; V. Balabina, *op. cit.*, fig. 102/1); D. V. Kiosak *et al.*, *op. cit.*, 2014a, p. 67-72, fig. 3-4; Idem, *op. cit.*, 2014b; E. V. Ovchinnikov, *op. cit.*, p. 108-109, fig. 120/5, 7.

⁴¹ M. Petrescu-Dimbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești – monografie arheologică*, București-Iași, 1999, p. 36.

menționate, precum și existența unui nivel Cucuteni B₂ în aceeași așezare⁴², apreciem că nu este exclus ca piesa să fie, totuși, mai târzie.

Din sudul aceluiași areal geografic de la vest de Prut provine o piesă recent identificată de noi (Fig. 4/5) în materialele vechi din depozitele aparținând Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași. Ea a fost descoperită în așezarea Cucuteni B₂ de la Podei-Târgu Ocna (jud. Bacău)⁴³, fiind marcată ca atare.

Piesa, fragmentară, figurează în mod evident o pasăre. Ea nu este modelată după tipicul pieselor similare, deja prezentate. Statueta – destul de masivă – este spartă din vechime, aproximativ longitudinal. Se păstrează capul și o parte din corpul propriu-zis; îi lipsește partea posterioară. Dimensiunile fragmentului păstrat sunt: H = 74 mm; L = 84 mm; l = 32 mm. Având în vedere soliditatea piesei, nu excludem posibilitatea spargerii sale intenționate, fie în cadrul unui proces de „enchainment”, așa cum a fost el definit în literatura de specialitate⁴⁴, fie pur și simplu, pentru curiozitatea de a deschide cavitatea interioară.

Capul este poziționat pe un gât bine individualizat. Ciocul ușor evidențiat este bont și rotunjit. Ochiul este redat printr-o perforație cu diametrul aproximativ de 3 mm care străbate transversal capul reprezentării. Un mod similar de realizare a ochilor se întâlnește și la alte piese ornitomorfe, fie ele statuete sau protome (Luka Vrublevetkaia, Druța I)⁴⁵. La conjuncția gâtului cu corpul propriu-zis este realizată gușa tipică reprezentărilor ornitomorfe, așa cum o întâlnim și la alte tipuri de astfel de piese, anterior prezentate care coincide, în acest caz, cu carena sternului. Nu putem afirma cu certitudine cum arăta partea inferioară a piesei. În porțiunea păstrată, reprezentarea nu avea picior/picioare. Nu excludem însă posibilitatea ca piesa să fi fost susținută de un picior cilindric plin la interior.

Longitudinal, cavitatea în care erau poziționate bilele ocupa doar o mică parte din corpul propriu-zis al reprezentării: din lungimea păstrată, de 84 mm, se conservă doar pe 22 mm. În schimb, în înălțime, ea are un diametru destul de mare, ocupând 32 mm din totalul de 48 mm al corpului propriu-zis. Aceste caracteristici

⁴² *Ibidem*, p. 23.

⁴³ Așezarea Cucuteni B₂ din acest punct a fost investigată, prin sondaje de relativ mică amploare, încă din perioada interbelică, de către C. Matasă. Cercetările au fost reluate în deceniul 8 al secolului trecut de către Șt. Cucuș, D. Monah și S. Antonescu. Deși nici aceste investigații nu au depășit stadiul unor sondaje de informare, s-a apreciat că așezarea de la Podei are o importanță deosebită în definirea etapei Cucuteni B₂. Aici au fost descoperite trei topoare de aramă cu brațele în cruce care au permis definirea tipului eponim, Tg. Ocna. De asemenea, unele materiale ceramice au permis să se susțină contemporaneitatea așezării cu unele stațiuni Cernavoda I (cf. D. Monah, Șt. Cucuș, *op. cit.*, p. 153 și bibliografia; pentru topoare (cu bibliografia actualizată): I. Mareș, *Metalurgia aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni*, Suceava, 2012, p. 335-338.

⁴⁴ J. Chapman, *Fragmentation in Archaeology. People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, London and New York, 2000.

⁴⁵ V. Balabina, *op. cit.*, p. 147, fig. 83/5, 84/5.

ne determină să includem piesa în subtipul statuetei ornitomorfe cu cavitate interioară. Suprafața interioară a cavității nu a beneficiat de o atenție specială.

Piesa reprezintă, până în momentul de față, un unicat în arealul cultural analizat.

Mai există și o altă piesă (Fig. 4/1) care face notă total aparte în acest tip, al zornăitoarelor. Ea a fost descoperită la Grebeni și s-a apreciat că ilustrează un cap de pasăre⁴⁶. Interpretată drept un cap de rață moțată (*Aythya fuligula*), piesa este de formă ovoidală, poziționată vertical pe un picior scurt cilindric, ușor evazat la bază, interpretat drept gât al păsării. Posteriorul piesei a fost interpretat ca redând moțul tipic pentru anumite specii de rațe. Ciocul conic ascuțit prezintă în partea superioară o ușoară îngroșare, asemănătoare cu cea prezentă în morfologia unor anumite specii de rațe, ca de exemplu, rațele leșești. Ochii sunt reprezentați prin impresiuni punctiforme evidente.

Valorizând puterea sunetului și permițând o abordare senzorială a lumii Cucuteni-Tripolie, subtipurile de zornăitori identificate au sunete diferite ca înălțime, durată, calitate și intensitate.

Piese din subtipul recipientelor închise produceau un zgomot extrem de puternic, ce putea fi auzit de la mare distanță, motiv pentru care apreciem că erau folosite în diferite ceremonii publice ce presupuneau prezența unui auditoriu.

În cazul pieselor încadrate drept statuete ornitomorfe cu cavitate interioară, sunetele pe care le produceau când erau scuturate puteau fi auzite doar la mică distanță de persoana care le utiliza. În acest caz, apreciem că rolul lor era acela de a produce zgomot, dar nu în cadrul unor ceremonii publice sau, poate, mai exact, nu pentru urechile oamenilor. Apreciam că rolul lor era acela de a acompania – cu zornăitul lor caracteristic – anumite activități cu caracter ritual, că puteau avea rol apotropaic și că sunetele lor le erau destinate unor entități din alte lumi, zei, spirite sau chiar demoni.

Id. Statuetele ornitomorfe de tip ocarină (Fig. 2/2-3) reprezintă un tip relativ recent menționat în bibliografia de specialitate⁴⁷.

Ocarina este un instrument muzical popular de suflat care, manipulat corespunzător, emite sunete asemănătoare fluierului. Forma sa cea mai des întâlnită este ovoidal-alungită. În funcție de efectul sonor urmărit, dar și de alte considerente care țin atât de estetică cât și, cu mare probabilitate, de anumite valențe simbolice, forma ocarinei este variabilă, fiind inclusiv ornitomorfă.

Specificul instrumentului rezidă în faptul că la un capăt al său se găsește o fantă/o gaură prin care se suflă, iar pe corpul propriu-zis are mai multe găuri pe care cântărețul le poate închide cu ajutorul degetelor, ca la fluier, modificând înălțimea sunetelor. Prin structura lor, aceste piese sunt goale în interior.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 191, fig. 99/2.

⁴⁷ O. Iakubenko, *op. cit.*, p. 53-54, fig. 3/13-14.

Considerată ca fiind cel mai vechi instrument muzical inventat de om, ocarina este cunoscută pe o arie geografică întinsă pornind din India și China, acoperind Africa centrală și Egiptul, America precolumbiană și Europa⁴⁸.

Astfel de piese se întâlnesc și astăzi în rândul instrumentelor muzicale tradiționale, fiind realizate din lemn (în special de prun), ceramică și metal.

Singurele piese de tip ocarină din arealul cultural analizat au formă ornitomorfă. Până în momentul de față, sunt publicate doar două exemplare aparținând acestui tip (Fig. 2/2-3). Ambele provin din cercetări mai vechi din arealul nord-estic, din regiunea Uman și din așezarea de la Sușkivka, aflată în aceeași zonă geografică și sunt date în faza Tripolie BII-CI⁴⁹.

Deși ambele exemplare sunt conservate fragmentar, ele prezintă structura și orificiile pentru trecerea aerului, specifice pieselor de tip ocarină documentând, dincolo de perspectiva ornitomorfă a studiului nostru, cunoașterea acestui tip de instrument muzical în aria culturală analizată.

II. Recipiente ornitomorfizate

Această importantă categorie de piese cuprinde mai multe tipuri de piese: a) vase ornitomorfe de tip *askos*; b) vasele ornitomorfizate prin intermediul protomelor; c) vase ornitomorfizate prin intermediul tortițelor; d) vase cu attribute ornitomorfe (vezi tabelul 1).

IIa. Vase ornitomorfe de tip *askos* (Fig. 5/1-6). Recipientele de acest tip reprezintă forme ceramice extrem de rare. În tot arealul complexului cultural analizat sunt cunoscute doar 7 puncte cu astfel de descoperiri însumând 12 piese. Ele sunt specifice unui orizont cronologic limitat, timpuriu, Precucuteni II/Tripolie A-Cucuteni A/Tripolie BI. Sunt prezente în așezări precucuteniene situate atât la vest (Isaiia) cât și la est (Coșernița, Luka Vrublevkaia) de Prut. La nivel Cucuteni A, descoperirile (Ariușd, Poduri, Brad) se limitează doar la zona sudică a arealului cultural analizat.

Morfologia acestor recipiente este variată, fiind cunoscute atât forme schematizate cât și vase naturaliste cu formă și/sau decor care ilustrează evident elemente ornitomorfe.

Cvasi-majoritatea pieselor⁵⁰ au fundul plat, corp tipic askoidal (ovoidal aplatizat, poziționat oblic) și gura – în general oblică – situată lateral, asimetric,

⁴⁸ „History of the Ocarina”: <https://web.archive.org/web/20130313064537/http://ocarinaforest.com/info/ocarina-history/>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Ocarina>.

⁴⁹ O. Iakubenko, *op. cit.*, p. 53-54, fig. 3/13-14.

⁵⁰ V. Marchevici, *Vase zoomorfe eneolitice din Republica Moldova*, în Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujurd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, BMA II, Piatra-Neamț, 1996, p. 253, fig. 1/1; D. Monah *et al.*, *op. cit.*, p. 115, 159 (cat. 94); p. 169 (cat. 143).

uneori deschisă direct din corpul vasului, altele poziționată pe un gât cilindric⁵¹. Unele recipiente au o toartă arcuită care face legătura între gura și fundul vasului (Fig. 5/1)⁵², altele au mici tortițe-buton cu rol decorativ (Fig. 5/2)⁵³.

O piesă a cărei formă iese din tiparul obișnuit a fost descoperită la Poduri (Fig. 5/5)⁵⁴. Constituind o reprezentare naturalistă, evident ornitomorfizată, vasul are jumătatea inferioară tronconică, în timp ce jumătatea sa superioară (gâtul) este cilindrică. Coadă păsării – scurtă și rotunjită – este realizată pe diametrul maxim la îmbinarea celor două părți componente ale vasului. Două proeminențe conice diametral opuse – situate aproximativ la jumătatea vasului, la baza gâtului – redau aripile.

Decorul vaselor de tip *askos* este variat. Unele piese sunt nedecorate. Altele prezintă motive incizate, creștături, alveole și caneluri care indică penajul sau care evidențiază anumite elemente morfologice ornitomorfe (coadă, aripi, gât). Pictura cu alb și/sau roșu completează și/sau dublează motivele decorative (Fig. 5/3, 6)⁵⁵.

Dimensional, cele mai mari piese ating 250 mm înălțime. Există și variante miniaturale (cu înălțimi variind între 35 mm și 80 mm) (Fig. 5/1-2)⁵⁶.

S-a apreciat că, în general, exemplarele descoperite în aria culturală analizată sunt realizate local după modele sudice⁵⁷. Analogiile cele mai apropiate ale acestor vase trebuie căutate în ariile culturale sudice din zonele învecinate (Gumelnița-Karanovo VI, aspectul cultural Stoicani-Aldeni, Sălcuța-Krivodol). Mergând pe filiera primelor culturi neolitice, pentru originea lor sunt indicate Anatolia și chiar culturile Orientului îndepărtat din Mesopotamia și Elam⁵⁸.

IIb. Cel de-al doilea tip din această categorie, probabil cel mai frecvent întâlnit, este reprezentat de **vasele ornitomorfizate prin intermediul protomelor** (Fig. 3/1; 6-8). În cadrul acestora diferențiem *recipientele și capacele*.

⁵¹ Cel mai probabil, în opinia noastră, piesele cu gât cilindric aveau capace în formă de cap. Din păcate, până la descoperirea unor astfel de piese, afirmația noastră rămâne la nivel de supoziție.

⁵² N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isăia*, Iași, 2006, p. 123, cat. 39.

⁵³ S. J. Sztáncsuj, *op. cit.*, 2015, p. 247, pl. CCXXXVI/1-3.

⁵⁴ D. Monah *et al.*, *op. cit.*, p. 227, cat. 321.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 159, 169; V. Marchevis, *op. cit.*, 1996, p. 253.

⁵⁶ D. Monah *et al.*, *op. cit.*, p. 159, cat. 94; L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *Cucuteni-Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, Palazzo della Cancelleria, Rome-Vatican, 16 September-31 October 2008, București, 2008, p. 235-236, cat. R178, R179.

⁵⁷ L. Bejenaru, D. Monah, *op. cit.*, p. 428-430.

⁵⁸ A. Nițu, *op. cit.*, 1972, p. 21-28; I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 1983, p. 80-81; S. Marinescu-Bilcu, *Askoi et Rhytoms Énéolithiques des régions Balkano-Danubiennes et leurs relations avec le sud, à la lumière de quelques pièces de Căscioarele*, în *Dacia*, N. S., XXXIV, 1990, p. 5-21; V.-M. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI. Fazele A1 și A2*, Constanța, 2005, p. 46-47.

În cazul recipientelor propriu-zise, protomele puteau fi aplicate pe corpul vaselor sau pe buza lor (Fig. 6/1-6). Ca tehnică de realizare, în marea majoritate a cazurilor, vasele erau modelate separat în forme tipice, protomele fiind adăugate ulterior.

Nici aceste piese nu constituie inventar comun. Până în momentul de față, din tot arealul de referință, este reconstituit un singur vas întreg (Fig. 6/5) provenind de la Poduri, din nivelul Cucuteni A₂⁵⁹. Vasul, o adevărată capodoperă, este o cupă cu picior scurt care are pe diametrul maxim o protomă figurând o pasăre cu gâtul lung, cu capul și ciocul bine individualizate. Decorul pictat al protomei se integrează organic cu decorul vasului. Cupa este pictată și în interior cu motive similare.

Din seria protomelor modelate pe buza vaselor amintim o piesă dintr-un nivel Cucuteni B₁, provenită de la Mărgineni, de asemenea o capodoperă (Fig. 6/3)⁶⁰. Conservă o protomă unicat, ilustrând un cap de rață/sau gâscă extrem de realist realizat. Demonstrând un talent artistic deosebit, piesa a fost decorată cu pictură neagră, abia vizibilă în momentul de față.

O protomă inedită, relativ recent descoperită (Fig. 6/1) în așezarea Cucuteni A₃ de la Ruginoasa – *Dealul Drăghici* (jud. Iași)⁶¹, se integrează în seria pieselor modelate pe corpul vaselor⁶². A fost realizată pe corpul unui vas de dimensiuni mijlocii sau chiar mici, azi fragmentar. Reprezintă un cap de pasăre cu ciocul relativ ascuțit (cu extremitatea spartă din păcate, în momentul descoperirii), poziționat pe un gât destul de lung prins de corpul vasului printr-o conexiune în forma literei L.

Dimensiunile reprezentării ornitomorfe sunt: H = 47 mm; L = 38 mm; l = 12 mm. Aspectul său general amintește de cel al păsării de pe cupa de la Poduri. Există însă o diferență importantă între cele două protome: cea de la Poduri are gâtul cilindric și capul cu volum evident, în timp ce, în cazul piesei de la Ruginoasa, protoma este plată. Secțiunea sa este dreptunghiulară cu laturile mici rotunjite, fiind doar puțin mai groasă decât peretele vasului. De asemenea, fragmentul de la Ruginoasa nu conservă urme de pictură, dar pare să fi fost decorat cu ajutorul inciziei. O linie incizată evidentă decorează una din suprafețele reprezentării,

⁵⁹ D. Monah *et al.*, *op. cit.*, p. 182, cat. 178.

⁶⁰ A. Nițu, *op. cit.*, 1976, p. 49-52, fig. 1.

⁶¹ Așezarea din punctul Ruginoasa – *Dealul Drăghici* a fost cercetată prin săpături arheologice sistematice de către H. Dumitrescu (1926) și ce către C.-M. Lazarovici și Gh. Lazarovici, în perioada 2001-2005 și 2010. Așezarea are mai multe etape de locuire aparținând fazei Cucuteni A₃. Cercetările au oferit date extrem de interesante privind arhitectura construcțiilor (locuințe de suprafață, dar și bordeie), planimetria sitului în diferite etape și sistemul defensiv (cf. H. Dumitrescu, *La station préhistorique de Ruginoasa*, în *Dacia*, III-IV/1927-1929, 1933, p. 56-87; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa – Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, BAM XX, Suceava, 2012.

⁶² Piesa este înregistrată la numărul de inventar 23472.

pornind aproximativ din zona ochilor. Nu excludem posibilitatea ca piesa să fi făcut parte dintr-un vas aparținând speciei ceramice caracterizată prin prezența decorului incizat și adâncit, cu impresiuni punctiforme, specifică aceleiași nivel cronologic ca și așezarea de la Ruginoasa.

Protomele modelate pe vase ilustrează în general capul și gâtul unor păsări. În situații excepționale, ele figurează și corpul acestora. Un exemplu în acest sens îl constituie o piesă descoperită în așezarea Cucuteni B₁ de la Ghelăiești (Fig. 8/2). Deși stilizată, protoma ilustrează atât capul cât și gâtul și partea anterioară din corpul unei păsări. Aripile deschise sunt modelate ca niște proeminențe conice de mică anvergură. Piesa era conectată de vas în poziție orizontală, sugerând zborul. A fost decorată cu motive pictate cu negru-brun și alb⁶³.

O piesă într-o postură aproximativ similară (Fig. 3/1), inedită, descoperită în locuința 5 din așezarea Cucuteni A₃ de la Scânteia, se află în patrimoniul Muzeului de Istorie a Moldovei⁶⁴.

Dimensiunile sale sunt: H = 48 mm; L = 53 mm; lmax conexiune = 32 mm, lmax reprezentare = 24 mm.

Protoma ilustrează capul, gâtul și corpul unei păsări ca și segmentul care reprezintă conexiunea sa cu corpul recipientului pe care era montată.

Capul reprezentării era îndreptat în sus; extremitatea sa din zona ciocului este spartă din vechime. Spre deosebire de protoma de la Ghelăiești, corpul acestei păsări este modelat în forma literei L. Jumătatea sa superioară este poziționată vertical. Lateralele largite și rotunjite pe diametrul maxim sugerează deschiderea aripilor. Capul, gâtul și corpul piesei formează un arc de cerc cu deschidere concavă.

Segmentul care asigura conectarea cu corpul vasului avea secțiunea dreptunghiulară, rotunjită pe lateralele mici. În partea care era aplicată pe vas, în mijlocul său există o mică scobitură asimetrică cu dimensiunile de 4x2 mm și adâncimea de aproximativ 5 mm. Prezența ei indică utilizarea unui element adițional (cel mai probabil o mică scoabă de lemn) care asigura siguranța și stabilitatea conexiunii dintre protomă și corpul recipientului.

Întreaga protomă a fost acoperită cu pictură roșie.

Piesa nu are analogii directe în descoperirile publicate până în prezent. Poziția verticală a reprezentării o apropie de cea a piesei provenită din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei⁶⁵ realizată din lut nears (Fig. 3/2), astăzi fragmentară, încadrată drept statueta, dar care nu este exclus să fi fost o protomă cu același profil și mod de conectare cu un recipient. Ceea ce le diferențiază este poziția aripilor, piesa din vechile colecții având aripile evident deschise și arcuite spre spate. Subliniem faptul că ambele piese au un aspect antropomorfizat. Cele două

⁶³ D. Garvăn, *op. cit.*, p. 172, pl. IV/1.

⁶⁴ Piesa este înregistrată la numărul de inventar 16907.

⁶⁵ N. Berlescu, *op. cit.*, p. 75-76, pl. XXIV/10.

elemente care au determinat încadrarea lor în categoria pieselor ornitomorfe sunt modalitatea de redare a capului și, mai ales, prezența ciocului.

În ceea ce privește protomele aplicate pe capace (Fig. 7; 8/1, 3-4), dincolo de estetic și simbolic, ele aveau rol funcțional, reprezentând mânerul capacului. Spre deosebire de protomele de pe vase, ele figurează întreg corpul unei păsări. Sunt, practic, mici statuete ornitomorfe realizate mai mult sau mai puțin schematizat, care au fost aplicate pe capace după modelarea acestora. Cel mai frecvent, piciorul cilindric al statuetei este fixat cu un cep pe calota perforată a capacului. Un strat subțire de lut uniformizează zona (acoperită apoi cu angoba și stratul pictural) în care este realizată conexiunea.

O variantă extrem de schematizată a acestui tip, rar întâlnită, o reprezintă butoanele tipice rotunjite ale unor capace precucuteniene care prin intermediul decorului incizat și a unor mici detalii morfologice sugerează ornitomorfizarea. Un exemplu în acest sens îl reprezintă o piesă descoperită la Mândrișca⁶⁶ care pare să figureze, în opinia noastră, o pasăre de pradă cu ciocul scurt și ascuțit și ochii pătrunzători (Fig. 8/3).

În această serie tipologică se încadrează alte două piese inedite provenite din așezarea Cucuteni A₃ de la Scânteia (jud. Iași) pe care le prezentăm în continuare.

Prima din ele conservă o reprezentare realist și artistic realizată, pictată tricrom (Fig. 7). Reprezentarea redă, cel mai probabil, o pasăre de apă cu coada scurtă și ușor rotunjită, cu aripile strânse, poziționată pe calota unui fragment de capac. A fost descoperită în locuința 13.

Corpul reprezentării ornitomorfe este figurat extrem de naturalist, în poziție orizontală. Pasărea are gâtul scurt, cu gușa figurată în mod tipic. Ciocul a fost spart în momentul descoperirii. Coada este scurtă și ascuțită. Dimensiunile piesei sunt: H = 36 mm; L = 42 mm; l = 28 mm. Este pictată tricrom cu benzi de culoare albă și roșie alternante, bordate cu negru-ciocolatiu care însoțesc și evidențiază morfologia păsării. Decorul este realizat simetric pe cele două laterale ale reprezentării. Pe creștetul capului, acoperit cu alb-crem, pasărea are pictată o linie roșie groasă, linie care împarte capul în două registre, similară celei care delimitează și zona șirei spinării. Spatele propriu-zis este decorat cu un motiv „în brăduț” cu deschiderea spre zona gâtului și a capului. Gâtul este decorat cu o bandă roșie bordată cu negru-ciocolatiu. Reprezentarea ornitomorfă se integrează perfect în decorul capacului. Ea este figurată în mijlocul unui decor compus din patru ove realizate cu alb-crem și bordate cu negru-ciocolatiu. Interspațiile din jurul acestui decor sunt umplute cu roșu liniar. Este, cu siguranță, cea mai izbutită reprezentare de acest tip cunoscută până în prezent. În termeni de morfologie și modalitate de

⁶⁶ S. Marinescu-Bilcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, fig. 83/5.

redare a siluetei păsării piesa își găsește analogii în protoma figurată pe capacul de la Fulgeriș⁶⁷.

Cea de-a doua piesă inedită figurează o pasăre moțată (o rață moțată?), cu aripile strânse și coada scurtă rotunjită (Fig. 8/4). Corpul său este figurat în poziție ușor oblică. Se susține pe un picior scurt, cilindric. Are gâtul scurt. Capul, tras din corpul piesei, are cioc triunghiular bont. Șira spinării, aripile și moțul (spart parțial în momentul descoperirii) sunt evidențiate prin fine nervuri longitudinale. Dimensiunile sale sunt: H = 58 mm; L = 58 mm; l = 1,9 mm. A fost descoperită în locuința 9.

În acest caz, s-a conservat doar reprezentarea ornitomorfă desprinsă de capacul-suport, fapt care permite observații de natură tehnologică. Astfel, putem afirma cu certitudine că piesa a fost integrată ansamblului pe care-l alcătuia împreună cu capacul, după modelare. Partea inferioară a piciorului a fost utilizată ca un cep fixat în calota unui capac.

Protoma a fost acoperită cu pictură crem. Conservă în partea inferioară a piciorului un inel pictat cu brun care realizează, la nivelul decorului, delimitarea reprezentării ornitomorfe de corpul capacului. Ca morfologie și mod de redare a siluetei ornitomorfe această piesă își are analogiile cele mai apropiate la Izvoare⁶⁸.

Este interesant de remarcat faptul că această categorie de piese, vasele ornitomorfizate (recipiente sau capace) prin intermediul protomelor, este cunoscută în momentul de față numai în aria vestică a arealului cultural analizat. Majoritatea pieselor provin din așezări timpurii, precucuteniene (Traian – Dealul Viei, Costișa, Mândrișca și Izvoare) sau Cucuteni A (Poduri, Bârlălești – Sturza, Gura Văii – Siliște, Ruginoasa și Scânteia). Piese din niveluri mai târzii, Cucuteni B (Mărgineni și Ghelăiești), sunt extrem de rare.

Subliniem faptul că subtipul protomelor figurate pe capace apare doar în nivelurile timpurii.

IIc. Vase ornitomorfizate prin intermediul torților (Fig. 9/2). O ultimă categorie de reprezentări ornitomorfe în *ronde bosse* este cea a torților ornitomorfizate. Ca și butoanele capacelor, și torțile vaselor au avut valențe multiple, având atât rol utilitar, cât și estetic și, cu mare certitudine, simbolic.

Sunt puține astfel de piese publicate în literatura de specialitate și nu de puține ori, atunci când este indicată atribuirea lor ornitomorfă, aceasta ține, așa cum s-a afirmat deja, în mare parte de imaginația descoperitorului⁶⁹.

Totuși, considerăm că unele dintre aceste piese au cu certitudine atribute ornitomorfe⁷⁰.

⁶⁷ L.-E. Istina, T.-T. Plăcintă, *op. cit.*, p. 113-114, fig. 6-7.

⁶⁸ R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București, 1957, fig. 226/4.

⁶⁹ D. Garvăn, *op. cit.*, p. 173.

⁷⁰ Gh. Dumitroaia *et al.*, *op. cit.*, p. 113, cat. 238.

O piesă inedită cu care ilustrăm acest tip provine de la Mitoc – *Pârâul lui Istrati* (Fig. 9/2)⁷¹. Tortița, plată, de formă semilunară cu deschidere în jos, are o perforație orizontală care redă ochiul/ochii păsării. A fost acoperită cu angobă alb-gălbuie, ca și fondul vasului, și a avut evidențiate anumite elemente morfologice prin intermediul picturii realizate cu brun și a inciziei. Deși schematizate, inciziile scurte – care pe alocuri pot fi considerate creștături – realizate pe creștetul și ciocul reprezentării ornitomorfe reușesc să figureze, în opinia noastră, o pasăre răpitoare.

IId. Vase cu attribute ornitomorfe (Fig. 9/4-5). Piesele pe care le indicăm sub acest nume sunt vase de diferite tipuri care prezintă – în general pe diametrul maxim – proeminențe care pot fi interpretate ca redând diferite elemente componente (cap, coadă, aripi) ale morfologiei unei păsări. Sunt extrem de rare. Până în momentul de față am identificat cinci astfel de vase⁷² în puncte răspândite în arealul sudic al complexului cultural analizat. Piesele descoperite la Mărgineni – *Cetățuia*, Oleksandrivka, Rogojeni – *Gară*, Ruseștii Noi și Iablona acoperă din punct de vedere cronologic perioada Precucuteni III-Cucuteni A-B⁷³.

Vasul de la Rogojeni – *Gară* (Fig. 9/4) are formă de cupă ovală poziționată pe un picior scurt cilindric⁷⁴. Decorul său realizat cu motive incizate și caneluri este tipic pentru faza Precucuteni III/Tripolie A. Pe diametrul mic el este completat de două proeminențe ușor asimetrice care pot fi interpretate ca aripi. Pe diametrul maxim la una dintre extremități este modelată o proeminență bifurcată care poate fi interpretată a reprezentând coada unei păsări. Din păcate extremitatea opusă lipsește. Indicând evident o reprezentare ornitomorfă, piesa a fost interpretată ca reprezentând corpul unei păsări de baltă (râșoiul) cu coada scurtă cu pene răsucite împărțite în două⁷⁵.

Piesa de la Mărgineni (Cucuteni A₂) este tot de formă ovală (Fig. 9/5). Pe diametrul maxim are modelate două mici proeminențe indicând, cu mare probabilitate, capul și coada unei păsări. Vasul este decorat tricrom, cu ghirlande rezervate din fondul roșu, mărginite cu negru și alb în interspații⁷⁶.

⁷¹ Așezarea Cucuteni A de la Mitoc – *Pârâul lui Istrati* (jud. Botoșani) a fost cercetată prin sondaje de mică amploare de către V. Chirica, D. Monah și D. N. Popovici, în ultimele decenii ale secolului trecut (cf. D. Monah, Șt. Cucoș, *op. cit.*, p. 119). Piesa, inedită, se află în colecțiile Muzeului Județean Botoșani. Ne-a fost semnalată recent de către d-na dr. Adela Kovacs.

⁷² O a șasea piesă, astăzi pierdută, provenită dintr-o așezare Cucuteni A-B din Ucraina, din preajma Nistrului, neindicată cu exactitate, este menționată de către V. Marchevici ca a fi fost descoperită de către V. Danilenko (cf. V. Marchevici, *op. cit.*, 1996, p. 260, nota 6).

⁷³ *Ibidem*, p. 255-256, fig. 1/2; L. Stratulat *et al.*, *op. cit.*, p. 94, cat. R74, p. 209

⁷⁴ V. Marchevici, *op. cit.*, 1996, p. 255-256, fig. 1/2.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ L. Stratulat *et al.*, *op. cit.*, p. 209, cat. R74.

III. Instrumentar casnic cu mânere ornitomorfizate (Fig. 9/1, 3)

Câteva dintre cele mai izbutite reprezentări ornitomorfe au fost modelate sau sculptate la extremitatea cozilor de spatule, linguri sau polonice. Doar câteva piese din această categorie tipologică s-au conservat până în momentul de față. Menționăm descoperirile de la Izvoare, Costișa, Târpești și Vlădeni⁷⁷.

Trebuie subliniat faptul că ele constituie o modalitate de expresie artistică tipică doar pentru nivelurile timpurii, precucuteniene.

Constituind o capodoperă, mânerul unei spatule realizate din os de la Târpești (Fig. 9/3), ne dezvăluie existența unor reprezentări ornitomorfe confecționate și din alte materiale decât ceramica⁷⁸. S-a conservat doar aceasta, dar au existat cu mare certitudine și alte piese similare realizate tot din os sau, de ce nu, din lemn sau poate din corn, care nu au ajuns până la noi.

IV. Reprezentări ornitomorfe pictate (Fig. 10-12)

Această ultimă categorie de reprezentări ornitomorfe este prezentă doar în nivelurile târzii, Cucuteni B/Tripolie CI-CII, când în decorul pictat încep a fi figurate diferite specii din lumea animală, cel mai frecvent ilustrate fiind carnasierile și șerpii⁷⁹. Și din această categorie sunt cunoscute puține reprezentări, numărul siturilor care au furnizat astfel de piese fiind, în întreg arealul, de aproximativ 20 (vezi tabelul 1). Numărul reprezentărilor propriu-zise este, totuși, mai mare, pentru că în aproape toate cazurile o așezare a furnizat două sau mai multe piese.

Păsările sunt integrate în compozițiile decorative geometrice caracteristice ceramicii de la acest nivel cronologic⁸⁰. Ele sunt reprezentate singure, individualizate în medaliaoane (Fig. 10/5-8), sau sunt incluse în frize narrative alături de diverse elemente decorative sau de alte vietăți (Fig. 10/6; 11/2-3, 5-6; 12/1-2). Rareori sunt pictate în perechi sau în stoluri stilizate. Sunt redade din profil, într-o manieră schematizată.

Pictate în special cu negru brun sau brun-ciocolatiu, siluetele avimorfe sunt redade pline sau, mai rar, doar conturate. Menționăm faptul că în majoritatea situațiilor în care se poate reconstitui forma vasului pe care sunt pictate siluetele de păsări, acestea sunt prezente pe decorul vaselor de tip amforă, într-un decor metopic situat în jumătatea superioară a recipientului, în general pe umărul lui (Fig. 10/6; 11/2, 5; 12/2).

⁷⁷ R. Vulpe, *op. cit.*, 1957, fig. 81/3; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 103, fig. 85/1, 3; D. Garvăn, *op. cit.*, p. 173, pl. IV/5-7.

⁷⁸ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 103, fig. 85/1.

⁷⁹ A. Nițu, *op. cit.*, 1975b; Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979, p. 57-68.

⁸⁰ A. Nițu, *op. cit.*, 1975b.

Temele ornitomorfe pictate redau pasări în zbor, înotând sau chiar odihnindu-se⁸¹. Analiza semantică a decorului pictat ornitormorf a permis să se remarce anumite asocieri și teme recurente (pasărea și „pomul vieții” (Sușkivka, Jvanet), pasărea și soarele (Vihvatinți), pasărea și taurul (colecția Palatar), tema șirului de pasări (în zbor (Varvarovka VIII, Vihvatinți, Buznea) sau înotătoare (Ștefănești)).

La modul general, decorul pictat al vaselor ilustrează diferite scene rituale sau mitologice, posibil cosmogonice.

O scenă reprezentând două pasări cu picioare lungi, aparent rotindu-se una în jurul celeilalte pictată pe un fragment ceramic de la Jvanet (Fig. 10/11) poate fi interpretată ca ilustrând o postură de dans a unor cocori, așa cum sunt redați și în imaginile de la Çatalhöyük, Göbekli Tepe și Bouqras⁸². Pe fragmentul de la Jvanet, silueta din dreapta este redată din profil, cea din stânga, din lateral-spate, cu unul din picioare ușor flexat.

Dansul cocorilor pare să fi fascinat de-a lungul istoriei. Funcțiunea sa socială nu pare să fie foarte clară. Este însă cert faptul că el a fost imitat în ceremonii speciale, mimetice. Simbolismul asociat cocorilor a variat în diverse epoci, în diferite culturi. În sens pozitiv, au fost conectați cu longevitatea, fidelitatea, feminitatea, schimbarea anotimpurilor (în conexiune cu migrarea lor), fertilitatea, fericirea și norocul, ca să enumerăm numai câteva dintre valențele ce le-au fost atribuite. În sens negativ, au fost considerați a purta ghinion și a avea puteri malefice⁸³.

Cocorii par să fie ilustrați și pe un alt fragment ceramic provenit din aceeași așezare (Fig. 10/3). Cele două siluete, redade similar, sunt pictate din profil, în medalioane ovale tipice ceramicii de la acest nivel cronologic, îndreptate una spre cealaltă. Interesant de remarcat faptul că picioarele lor lungi au schițate degete.

Este dificil de precizat care a fost rolul cocorilor în viața comunităților umane analizate. Ținem însă să precizăm că printre puținele artefacte realizate din oase de pasări identificate în descoperirile arheologice ale civilizației de referință se numără două tuburi de os realizate din oase provenite de la aripile unor cocori (*Grus grus*)⁸⁴. Situații similare au fost evidențiate și în alte așezări neolitice din Orientul apropiat⁸⁵ și au fost interpretate ca având un rol simbolic.

⁸¹ T. G. Movša, *op. cit.*; A. Nițu, *op. cit.*, 1975a; Idem, *op. cit.*, 1975b; D. Boghian, C. Mihai, *op. cit.*; D. Boghian, *op. cit.*

⁸² N. Russell, K. J. McGowan, *Dance of the Cranes: Crane Symbolism at Çatalhöyük and Beyond*, în *Antiquity*, 77 (297), 2003, p. 445-455.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ F. Oleniuc, *Raport de cercetare arheozoologică întreprinsă în situl arheologic de la Vorniceni-Pod Ibăneasa din județul Botoșani, aparținând culturii Cucuteni (faza AB)*, în *ActaMS*, XII, 2013, p. 63, fig. 10.

⁸⁵ N. Russell, K. J. McGowan, *op. cit.*

Ultima piesă inedită pe care o prezentăm (Fig. 11/3) provine din cercetările realizate cu prilejul lucrărilor de supraveghere arheologică de la Palatul Culturii din Iași din anii 1995-1996⁸⁶. Fragmentul ceramic care conservă parțial o reprezentare ornitomorfă pictată, se află, de asemenea, în colecția Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași⁸⁷. Provine din buza unui vas despre a cărui formă nu ne putem pronunța cu certitudine. A fost acoperit cu angobă gălbui-ușor roșiatică peste care au fost realizate motivele decorative. Silueta păsării a fost conturată cu negru brun și umplută cu roșu. Se conservă partea anterioară a reprezentării figurând capul cu ciocul triunghiular, ușor ridicat, gâtul, o parte din corpul păsării și, fragmentar, aripile. Aripile sunt realizate cu linii mai subțiri decât conturul siluetei, ușor arcuite, de aceeași culoare, negru-brun. Un detaliu dificil de explicat îl constituie prezența în zona capului reprezentării a două linii de dimensiuni milimetrice asemănătoare unor urechi sau cornițe. Ar putea ele indica un mamifer mitologic imaginar? Până la descoperirea unor analogii, considerăm reprezentarea analizată ca fiind ornitomorfă.

Silueta avimorfă făcea parte dintr-o metopă sau friză decorativă, așa cum sunt cunoscute la acest nivel cronologic⁸⁸. În fața ei apar figurate, fragmentar, alte elemente decorative realizate cu negru brun despre care este dificil de decelat dacă au reprezentat elemente vegetale sau zoomorfe.

Modalitatea generală de reprezentare a păsării este similară celei în care sunt redată siluetele ornitomorfe descoperite la Cucuteni – *Cetățuie* (Fig. 11/1, 4) în nivelul Cucuteni B₂ cu care așezarea din punctul Iași – *Sfântul Nicolae Domnesc/Curtea Domnească* este contemporană⁸⁹.

Considerații finale

După cum se poate remarca, în decorul pictat, ca și în reprezentările în *ronde bosse* prezentate sunt ilustrate mai multe specii de păsări, cel mai frecvent acvatice. Pe lângă cele deja menționate (rațele, găștele și dropiile), specialiștii au identificat fazani, potârnicși, prepelițe, porumbei, cocori, egrete, berze sau bătlani (stârcul

⁸⁶ E. Gherman, S. Țurcanu, *Rezultatele lucrărilor de supraveghere arheologică de la Palatul Culturii din Iași*, în *IN*, II-III/1996-1997, 1997, p. 101-114.

⁸⁷ Piesa este înregistrată la numărul de inventar 20845.

⁸⁸ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 54-68.

⁸⁹ Așezarea Cucuteni B din zona centrală a orașului Iași a intrat în literatura arheologică cu două nume, Iași – *Sfântul Nicolae Domnesc* și Iași – *Curtea Domnească*. Situată pe o terasă inferioară a Bahluiului, a fost cunoscută datorită lucrărilor edilitare care au distrus-o în decursul timpului, probabil în cea mai mare parte. Materialele ceramice descoperite au permis încadrarea sa în etapa Cucuteni B₂. Important de menționat este faptul că în decorul pictat al mai multor piese sunt figurate siluete de mamifere (carnasiere, tauri), păsări și chiar șerpi (cf. E. Gherman, S. Țurcanu, *op. cit.*, p. 103-104, fig. 6, 9; L. Solcan, *Iași - Sfântul Nicolae Domnesc (municipiul Iași, jud. Iași)*, în L. Stratulat, S. Țurcanu, L. Solcan, *op. cit.*, p. 68-69, cat. 93-95).

cenușiu). Unele piese pot fi interpretate ca figurând păsări de pradă (vulturul, șoimul și uliul fiind cel mai frecvent indicați)⁹⁰.

Care era locul și rolul acestor reprezentări în viața cotidiană, sacră sau profană? Care era simbolistica înglobată de aceste piese? Datele cunoscute până în prezent sunt destul de lacunare. Pe baza lor (ca și a analogiilor mai generoase provenite din alte epoci sau din investigațiile antropologice) putem doar să punctăm, prin diferite interogații, câteva direcții de analiză și interpretare.

În cei peste 130 de ani trecuți de la primele descoperiri, s-a documentat – cu numeroase date concrete – faptul că pe parcursul unei existențe de aproape două milenii (aproximativ 5400-2750 BC)⁹¹, comunitățile aparținând complexului cultural Precucuteni-Ariușd-Cucuteni-Tripolie au generat o civilizație de o originalitate incontestabilă, caracterizată de cunoștințe avansate și realizări excepționale în varii domenii. O viață spirituală intensă ilustrată de numeroase artefacte cu caracter specific, amenajări și construcții speciale, completează, în linii generale, imaginea unei civilizații în care sacrul se împletește constant și continuu cu profanul, atât în viața cotidiană, cât și în momente speciale pe care le putem intui sau reconstitui doar parțial, dar despre existența cărora nu avem nici o îndoială că au existat.

Din cele prezentate, este cert faptul că păsările s-au integrat organic în viața comunităților analizate. Este însă dificil de reconstituit și de decelat, în momentul de față, dacă – și în ce proporție – ele au avut un rol în dieta cotidiană sau în cadrul unor festine rituale, dacă erau prezente în mod fizic sau simbolic, hierofanii exprimate prin intermediul pieselor pe care tocmai le-am prezentat, a penelor unor specii sau chiar a aripilor lor și care le erau valențele în concepțiile cosmogonice, mitologice sau în activitățile rituale.

Coborând, în timp, pe firul genetic al civilizației analizate, constatăm că reprezentările ornitomorfe lipsesc din imaginarul comunităților care au contribuit la formarea sa (din cultura Boian (faza Giulești) și cultura ceramicii liniare). În schimb, sunt cunoscute pe diferite paliere cronologice în ariile culturale învecinate

⁹⁰ C. Matasă, *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord Roumanie*, București, 1946, p. 83; T. G. Movša, *op. cit.*; A. Crîșmaru, *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*, Botoșani, 1977, p. 75; S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *op. cit.*, p. 141-142; L. Bejenaru, D. Monah, *op. cit.*

⁹¹ V. I. Klochko, V. A. Kruts, *Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture "Giant settlement" near Talyanky*, în *BPS*, 7, 1999, p. 72-79; M. Videiko, *Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture*, în *BPS*, 7, 1999, p. 34-71; C.-M. Lazarovici, *New Data Regarding the Chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea-Erbiceni Cultures*, în J. Šuteková, P. Pavúk, P. Kalábková, B. Kovár (eds.), *Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of the South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday*, *Studia Archaeologica et Medievalia* XI, Bratislava, 2010, p. 71-94.

(Stoicani-Aldeni, Gumelnița-Karanovo VI, Petrești, Sălcuța-Krivodol-Bubanj) cu care ele au interacționat, direct sau indirect⁹².

Păsările au fost prezente în imaginarul neolitic încă de la cristalizarea sa⁹³, simbolismul ornitomorf având filiație chiar din mentalul comunităților paleolitice⁹⁴. Descoperirile de la Çatalhöyük documentează, atât prin intermediul imaginilor pictate, cât și a unor descoperiri excepționale arheozoologice (oase și pene în conexiune anatomică, indicând prezența unor aripi montate, cu cea mai mare probabilitate, pe anumite costume rituale), faptul că vulturii și cocorii, dar și păsările de apă au avut un rol major în lumea simbolică a unora dintre cele mai vechi comunități neolitice⁹⁵.

Revenind în universul Cucuteni-Tripolie, o analiză recentă a resturilor osteologice ornitomorfe din mai multe situri din Ucraina a relevat faptul că erau vâdate și exploatate peste 20 de specii de păsări⁹⁶. Cele mai frecvente erau speciile de apă (rața, gâsca și lișița), păsările mari din ordinul Galliformes (cocoșul și găinușa de munte), cocorul și dropia. În arealul românesc, studiile arheozoologice au

⁹² I.-A. Aldea, „Altarul” magico-ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghiborom (com. Berghin, jud. Alba). *Contribuție la studiul religiilor preistorice*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 40-47; I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 102-103, fig. 55/9-10, 12; 56/1; I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992, p. 102, pl. L/11; E. Comșa, *op. cit.*, 1999; Idem, *op. cit.*, 2002; S. von Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber, N. Benecke, I. Gatsov, T. Hoppe, F. Klimscha, P. Nedelcheva, B. Soang, J. Wahl, J. Wunderlich, *Pietrele - Eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005*, în *EurAnt*, 12, 2006, p. 42, abb. 90; S. Terzijska-Ignatova, *Some Observations on Zoomorphic Images from Western Bulgaria*, în H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.), *The Struma Strymon River Valley in Prehistory, In the Steps of James Harvey Gaul*, vol. 2, Sofia, 2007, p. 233-234, fig. 3/1015; R.-R. Andreescu, *op. cit.*

⁹³ J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967; J. Peters, A. von den Driesch, N. Pöllath, K. Schmidt, *Birds in the Megalithic Art of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, Southeast Turkey*, în G. Gruppe, J. Peters (eds.), *Feathers, Grit and Symbolism. Bird and Humans in the Ancient Old and New Worlds. Proceedings of the 5th Meeting of the ICAZ Bird Working Group in Munich 2004*, Documenta Archaeologiae 3, Rahden/Westfalen, 2005, p. 223-234; N. Russell, K. J. McGowan, *op. cit.*; I. Hodder, L. Meskel, *The symbolism of Çatalhöyük in its regional context*, în I. Hodder (ed.), *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge, 2010, p. 32-72; N. Russell, *Spirit Birds at Neolithic Çatalhöyük*, în *Environmental Archaeology*, 2018, on line: DOI: 10.1080/14614103.2017.1422685.

⁹⁴ M. Cazacu-Davidescu, *Birds Representations in Central European Prehistory*, în C.-E. Ursu, A. Poruciu, C.-M. Lazarovici (eds.), *Between Earth and Heaven. Symbols and Signs*, Papers presented at the International Symposium „From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in Sanctuaries”, Suceava, Romania, 11-13 September 2015, Suceava, 2016, p. 45-58.

⁹⁵ J. Mellaart, *op. cit.*; N. Russell, K. J. McGowan, *op. cit.*; N. Russell, *op. cit.*

⁹⁶ O. Kovalchuk, L. Gorobets, *Fish and Birds in the Trypillya Economy and Culture (5.4-2.7 kya BC): Evidence from Ukraine*, în *International Journal of Osteoarchaeology*, 2015, on line: DOI: 10.1002/oa.2489, tab. 2.

identificat doar puține resturi osteologice aparținând păsărilor⁹⁷. Situația, care, cu mare probabilitate nu reflectă realitatea preistorică, pare a se datora atât condițiilor de păstrare în sol, cât și metodelor de colectare a resturilor osteologice⁹⁸.

Analiza arheozoologică realizată pentru Ucraina a evidențiat faptul că în cadrul resturilor osteologice un procent relativ ridicat (respectiv 8,3% și 3,6% din Numărul Minim de Indivizi (MNI), aparține păsărilor de pradă și păsărilor de noapte)⁹⁹. Situația, care nu-și găsește decât rare analogii în descoperirile pre- și protoistorice, indică faptul că păsările nu erau vâdate sau capturate din rațiuni culinare ci, mai probabil, pentru a fi folosite direct sau indirect (prin intermediul simbolismului penelor sau chiar al aripilor) în diferite ceremonii și activități rituale¹⁰⁰. În același univers simbolic se integrează – cu cea mai mare probabilitate – și piesele prezentate de noi în această lucrare.

În cadrul considerațiilor noastre finale, ținem să evidențiem faptul că, deși majoritatea reprezentărilor ornitomorfe sunt realizate din ceramică de foarte bună calitate, bine arsă, sunt cunoscute, așa cum am prezentat mai sus, și piese realizate din os (Fig. 9/3) și din argilă uscată la soare (Fig. 3/2). Putem presupune, cu mare probabilitate, că astfel de piese erau mult mai numeroase decât cele surprinse arheologic și că puteau fi realizate chiar și din alte materii prime, de natură organică, lemnul fiind, cu mare certitudine, preferat¹⁰¹. Constatarea ne dezvăluie existența unor categorii de artefacte proiectate a avea, deliberat, o existență pe termen scurt, situație remarcată și pentru alte tipuri de piese cu rol în viața simbolică a comunităților analizate¹⁰².

Reprezentările ornitomorfe se regăsesc într-o tipologie diversă, ca statuete și recipiente, ca protome pe vase cu tipologie diversă, ca piese de tip zornăitoare sau chiar ocarine, și ca siluete pictate ilustrând diferite scene. Ele însoțesc, cronologic, întreaga evoluție a complexului cultural Precucuteni-Ariușd-Cucuteni-Tripolie, fiind prezente începând din Precucuteni I și până în cea mai recentă fază, Tripolie CII. Subliniem faptul că modalitatea de expresie artistică se schimbă în decursul

⁹⁷ L. Bejenaru, D. Monah, *op. cit.*, p. 424.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ O. Kovalchuk, L. Gorobets, *op. cit.*, p. 7-8, tab. 2.

¹⁰⁰ Vânătoarea cu șoimi nu era cunoscută la acest nivel cronologic.

¹⁰¹ Deși nu s-au păstrat artefacte din lemn, piesele miniaturale din ceramică care imită diferite piese de mobilier (mese, scaune), ustensile casnice (linguri, covate) și chiar mijloace de transport (ambarcațiuni, sănii) documentează, indirect, existența unor meșteșugari care prelucrau lemnul, extrem de pricepuți.

¹⁰² Pentru un scurt istoric al aprecierilor făcute asupra duratei de utilizare a plasticii antropomorfe coroborată cu materialele și modalitățile ei de realizare, vezi: S. Țurcanu, *Anthropomorphic and Zoomorphic Plastic Art*, în S. Kadrow (ed.) & editorial cooperation E. Trela-Kieferling, *Bilze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and Ogród sites*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie V, Kraków, 2013, p. 56.

timpului. Cele mai vechi reprezentări sunt, cel mai adesea, protome sau mânere. Cele mai recente, sunt piese de tip zornăitoare, siluete pictate sau chiar ocarine. Deși rare, statuetele reprezentând păsări apar constant în toate fazele și etapele de evoluție. În ceea ce privește vasele, acestea par să constituie o modalitate de expresie specifică fazelor și etapelor timpurii.

Păsările sunt redată în zbor, înotând sau în repaus, în acest ultim caz, cu picioarele vizibile sau nu. Sunt ele conectate acelorași semnificații simbolice sau trebuie interpretate diferit?

Pentru a putea să răspundem la această întrebare ar trebui să apelăm, în primă instanță, la analiza contextuală. Din păcate, în majoritatea cazurilor, piesele prezentate fie provin din descoperiri mai vechi, slab sau deloc documentate, fie din contexte din care nu pot fi obținute informații relevante. Nu avem disponibile mai multe seturi de date pe care să le putem interpreta comparativ. Chiar și în această circumstanță, credem că nu greșim dacă afirmăm că aceste piese au avut valențe simbolice diferite.

Capacitatea păsărilor de a zbura și abilitatea lor de a ajunge în locuri de multe ori inaccesibile pentru alte vietăți, au făcut ca imaginația umană să le înzestreze cu rolul de mesager, în viața cotidiană sau în timpul sacru, între oameni și zei, între lumea noastră și lumile imaginare¹⁰³. S-a apreciat că păsările au polarizat atenția oamenilor și datorită faptului că ele au anumite însușiri (sunt bipede) sau realizează anumite activități (cântă, dansează) care le umanizează și le apropie de specia noastră, mai mult decât pe oricare alte vietăți¹⁰⁴.

În unele texte mitologice păsările simbolizau sufletul, transcendența, spiritele ancestrale, călătoria sufletelor celor morți de pe pământ spre alte lumi, având uneori rol psihopomp¹⁰⁵.

În egală măsură, ele erau conectate cu fertilitatea, longevitatea sau cu viața însăși, întrupând simboluri ascensionale, mesager sau chiar substitut al divinităților uraniene sau chiar al Soarelui.

Păsările migratoare erau cele care erau conectate simbolic cu trecerea timpului sau cu succesiunea anotimpurilor. În această direcție a fost interpretat și decorul pictat al pieselor din locuința sanctuar de la Buznea (Fig. 12/1-2), ca ilustrând venirea primăverii, renașterea naturii și a vieții și începerea unui nou ciclu vegetal¹⁰⁶.

¹⁰³ J. Chevalier, A. Gheerbrant (coord.), *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, Iași, 2009.

¹⁰⁴ N. Russell, *op. cit.*, p. 1.

¹⁰⁵ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*; C. M. Moreman, *On the Relationship between Birds and Spirits of the Dead*, în *Society & Animals*, Leiden, 2014, p. 1-22, on line: DOI: 10.1163/15685306-12341328.

¹⁰⁶ D. Boghian, C. Mihai, *op. cit.*; D. Boghian, *op. cit.*

Symbolismul ornitomorf este conectat, în egală măsură, cu practicile șamanice, care presupun zborul către lumile nepământene, fie ele celeste sau chtoniene¹⁰⁷. Penele de pasăre sunt prezente în majoritatea descrierilor costumelor șamanice. Uneori costumul indică o pasăre de noapte (bufnița), alteori, personifică o pasăre de pradă (acvila sau vulturul). Nu de puține ori, costumul șamanic include o pereche de aripi. Cel mai probabil, din această perspectivă trebuie interpretată prezența surprinzătoare a resturilor osteologice aparținând unor păsări din aceste specii în inventarul arheozoologic aparținând comunităților analizate¹⁰⁸, mai ales că utilizarea aripilor desprinse anatomic de pe corpul păsărilor este documentată încă de la începutul neoliticului¹⁰⁹.

Constituie, piesele ornitomorfe, reflectarea existenței unor costume rituale sau chiar epifania unei zeițe Pasăre, despre existența căreia vorbesc unii dintre specialiștii reputați ai istoriei religiilor¹¹⁰?

Statuetele au fost, cel mai probabil, folosite în diferite scenografii rituale (Fig. 14), cu un rol precis definit care astăzi nu poate fi decât intuit¹¹¹. Indicând funcționalitatea acestei categorii de piese, menționăm că în călătoriile extatice care presupun o înălțare la cer, printre obiectele rituale care reprezentau *paraphernalia* se numără și multe figurine de păsări care ilustrează simbolismul ascensional¹¹² (Fig. 15).

Dintre vase, piesele de tip *askos* sunt singurele care pot furniza date deosebite în ceea ce privește contextul descoperirilor. La nivelul cronologic Precucuteni II, într-un vas (Fig. 13/2) care a fost interpretat de unii specialiști ca fiind de tip *askos*¹¹³ au fost păstrate piesele ce alcătuiau complexul de cult de la Isaiia¹¹⁴. Tot într-un vas de tip *askos* (Fig. 13/1) au fost descoperite și piesele din tezaurul de piese de prestigiu de la Brad, datat în faza A a culturii Cucuteni¹¹⁵. Cele două recipiente

¹⁰⁷ N. S. Price, *The Archaeology of Shamanism*, London, 2001, *passim*; M. Eliade, *Șamanismul și tehnicile arhaice ale extazului*, București, 2017, p. 155-157.

¹⁰⁸ O. Kovalchuk, L. Gorobets, *op. cit.*, tab. 2.

¹⁰⁹ N. Russell, K. J. McGowan, *op. cit.*; N. Russell, *op. cit.*

¹¹⁰ M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe (6500-3500 BC). Myths and Cult Images*, London, 1982, p. 112-151.

¹¹¹ Vezi, de exemplu:

<https://www.historymuseum.ca/cmhc/exhibitions/aborig/tsimsian/shawi01e.shtml>.

¹¹² M. Eliade, *op. cit.*, p. 228.

¹¹³ D. Monah, *Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția, a doua revăzută și adăugită, BMA XXVII, Piatra-Neamț, 2012, p. 48.

¹¹⁴ N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, *op. cit.*, p. 83, cat. 1.

¹¹⁵ V. Ursachi, *Les dépôts d'objets de parure énéolithiques de Brad, com. Negri, dép. de Bacău*, în V. Chirica, D. Monah (eds.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI IV, Iași, 1990, p. 337-338, fig. 5-8.

au analogii apropiate în arealul sudic aparținând culturii Gumelnița¹¹⁶, analogii care vizează inclusiv calitatea lor de recipiente ceramice destinate depozitării unor categorii de obiecte prețioase, înzestrate evident cu valoare simbolică.

S-a apreciat, de asemenea, că *askoi* ilustrau o pasăre sacră (rața) și că este posibil să fi fost conectați cu un cult astral, semnalând existența unei divinități cu chip de pasăre acvatică care avea rolul de a purta pe bolta cerească Soarele, în drumul lui zilnic de la Răsărit la Apus¹¹⁷.

În epoca bronzului, în areale culturale învecinate, pentru vasele de tip *askos* există mai multe tipuri de analize și interpretări, ele fiind indicate și ca recipiente asociate riturilor conectate cu sacrificiile. Analizele reziduurilor organice dintr-un astfel de vas a indicat prezența proteinelor animale cu un ridicat conținut de fier, fapt ce presupune prezența sângelui¹¹⁸. În același timp, s-a sugerat că aceste vase sau chiar vasele cu protome, pot să fi conținut lichide speciale, prețioase și indispensabile pentru realizarea unor ritualuri, eventual cu potențe psiho-active¹¹⁹. Consumul unor astfel de substanțe este frecvent în numeroase activități rituale sau religioase, fiind important în diferite practici șamanice. Unul dintre cele mai importante elemente ale „călătoriei” șamanului sau ale „zborului” său, care îl ajută să atingă starea de transă îl reprezintă aceste substanțe. În timpul acestui proces spirite protective (adesea în formă de păsări) jucau un rol important.

Așa cum am evidențiat deja, atât piesele de tip zornăitoare, cât și ocarinele ornitomorfe constituie tipuri speciale de instrumente muzicale utilizate cel mai probabil cu scopul de a impune un anumit ritm sau de a acompania, prin sunetul lor, anumite ceremonii sau dansuri rituale. Putem presupune, folosind analogiile, că unele piese au avut rol apotropaic, servind pentru invocarea protecției unor puteri supranaturale sau pentru îndepărtarea spiritelor rele sau a forțelor întunericului. Excludem ideea ca ele să fi fost folosite ca jucării.

În acest moment, există, însă, puține date arheologice care pot să susțină oricare din ipotezele menționate, ele fiind cvasi-inexistente la nivelul complexului cultural Precucuteni-Ariuşd-Cucuteni-Tripolie.

Pe lângă prezentarea unor noi piese descoperite prin cercetările arheologice din ultimii ani, scopul materialului nostru a fost acela de a indica câteva direcții de cercetare și interpretare a simbolismului ornitormorf în imaginarul universului Cucuteni-Tripolie. Subiectul este fascinant... Sperăm ca descoperiri viitoare, mai

¹¹⁶ M. Cârciuamaru, *Le collier de semences d'Ulmeni (culture de Gumelnița)*, în *Dacia*, N. S., XXIX, 1985, 1-2, p. 125-127; S. Marinescu-Bîlcu, M. Cârciuamaru, *Colliers de Lithospermum purpureo-coeruleum et de "perles" de cerf dans l'Énéolithique de Roumanie dans le context Central- et Sud-Est européen*, în *Préhistoire Européenne*, 2, 1992, p. 70-88.

¹¹⁷ V. Marchevici, *op. cit.*, 1996, p. 255-256; L. Bejenaru, D. Monah, *op. cit.*, p. 430.

¹¹⁸ S. Guba, V. Szeverényi, *Bronze Age Bird Representations from the Carpathian Basin*, în *Communicationes Archaeologicae Hungaricae*, 2007, p. 87.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 87-88.

relevante, sau abordări teoretice mai bine documentate, să permită o interpretare mai nuanțată.

*

Mulțumiri: Mulțumim – și pe această cale – d-nei. dr. hab. Cornelia-Magda Lazarovici de la Institutul de Arheologie Iași, pentru permisiunea de a publica materialele inedite prezentate în acest studiu, provenite din cercetările pe care le-a coordonat la Scânteia și Ruginoasa. Adresăm mulțumirile noastre și dr. Adela Kovacs de la Muzeul Județean Botoșani, care ne-a semnalat câteva piese inedite. Documentarea noastră bibliografică a fost sprijinită de către dr. Luminița Bejenaru, drd. Ancuța-Ioana Bobîna, drd. Larisa Ciobanu, dr. Radu-Gabriel Furnică, dr. Cătălin Hriban, dr. Sorin Ignătescu, dr. Emília Pásztor, dr. Nerissa Rusell, dr. Aurel Rustoiu, drd. Ghenadie Sîrbu, dr. Loredana-Ștefania Solcan, dr. Constantin-Emil Ursu și dr. Nicolae Ursulescu. Tuturor, le mulțumim încă o dată.

Tabel 1. Situri aparținând complexului cultural Precucuteni-Ariuşd-Cucuteni-Tripolie cu descoperiri de piese ornitomorfe (x = prezent)

Nr. crt.	Denumirea sitului	Încadrare culturală	Tip de reprezentare ornitomorfă						Bibliografie
			Protomă	Statuetă	Măner	Recipient	Pictată	Zornăitoare	
1.	Traian-Dealul Viei (jud. Neamț, România)	Precucuteni I	x						S. Marinescu-Bîlcu, <i>op. cit.</i> , 1974, p. 103, fig. 83/1.
2.	Isaiia (jud. Iași, România)	Precucuteni II				x			N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, <i>op. cit.</i> , p. 82-83, 123, fig. 14/3.
3.	Larga Jijia (jud. Iași, România)	Precucuteni II	x						S. Marinescu-Bîlcu, <i>op. cit.</i> , 1974, p. 164, fig. 83/3-4; 88/6.
4.	Mândrișca (jud. Bacău, România)	Precucuteni II	x						S. Marinescu-Bîlcu, <i>op. cit.</i> , 1974, fig. 83/5.
5.	Mihoveni (jud. Suceava, România)	Precucuteni II	x						P.-V. Bataciuc, C.-E. Ursu, <i>Small Finds Dating from the Pre-Cucuteni Culture, from Mihoveni-Cahla Morii</i> , în V. Cotiugă, F.-A. Tencariu, G. Bodi (eds.), <i>Itinera in Praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno</i> , Iași, 2009, p. 108-109, fig. 2/3.
6.	Bemovo-Luka (Ucraina)	Precucuteni III		x				x	T. S. Passek, <i>Rannezemledel' českie (tripol'skie) plemena podnestrovja</i> , în MIA, 84, 1961, fig. 4/1-2; V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 147, 189, fig. 83/6.

7.	Costișa-Cetățuia (jud. Neamț, România)	Precucuteni III	x						D. Garvăn, <i>op. cit.</i> , p. 173, pl. IV/5.
8.	Coșeremița (r. Soroca, Republica Moldova)	Precucuteni III					x		V. Marchevici, <i>op. cit.</i> , 1996, p. 253, fig. 1/1.
9.	Izvoare (jud. Neamț, România)	Precucuteni III	x			x			R. Vulpe, <i>op. cit.</i> , 1957, p. 106, fig. 81/3; fig. 226/4.
10.	Luka-Vrublevetkaja (Ucraina)	Precucuteni III						x	S. N. Bibikov, <i>Poselenie Luka-Vrublevetkaja</i> , în <i>MIA</i> , 38, 1953, p. 61-62, fig. 40=pl. 46.
11.	Mogylina III (d. Gayvoron, Ucraina)	Precucuteni III-Tripolie AIII	x	x					O. S. Peresunchak, N. Burdo, <i>op. cit.</i> , 2005, fig. 3/12-13.
12.	Oleksandrivka (d. Voznesensk, Ucraina)	Precucuteni III						x	V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 147; fig. 83/5. N. Burdo, <i>op. cit.</i> , p. 384; L. Bejenaru, D. Monah, <i>op. cit.</i> , p. 428, fig. 3/1.
13.	Putinești I (r. Soroca, Republica Moldova)	Precucuteni III			x				S. Bodean, <i>op. cit.</i> , p. 84, fig. 41/2.
14.	Rogojeni-Gară (r. Șoldonești, Republica Moldova)	Precucuteni III						x	V. Marchevici, <i>op. cit.</i> , 1996, p. 255-256, fig. 1/2.
15.	Ruseștii Noi (r. Ialoveni, Republica Moldova)	Precucuteni III						x	V. Marchevici, <i>op. cit.</i> , 1996, p. 255, 260.
16.	Sabatinvka II (Ucraina)	Precucuteni III			x				V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 147, fig. 83/2.
17.	Târgu Frumos-Baza Pătule (jud. Iași, România)	Precucuteni III	x	x					L. Stratulat <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , p. 118/ R 168, p. 234; R.-G. Fumică, <i>op. cit.</i> , p. 108, fig. 17-20.
18.	Traian-Dealul Fântânilor (jud. Neamț, România)	Precucuteni III			x				S. Marinescu-Bilcu, <i>op. cit.</i> , 1974, p. 103, fig. 84/4=94/9.
19.	Târpeștii-Râpa lui Bodai (jud. Neamț, România)	Precucuteni III			x		x		S. Marinescu-Bilcu, <i>op. cit.</i> , 1974, p. 103, fig. 85/1; Eadem, <i>op. cit.</i> , 1981, p. 49, fig. 96/4=113/3; p. 69, fig. 196/1=197/2; R.-G. Fumică, <i>op. cit.</i> , p. 387, fig. 36.
20.	Vlădeni (jud. Iași, România)	Precucuteni III					x		S. Marinescu-Bilcu, <i>op. cit.</i> , 1974, p. 178, fig. 85/3.
21.	Poduri-Dealul Ghindaru (jud. Bacău, România)	Cucuteni A1-A2							D. Monah <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , p. 115, 159 (cat. 94); p. 169 (cat. 143); 182 (cat. 178), 227 (cat. 321); Gh. Dumitroaia <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , p. 113, cat. 238; D. Garvăn, <i>op. cit.</i> , p. 172, pl. II/9, III/1; R.-G. Fumică, <i>op. cit.</i> , p. 310, fig. 112.
22.	Gura Văii-Siliște (jud. Bacău, România)	Cucuteni A2						x	A. Nițu, C. Buzdugan, C. Eminovici, <i>Descoperirile arheologice de la Gura Văii (municipiul Gh. Gheorghiu-Dej)</i> , în <i>Carpica</i> , IV, 1971, p. 67, fig. 25/2.
23.	Mărgineni-Cetățuia (jud. Bacău, România)	Cucuteni A2						x	L. Stratulat <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , p. 94/R74, p. 209.

24.	Ariușd (Erősd) (jud. Covasna, România)	Cucuteni A ₂ -A ₃	x						J. S. Sztáncsuj, <i>Plastică și reprezentări zoomorfe din așezarea eneolitică de la Ariușd (Erősd)</i> , în <i>Acta Siculica</i> , 2007, p. 190-191, pl. I/17; V/13; IX/1-2; Idem, <i>op. cit.</i> , 2015, p. 247, pl. CCXXVI/17, CCXXXII/13-14; CCXXXVI/1-3.
25.	Bărlălești-Sturza (jud. Vaslui, România)	Cucuteni A ₂ -A ₃		x					G. Coman, <i>Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui</i> , București, 1980, p. 128, fig. 99/1, 100/7.
26.	Moacșa (jud. Covasna, România)	Cucuteni A ₂	x						S. J. Sztáncsuj, <i>op. cit.</i> , 2015, p. 247, pl. CLVI/14.
27.	Păuleni (jud. Harghita, România)	Cucuteni A ₂		x					Inedit.
28.	Brad (jud. Bacău, România)	Cucuteni A ₃					x		V. Ursachi, <i>op. cit.</i> , p. 337-338, fig. 5-8.
29.	Cândești (jud. Vrancea, România)	Cucuteni A ₃	x						R.-G. Fumică, <i>op. cit.</i> , p. 149.
30.	Crețești (jud. Vaslui, România)	Cucuteni A ₃	x						R.-G. Fumică, <i>op. cit.</i> , p. 164.
31.	Cucuteni-Cețățuie (jud. Iași, România)	Cucuteni A ₃	x						M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, <i>op. cit.</i> , p. 175, fig. 221/1.
32.	Dumești (jud. Vaslui, România)	Cucuteni A ₃	x						R. Alaița, <i>Complexul cultural Cucuteni-Tripolie. Meșteșugul olăritului</i> , Iași, 2007, pl. 40/3.
33.	Fulgeriș (jud. Bacău, România)	Cucuteni A ₃	x						L.-E. Istina, T.-T. Plăcintă, <i>op. cit.</i> , p. 111-128, fig. 6-7.
34.	Hăbășești (jud. Iași, România)	Cucuteni A ₃	x	x					Vi. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, <i>Hăbășești. Monografie arheologică</i> , vol. I, București, 1954, p. 430, fig. 39/1-2; p. 432, pl. CXIV/4, 9.
35.	Hoisești (jud. Iași, România)	Cucuteni A ₃		x					N. Ursulescu <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , 178; R.-G. Fumică, <i>op. cit.</i> , p. 25, fig. 25.
36.	Horodnica (d. Horodenka, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina)	Cucuteni A ₃					x		M. Śmiszko, <i>Tymczasowe sprawozdanie z badań na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka (Compre rendu provisoire des fouilles dans l'enceinte néolithique de Horodnica, district de Horodenka). Séance du 27 janvier 1939</i> , in <i>Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres</i> , n° 1-3, I-II, janvier-mars, 1939, p. 70, fig. 5; V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 147.
37.	Izvoare-La Cenușărie (jud. Neamț, România)	Cucuteni A ₃	x						R.-G. Fumică, <i>op. cit.</i> , p. 257-258.
38.	Mitoc-Părăul lui Istrati (jud. Botoșani, România)	Cucuteni A ₃	x						Publicată în această lucrare: fig. 9/2.

39.	Poienești (jud. Vaslui, România)	Cucuteni A ₃	x						R. Vulpe, <i>Săpăturile de la Poienești din 1949</i> , în <i>Materiale</i> , I, 1953, p. 271, fig. 47/1; C.-M. Lazarovici, M. Babeș, <i>Poienești – așezări preistorice</i> , Suceava, 2015, p. 180-182, fig. II.176/4, 6.
40.	Ruginoasa-Dealul Drăghici (jud. Iași, România)	Cucuteni A ₃	x						C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, <i>op. cit.</i> , fig. VIII.24/4; publicată în această lucrare: fig. 6/1.
41.	Scântelea-Dealul Bodeștilor (jud. Iași, România)	Cucuteni A ₃	x	x					Publicate în această lucrare: fig. 1/4; 3/1; 7; 8/4.
42.	Tăcuta (jud. Vaslui, România)	Cucuteni A ₃	x						R.-G. Furnică, <i>op. cit.</i> , p. 370, fig. 30.
43.	Tofllea (jud. Galați, România)	Cucuteni A ₃	x						D. Alecsă, <i>Așezarea cucuteniană de pe dealul Tănăsoia, sat Tofllea, jud. Galați, în Danubius</i> , XXXI, 2013, p. 120, pl. XXVII/13.
44.	Trușești (jud. Botoșani, România)	Cucuteni A ₃	x	x					A. Nițu, <i>op. cit.</i> , 1972, p. 38, 52, fig. 18/ 7; 24/6; 28/1, 7; M. Petrescu-Dîmbovița <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , p. 549, fig. 384/2-4; R.-G. Furnică, <i>op. cit.</i> , p. 416.
45.	Drăgușeni-Ostrov (jud. Botoșani, România)	Cucuteni A ₄	x	x				x	A. Crișmaru, <i>op. cit.</i> , p. 74, fig. 35/5; 60/5; S. Marinescu-Bilcu, Al. Bolomey, <i>op. cit.</i> , fig. 164/9-10; 176/3-5, 10; 177/4, 7.
46.	Druța I (r. Rîșcani, Republica Moldova)	Cucuteni A ₄	x						V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 147, fig. 84/5.
47.	Iablona (r. Glodeni, Republica Moldova)	Cucuteni A-B					x	x	V. Marchevici, <i>op. cit.</i> , 1996, p. 255; V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 190, fig. 98/1-2; 99/1.
48.	Penejkovo (Ucraina)	Cucuteni A-B						x	V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 190, fig. 98/4.
49.	Zalesčiki (Ucraina)	Cucuteni A-B						x	V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 190, fig. 98/3, 5.
50.	Brânzeni III (r. Edineț, Republica Moldova)	Cucuteni B ₁						x	V. Marchevici, <i>Pozdnetripol'skie plemena Severnoj Moldavii</i> , Kișinev, 1981, p. 41-42, fig. 57/10.
51.	Buznea (Jud. Iași, România)	Cucuteni B ₁						x	A. Nițu, <i>op. cit.</i> , 1975a, p. 45-54, fig. 1; D. Boghian, C. Mihai, <i>op. cit.</i> , p. 313-324, fig. 7-8; D. Boghian, <i>op. cit.</i>
52.	Cucuteni-Cetățuie (jud. Iași, România)	Cucuteni B ₁		x					M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, <i>op. cit.</i> , p. 66.
53.	Grebeni (Ucraina)	Cucuteni B ₁						x	V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 191, fig. 99/2.
54.	Ghelăiești-Nedeia (jud. Neamț, România)	Cucuteni B ₁	x	x					A. Nițu, Șt. Cuceș, D. Monah, <i>Ghelăiești (Piatra-Neamț) I. Săpăturile din 1969 în așezarea cucuteniană „Nedeia”</i> , în <i>MemAntiq</i> , III, p. 59, fig. 24/2; D. Garvăn, <i>op. cit.</i> , p. 172-173, pl. II/7 IV/1.
55.	Mărgineni-Cetățuia (jud. Bacău, România)	Cucuteni B ₁	x						A. Nițu, <i>op. cit.</i> , 1976, p. 49-52, fig. 1; R.-G. Furnică, <i>op. cit.</i> , p. 271, fig. 24.
56.	Racovăț (r. Soroca, Republica Moldova)	Cucuteni B ₁						x	V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 191, fig. 102/2.

57.	Ștefănești-Stânca (jud. Botoșani, România)	Cucuteni B ₁					x		A. Nițu, <i>op. cit.</i> , 1975a, p. 45-54, fig. 2.
58.	Biały Potok (reg. Ternopil, Ucraina)	Tripolie CI-CII		x					M. Szmyt (ed.), <i>Biały Potok. Materials from Józef Kostrzewski's Podolia Excavations</i> , Poznań, 2016, p. 235, fig. 8.7/2.
59.	Brânzeni IV- <i>Tarlaua lui Ștefan</i> , (r. Edineț, Republica Moldova)	Cucuteni B ₂					x		V. Marchevici, <i>op. cit.</i> , 1981, p. 17, fig. 7/4; S. Țerna, S. Heghea, <i>op. cit.</i> , p. 310, fig. 14/2.
60.	Brânzeni VIII- <i>Sâeci</i> (r. Edineț, Republica Moldova)	Cucuteni B ₂					x	x	V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 190, fig. 100/1-2, 101; S. Țerna, S. Heghea, <i>op. cit.</i> , p. 306-307, fig. 8/4, 10/12; 14/2.
61.	Brânzeni XI- <i>Valea Bucșii</i> (r. Edineț, Republica Moldova)	Cucuteni B ₂					x		S. Țerna, S. Heghea, <i>op. cit.</i> , 320, fig. 27/2.
62.	Caracușenii Vechi (r. Edineț, Republica Moldova)	Cucuteni B ₂					x		T. G. Movša, <i>op. cit.</i> , p. 100-105, fig. 1/1.
63.	Cucuteni- <i>Cetățuie</i> (jud. Iași, România)	Cucuteni B ₂					x		M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, <i>op. cit.</i> , p. 218-219, fig. 177/7, 184/4, 185/3.
64.	Fetești (jud. Suceava, România)	Cucuteni B ₂	x	x					I. Mareș (coord.), <i>op. cit.</i> , p. 148, cat. 291; R.-G. Funică, <i>op. cit.</i> , p. 222, fig. 68.
65.	Glavan I (r. Drochia, Republica Moldova)	Cucuteni B ₂							V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 191.
66.	Hetmanivka 1 (reg. Savran, Ucraina)	Tripolie B ₂ -CI						x	D. Kiosak <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , 2014a, fig. 3-4; 2014b.
67.	Iași- <i>Sântul Nicolae Domnesc</i> (jud. Iași, România)	Cucuteni B ₂					x		Publicată în această lucrare: fig. 11/3.
68.	Stolniceni I (r. Edineț, Republica Moldova)	Cucuteni B/ Tripolie CI					x		S. Țerna, K. Rassmann, M. Vasilache, K. Radloff, <i>Stolniceni I – New Research on a Cucuteni-Tripolye Large Site</i> , în A. Zanoci, E. Kaiser, M. Kashuba, E. Izbitser, M. Băț (eds.), <i>Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur Frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien</i> , Tyragetia International I, Chișinău, 2016, p. 49, fig. 7/3-4.
69.	Talianki (Ucraina)	Cucuteni B ₂						x	V. Balabina, <i>op. cit.</i> , p. 191, fig. 102/1.
70.	Târgu Ocna-Podei (jud. Bacău, România)	Cucuteni B ₂						x	Publicată în această lucrare: fig. 4/5.
71.	Trușești (jud. Botoșani, România)	Cucuteni B ₂						x	M. Petrescu-Dîmbovița <i>et al.</i> , <i>op. cit.</i> , p. 36.
72.	Varvarovka VIII (r. Florești, Republica Moldova)	Cucuteni B ₂					x		T. G. Movša, <i>op. cit.</i> , p. 100-105, fig. 1/4; V. Marchevici, <i>op. cit.</i> , 1981, p. 25, fig. 24/13=fig. 26= 27/2; L. Stratulat, S. Țurcanu, C. Costăș, L. Solcan, <i>Cucuteni – Magia ceramicii</i> , Catalog, Iași, 2009, p. 114, 166, cat. 112.

73.	Bilce Złote (d. Borschiv, Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII						x	S. Țurcanu, <i>op. cit.</i> , p. 73, pl. 167/9.	
74.	Brânzeni XI (r. Edineț, Republica Moldova)	Tripolie CI						x	S. Țema, S. Heghea, <i>op. cit.</i> , fig. 27/2.	
75.	Grizorivka (Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI						x	E. V. Ovchinnikov, <i>op. cit.</i> , p. 108-109, fig. 120/5.	
76.	Kozzilowce (Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII						x	x	C. Hadaczek, <i>op. cit.</i> , t. XX/172; XXI/189; V. Balabina, <i>op. cit.</i> , fig. 103/3-4.
77.	Vihvatiniț/ Ofatiniț (r. Ribnița, Republica Moldova)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII						x		T.-G. Movșa, <i>op. cit.</i> , p. 100-105, fig. 1/5.
78.	Pekari II (d. Kaniv, Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI							x	E. V. Ovchinnikov, <i>op. cit.</i> , p. 108-109, fig. 120/7.
79.	Regiunea Cherkasî (Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII						x		M. Videiko (ed.), <i>op. cit.</i> , p. 158, 443.
80.	Regiunea Uman (Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII							x	O. Iakubenko, <i>op. cit.</i> , p. 47-52, fig. 11, 16, 20.
81.	Jvaneț (d. Camenița, Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII						x		T. G. Movșa, <i>op. cit.</i> , fig. 1/3-4; 2; 3/1.
82.	Sușkivka (d. Babanka, Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII		x					x	T. G. Movșa, <i>op. cit.</i> , p. 100-105, fig. 3/2; O. Iakubenko, <i>op. cit.</i> , p. 43-45.
83.	Vladimirovka (d. Novoarkhangelsk, Ucraina)	Cucuteni B ₂ / Tripolie CI-CII							x	O. Iakubenko, <i>op. cit.</i> , p. 43-45, fig. 1-5.
84.	Bodești-Frumușica (jud. Neamț, România)	Cucuteni – fază necunoscută	x	x					x	C. Matasă, <i>op. cit.</i> , p. 60, 83, 161; fig. 32; pl. XI/41-42; LVIII/432, 433a, 433b, 434; D. Garvăn, <i>op. cit.</i> , pl. II/1-6.

THE BIRDS IN THE IMAGINARIUM OF CUCUTENI-TRYPILLIA

WORLD. NEW PLASTIC REPRESENTATIONS

(ABSTRACT)

Even though they are numerically reduced, the ornitomorphous representations are known in every evolution phase of Precucuteni-Ariuşd-Cucuteni-Trypillia cultural complex. Their presence – as ronde bosse or painted works – unravel the existence of a mythology and of several ritualic scenographies in which birds or creatures whose main quality is flying, played an important part.

The paper focuses on introducing into the scientific circuit several new ornitomorphous representations discovered through the latest archaeological researches or even through the careful analysis of materials which were stored a long time ago, but remained unpublished. These discoveries include in the distribution area of the ornitomorphous representations new points or even special pieces typologically speaking, which makes their signaling important. Analyzed and typologically integrated to similar discoveries throughout the reference civilization, they indicate the multiple valences of the ornitomorphous representations, allowing various directions of analysis and interpretation.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Table 1. Sites belonging to Precucuteni-Ariuşd-Cucuteni-Trypillia cultural complex with discoveries of ornitomorphous pieces (x = present).
- Fig. 1. 1-8, proper ornitomorphous statuettes. 1-8, ceramics. 1, Târgu Frumos; 2, Luka Vrubleveţkaja; 3, Feteşti; 4, Scânteia; 5, Târpeşti; 6, Mogylna III; 7, Putineşti; 8, Bodeşti. 1-2, 5-7, Precucuteni III/Trypillia A; 3, Cucuteni B/Trypillia CI; 4, Cucuteni A/Trypillia BI; 8, unspecified. (1, after L. Stratulat *et al.* 2008; 2, after N. Burdo 2004; 3, photo S. Ignătescu; 4, drawing R. Ionescu, photo M. Neagu; 5, after S. Marinescu-Bîlcu 1981; 6, after O. S. Peresunchak, N. Burdo 2005; 7, after S. Bodean 2001; 8, after C.-M. Lazarovici *et al.* 2009).
- Fig. 2. 1, 4-5, proper ornitomorphous statuettes; 2-3, ocarina-type ornitomorphous statuettes. 1-5, ceramics. 1, Cucuteni-Cetăţuie; 2, Uman region; 3, Suşkivka; 4, Drăguşeni; 5, Hoişeşti. 1-3, Cucuteni B/Trypillia CI; 4-5, Cucuteni A/Trypillia BI. (1, photo I. Iaţcu, drawing R. Ionescu; 2-3, after O. Iakubenko 1998; 4, after S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey 2000; 5, after R.-G. Furnică 2014).
- Fig. 3. 1, ornitomorphous protome; 2, ornitomorphous statuette; 3, ornitomorphous statuette with the recipient placed at the rear end. 1, 3, ceramics; 2, baked clay. 1, Scânteia; 2, Moldavia; 3, Poduri. 1-2, Cucuteni A/Trypillia BI; 2, 3, unspecified. (1, photo I. Iaţcu, drawing R. Ionescu; 2, after N. Berlescu 1964; 3, after D. Garvăn 2011).
- Fig. 4. 1-5, rattle-type ornitomorphous statuettes. 1-5, ceramics. 1, Grebeni; 2, Koszîłowce; 3, Hetmanivka; 4, Brânzeni VIII; 5, Podei - Tg. Ocna. 1-5, Cucuteni B/Trypillia CI-CII. (1, after V. Balabina 1998; 2, after N. Burdo 2004; 3, after D. Kiosak *et al.* 2014a, 2014b; 4, after S. Ţerna, S. Heghea 2017; 5, photo S. Turcanu, drawing R. Ionescu).
- Fig. 5. 1-6, *askos*-type ornitomorphous vessels. 1-6, ceramics. 1-2, Ariuşd; 3, Coşerniţa; 4, Isaiia; 5-6, Poduri. 1-2, Cucuteni A/Trypillia BI; 3, Precucuteni III/Trypillia A; 4, Precucuteni II/Trypillia A; 5, unspecified; 6, Cucuteni A/Trypillia BI. (1-3, after L. Stratulat *et al.* 2008; 4, after N. Ursulescu, F.-A. Tencariu 2006; 5-6, after D. Monah *et al.* 2003).
- Fig. 6. 1-6, ornitomorphized vessels through the protome. 1-6, ceramics. 1, Ruginoasa; 2, Drăguşeni; 3, Mărgineni; 4, 6, Truşeşti; 5, Poduri. 1-2, 4-6, Cucuteni A/Trypillia BI; 3, Cucuteni B/Trypillia CI. (1, photo M. Neagu, drawing R. Ionescu; 2, after A. Crişmaru 1977; 3, 5, after L. Stratulat *et al.* 2008; 4, 6, after M. Petrescu-Dimboviţa *et al.* 1999).
- Fig. 7. Ornitomorphized lid through the protome. ceramics (photo M. Neagu, drawing R. Ionescu).
- Fig. 8. 1-2, 4 ornitomorphous protomes. 1-4 ceramics. 1, Traian-Dealul Viei; 2, Mândrişca; 3, Ghelăieşti; 4, Scânteia. 1, Precucuteni I; 2, Precucuteni II; 3, Cucuteni B/Trypillia

CI; 4, Cucuteni A/Trypillia BI (1-2, after S. Marinescu-Bîlcu 1974; 3, after D. Garvăn 2011; 4, photo M. Neagu, drawing R. Ionescu).

- Fig. 9. 1, ornitomorphized spoon handle; 2, ornitomorphous vessel handle; 3, ornitomorphized spatula handle; 4-5, vessels with ornitomorphous attributes. 1-2, 4-5, ceramics; 3, bone. 1, Vlădeni; 2, Mitoc-*Pârâul lui Istrati*; 3, Târpești; 4, Rogojeni-*Gară*; 5, Mărgineni. 1, 3, 4, Precucuteni III/Trypillia A; 2, 5, Cucuteni A/Trypillia BI (1, after S. Marinescu-Bîlcu 1974; 2, photo A. Kovacs; 3, 5 after L. Stratulat *et al.* 2008; 4, after V. Marchevis 1996).
- Fig. 10. 1-12 painted ornitomorphous representations. 1-12, ceramics. 1-12, Cucuteni B/Trypillia CI-CII. 1, Caracușeni Vechi; 2, Koszîłowce; 3, 11, Jvanet; 4, Sușkivka; 5, 8, Brânzeni XI (IX); 6, Varvarovka VIII; 7, Brânzeni VIII; 9, Ștefănești; 10, 12, Stolniceni I. (1-4, after T. G. Movša 1965; 5, 7-8, after S. Țerna, S. Heghea 2017; 6, after V. Marchevis 1981; 9, after A. Nițu 1975; 10, 12, after S. Țerna *et. al* 2016; 11, after N. Burdo 2004).
- Fig. 11. 1-7, painted ornitomorphous representations. 1-7, ceramics. 1-7, Cucuteni B/Trypillia CI. 1, 4, Cucuteni-*Cetățuie*; 2, Iași-*Sf. Nicolae Domnesc*; 3, Brânzeni IV; 5, Ukraine; 6, Varvarovka VIII; 7, Cherkas'ka region. (1, 4, after M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu 2004; 2, photo I. Iațcu, drawing R. Ionescu; 3, after S. Țerna, S. Heghea 2017; 5, after M. Videiko (ed.) 2004; 6, after V. Marchevis, 1981, L. Stratulat *et al.* 2009; 7, after L. Stratulat *et al.* 2008).
- Fig. 12. 1-2, painted ornitomorphous representations. 1-2, ceramics. 1-2, pieces from the cult complex in Buznea: 1, bowl, 2, amphora. Cucuteni B/Trypillia CI (1-2, after D. Boghian, C. Mihai 1987).
- Fig. 13. 1, "the treasure of Brad"; 2, the cult complex of Isaiia. 1, Cucuteni A; 2, Precucuteni II. (1-2, after C.-M. Lazarovici *et al.* 2009).
- Fig. 14. A Tlingit Shaman during a ceremony, Sitka, Alaska (after <https://www.historymuseum.ca/cmce/exhibitions/aborig/tsimsian/images/shawi01b.jpg>).
- Fig. 15. The inventory of a Tlingit Shaman's grave, around 1890 (after <http://naxnox.weebly.com/shaman-kits.html>).

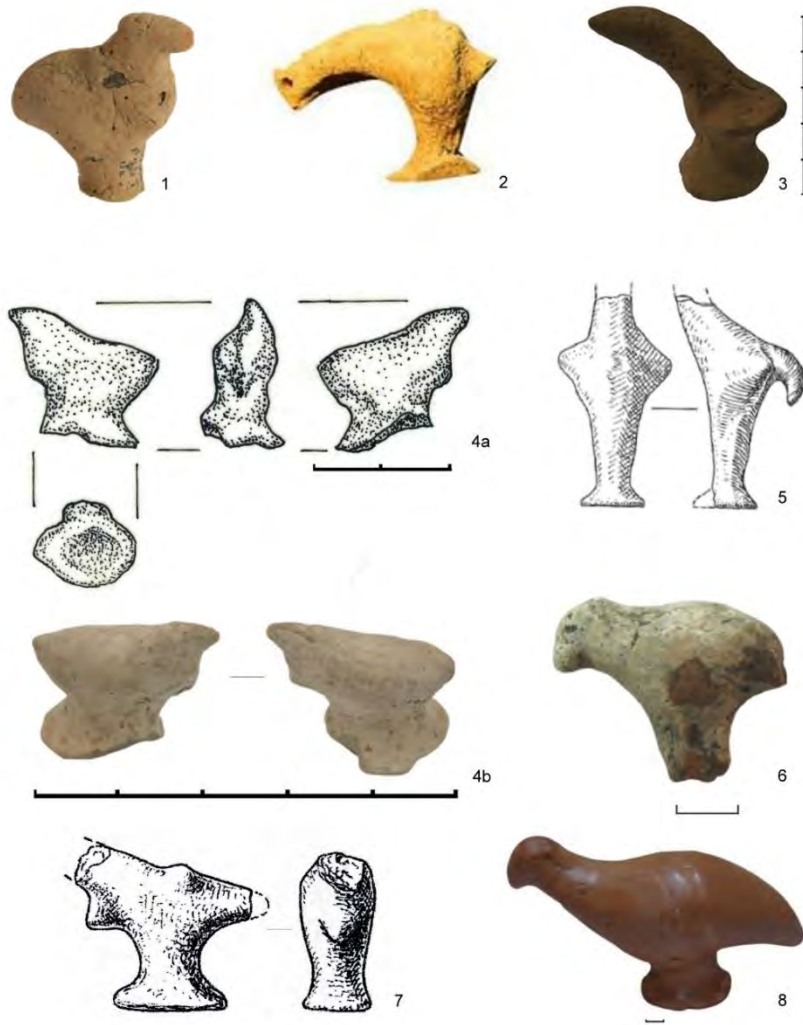

Fig. 1. 1-8, statuete ornitomorfe propriu-zise. 1-8, ceramică. 1, Târgu Frumos; 2, Luka Vrublevečkaja; 3, Fetești; 4, Scânteia; 5, Târpești; 6, Mogylna III; 7, Putinești; 8, Bodești. 1-2, 5-7, Precucuteni III/ Tripolie A; 3, Cucuteni B/ Tripolie CI; 4, Cucuteni A/ Tripolie BI; 8, neprecizat. (1, după L. Stratulat *et al.* 2008; 2, după N. Burdo 2004; 3, foto S. Ignătescu; 4, desen R. Ionescu, foto M. Neagu; 5, după S. Marinescu-Bîlcu 1981; 6, după O. S. Peresunchak, N. Burdo 2005; 7, după S. Bodean, 2001; 8, după C.-M. Lazarovici *et al.* 2009)

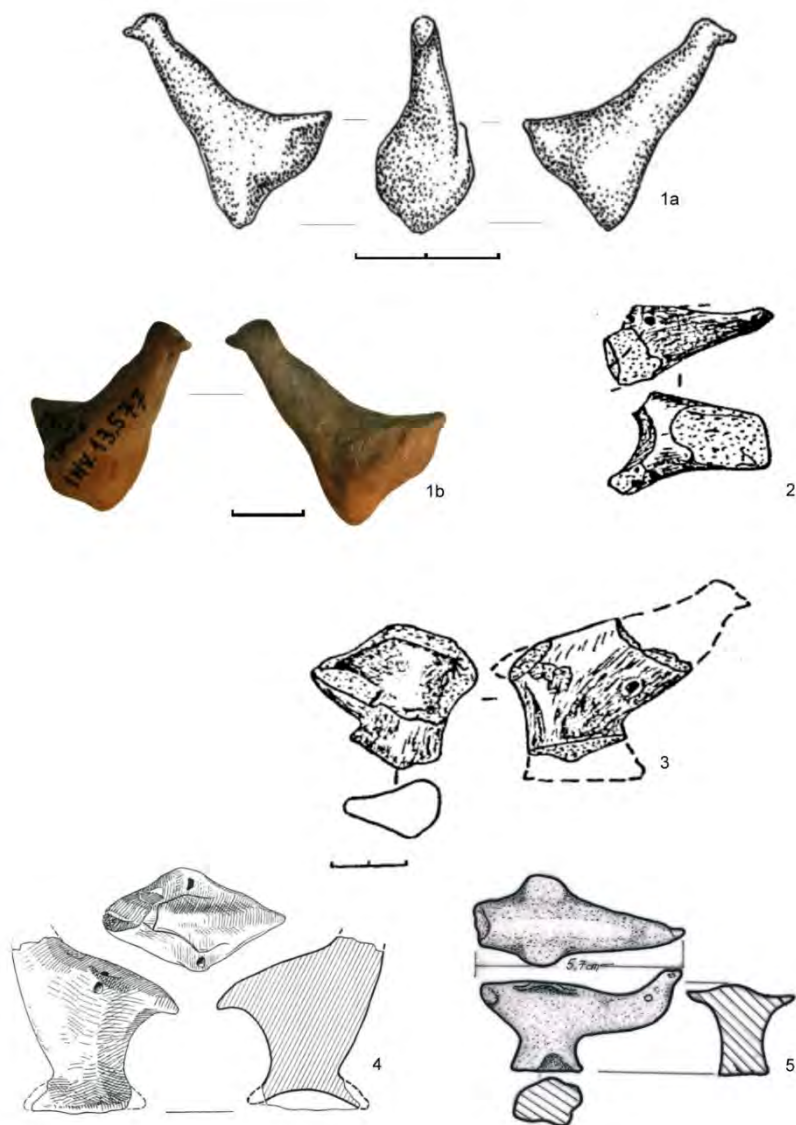

Fig. 2. 1, 4-5, statuete ornitomorfe propriu-zise ; 2-3, statuete ornitomorfe de tip ocarină.
 1-5, ceramică. 1, Cucuteni-*Cetățuie*; 2, regiunea Uman; 3, Sușkivka; 4, Drăgușeni; 5, Hoisești.
 1-3, Cucuteni B/Tripolie CI; 4- 5, Cucuteni A/ Tripolie BI. (1, foto I. Iațcu, desen R. Ionescu;
 2-3, după O. Iakubenko 1998; 4, după S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey 2000;
 5, după R.-G. Furnică 2014)

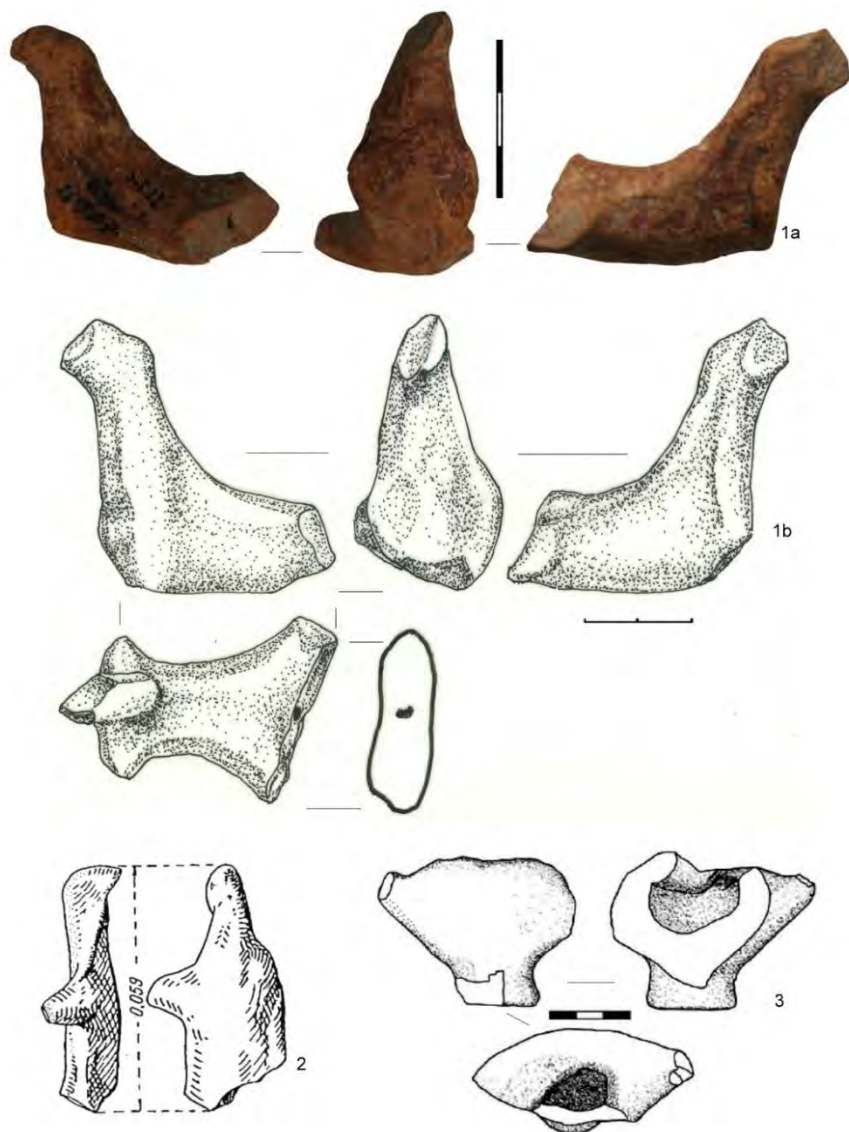

Fig. 3. 1, protomă ornitomorfă; 2, statueta ornitomorfă; 3, statueta ornitomorfă cu recipient în partea dorsală. 1, 3, ceramică; 2, lut nears. 1, Scânteia; 2, Moldova; 3, Poduri. 1-2, Cucuteni A/Tripolie BI; 2, 3, neprecizat. (1, foto I. Iașcu, desen R. Ionescu; 2, după N. Berlescu 1964; 3, după D. Garvăn 2011)

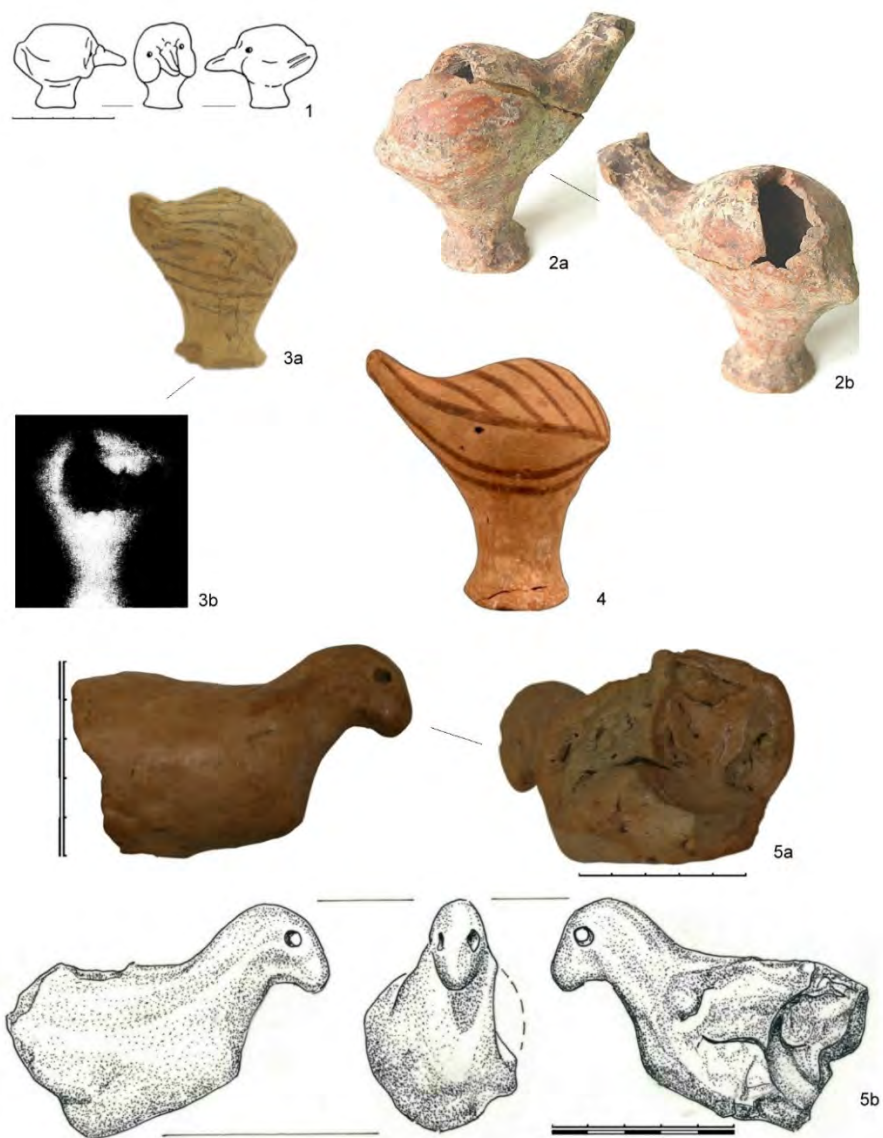

Fig. 4. 1-5, statuete ornitomorfe de tip zornăitoare. 1-5, ceramică. 1, Grebeni; 2, Koszifowce; 3, Hetmanivka; 4, Brânzeni VIII; 5, Podei-Tg. Ocna. 1-5, Cucuteni B/ Tripolie CI-CII. (1, după V. Balabina 1998; 2, după N. Burdo 2004; 3, după D. Kiosak *et al.* 2014a, 2014b; 4, după S. Țerna, S. Heghea 2017; 5, foto S. Țurcanu, desen R. Ionescu)

Fig. 5. 1-6, vase ornitomorfe de tip *askos*. 1-6, ceramică. 1-2, Ariușd; 3, Coșernița; 4, Isaiia; 5-6, Poduri. 1-2, Cucuteni A/ Tripolie BI; 3, Precucuteni III/ Tripolie A; 4, Precucuteni II/ Tripolie A; 5, neprecizat; 6, Cucuteni A/ Tripolie BI. (1-3, după L. Stratulat *et. al.* 2008; 4, după N. Ursulescu, F.-A. Tencariu 2006; 5-6, după D. Monah *et al.* 2003)

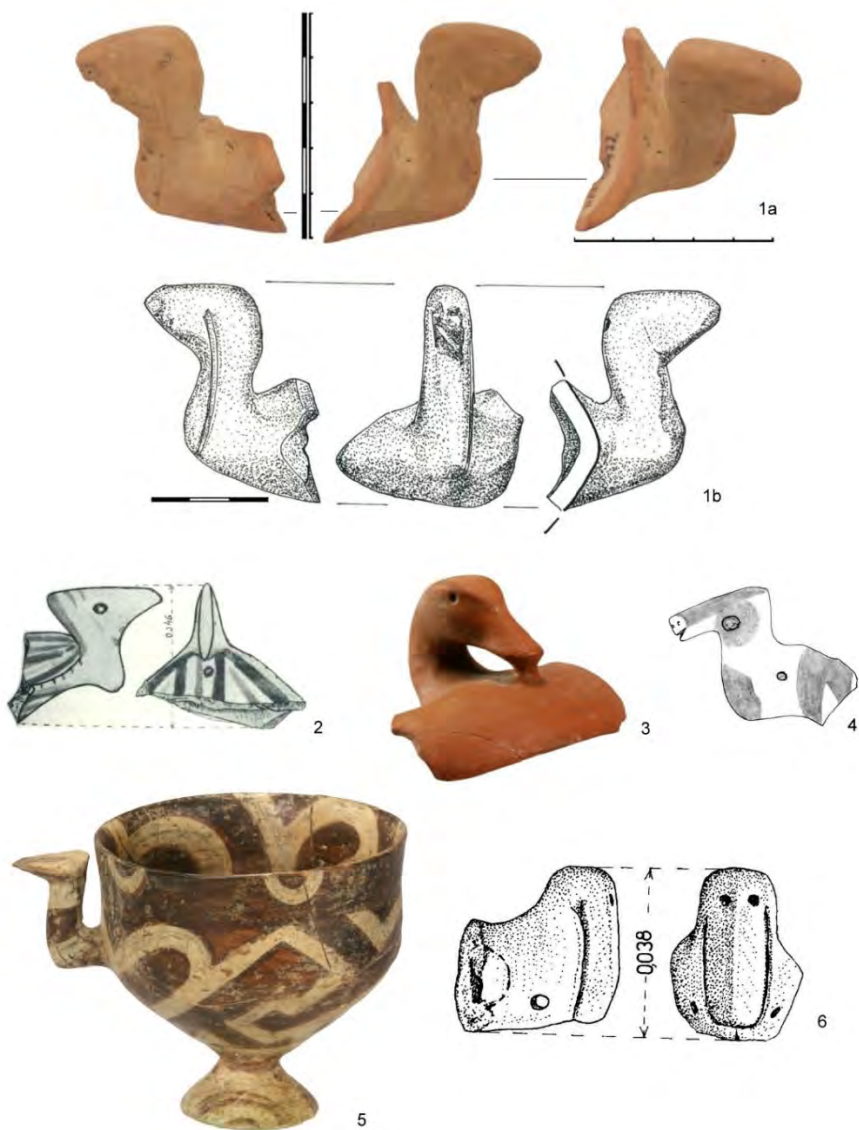

Fig. 6. 1-6, recipiente ornitomorfizate prin intermediul protomelor. 1-6, ceramică. 1, Ruginoasa; 2, Drăgușeni; 3, Mărgineni; 4, 6, Trușești; 5, Poduri. 1-2, 4-6, Cucuteni A/ Tripolie BI; 3, Cucuteni B/ Tripolie CI. (1, foto M. Neagu, desen R. Ionescu; 2, după A. Crișmaru 1977; 3, 5, după L. Stratulat *et al.* 2008; 4, 6, după M. Petrescu-Dîmbovița *et al.* 1999)

Fig. 7. Capac ornitomorfizat prin intermediul protomei. Ceramică.
(foto M. Neagu, desen R. Ionescu)

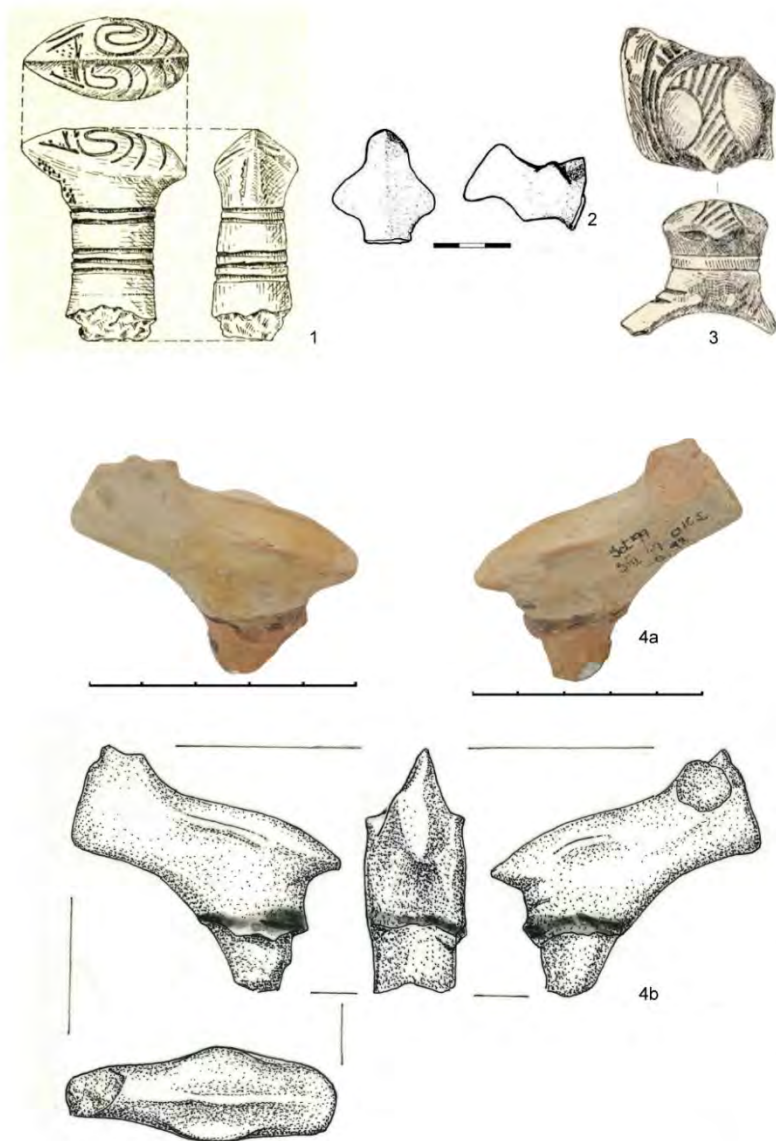

Fig. 8. 1-2, 4, protome ornitomorfe. 1-4, ceramică. 1, Traian-Dealul Viei; 2, Mândrișca; 3, Ghelăiești; 4, Scânteia. 1, Precucuteni I; 2, Precucuteni II; 3, Cucuteni B/Tripolie CI; 4, Cucuteni A/ Tripolie BI. (1-2, după S. Marinescu-Bîlcu 1974; 3, după D. Garvăn 2011; 4, foto M. Neagu, desen R. Ionescu)

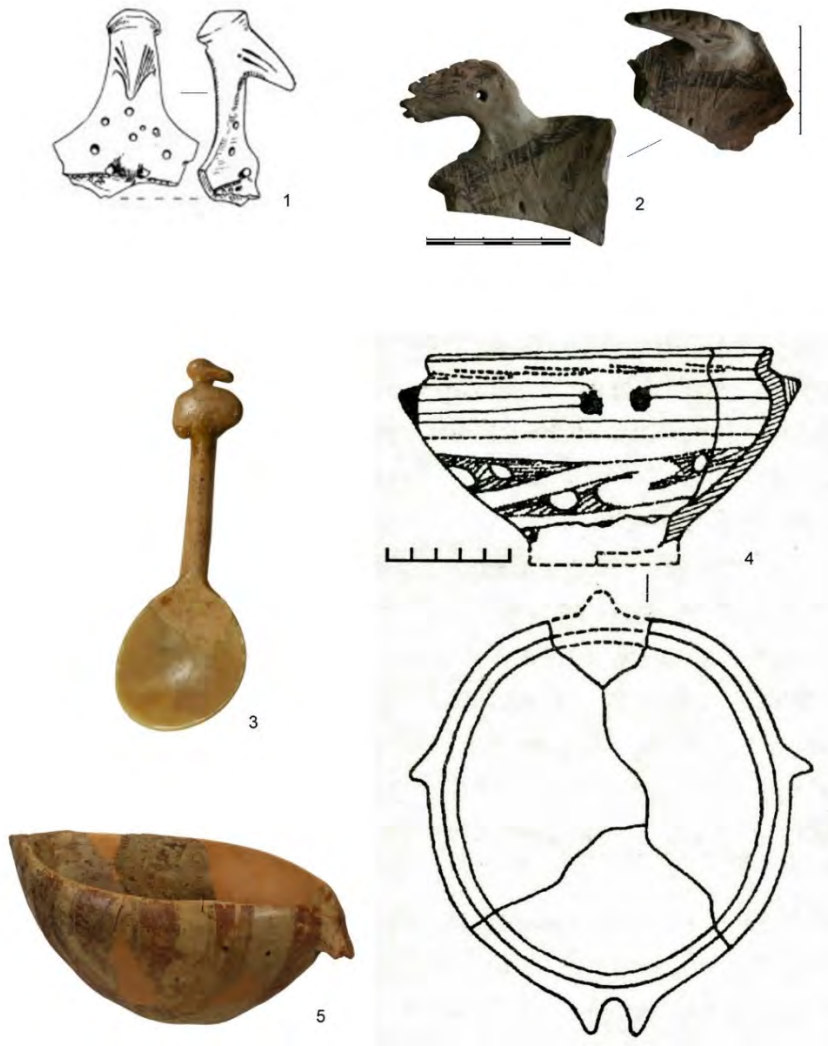

Fig. 9. 1, mâner de lingură ornitomorfizat; 2, toartă de vas ornitomorfă; 3, mâner de spatulă ornitomorfizat; 4-5, vase cu atribute ornitomorfe. 1-2, 4-5, ceramică; 3, os. 1, Vlădeni; 2, Mitoc-*Pârâul lui Istrati*; 3, Târpești; 4, Rogojeni-*Gară*; 5, Mărgineni. 1, 3, 4, Precucuteni III/ Tripolie A; 2, 5, Cucuteni A/ Tripolie BI (1, după S. Marinescu-Bîlcu 1974; 2, foto A. Kovacs; 3, 5, după L. Stratulat *et al.* 2008; 4, după V. Marchevici 1996)

Fig. 10. 1-12 Reprezentări ornitomorfe pictate. 1-12, ceramică. 1-12, Cucuteni B/ Tripolie CI-CII. 1, Caracușeni Vechi; 2, Kosziłowce; 3, 11, Jvanet; 4, Sușkivka; 5, 8, Brânzeni XI (IX); 6, Varvarovka VIII; 7, Brânzeni VIII; 9, Ștefănești; 10, 12, Stolniceni I. (1-4, după T. G. Movșa 1965; 5, 7-8, după S. Țerna, S. Heghea 2017; 6, după V. Marchevici 1981; 9, după A. Nițu 1975; 10, 12, după S. Țerna *et al.* 2016; 11, după N. Burdo 2004)

Fig. 11. 1-7, Reprezentări ornitomorfe pictate. 1-7, ceramică. 1-7, Cucuteni B/ Tripolie CI. 1, 4, Cucuteni-Cețațuie; 2, Iași-Sf. Nicolae Domnesc; 3, Brânzeni IV; 5, Ucraina; 6, Varvarovka VIII; 7, regiunea Cherkasî. (1, 4, după M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu 2004; 2, foto I. Iațcu, desen R. Ionescu; 3, după S. Țerna, S. Heghea 2017; 5, după M. Videiko (ed.) 2004; 6, după V. Marchevici 1981, L. Stratulat *et al.* 2009; 7, după L. Stratulat *et al.* 2008)

Fig. 12. 1-2, Reprezentări ornitomorfe pictate. 1-2, ceramică. 1-2, piese din complexul de cult de la Buznea: 1, strachină, 2, amforă. Cucuteni B/ Tripolie CI. (1-2, după D. Boghian, C. Mihai 1987)

Fig. 13. 1, „tezaurul de la Brad”; 2, complexul de cult de la Isaiia.
1, Cucuteni A; 2, Precucuteni II. (1-2, după C.-M. Lazarovici *et al.* 2009)

Fig. 14. Șaman tlingit în timpul unei ceremonii, Sitka, Alaska (după <https://www.historymuseum.ca/cmhc/exhibitions/aborig/tsimtsian/images/shawi01b.jpg>)

Fig. 15. Inventarul unui mormânt de șaman tlingit, circa 1890 (după <http://naxnox.weebly.com/shaman-kits.html>)

CONSIDERAȚII ASUPRA REPREZENTĂRILOR DE BOVINE ÎN DECORUL PICTAT AL CERAMICII CUCUTENI-TRIPOLIE*

George BODI¹,
Loredana SOLCAN²,
Luminița BEJENARU³

Cuvinte cheie: *Cucuteni-Tripolie, bovine, reprezentări pictate, caracterizare tipologică, asocieri ale reprezentărilor*

Keywords: *Cucuteni-Trypilla, bovines, painted representations, typological characterisation, figurative associations*

Civilizația Cucuteni-Tripolie, care s-a dezvoltat în perioada 4500 Cal BC și 3600 Cal BC pe teritoriul actual al României (în sud-estul Transilvaniei și în centrul și nordul Moldovei), al Republicii Moldova și al Ucrainei (până la Nipru), este caracterizată, printre altele, și de o splendidă ceramică pictată. Decorul ceramicii care, alături de informațiile de ordin stratigrafic, oferă date despre fazele și etapele de evoluție ale culturii, a stat, de-a lungul timpului, în atenția unui număr important de specialiști.

În cadrul acestui studiu, preocupările noastre se îndreaptă asupra reprezentărilor de bovine pictate pe ceramica civilizației Cucuteni-Tripolie, care apar astfel redată în ultima fază de evoluție a acestei civilizații, când, în registrul temelor decorative sunt introduse, pe lângă motivele geometrice, și cele animaliere (carnivore, cornute, păsări sau șerpi stilizați). Deși imaginea taurului apare încă din prima fază a civilizației Cucuteni-Tripolie, fiind redată sub forma protomelor, a statuțelor zoomorfe sau chiar sub forma vaselor de tip *rhyton*, considerăm că analizarea imaginilor pictate poate să contribuie, într-o oarecare măsură, la

* Acest articol reprezintă o continuare a preocupărilor noastre din cadrul proiectului *Religie și artă în civilizația Cucuteni-Tripolie (mileniile V-IV cal BC)*, finanțat de CNCS, PN-II-ID-PCE-2011-3-0885 și derulat în perioada 2011-2016.

¹ Academia Română, filiala Iași – Institutul de Arheologie, IAȘI.

² Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

³ Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași – Facultatea de Biologie, IAȘI.

elucidarea unor aspecte legate de o serie de influențe și legături existente între diferite așezări ale acestei culturi.

Reprezentările de bovine redată prin pictură pe ceramica civilizației Cucuteni-Tripolie au beneficiat de o oarecare atenție în literatura de specialitate, deși, așa cum s-a remarcat deja, acestea nu predomină în cadrul motivelor zoomorfe, studiarea imaginilor relevând faptul că mult mai numeroase sunt cele care ilustrează animale carnivore⁴. Ca subiect exclusiv al unor studii⁵, tratat în contextul mai larg al reprezentărilor zoomorfe redată pe ceramică sau discutat doar tangențial⁶, bovideul prezent în iconografia cucuteniană a stârnit un anumit interes în rândul specialiștilor.

Principalele direcții de analiză și interpretare a imaginilor redată pe vase s-au îndreptat, bineînțeles, spre sfera credințelor religioase⁷, în unele situații vorbindu-se despre „un cult al taurului”⁸, despre asocieri dintre figura taurului și diferite simboluri solare⁹, considerându-se că imaginea bovinei (coarnele, în mod

⁴ Н. Б. Бурдо, *Образы Животных и Птиц в Расписной Символике Триполья-Кукутень*, în *Трипольская Эпоха*, Киев, 2013, p. 32; Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979, p. 61.

⁵ A. Nițu, *Reprezentarea bovideului în decorul zoomorf pictat pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *Carpați*, V, 1972, p. 83-90.

⁶ Idem, *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, în *ArhMold*, VIII, 1975, p. 15-119; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*; С. М. Бібіков, *Теріоморфні зображення в Трипільї (Трипіль. «звірин. стиль»)*, în *Археологія*, 2, 1989, p. 6-11; В. М. Бикбаев, *Исследования Трипольского поселения Шуры I*, în *Археологические исследования в Молдавии в 1984*, Кишинёв, 1989, p. 50-61; В. Г. Збеневич, *Зооморфные мотивы в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени*, în *Археологія*, 4, 1998, p. 64-78; С.-М. Lazarovici, *Sette și simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, în N. Ursulescu, С. М. Lazarovici (coord.), *Cucuteni 120 – Valori Universale. Lucrările Simpozionului Național, Iași, 30 septembrie 2004*, Iași, 2006, p. 79; Eadem, *Symbols and Signs of the Cucuteni-Tripolye Culture*, în J. Marler, M. Robbins Dexter (eds.), *Signs of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Novi Sad Branch, Institute of Archaeomythology, 2009, p. 87-111; Н. Б. Бурдо, *op. cit.*, p. 32; Т. Ткачук, *Знак Неба / Верха – Місць На Мальованій Кераміці Культури Трипілья-Кукутень*, în О. Петрука (ed.), *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць / за заг.*, Львів, 2014, p. 70-85; Gh. Dumitroaia, С. Preoteasa, С.-D. Nicola, *Vase aux representations sacrees peintes concernant le sanctuaire a etage de l'etape cucuteni B1 de Poduri-Dealul Ghindaru (dep. de Bacău, Roumanie)*, în С. Preoteasa, С.-D. Nicola (eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloquium „CUCUTENI – 130”, 15-17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania, In Memoriam Dr. Dan Monah, In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia*, BMA XXXVII, Piatra-Neamț, 2016, p. 807-817; N. Burdo, *The Sacral World and Sacred Images of Trypillia Civilization*, în *Mem.Antiq*, XXIV, 2017, p. 239-250.

⁷ С. М. Бібіков, *op. cit.*, p. 9.

⁸ A. Rybakov, *Cosmogony and Mythology of the Agriculturalists of the Eneolithic (Part II)*, în *Soviet Anthropology and Archaeology*, IV, 1965, 3, p. 43.

⁹ *Ibidem*; Е. К. Черныш, *Энеолит Правобережной Украины и Молдавии*, în В. М. Массон,

special) întruchipează forța și ar corespunde sexului masculin¹⁰, unele scene complexe fiind interpretate și ca mituri ale fertilității și fecundității¹¹. De asemenea, unii cercetători consideră că aceste siluete de animale ilustrează personaje sau teme aflate în conexiune cu miturile cosmologice care, din păcate, în absența unor surse scrise, nu pot fi pe deplin descifrate¹². Nu în ultimul rând, se consideră că imaginile zoomorfe ar putea avea un rol/funcție de protecție, cu referire în special la „poziția” agresivă a animalelor¹³ sau se vorbește despre animale sacre asociate unor divinități, prezența lor fiind legată de cea a sacrificiilor¹⁴.

Atenția noastră se va concentra asupra reprezentărilor explicite de bovine și nu vom discuta simboluri precum „V”, „W”, sau „M” despre care, în literatura de specialitate, se spune că ar reprezenta figura taurului¹⁵. În această direcție, comparativ cu alte specii de animale – ale căror caracteristici morfologice nu sunt redată cu mare acuratețe făcând astfel foarte dificilă identificarea acestora –, bovinele reprezentate pe vase sunt mai ușor de determinat datorită, în principal, caracteristicilor speciei. De altfel, în câteva situații se poate face distincția între bovina domestică (*Bos taurus*) și cea sălbatică – bourul (*Bos primigenius*), imaginea celei din urmă individualizându-se prin prezența unor coarne mai mari și a unui corp robust.

Materialele discutate în cadrul acestui studiu provin din situri arheologice de pe teritoriul României, al Republicii Moldova și al Ucrainei. Din păcate, o serie de piese descoperite pe teritoriul Ucrainei fac parte din colecții particulare, lucru care nu ne-a permis o identificare exactă a stațiunii din care provin (Pl. 1).

Caracterizare tipologică și crono-spațială a reprezentărilor pictate de bovine

Privite la modul general, atât imaginile zoomorfe pictate pe ceramică, cât și cele antropomorfe, se pare că și-au primit primele impulsuri pentru dezvoltare în arealul vestic al complexului cultural Cucuteni-Tripolie¹⁶.

Н. Я. Мерперт (ред.), *Энеолит СССР*, Москва, 1982, p. 250; Н. Бурдо, *Сакральний Світ Трипільської Цивілізації*, Київ, 2005, p. 192.

¹⁰ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 61; Н. Бурдо, *Сакральний світ Трипільської Цивілізації*, în М. Ю. Відейко (ред.), *Енциклопедія Трипільської Цивілізації*, том 1, Київ, 2004, p. 397; Eadem, *op. cit.*, 2005, p. 192, 194.

¹¹ С. М. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 70; Eadem, *op. cit.*, 2009, p. 97.

¹² А. Ніці, *op. cit.*, 1975, p. 70-71; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 59-60.

¹³ С. М. Бібіков, *op. cit.*, p. 9.

¹⁴ Н. Бурдо, *op. cit.*, 2004, 396; Eadem, *op. cit.*, 2005, p. 194-195.

¹⁵ В. И. Маркевич, *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*, Кишинев, 1981, p. 162-163.

¹⁶ S. Țerna, *Considerații preliminare privind evoluția decorului antropomorf pictat de pe ceramica*

În ceea ce privește reprezentările de bovine, cele mai timpurii înfățișări pictate pe ceramică apar în spațiul cucutenian, în așezarea de la Poduri, în mediul Cucuteni B_{1a}¹⁷. Siluetele zoomorfe sunt redată în stilul pictural δ_{2a} ¹⁸, cu tricromie în negru și alb întins pe fondul brun al vasului. Cele două figuri de taurine sunt abordate într-o manieră relativ realistă, corpul și capul fiind prezentate din profil, coarnele lirate din perspectivă frontală, iar coada este orientată în jos (Pl. 2/1).

Următoarele reprezentări de bovine apar în niveluri de la începutul celei de a doua etape a fazei Cucuteni B, în așezările de la Valea Lupului și Iași – *Hotel Moldova*. Încadrăm ambele așezări în etapa B_{2a} conform cronologiei prezentate și acceptate în literatura de specialitate¹⁹.

Din punctul de vedere al tehnicii picturale, cele două reprezentări de bovine provenite din așezarea de la Valea Lupului²⁰ sunt realizate în stil ζ_{1a} ²¹, cu tricromie în negru și roșu întins pe un fond alb. Una dintre figuri păstrează doar jumătatea anterioară a unei reprezentări de taur redată din profil, inclusiv a coarnelor în formă de liră. Remarcăm în acest caz figurarea ochiului și, posibil, a gurii, precum și a două seturi de linii scurte paralele în partea inferioară și superioară a gâtului (Pl. 2/2b). Cea de a doua imagine se apropie, din punctul de vedere al perspectivelor utilizate, de reprezentarea de la Poduri, capul și corpul animalului fiind redată din profil și coarnele frontal; în acest caz însă lipsește redarea cozii, dar sunt figurate elemente sexuale masculine și gura deschisă (Pl. 2/2a).

Aproximativ pe același palier cronologic se situează și reprezentările de pe un vas provenit din cercetările efectuate în situl de la Iași – *Hotel Moldova*²² (Pl. 3/1). Elementele generale de decor ale vasului indică stilul pictural ζ_{1a} , ca și la Valea

culturii Cucuteni-Tripolje, în Peuce S. N., V, 2007, p. 35-37; O. П. Годенко-Наконечна, *Трипільська орнаментика: типологізація, інтерпретація, семантичні, художні та функціональні особливості*, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства (доктора філософії), Національна Академія Наук України, Київ, 2017, p. 121-122.

¹⁷ Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, *Poduri – Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din caseta C (2005-2009)*, BMA XXII, Piatra-Neamț, 2009, p. 19-21 și 56-57.

¹⁸ A. Nițu, *Formarea și clasificare grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, Iași, 1984, p. 42-43.

¹⁹ Șt. Cucuș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA VI, Piatra-Neamț, 1999, p. 141-147; D. Boghian, *Comunitățile Cucuteniene din Bazinul Bahluiului*, Suceava, 2004, p. 173-174.

²⁰ A. Nițu, *op. cit.*, 1972, p. 83-90, fig. 1-2.

²¹ Idem, *op. cit.*, 1984, p. 76.

²² Piesa se află în patrimoniul Muzeului de Istorie a Moldovei (nr. inv. 15.565). A fost descoperită în anul 1978 de către arheologii Nicolae N. Pușcașu și Voica Maria Pușcașu, în timpul investigațiilor arheologice executate pe terenul de amplasare a Hotelului *Moldova* din municipiul Iași. Descoperirile din punctul *Hotel Moldova* aparțin așezării Cucuteni B situată în zona centrală a orașului Iași. Aceasta este cunoscută în literatura arheologică sub două denumiri: Iași – *Sf. Nicolae Domnesci* și Iași – *Curtea Domnească*.

Lupului, dar, în acest caz, imaginile zoomorfe sunt redată cu ajutorul culorii negre întinse. O altă deosebire majoră față de cele trei figurări anterioare este dată de sugerarea impresiei de masivitate a jumătății anterioare a animalului, prin accentuarea sa în raport cu restul corpului. Redarea coarnelor în formă de liră este făcută din profil, dar într-o manieră mai îngrijită decât la Valea Lupului. Una dintre siluete păstrează doar reprezentarea jumătății anterioare, unde se poate observa figurarea gurii și, parțial, a celor două seturi de linii scurte paralele prezente în partea inferioară și superioară a gâtului (Pl. 3/2a). Cea de a doua imagine păstrează aproximativ întreaga siluetă a animalului, dar starea sa de conservare nu permite observarea detaliilor din zona capului. Se remarcă însă cele două seturi de linii scurte paralele în partea inferioară și superioară a gâtului, precum și reprezentarea sexului masculin și a cozii cu peri în vârf, orientată în jos (Pl. 3/2b).

Date fiind numeroasele discuții cu privire la definirea terminologiei și a cadrelor cronologice aferente subfazelor spațiului tripolian²³, ne vom rezuma doar la a încadra așezările de unde provin imagini pictate de bovine în cadrul grupurilor locale și indicarea poziției cronologice cu referire la spațiul cucutenian, sprijinindu-ne atât pe date de cronologie relativă, cât și absolută. Astfel, în arealul estic, primele reprezentări pictate de bovine apar în a doua etapă a fazei mijlocii²⁴ a grupului Petreni, în așezările de la Petreni²⁵ și Bernashevka²⁶. Din punct de vedere cronologic, acestea se găsesc pe aproximativ același palier temporal cu reprezentările de la Valea Lupului și Iași – *Hotel Moldova*. Propunem acest paralelism atât pe baza datelor de cronologie relativă, care pun în evidență prezența stilurilor picturale ε și

²³ A se vedea diversele propuneri din: Т. С. Пасек, *Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.)*, în *Материалы и исследования по археологии СССР*, 10, Москва, 1949; В. Дергачов, *Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации*, Кишинёв, 1980; Т. Ткачук, *Локально-Хронологічні Групи Культури Трипільля-Кукутень 3 Мальованим Посудом (Етапи ВІІ-СІІ)*, în *Trypillian Civilisation Journal*, 2011 (<http://www.trypillia.com/2011/90-2011-2-archaeology-local-groups-with-painted-pottery-of-trypillia-cucuteni-culture-stages-bii-cii>); S. Ryzhov, *Relative chronology of the giant-settlement period BII-CI*, în F. Menotti, A. G. Korvin-Piotrovskiy (eds.), *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*, Oxford, 2012, p. 79-115; A. Diachenko, T. K. Harper, *The Absolute Chronology of Late Tripolye Sites: A Regional Approach*, în *Sprawozdania Archeologiczne*, 68, 2016, p. 81-105; О. П. Годенко-Наконечна, *op. cit.*, p. 220-221.

²⁴ S. Ryzhov, *The Tripolye BII-CI sites of the Pruth-Dniester Region*, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 Ans de recherches. Le temps du bilan/120 years of research. Time to sum up*, BMA XVI, Piatra-Neamț, 2005, p. 197.

²⁵ A. Nițu, *Ceramică cucuteniană cu decor zoomorf plastic sau pictural*, în *Mem.Antiq*, IV-V, 1972-1973, fig. 3/1; В. И. Маркевич, *op. cit.*, fig. 17/1.

²⁶ Т. Ткачук, *op. cit.*, 2014, p. 70-85.

ζ și absența variantei Monteoru²⁷, dar și pe baza datelor de cronologie absolută, ale căror intervale de probabilitate permit presupunerea unei relații de relativă contemporaneitate²⁸.

De la Petreni se păstrează un fragment ceramic cu o reprezentare parțială a unei posibile siluete de bovină. Din punct de vedere pictural, aceasta este realizată cu negru întins, iar din punct de vedere stilistic amintește de siluetele zoomorfe de pe vasul de la Iași – *Hotel Moldova*, cu jumătatea anterioară a trunchiului masivă și corpul, capul și coarnele animalului redată din profil. Se remarcă figurarea ochiului și a coarnelor de mici dimensiuni în formă de semilună. Ca elemente de originalitate, care se abat de la normele observate până acum, trebuie subliniate detaliile care indică o sinteză a imaginii bovinei cu cea a unui carnivor: redarea membrilor din față cu terminații care amintesc de gheare și a cozii ridicate pe spate, într-o poziție specifică animalelor de pradă (Pl. 4/1).

Din așezarea de la Bernashevka 2 provine imaginea unei figuri de bovină realizată cu negru de contur și cu negru întins. Corpul și capul animalului sunt redată din profil, în timp ce coarnele în formă de semilună sunt expuse din perspectivă frontală, iar coada scurtă este orientată în jos (Pl. 4/2). Modul general al redării siluetei zoomorfe – fără accentuarea părții anterioare a trunchiului – amintește de reprezentările de la Poduri și Valea Lupului.

Din perioada grupului Vărvăreuca XV, de transformare a tradițiilor specifice populațiilor de tip Petreni târzii în cele ce definesc comunitățile de tip Bădragi²⁹, s-au păstrat reprezentări de bovine din două așezări: Vărvăreuca XV³⁰ și Șuri I³¹.

De la Vărvăreuca XV provine un vas pictat în stil ζ_{1a} cu patru reprezentări de bovine. Corpul și capul animalelor sunt redată din profil, iar coarnele în formă de liră sunt înfățișate din perspectivă frontală. Se pot distinge o serie de detalii precum schițarea unor elemente ce indică sexul masculin, poziția în jos a cozii, cu peri în vârful, și redarea a două linii paralele în partea de jos a gâtului (Pl. 6/1). Din punctul de vedere al stilului de reprezentare se remarcă schematizarea corpului animalului,

²⁷ В. И. Маркевич, *op. cit.*, p. 67, Tabel 1; S. Rhyzov, *op. cit.*, 2005, p. 197.

²⁸ Y. Boyadziev, *Synchronization of the stages of the Cucuteni Culture with the Eneolithic cultures of the territory of Bulgaria according to C14 dates*, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *op. cit.*, Tabel 1; C.-M. Lazarovici, *New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea-Erbiceni cultures*, în J. Suteková, P. Pavúk, P. Kalábková, B. Kovár (eds.), *PANTA RHEI. Studies on the Chronology and Cultural Development of the South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday*, Bratislava, 2010, p. 91-114; Y. Rassamakin, *Absolute chronology of Ukrainian Tripolian settlements*, în F. Menotti, A. G. Korvin-Piotrovskiy (eds.), *op. cit.*, p. 19-69; A. Diachenko, T. K. Harper, *op. cit.*, p. 81-105.

²⁹ S. Rhyzov, *op. cit.*, 2005, p. 205.

³⁰ В. И. Маркевич, *op. cit.*, Pl. 3; Н. Б. Бурдо, *op. cit.*, 2013, fig. 2/17.

³¹ В. М. Бикбаев, *op. cit.*, p. 50-61.

acesta fiind redat cu ajutorul a două linii paralele, care realizează un contur deschis, renunțându-se astfel și la accentuarea jumătății anterioare. O altă ruptură față de abordările anterioare este constituită de figurarea tuturor celor patru picioare ale animalului.

Din așezarea de la Șuri I s-au păstrat două reprezentări integrale de bovine, care se regăsesc în interiorul unei străchini. Stilistic, acestea sunt asemănătoare imaginilor de la Vărvăreuca XV, prin sugerarea siluetei animalului din profil cu ajutorul unor linii de contur ce se închid doar în dreptul botului. În ambele cazuri coarnele în formă de liră sunt redade din perspectivă frontală. De asemenea, este figurat și sexul masculin, iar coada cu peri în vârf este îndreptată în jos. Se pot observa și cele două seturi de linii scurte paralele în partea superioară și inferioară a gâtului, întâlnite și în cazul reprezentărilor de la Valea Lupului și Iași – *Hotel Moldova*. O a treia imagine, din care se păstrează doar fragmente din coada cu peri în vârf și membrele posterioare, indică existența unei a treia reprezentări de bovină în cadrul decorului acestui vas (Pl. 6/2).

Din spațiul grupului Șipeniț, din aproximativ același interval temporal, – ultima etapă a acestui grup fiind considerată sincronă cu manifestările de tip Vărvăreuca XV și prima etapă a grupului Bădragi³² –, provin două reprezentări de bovine din așezarea de la Bilcze Złote – Werteba I³³.

Într-un prim caz, imaginea bovideului amintește de tradițiile de tip Vărvăreuca XV, prin redarea doar a conturului animalului, din profil, și a coarnelor în formă de liră din perspectivă frontală (Pl. 6/3b). Aceleași tradiții îi aparține și înfățișarea cozii cu peri în vârf orientată în jos, precum cele două linii paralele figurate în partea inferioară a gâtului. Ca trăsături stilistice distinctive se remarcă prezența unor seturi de câte două linii paralele în zona capului, a umărului și a picioarelor. Conturarea a doar două membre se apropie de modul de reprezentare specific cazurilor mai timpurii, atestate în așezările Cucuteni B_{2a} și de tip Petreni.

În cel de al doilea caz, imaginea, păstrată doar fragmentar, se înscrie în tradiția reprezentărilor de la Valea Lupului în stil ζ_{1a}, conturate cu negru și colorate cu roșu întins. Corpul animalului este redat din profil, iar coarnele în formă de liră din perspectivă frontală. Figurarea tuturor celor patru membre și a cozii cu peri în vârf orientată în jos amintește de specificul reprezentărilor de bovine din așezările de tip Vărvăreuca XV (Pl. 6/3a).

³² S. Kadrow, *Werteba site in Bilcze Złote: Recent research and analyses*, în S. Kadrow (ed.), *Bilcze Złote: Materials of the Tripolye Culture from the Werteba and the Ogród Sites*, Kraków, 2013, p. 14-18; S. Rhyzov, *op. cit.*, 2005, p. 205; A. Diachenko, T. K. Harper, *op. cit.*, fig. 2a și fig. 3.

³³ T. Tkachuk, *Painted ceramics*, în S. Kadrow (ed.), *op. cit.*, p. 37-38 și Pl. 20/2, 3.

O serie de imagini din așezările de la Bădragii Vechi³⁴ și Hancăuți³⁵ aparțin grupului Bădrași.

Din așezarea de la Bădragii Vechi provine un fragment ceramic ce redă, cel mai probabil, reprezentarea unei vaci acornute (Pl. 7/1). Din punct de vedere al stilului de realizare a imaginii animalului, se poate constata continuarea tendinței de schematizare apărută la nivelul așezărilor de tip Vărvăreuca XV, cu silueta animalului din profil redată doar prin trasarea conturului. Trebuie remarcate, de asemenea, detaliile de reprezentare: două linii paralele în partea superioară a gâtului, coada redată în jos, dar fără peri în vârf, precum și umplerea cu culoare a zonei capului.

Pe vasul bitronconic de la Hancăuți sunt pictate siluetele a șase bovine. Conform ilustrației publicate, și în cazul acestora se remarcă conturarea siluetei animalului din profil și redarea coarnelor din perspectivă frontală. Ca și în cazul precedent, coada fără peri în vârf este orientată în jos, iar la partea superioară a gâtului au fost trasate două linii paralele scurte (Pl. 7/2).

Cele mai târzii reprezentări de bovine cu origine cunoscută provin din mediul Tripolie CII al grupului Brânzeni, din așezările de la Brânzeni III³⁶ și Costești IV³⁷. Am ales să ne oprim doar la imaginile din aceste situri deoarece în alte cazuri este imposibil, din punctul nostru de vedere, a se face diferența cu alte specii aparținând cervidelor și/sau caprinelor.

Din așezarea de la Brânzeni III provine imaginea puternic stilizată a unei bovine. Animalul este redat din profil, cu coarne de mici dimensiuni și drepte. Trunchiul și membrele sunt realizate cu ajutorul unor linii subțiri, fiind accentuată doar zona capului (Pl. 7/5).

În cazul fragmentului ceramic descoperit în așezarea de la Costești IV este vorba, cel mai probabil, de reprezentarea unei vaci acornute alăptând un vițel. Din punct de vedere stilistic, ambele animale sunt înfățișate cu ajutorul culorii negre întinse. Se remarcă redarea din profil cu figurarea tuturor celor patru membre și a cozii orientate în jos; în cazul vacii este figurat și vârful cu peri al cozii (Pl. 7/4).

O altă serie de reprezentări ale unor bovine provine din spațiul tripolian, din colecții particulare, și nu au contextul descoperirii cunoscut.

Una dintre reprezentări apare pe un vas bitronconic din regiunea Khmel'nitska³⁸. Decorul este realizat cu ajutorul picturii de culoare neagră pe

³⁴ В. И. Маркевич, *op. cit.*, p. 34, fig. 40/6.

³⁵ L. Stratulat, S. Țurcanu, C. Costăș, L. Solcan (eds.), *Cucuteni: Magia ceramicii*, Iași, 2009, p. 115, 166-167, nr. cat. 114; Н. Б. Бурдо, *op. cit.*, 2013, fig. 2/16.

³⁶ В. И. Маркевич, *op. cit.*, p. 43, fig. 59/1.

³⁷ *Ibidem*, p. 48, fig. 72/4.

³⁸ L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, Cucuteni pentru Milleniul III Foundation & Hers Consulting Group, București, 2008, p. 172, nr. cat. U 54.

fondul brun al vasului. Silueta bovinei, pictată cu negru întins, este redată din profil, iar coarnele în formă de liră din perspectivă frontală. Se remarcă reprezentarea sexului masculin, a unui set de două linii paralele în partea superioară a gâtului și a cozii orientate în jos, având vârful cu peri redat în formă de spic (Pl. 5/1). Din punctul nostru de vedere, ținând cont de spațiul geografic de origine și de caracteristicile specifice remarcate, această reprezentare se situează pe un palier cronologic ce are ca limită inferioară locuirile de la Valea Lupului și Iași – *Hotel Moldova*, ale căror tradiții le păstrează în figurarea siluetei, coarnelor, sexului și a liniilor paralele din zona gâtului. Limita superioară a intervalului cronologic este dată de locuirea de la Bilcze Złote – Werteba I, ale cărei reprezentări marchează o evoluție spre schematizare a acestui tip, specific arealului grupului Șipeniț.

Alte patru imagini de bovine provin de pe un vas de tip coșuleț din regiunea Cherkassy³⁹. Modul general de realizare al acestora amintește de cele întâlnite în așezările de la Iași – *Hotel Moldova* și Petreni, prin utilizarea culorii negre întinse, înfățișarea siluetei animalului din profil cu accentuarea părții anterioare a trunchiului și reprezentarea coarnelor din perspectivă frontală. Ca detalii de figurare trebuie remarcate coada cu vârf de peri orientată în jos (în trei cazuri), două linii paralele în partea superioară a gâtului (două cazuri) și indicarea sexului masculin (un caz). Ca elemente de originalitate trebuie reținute redarea membrilor din spate și doar sugerarea celor din față, prin ușoara alungire a triunghiului ce reprezintă partea anterioară a animalului (Pl. 5/2). Luând în considerare caracteristicile stilistice de figurare a imaginilor de bovine de pe vasul de tip coșuleț, tindem să le considerăm ca expresii originale ale grupului Tomașevka, construite pornind de la influențe din spațiul vestic și/sau ale grupului Petreni⁴⁰.

Din aceeași regiune provine reprezentarea probabilă a unei vite acornute⁴¹, realizată într-o manieră asemănătoare siluetei de pe vasul descoperit la Bădragii Vechi. Este redat doar conturul animalului, cu figurarea tuturor celor patru membre și, probabil, a cozii fără vârf cu peri orientată în jos (Pl. 7/3). Din punct de vedere stilistic, putem să considerăm că această imagine poate fi plasată în intervalul temporal aparținând grupului Kosenovskaya⁴².

Ultimele reprezentări⁴³, cu proveniență necunoscută, redau silueta taurului într-o manieră asemănătoare imaginilor atestate în așezările de la Iași – *Hotel Moldova* și Petreni. Silueta și coarnele în formă de liră ale animalului sunt

³⁹ M. Ю. Відейко, *Ковчег 3 Зооморфними Зображеннями*, în M. Ю. Відейко (red.), *Енциклопедія Трипільської Цивілізації*, том 2, Київ, 2004, p. 225; L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *op. cit.*, p. 163, nr. cat. U 22.

⁴⁰ A. Diachenko, T. K. Harper, *op. cit.*, tabel 1; S. Rhyzov, *op. cit.*, 2005, p. 203.

⁴¹ L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *op. cit.*, p. 165, nr. cat. U 30.

⁴² A. Diachenko, T. K. Harper, *op. cit.*, tabel 1; O. П. Годенко-Наконечна, *op. cit.*, p. 221-222.

⁴³ O. П. Годенко-Наконечна, *op. cit.*, p. 125, 268, pl. 22/7.

prezentate din profil, cu ajutorul culorii negre întinse, iar coada este orientată în jos, cu vârful de peri redat în formă de spic pe întreaga lungime a acesteia (Pl. 5/3a-b). Demne de remarcat sunt figurarea ghearelor și poziția arcuită care, ca și în cazul reprezentării de la Petreni, realizează o sinteză între imaginea bovinei și a unui animal carnivor. În absența unor date, chiar și generale, referitoare la spațiul geografic de proveniență al vasului, ezităm să îl atribuim unui grup cultural, dar, pe baze stilistice, plasăm aceste figuri în același interval cronologic al grupului Petreni.

Motive decorative asociate reprezentărilor pictate de bovine

Prin plasarea reprezentărilor pictate de bovine în contextul mai larg al motivelor ornamentale cucuteniene, în cazul vaselor, dar și al unor fragmente ceramice, se poate observa asocierea acestora, pe lângă decorul geometric, cu o serie de alte elemente.

Astfel, se pare că, într-o primă etapă, imaginea bovideului apare în conexiune cu o serie de alte reprezentări zoomorfe și chiar cu simboluri vegetale. Asocierea cu o serie de imagini zoomorfe pictate, ce ilustrează animale de pradă, este întâlnită pe ceramica de la Poduri, Iași – *Hotel Moldova* și Petreni, dar și pe un vas de tip coșuleț descoperit în regiunea Cherkassy.

Pe vasul descoperit la Poduri este posibil să fie redați bouri (deși nu este exclus să fie înfățișați masculi castrați de bovină domestică, deoarece reprezentările au caracterul sexual mult diminuat – absența organelor genitale și greabăn redus), în asociere cu siluetele unor animale carnivore, dar și cu simboluri vegetale („arboarele vieții”⁴⁴) (Pl. 2/1). Această imagine este interpretată ca fiind o scenă de vânatoare, în care vitele reprezintă prada și carnivorele reprezintă prădătorii⁴⁵.

Vasul de la Iași – *Hotel Moldova* ne dezvăluie o altă scenă. Aici apar patru siluete zoomorfe situate, fiecare, în spațiile libere create de motivele decorative geometrice. Cele două bovine, care întruchipează, după lungimea coarnelor și accentuarea greabănului, bouri, sunt asociate cu două figuri ale unor animale de pradă. De asemenea, fiecare reprezentare zoomorfă este însoțită și de motive serpentiforme, formând o compoziție unitară (Pl. 3/1, 2).

Într-un alt caz, pe fragmentul ceramic de la Petreni, în metope, de o parte și de alta a liniilor dintre acestea, sunt redată două motive zoomorfe, poziționate față în față⁴⁶: un mascul de bovină, care poate fi interpretat ca fiind bour și un animal carnivor (probabil felină) (Pl. 4/1).

Asocierea dintre bovină și carnivor este prezentă și în decorul vasului de tip coșuleț aflat în Colecția Platar, provenit din regiunea Cherkassy. Pe lângă cele patru reprezentări de bovine (masculi, probabil bouri) și imaginea animalului de pradă,

⁴⁴ Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, C.-D. Nicola, *op. cit.*, p. 810.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ A. Nițu, *op. cit.*, 1975, p. 23.

decorul este completat și de redarea unei păsări de apă sau zonă umedă, posibil cocor⁴⁷ (Pl. 5/2). Aceeași asociere dintre bovină (posibil bour) – animal carnivor – pasăre, apare și în decorul pictat al unui alt vas aflat în Colecția Platar⁴⁸, cu observația că, în acest caz, deși apar redade păsări de apă, acestea sunt, cel mai probabil, din ordinul *Anseriformes* (Pl. 5/3).

Imaginile de bovine sunt asociate, uneori, exclusiv cu un decor geometric, așa cum este situația pentru reprezentarea de pe vasul de la Bernashevka 2, care, după lungimea coarnelor, ar putea întruchipa un mascul de bovină (Pl. 4/2). În acest caz a fost emisă ipoteza potrivit căreia forma coarnelor ar corespunde cu imaginea/fazele lunii⁴⁹. Tot cu un decor geometric sunt asociați și masculii de bovină prezenți pe vasul de la Vărvăreuca XV⁵⁰, care par a fi în mișcare, sugerând dinamism (Pl. 6/1). În cazul siluetelor de taurine redade pe strachina de la Șuri I⁵¹, care se înscriu în aceeași serie stilistică cu reprezentările de la Vărvăreuca XV, masculii de bovină sunt asociați cu un decor geometric și cu imaginea unui animal carnivor⁵² (Pl. 6/2).

Imaginea bovinei poziționată în ove delimitate de decor este prezentă la Bilcze Złote⁵³ (Pl. 6/3 a-b), unde, judecând după lungimea coarnelor, par a fi reprezentați masculi. Aceeași modalitate de încadrare a imaginii este întâlnită și în cazul pieselor din stațiunile de la Bădragii Vechi⁵⁴ (Pl. 7/1) și Hancăuți⁵⁵ (Pl. 7/2). În acest ultim caz, reprezentările zoomorfe par a reda masculi domestici castrați, întrucât au caracterele sexuale mult diminuate, deși nu este exclus să fie și reprezentări foarte stilizate de bour. De asemenea, pe un vas ce face parte din colecția Platar și care are menționat ca loc de proveniență regiunea Cherkassy⁵⁶, imaginea unei vaci acornute sau a unui vițel apare redată într-o ovă, iar în alte registre decorative delimitate de ove sunt prezente și motive vegetale (Pl. 7/3).

Se pare că asocierea figurii bovinei cu silueta umană este caracteristică unei etape mai târzii, fiind întâlnită pe vasele de la Costești IV și Brânzei III. Pe un fragment de vas de la Costești IV este ilustrată o scenă specială. În compoziția acesteia este inclusă imaginea unei vaci care își alăptează vițelul, iar în lateral este

⁴⁷ O. П. Годенко-Наконечна, *op. cit.*, p. 133.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 125, 268, pl. 22/7.

⁴⁹ Т. Ткачук, *op. cit.*, 2014, p. 78, 79, fig. 14/1.

⁵⁰ В. И. Маркевич, *op. cit.*, Pl. 3; Н. Б. Бурдо, *op. cit.*, 2013, fig. 2/17.

⁵¹ В. М. Бикбасев, *op. cit.*, p. 50-61.

⁵² O. П. Годенко-Наконечна, *op. cit.*, p. 129.

⁵³ Т. Tkachuk, *op. cit.*, 2013, p. 37-38, pl. 20/2-3.

⁵⁴ В. И. Маркевич, *op. cit.*, p. 34, fig. 40/6.

⁵⁵ L. Stratulat, S. Țurcanu, C. Costaș, L. Solcan (eds.), *op. cit.*, p. 115, 166-167, nr. cat. 114; Н. Б. Бурдо, *op. cit.*, 2013, fig. 2/16.

⁵⁶ L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *op. cit.*, p. 165, nr. cat. U 30.

pictat un personaj feminin, redat, cel mai probabil, în atitudine rituală⁵⁷ (Pl. 7/4). În decorul vasului de la Brânzeni III⁵⁸, împărțit în două registre, sunt ilustrate în registrul inferior patru siluete antropomorfe, iar în registrul superior apare, pe lângă elementul antropomorf, și imaginea din profil a unei bovine, probabil un taur domestic (Pl. 7/5).

Dacă ținem cont de forma recipientelor pe care apar imaginile de bovine, constatăm că acestea sunt redade, în general, pe piese de mari dimensiuni, de tipul amforelor, a craterelor sau a vaselor cu corp bitronconic (Pl. 2/1; 3/1; 4/2; 5/1, 3; 6/1, 3b; 7/2, 3). Totuși, există și situații în care figurile de taurine sunt aplicate pe forme cu gura larg deschisă (străchini sau vase de tip coșuleț), cazuri în care decorul este poziționat la interior, deci într-o zonă cu vizibilitate maximă (Pl. 5/2; 6/2). În cazul recipientelor de mari dimensiuni, poziționarea imaginii bovideului diferă în cadrul compoziției decorului. În funcție de acest lucru, reprezentările sunt fie componenta principală a decorului, fie ocupă o poziție secundară în cadrul compoziției. Astfel, considerăm că imaginile care sunt redade în registre decorative separate și care sunt poziționate în partea superioară a vasului sau pe diametrul său maxim ocupă o poziție dominantă și se individualizează în cadrul schemei decorative (Pl. 2/1; 4/1, 2; 5/1, 3). Există și situații în care, deși reprezentările de tauri sunt aplicate într-o zonă vizibilă, pusă în evidență prin forma vasului, acestea par a ocupa o poziție secundară în cadrul decorului, fiind subordonate decorului principal, de obicei geometric. Aceasta este situația reprezentărilor de la Iași – *Hotel Moldova* și Vărvăreuca XV, dar și a celor care apar în ovelle definite prin decorul geometric, precum în cazul pieselor de la Bilcze Złote, Hancăuți, Bădragii Vechi, Brânzeni III, Costești IV, dar și al unui vas provenit din regiunea Cherkassy (Pl. 3; 6/1, 3; 7/1-5).

Discuții

Pe parcursul acestui articol, încercările noastre au fost canalizate în special în direcția stabilirii unei tipologii a imaginilor de bovine pictate pe vase și pe urmărirea răspândirii cronologice și spațiale a acestora, dar, în același timp, am avut în vedere și diferitele motive decorative cu care acestea sunt asociate.

În urma analizei noastre se desprind câteva considerații. Din punct de vedere tipologic, se observă o dinamică a modului de reprezentare. Se pare că modul de redare cunoaște o serie de schimbări, plecând de la imagini redade cu alb sau roșu și conturate cu negru (Poduri, Valea Lupului, Bilcze Złote) spre reprezentări redade cu negru întins (Iași – *Hotel Moldova*, Petreni, Bernashevka 2, vasele din regiunea Cherkassy și Khlemenita), pentru ca, în final, acestea să cunoască un grad mai mare

⁵⁷ В. И. Маркевич, *op. cit.*, p. 164.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 163.

de stilizare, fiind redat doar conturul animalului (Vărvăreuca XV, Șuri I, Bădragii Vechi, Hancăuți, Brânzeni III).

În opinia noastră, aceste schimbări pot fi urmărite atât spațial, cât și cronologic (Pl. 8).

O primă observație este cea potrivit căreia una dintre cele mai timpurii reprezentări pictate ale taurului este cea de la Poduri – *Dealul Ghindaru*, fapt care demonstrează că, alături de siluetele antropomorfe sau de alte imagini zoomorfe pictate pe ceramică⁵⁹, și figurile de bovine par să își aibă „originea” în arealul vestic al complexului cultural Cucuteni-Tripolie. De aici, acest tip de reprezentare s-a răspândit și în restul teritoriului ocupat de comunitățile Cucuteni-Tripolie. Astfel, putem spune că „tradiția” de la Valea Lupului (a bovinei pictate cu roșu și contur negru) o întâlnim ulterior în cazul reprezentărilor din grupul Șipeniț (Bilze Złote), iar „tradiția” de la Iași – *Hotel Moldova* (a bovinei pictate cu negru întins) o întâlnim în cazul reprezentărilor din grupul Petreni, dar și mai înspre est, fapt atestat de imaginile de pe vasele din regiunea Cherkassy. Considerăm că schematizarea imaginii taurului se petrece în arealul grupului Petreni, în perioada de transformare a tradițiilor specifice comunităților Petreni târzii în cele ce definesc grupul Bădragii, așa cum stau dovadă reprezentările de la Vărvăreuca XV și Șuri I.

Pe de altă parte, în ceea ce privește imaginea bovidului, analiza reprezentărilor pictate pe vase ne relevă faptul că majoritatea înfățișează masculi de bovine, vaca fiind prezentă în doar două cazuri, pe vasul de la Costești IV și pe una din piesele din colecția Platar, care are ca loc de proveniență regiunea Cherkassy (Pl. 7/3, 4). De altfel, unele reprezentări ne-au permis realizarea unei distincții între bour (*Bos primigenius*) și bovina domestică (*Bos taurus*). Astfel, cu o oarecare probabilitate, am identificat bourul în cinci situații (Pl. 2/1; 3/1; 4/1; 5/2, 3) (deși nu este exclus ca și pe piesa de la Hancăuți să fie redată tot imaginea sa). Este posibil ca bourul să reprezinte un simbol al agresivității. În sprijinul acestei interpretări sunt reprezentative cele două situații în care figura taurului este asociată cu gheare (Pl. 4/1; 5/3b), un detaliu grafic ce ar putea conduce la declanșarea inconștientă a modulului fricii⁶⁰.

În general, atunci când bovinele apar în asociere cu alte animale, imaginile par a fi dinamice, sugerând mișcarea și interacțiunea dintre acestea sau par să ilustreze scene complexe, urmărind linia unei „povestiri” așa cum este cazul decorului redat pe vasul de la Poduri. Asocierile cu alte animale sunt timpurii și pot indica integrarea imaginilor de bovine în narațiuni al căror context este plasat în

⁵⁹ S. Țerna, *op. cit.*, p. 35-37; O. П. Годенко-Наконечна, *op. cit.*, p. 121-122.

⁶⁰ G. Bodi, L. Solcan, L. Bejenaru, *The Bull Representation in Cucuteni-Tripolie Culture. An Approach from the Point of View of the Relational Ontology*, lucrare prezentată în cadrul Simpozionului Internațional *From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in Sanctuaries*, Suceava, 11-13 septembrie 2015.

natură. Din acest punct de vedere, suntem mai înclinați să considerăm faptul că reprezentările de pe vase ilustrează bouri și fac referire la valori simbolice asociate acestora, cum ar fi, de exemplu, forța, masculinitatea, virilitatea și fecunditatea⁶¹.

Reprezentarea unor bovine domestice pe unele dintre piese este deosebit de importantă. Merită subliniat faptul că imaginile apar în special pe vase din ultimele etape de evoluție a culturii Cucuteni-Tripolie (Hancăuți, Bădragii Vechi, Brânzeni III și Costești IV). De asemenea, s-a remarcat că acestea au o poziție secundară în cadrul decorului, iar asocierea lor, în două situații (Brânzeni III și Costești IV), cu figura umană ar putea ilustra o serie de legături cu zeități antropomorfe, sugerând și ideea că bovinele domestice au fost introduse în mitologia triburilor Cucuteni, foarte probabil de către populații străine⁶².

De asemenea, trebuie să avem în vedere și faptul că reprezentările de animale pictate pe ceramică apar într-o perioadă în care triburile de păstori stepici din Nordul Mării Negre încep să acapareze teritoriile de la est de Carpați și creează, în sudul ariei de răspândire a civilizației Cucuteni, cultura Cernavodă. Este o perioadă de transformări profunde și, cel mai probabil, marcată de tensiuni sociale. În acest context, se conturează și câteva direcții viitoare de cercetare, care să investigheze posibilele legături dintre schimbările ce se petrec la nivelul comunităților Cucuteni-Tripolie în această perioadă și imaginea bovinei redată plastic și pictural. Acest lucru ar putea fi urmărit din mai multe unghiuri. Pe de o parte, o analiză a resturilor arheozoologice descoperite în siturile din ultima fază de evoluție a civilizației Cucuteni-Tripolie ar putea să ofere o imagine asupra raportului dintre importanța economică și cea simbolică a bovinelor. Pe de altă parte, o analiză a „suportului” pe care apar imagini de taurine și a modului de redare (reprezentare plastică – reprezentare picturală) ar putea aduce o serie de indicii privitoare la transformările, fie ele economice sau simbolice, care au determinat schimbarea modului de concepere a schemei iconografice.

⁶¹ G. Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Londra-New York, 2003, p. 31-34; N. Marinatos, *The Goddess and the Warrior: the Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion*, Londra - New York, 2000, p. 2; Idem, *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*, Columbia, 1993, p. 167; W. Burkert, *Homo Necans*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1983, p. 190-191; W. W. Malandra, *An Introduction to Ancient Iranian Religion*, Minneapolis, 1983, p. 80-82, 140-143; A. A. Macdonell, *Vedic Mythology*, în G. Bühler (ed.), *Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde*, III, I, A, Strasbourg, 1897, p. 74-77.

⁶² L. Bejenaru, D. Monah, *Painted bovines on the ceramic ware of the Chalcolithic Cucuteni and Tripolye cultures*, lucrare prezentată în cadrul Simpozionului *Animals and Archaeology Workshop*, 14-16 iunie 2013, Visegrád, Hungary.

*CONSIDERATIONS ON BOVINE REPRESENTATIONS IN
THE PAINTED DECORATION OF CUCUTENI-TRYPILLIA POTTERY*

(ABSTRACT)

*This article discusses the bovine image painted on the Cucuteni-Trypillia pottery based on archaeological materials discovered in archaeological sites from Romania, Republic of Moldova and Ukraine. On the one hand, the study tries to establish the typology of the bovine representations painted on pottery and their chronological and spatial distribution. Such an analysis is useful for clarifying aspects related to a series of influences and links between different settlements, and a dynamic of the representations has been detected. On the other hand, the study discusses the painted bovine representations in the wider context of the Cucuteni-Trypillia ornamental motifs. Their association with a number of elements, in addition to the geometric style employed for pottery decoration was observed. Also, a series of images allowed a distinction to be made between the domestic bull (*Bos taurus*) and aurochs (*Bos primigenius*).*

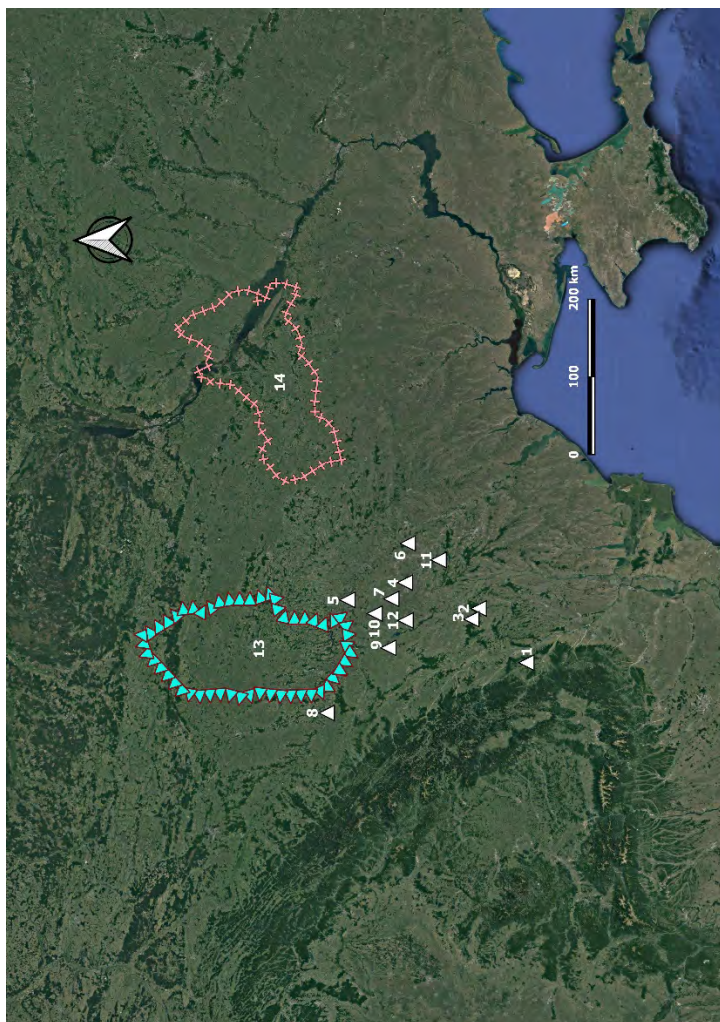
LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Plate 1. Map of the Cucuteni-Trypillia settlements with the representations discussed in the text: 1. Poduri; 2. Iași – *Hotel Moldova*; 3. Valea Lupului; 4. Petreni; 5. Bernashevka 2; 6. Vărvăreuca XV; 7. Șuri I; 8. Bilcze Złote; 9. Bădragii Vechi; 10. Hancăuți; 11. Brânzeni III; 12. Costești IV; 13. Khlemenitska Region; 14. Cherkassy Region.
- Plate 2. Pottery decorated with painted bovines: 1, Poduri (Bacău County, Romania); 2 a-b, Valea Lupului (Iași County, Romania) (1, after Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, 2009, p. 24, fig. 6; 2 a-b, after A. Nițu, 1972, fig. 1/1, fig. 2) (different scales).
- Plate 3. 1, Amphora type vessel with zoomorphic motifs from Iași – *Hotel Moldova* site (Iași county, Romania); 2 a-d, details of the zoomorphic motifs rendered on the vessel (different scales).
- Plate 4. Pottery decorated with painted bovines: 1, Petreni (Republic of Moldova); 2, Bernashevka 2 (Ukraine) (1, after A. Nițu, 1972-1973, fig. 3/1; 2, after Т. Ткачук, 2014, fig. 14/1) (different scales).
- Plate 5. Pottery decorated with painted bovines: 1, Khlemenitska region (Ukraine); 2, Cherkassy region (Ukraine); 3, unknown site (Ukraine) (1, after *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe* Catalogue, no cat. U 54; 2, after Ю. Відейко (реда.), 2004, том 2, p. 225; 3 a, after <https://terraeantiquae.com/profiles/blogs/cultura-de>; 3 b, c, after Ю. Відейко (реда.), 2004, том 1, p. 158, 443) (different scales).
- Plate 6. Pottery decorated with painted bovines: 1, Vărvăreuca XV (Republic of Moldova); 2, Șuri I (Republic of Moldova); 3 a-b, Bilcze Złote – Werteba (Ukraine) (1, after

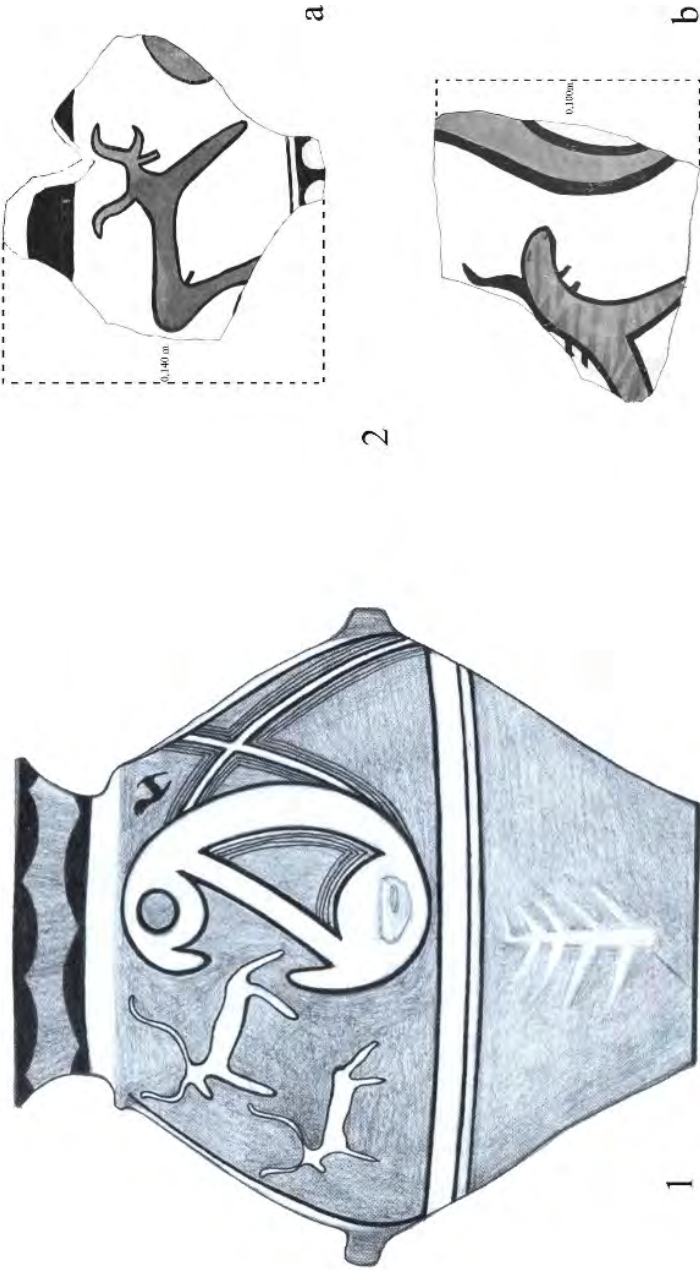
Cucuteni: Magia ceramicii Catalogue, 2009, no. cat. 113; 2, after В. М. Бикбаев, 1989, fig. 2/3; 3 a-b, after Т. Tkachuk, 2013, pl. 20/2-3) (different scales).

Plate 7. Pottery decorated with painted bovines: 1, Bădragii Vechi (Republic of Moldova); 2, Hancăuți (Republic of Moldova); 3, Cherkassy region (Ukraine); 4, Costești IV (Republic of Moldova); 5, Brânzeni III (Republic of Moldova) (1, after В. И. Маркевич, 1981, fig. 102/15; 2, after *Cucuteni: Magia ceramicii* Catalogue, 2009, no. cat. 114; 3, after *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe* Catalogue, no. cat. U 30; 4, after В. И. Маркевич, 1981, fig. 72/4; 5, after М. Ю. Відейко (ред.), 2004, том 1, р. 354) (different scales).

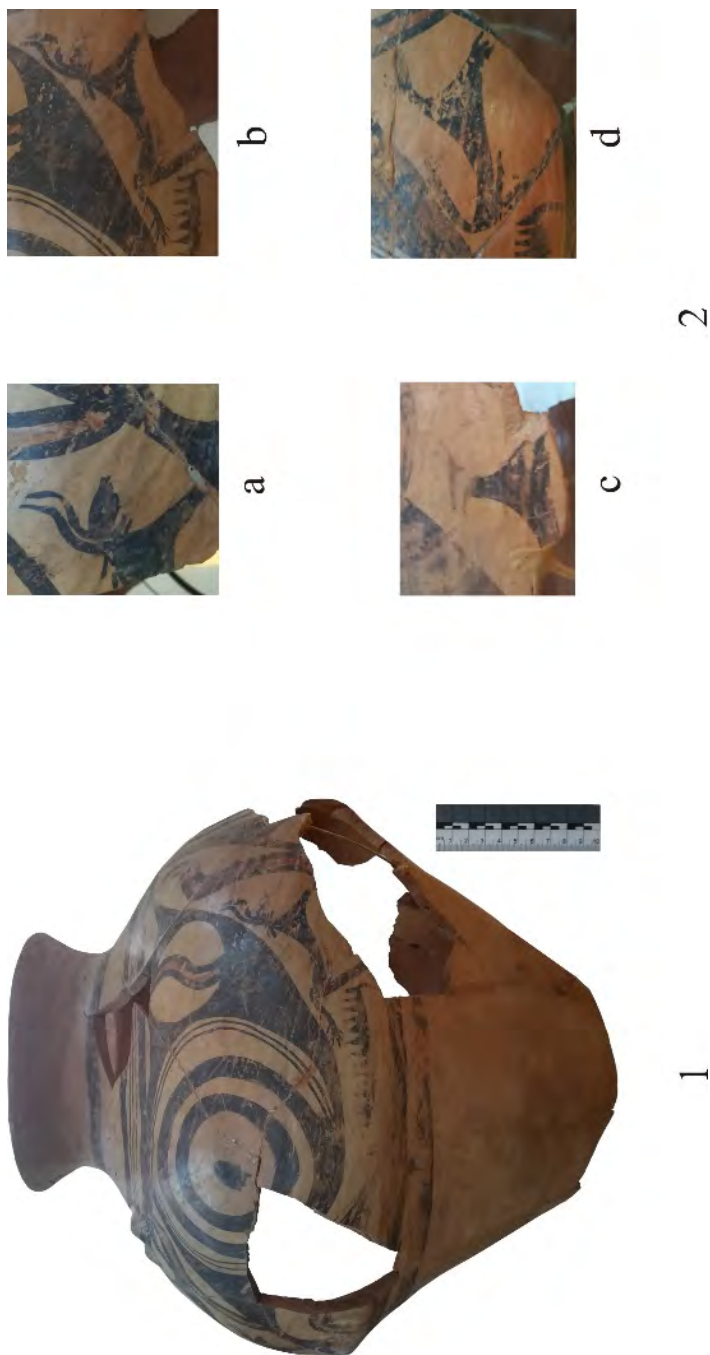
Plate 8. Synthetic view on the evolution of the bovine images.

Pl. 1. Harta cu așezările Cucuteni-Tripolie din care provin piesele discutate în text: 1. Poduri; 2. Iași – *Hotel Moldova*; 3. Valea Lupului; 4. Petreni; 5. Bernashevka 2; 6. Vărvăreuca XV; 7. Șuri I; 8. Bileze Złote; 9. Bădrăgii Vechi; 10. Hancăuți; 11. Brânzeni III; 12. Costești IV; 13. Regiunea Khlemenitska; 14. Regiunea Cherkassy

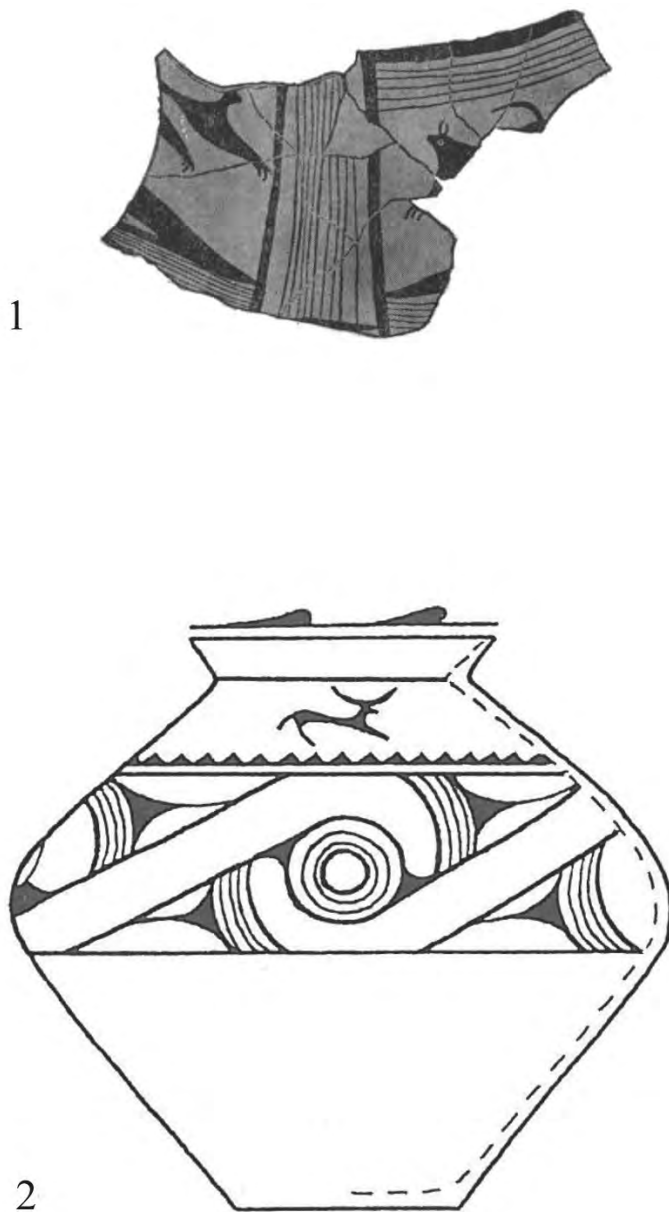

Pl. 2. Ceramică decorată cu bovine pictate: 1, Poduri (jud. Bacău, România); 2 a-b, Valea Lupului (jud. Iași, România) (1, după Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, 2009, p. 24, fig. 6; 2 a-b, după A. Nițu, 1972, fig. 1/1, fig. 2) (scări diferite)

1
 2

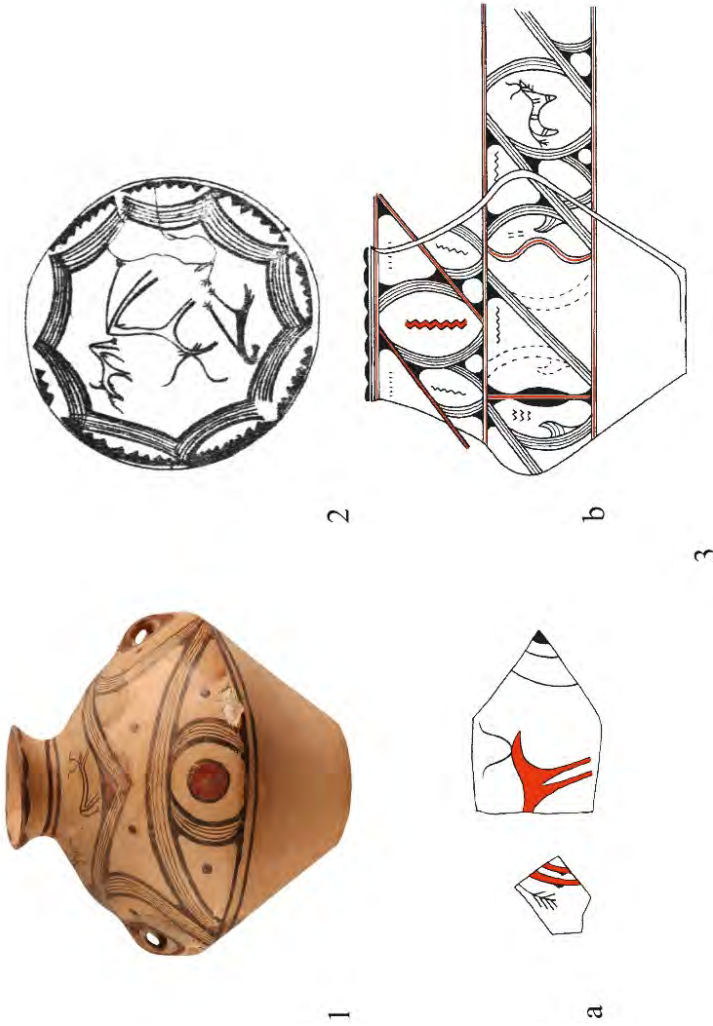
Pl. 3. 1, Vas de tip amforă cu decor zoomorf din situl de la Iași – *Hotel Moldova* (jud. Iași, România);
 2 a-d, detalii cu motivele zoomorfe redatate pe vas (scări diferite)

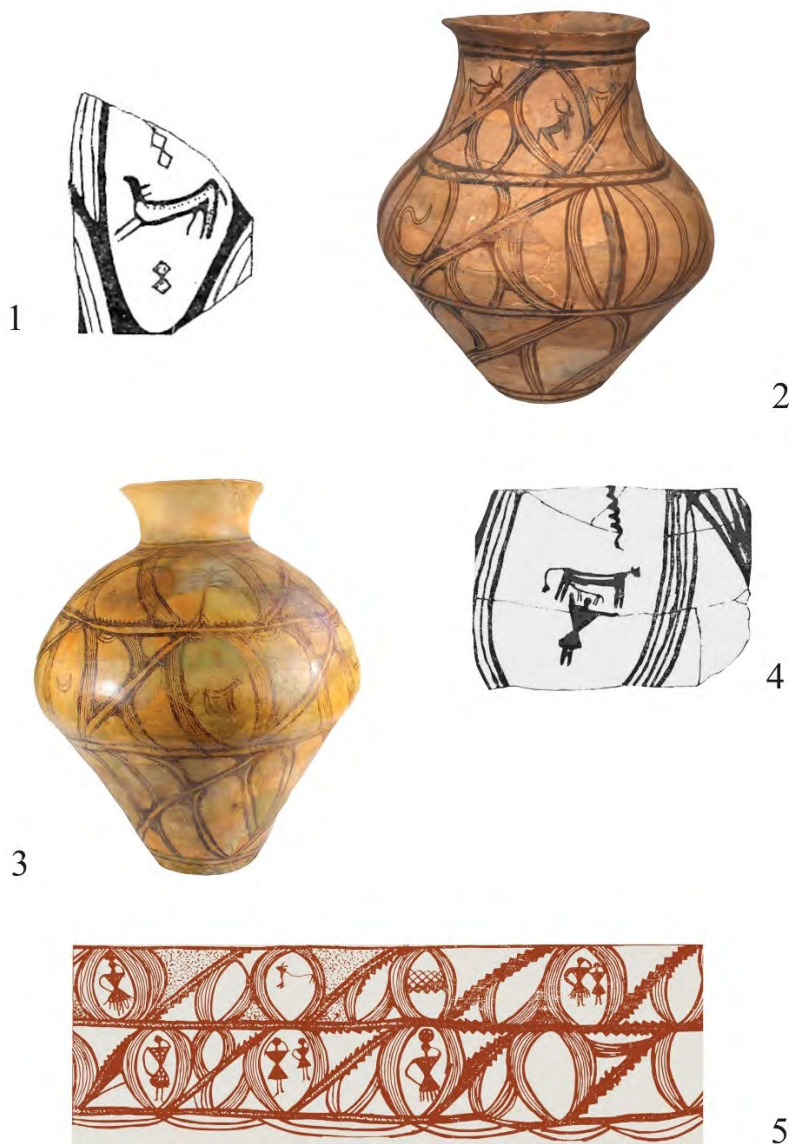
Pl. 4. Ceramică decorată cu bovine pictate: 1, Petreni (Republica Moldova);
2, Bernashevka 2 (Ucraina) (1, după A. Nițu, 1972-1973, fig. 3/1;
2, după T. Ткачук, 2014, fig. 14/1) (scări diferite)

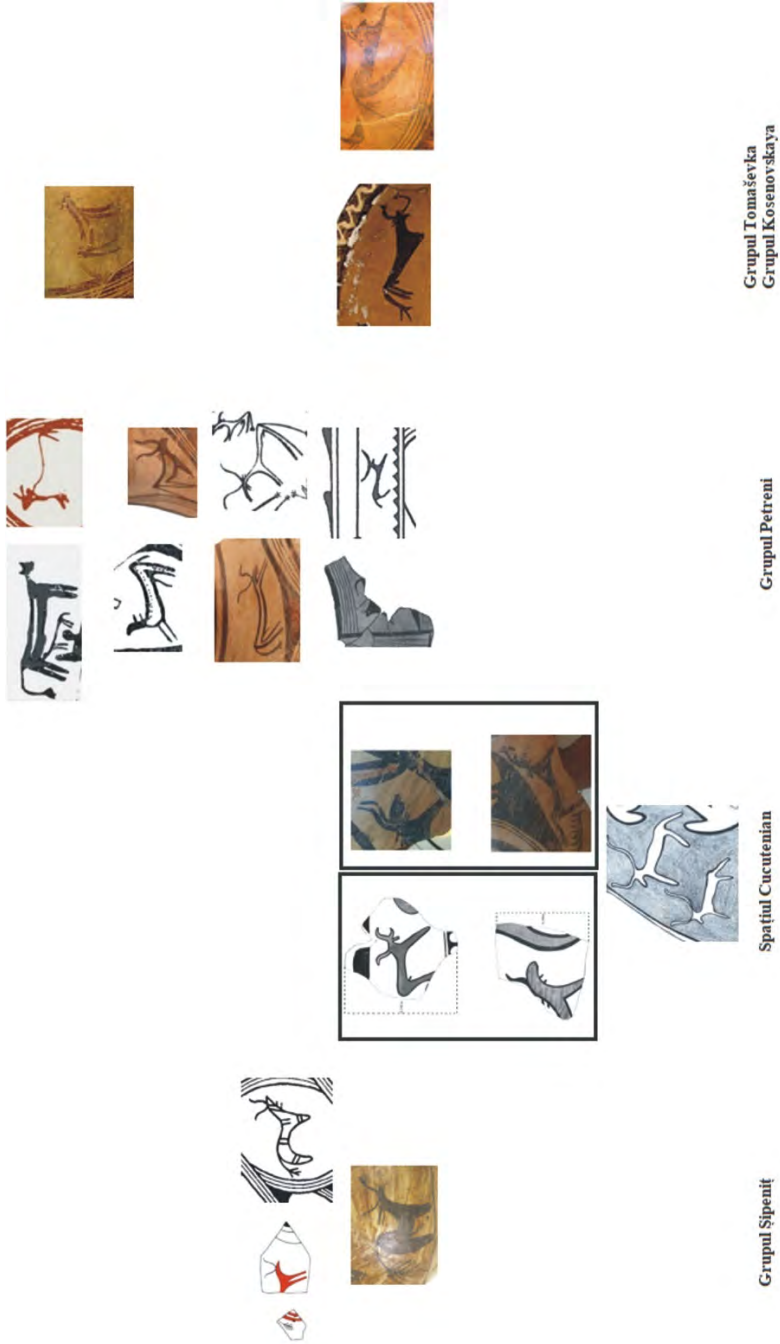
Pl. 5. Ceramică decorată cu bovine pictate: 1, regiunea Khlemenitska (Ucraina); 2, regiunea Cherkassy (Ucraina); 3, proveniență necunoscută (Ucraina) (1, după Catalog *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, nr. cat. U54; 2, după Ю. Видейко (ред.), 2004, том 2, p. 225; 3 a, după <https://terraeantiquae.com/profiles/blogs/cultura-de;> 3 b, c, după М. Ю. Видейко (ред.), 2004, том 1, p. 158, 443) (scări diferite)

Pl. 6. Ceramică decorată cu bovine pictate: 1, Vărvățuca XV (Republica Moldova); 2, Șuri I (Republica Moldova); 3 a-b, Bilcze Złote – Werteba (Ucraina) (1, după Catalog *Ciucuteni: Magia ceramicii*, 2009, nr. cat. 113; 2, după V. M. Бикбаев, 1989, fig. 2/3; 3 a-b, după Т. Ткачук, 2013, pl. 20/ 2-3) (scări diferite)

Pl. 7. Ceramică decorată cu bovine pictate: 1, Bădragii Vechi (Republica Moldova); 2, Hancăuți (Republica Moldova); 3, regiunea Cherkassy (Ucraina); 4, Costești IV (Republica Moldova); 5, Brânzeni III (Republica Moldova) (1, după В. И. Маркевич, 1981, fig. 102/15; 2, după Catalog *Cucuteni: Magia ceramicii*, 2009, nr. cat. 114; 3, după Catalog *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, nr. cat. U30; 4, după В. И. Маркевич, 1981, fig. 72/4; 5, după М. Ю. Відейко (ред.), 2004, том 1, p. 354) (scări diferite)

Pl. 8. Privire sintetică asupra evoluției modului de redare a imaginilor de bovine

POLIHRONIONUL – MODALITATE DE EVIDENȚIERE A PUTERII DOMNEȘTI PRIN MUZICĂ

Eduard RUSU¹

Cuvinte cheie: *polihronion, ceremonial de Curte, domn, muzică bisericească, Țările Române*

Keywords: *polychronion, ceremonial, ruler, church music, the Romanian Countries*

Creația muzicală bizantină este reprezentată, pe lângă cântarea liturgică, de cea laică, care a fost pe punct de egalitate cu cea liturgică, dar nu a beneficiat de notare întrucât această muzică interesa dintr-un alt punct de vedere și notarea ei nu a constituit o prioritate.

Muzica laică era reprezentată în primul rând de aclamațiile ceremoniale, modalitate de serbare de către popor a împăratului la apariția acestuia pe Hipodrom, precum și a generalilor victorioși în campaniile militare. O parte a acestor aclamații s-au păstrat în diverse manuscrise, majoritatea liturgice. Ele conțineau și elemente ale muzicii populare, fiind prezente nu doar la ceremoniile curții și la procesiuni, ci și la serbările populare². În afara aclamațiilor mai există și ale specii muzicale întâlnite în Imperiul Bizantin, care au avut un rol important în cadrul Curții imperiale și care au dat o notă de specificitate imperiului.

Un aspect elocvent ce evidențiază legătura dintre muzică și puterea imperială bizantină îl reprezintă „polihronionul”. Polihronionul este o cântare de „la mulți ani”, adresată unui împărat sau ierarh.

Cântarea polihronion are rădăcini biblice. Ea apare pentru prima dată în Vechiul Testament și era utilizată ca aclamație pentru monarh, textul folosit fiind „Să trăiască Regele” (I Regi 10, 24). Această cântare este preluată de ceremonialul bizantin, care se dezvoltă din cultul împăraților romani, căruia creștinismul îi aduce transformări importante. În acest context începe să se dezvolte un dublu proces: asimilarea în cadrul ceremoniilor de la curtea bizantină a unor piese cultice și pătrunderea în serviciile de cult a unor creații din ceremoniile imperiale. Astfel apar

¹ Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași – Facultatea de Istorie, IAȘI.

² Ovidiu Drîmba, *Istoria culturii și civilizației*, vol. II, București, 1987, p. 215; Maria Georgescu, *Incursiune în cultura și arta bizantină*, Târgoviște, 2004, p. 25-27.

și polihronioanele, destinate inițial familiei imperiale și eufemiile, adresate demnitarilor ecleziastici³. Aceste cântări nu se pot găsi în colecții speciale de cântări dedicate acestui gen muzical, ele putând fi găsite prin diversele Antologhioane (colecții de cântări liturge cu mai multe genuri). Această creație muzicală poate avea ca titlu sau ca destinare următoarele formule: „evfemie pentru arhieru”, „se cântă la arhieru”, „se cântă pentru domnitor”, „polihronion domnesc”, „prezenta se cântă spre gloria și lauda Prea luminatului”, însă formula cea mai uzitată este: „se cântă pentru mitropolit și patriarh și domnitor”⁴.

Originea muzicii bizantine de ceremonial era foarte veche, ea dezvoltându-se în Bizanț mai ales începând cu Iustinian cel Mare, iar originea polihronionului se găsește în aclamațiile destinate familiei imperiale. Muzica ecleziastică în Imperiul Bizantin era cu preponderență o muzică vocală, doar într-un anumit moment al anului se foloseau instrumentele în cult, acest lucru întâmplându-se în ajunul Nașterii Domnului, când polihronioanele adresate împăratului erau acompaniate instrumental⁵.

Funcția polihronioanelor era aceea de a crește fastul apariției împăratului și a curții sale, sau a patriarhului și a clericilor săi, mai ales atunci când apăreau împreună. Totodată, ele serveau la impresionarea străinilor, pentru a evidența puterea Imperiului Bizantin, rolul polihronioanelor fiind cu preponderență acela de a fi cântate atunci când un nou împărat era încoronat⁶.

Referitor la polihronioanele adresate ierarhilor, în unele Antologhioane sunt cuprinse astfel de cântări pentru toți cei patru patriarhi: cel de Constantinopol, cu titlul de „Patriarh Ecumenic”, cel de Alexandria, Antiohia și Ierusalim.

Muzica tuturor antologiilor și poemelor conținute în cărțile de ceremonii s-a pierdut, dar, din fericire, unele polihronioane și eufemii din timpul ceremoniilor în onoarea împăratului și a ierarhilor sunt păstrate în manuscrisele liturgice. Se observă, în modul de a interpreta această muzică, forma responsorială, specifică cultului Bisericii primare. Plecând de la această premisă, se poate afirma cu certitudine că polihronioanele au fost introduse de timpuriu în ritualul bizantin⁷.

Polihronioanele și muzica religioasă în general, apar în Țările Române ca o continuare a tradiției muzicale bizantine, după căderea Constantinopolului

³ Pr. Fănică Gherasim, *Polihronionul în muzica românească de tradiție bizantină din secolul al XVI-lea până în prezent*, teză de doctorat, rezumat, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Catedra de Teologie practică, Cluj-Napoca, 2011, p. 6.

⁴ Ozana Alexandrescu, *Polihronioane dedicate unor domnitori și ierarhi români – o reevaluare*, în *Muzica*, serie nouă, XII, 2001, 2 (46), p. 144.

⁵ Sebastian Barbu-Bucur, *Polihronii, aclamații și imnuri laice în manuscrisele psaltice de la Mănăstirea Neamț*, în *Muzica*, serie nouă, IX, 1998, 2 (34), p. 138.

⁶ Pr. Fănică Gherasim, *op. cit.*, p. 7.

⁷ *Ibidem*.

(1453). Domnii români vor contribui la refacerea a peste 20 de mănăstiri din Athos, în perioada turcocrăției, unele mănăstiri fiind refăcute din temelii (de exemplu, Cutlumuș, Prodromu etc.). Apariția chipurilor domnilor români în frescele de la Athos nu reprezintă singura modalitate de exprimare a recunoștinței pentru daniile acordate de țările române. Acestor tablouri votive li se vor adăuga echivalentele muzicale, și anume polihronioanele închinare unor domni, care se găsesc în manuscrise, notate cu semiografia bizantină. Domnii Țărilor Române, continuând tradițiile bizantine, au instituit la Athos cel mai îndelungat patronaj cunoscut în istoria acestor locuri, care se întinde timp de aproape șase secole (1350-1863). Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mai exact, începând cu anul 1550, ajutoarele românești iau o altă formă, aceea a închinărilor de mănăstiri; prin numărul relativ mare de mănăstiri închinare explicându-se și mulțimea polihronioanelor închinare domnilor români⁸. Tot muzicii bisericești se datorează și cele mai vechi mărturii concrete ale evidențierii puterii politice în acest fel, lucru posibil prin munca muzicienilor de la școala Mănăstirii Putna, în frunte cu Evstatie Protopsaltul. Aceștia au inclus în manuscrisele muzicale polihronionul, de la care s-a dezvoltat partea de ceremonial ce se desfășoară în atmosfera bisericească.

Polihronioanele dedicate domnilor Țărilor Românești și ierarhilor acestora sunt cuprinse în 25 de manuscrise, 13 păstrate în România și 12 în Grecia, scrise în limba greacă, cuprinzând 12 piese distincte⁹.

Un aspect interesant referitor la polihronioane este cel legat de datarea manuscriselor în care acestea sunt cuprinse, lucru posibil prin identificarea adresantului cântării. Desigur, datarea se face cu aproximație, uneori chiar existând numeroase probleme de identificare, din cauza inexactității numelui adresantului.

Prezența polihronionului în cadrul ceremonialului de încoronare

Ceremonialul de încoronare a domnilor Țărilor Române, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, este strâns legat de Imperiul Otoman, deoarece cele două țări române intră în sfera de influență otomană, de aceea era oarecum firesc ca acest ceremonial să înceapă la Constantinopol și să continue apoi în capitalele celor două țări, Iași sau București, întrucât privilegiul desemnării noului domn nu mai aparținea elitei nobiliare și ecleziastice locale, ci Porții.

Ceremonialul de investitură din Constantinopol era unul complex, cu semnificații multiple, ce se desfășura pe două paliere: unul secular, dictat de protocolul otoman, străin de tradiția politică românească și altul sacru, marcat de solemnitate și religiozitate. Contextul sonor al unei astfel de ceremonii era

⁸ *Ibidem*.

⁹ Ozana Alexandrescu, *op. cit.*, p. 143.

constituit dintr-o muzică formată din patru aspecte distincte; două sunt legate de aspectele laic și religios, ambele întâlnite în acest context, iar celelalte două aspecte țin de originea sau influența muzicii turcești (meterhanea, tabulhanea)¹⁰ și moldovenești sau muntenești (darabane și trâmbițe)¹¹. Polihronionul, în acest context reprezintă un aspect al muzicii religioase, interpretat de formațiile religioase, fără a fi parte a cultului divin, care are ca adresant un exponent al puterii, făcând astfel legătura dintre religios și laic.

Conform lui Dimitrie Cantemir, cel care vorbește despre investitura domnului Moldovei, partea religioasă a ceremonialului, ungera, se desfășura în Biserica „Sfântul Gheorghe” din Fanar, în curtea căreia noul ales era primit de clericii de mir în primul rând, apoi de mitropolit și episcopi, urmând ca patriarhul să-l întâmpine la ușa bisericii, binecuvântându-l. După această etapă urmează desfășurarea ungerii, la finalul căreia domnul se duce la strana rezervată lui în biserică, de unde ascultă polihronionul care îi este adresat: „Doamne, Dumnezeu nostru, dă-i viață lungă binecredinciosului, preainălțatului și prealuminatului nostru domn a toată Moldo-Valahia și-l păzește pe el întru mulți ani”¹²; „Dă, Doamne, prea înduratăului, dă binevoitorului nostru domn, domn a toată Moldovlahia, viață îndelungată; ține-l, Doamne, la mulți ani”¹³ sau „Cu vârstă îndelungată să facă Domnul Dumnezeu pe binecredinciosul și drept slăvitorul domnul stăpânitor al Țării Românești (cutare) la mulți ani!”¹⁴. După acest moment patriarhul se așează și el în strana lui urmând intonarea polihronionului pentru patriarh, care are aproximativ același conținut.

Ceremonialul de la Constantinopol era continuat și în Țările Române. Liturghia, în cadrul căreia noul domn era sfințit, se desfășura, ca și la Constantinopol, într-o atmosferă solemnă, în prezența mitropolitului și a întregii curți, după un ritual identic celui de hirotonire în treapta de arhieru, din practica actuală. Astfel, la finalul slujbei, înainte de otpust, mitropolitul binecuvintează pe noul domn, după care i se cântă polihronion¹⁵, încheindu-se astfel ceremonialul religios al încoronării.

O altă mărturie a prezenței polihronionului în cadrul ritualului de încoronare o găsim la Axinte Uricariul, cel care relatează despre ceremonia

¹⁰ Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Munteneste și a Moldovei*, traducere George Sion, București, 2008, p. 647; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, București, 1973, p. 163.

¹¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 169.

¹² *Ibidem*, p. 161-163.

¹³ Demetriu Cantemiru Principe de Moldavi'a, *Istori'a Imperiului Ottomanu*, partea I, traducere Dr. Ios. Hadosiu, Bucuresci, 1876, p. 277.

¹⁴ Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 644.

¹⁵ *Literatură românească de ceremonial. Cronica lui Gheorgachi, 1762*, studiu și text de Dan Simonescu, București, 1939, p. 266.

încoronării lui Constantin Brâncoveanu, de la Mitropolia din București, în prezența patriarhului ecumenic Dionisie al IV-lea, boierilor membri ai Sfatului și al unui oficial al Porții, aflat prin București. La intrarea în biserică, pentru depunerea jurământului de credință de către boieri în față domnului, corul a cântat „Mnoga lita=Mulți ani!”¹⁶, iar în alaiul ce însoțea pe noul domn la curtea domnească, cânta meterhaneaua.

Aspecte ale polihronionului în ceremonialul aulic

Modul în care această specie muzicală era integrată în cadrul ceremonialului aulic de către domnii români reiese din jurnalul de călătorie în Țările Române al lui Paul de Alep, diaconul însoțitor și fiu al patriarhului Macarie al Antiohiei. Astfel, în cadrul deplasărilor patriarhului în diferite locuri, biserici sau la curtea domnească etc., acesta era întâmpinat cu toată cinstea convenită unei astfel de personalități.

Încă de la intrarea în Moldova, pe la Galați, patriarhul a fost invitat la Biserica „Sfântul Dimitrie”, ctitorie a lui Vasile Lupu, unde a fost prezent la oficierea serviciului liturgic, la finalul căruia s-a cântat de către cor polihronion dedicat domnitorului¹⁷, soției lui și fiului lui „după obiceiul nelipsit la sfârșitul fiecărei slujbe”. Trebuie menționat că s-au cântat trei polihronioane, pentru fiecare în parte, deoarece fiecare cântare conține și numele adresantului, nefiind o cântare cu caracter general, ci una cu o țintă bine definită. La Iași, la Biserica „Sfântul Sava” alaiul s-a închinat în biserică, rostindu-se și o ectenie, după care s-a cântat polihronion pentru domn, urmat de „Doamne îl păzește într-un mulți ani”, cântare dedicată patriarhului¹⁸. Această cântare reprezintă o subspecie a polihronionului, deoarece urează mulți ani unui ierarh, așa cum se întâmplă și astăzi la slujbele la care participă un ierarh.

Servirea mesei într-un cadru oficial se făcea după un ceremonial bine stabilit, iar cântarea de „la mulți ani” era cea care încheia șirul toastărilor pentru diferite persoane, începând cu domnul și pentru diferite cereri (sănătate). La masa festivă, cu ocazia vizitei patriarhului la Iași, i se cântă polihronion: „Dumnezeu să-i dea mulți ani prea sfântului și fericitului nostru părinte, păstorul păstorilor” și „Doamne, ține-1 într-un mulți ani”¹⁹.

Tot de la Paul din Alep aflăm că domnitorul era omagiat cu polihronion și în cadrul fiecărei slujbe; la Vecernie²⁰ și la Liturghie „copii de casă de la curte au

¹⁶ Axinte Uricariu, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. II, ediție critică de Gabriel Ștrempel, București, 1994, p. 171.

¹⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 25.

¹⁸ *Ibidem*, p. 32.

¹⁹ *Ibidem*, p. 55.

²⁰ *Ibidem*, p. 56.

rostit polichroniu pentru domn, pentru soția și fiul lui, potrivit datinei”²¹. Tot în cadrul serviciului divin s-au dedicat polihronioane pentru Zenobie Hmelnițki și Timuș²², căpetenii ale cazacilor și rude prin alianță cu Vasile Lupu.

În Ajunul Crăciunului, în Moldova exista obiceiul ca preoții din orașe și străinii, copiii, școlarii și dascălii să umble prin oraș cu icoana și să facă urări domnului și dregătorilor – cu acest prilej „au zis” polihronion pentru domn apoi pentru patriarh²³.

O altă mărturie a prezenței polihronionului o aflăm de la Starețul Leontie, care a călătorit în Moldova în anul 1701. Acesta, prezent în Iași la o slujbă religioasă, constata o oarecare degradare a calității slujbelor, dar, cu toate acestea, cântarea „la mulți ani” era cântată bine²⁴.

Polihronioane dedicate domnilor și ierarhilor Țărilor Române

Cel mai vechi polihronion adresat unui domn român se află în „Manuscrisul de la Dobrovăț” (Ms. Leimonos 258), datat cu anul 1527, ce face parte din celebra serie de manuscrise muzicale provenite de la școala muzicală de la Putna. În acest text, între filele 123-124 verso, se află un polihronion pentru „Ioan, Voievod al întregii Ungrovlahii” și are inscripția: „pentru slava domnitorului Valahiei, cântarea lui Luca Aghioritul”. Nu se cunoaște căruia dintre domnitori i-a fost dedicată cântarea, deoarece în acea perioadă nu există domnitor cu numele „Ioan”, denumirea provenind probabil de la particula „Io”, adoptată de domni în titulatura lor²⁵.

Un alt polihronion, provenind din aproximativ aceeași perioadă, dedicat de această dată domnului Moldovei, se află într-un manuscris de la Muntele Athos, scris probabil la Marea Lavră în vechea slavonă bisericească, dar cu caractere grecești și este cuprins în catalogul „Manuscrise de cântări bizantine aflătoare la Oxford”. Pe fila 1 a acestui manuscris, datând de la mijlocul secolului al XVI-lea, se întâlnește un „polihronion pentru Voievodul Ioan Alexandru”. Voievodul aici menționat este fără dubii Alexandru Lăpușneanu, domn al Moldovei în perioada 1552-1561 și 1563-1568. Textul acestei cântări este dedicat domnitorului într-o manieră personală, deoarece se folosește expresia „Domnului meu”, fiind cântat, probabil, de un călugăr român la Muntele Athos²⁶.

²¹ *Ibidem*, p. 63.

²² *Ibidem*, p. 86.

²³ *Ibidem*, p. 109.

²⁴ *Ibidem*, vol. VIII, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1983, p. 188.

²⁵ Titus Moisesescu, *Manuscrisul de la Dobrovăț*, în „Izvoare ale muzicii românești”, vol. XI, *Monumenta „Școala Muzicală de la Putna”*, București, 1994, p. 11.

²⁶ Anne E. Pennington, *Muzica în Moldova medievală – secolul al XVI-lea*, traducere

Un alt polihronion este cel dedicat domnului Grigore Ghica și mitropolitului Dionisie al Ungrovlahiei de către mitropolitul Gherman Neon Patron, cântare compusă în perioada anilor 1672-1673 (a doua etapă a domniei lui Grigore Ghica) și se află în fondul Mănăstirii Ivron²⁷.

Constantin Brâncoveanu a beneficiat și el de astfel de compoziții, astfel, în „Psaltichia rumânească” a lui Filotei sin Agăi Jipei, alcătuită în anul 1713, se găsește un polihronion intitulat „Polihronismos pentru voievodul Ungrovlahiei... Ioan Constantin Voievod...”, „facerea lui Hrisafi”, cu mențiunea „acestea se cântă când ridică păhar pentru Domnul Ungrovlahiei”. Într-un manuscris provenind de la Mănăstirea Cozia, scris înaintea anului 1708, se găsește un polihronion scris de către „Atanasie Ieromonahul și dascălul nostru” pentru „Constantin Voievod”, sub numele lui Brâncoveanu fiind scris ulterior numele lui Mihail Suțu²⁸. Tot pentru Constantin Brâncoveanu s-a compus un polihronion, în perioada sfârșitului secolului XVII și începutul celui următor, acesta aflându-se într-un manuscris ce aparține Institutului de muzică de pe lângă Academia de Științe din Belgrad²⁹.

Domnii fanarioți au parte și ei, la rândul lor, de cinstirea mănăstirilor de la Sfântul Munte, care le dedică polihronioane. Astfel, lui Mihail Racoviță al Moldovei, celebrul protopsalt grec Anastasie Rapsaniotul îi închină un polihronion aflat într-un manuscris din Mănăstirea Xenofont și intitulat „Polihronismos al voievodului Moldovei ... Domnul Ioan Constantin Mihai Racoviță”. Pentru Nicolae Mavrocordat, ieromonahul Climent Grădișteanu compune un polihronion, cântare aflată în fondul Mănăstirii Xenofont, în același fond găsindu-se această compoziție dedicată și lui Ioan Mavrocordat³⁰. Există și alți domni, precum Constantin Moruzi, Petru Mavrogheni, Scarlat Calimachi, cărora le-au fost închinat polihronioane cuprinse în manuscrisele muzicale de pe teritoriul țării noastre³¹.

Ierarhii Țărilor Române s-au bucurat și ei de numeroase astfel de compoziții, una dintre aceste cântări se află copiată în „Antologhionul-Papadichie” existent la Mănăstirea Sfântul Pavel și este dedicată mitropolitului Țării Românești, Teodosie (1668-1672 și 1679-1708), de către au autor necunoscut. În textul acestei compoziții apar cuvintele: „Astăzi împodobește-te..., bucură-te Ungrovlahie... chirie Theodosie...”³².

Constantin Stih-Boos, București, 1985, p. 201.

²⁷ Vasile Vasile, *Tezaur de spiritualitate românească din Muntele Athos*, în *TV*, serie nouă, XIX (XCIII), 2009, 1-4, p. 228.

²⁸ Sebastian Barbu-Bucur, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone*, București, 1989, p. 156-158.

²⁹ *Ibidem*, p. 158.

³⁰ Vasile Vasile, *op. cit.*, p. 228.

³¹ Sebastian Barbu-Bucur, *op. cit.*, 1989, p. 159.

³² Vasile Vasile, *op. cit.*, p. 228.

Polihronionul amintit, din „Psaltichia rumânească”, este însoțit de un altul dedicat mitropolitului Teodosie, intitulat „Polihronismos pentru Pre Sfințitul Mitropolit al Ungrovlahiei, k. k. Theodosie..., facerea lui Hrisaf cel Nou”, ambele compoziții fiind alcătuite în glasul 4 aghia³³.

În manuscrisele muzicale aflate în diverse locuri din Moldova întâlnim următoarele polihronioane³⁴:

- „Polihronismos” pentru Mihail Grigorie Voievod (transcriere de arhidiacon Barbu-Bucur în „Byzantion Romanicon” vol. IV, p. 88), aflat în manuscrisul 7, Biblioteca Mănăstirii Neamț;
- Polihronion pentru domnul Ioan Alexandru Sturza („facerea lui Nicolae Comnino”), în Manuscrisul 15, Biblioteca Mănăstirii Neamț;
- Polihronion pentru împărații Rusiei – Manuscrisul 13, Biblioteca Mănăstirii Neamț;
- Polihronion pentru Voievodul Țării Românești, Gheorghe Dimitrie Bibescu, compus de Teodosie Pisalt, în Manuscrisul 25, Biblioteca Arhiepiscopiei Romanului;
- Polihronion pentru Ioan Alexandru Sturza, autor neprecizat în Manuscrisul 644051, Biblioteca Mănăstirii Văratec;
- Polihronion fără titlu și fără menționarea autorului în Manuscrisul 119, Biblioteca Mănăstirii Neamț;
- Polihronion „pentru voievodul a toată Moldovlahia”, fără numele vreunui voievod, în Manuscrisul 1, Biblioteca Mănăstirii Neamț;
- „Polihronion pentru Domnitorul”, compus de Ioan Protopsaltul, în Manuscrisul 33, Biblioteca Mănăstirii Neamț.

Polihronionul din punct de vedere muzical

Din punct de vedere strict muzical, un polihronion se diferențiază de o cântare liturgică prin două secțiuni. Prima secțiune se referă la apartenența exclusivă la genul papadic, cu textul care precizează funcția și numele înaltului personaj, iar a doua secțiune se evidențiază printr-o lungă kratimă (terirem), parte fără text noțional, care, în unele cazuri, poate fi preluată de la alte compoziții. Ca specie, polihronionul reprezintă acea caracteristică comună întregului repertoriu muzical de tradiție bizantină și anume, valabilitatea pentru o perioadă îndelungată de timp. Se întâlnesc manuscrise în care această cântare figurează cu numele a trei domnitori diferiți, dovadă a actualizării cântării și a circulației ei. De aceea, în unele

³³ *Ibidem*, p. 228-229.

³⁴ Pr. conf. univ. dr. Florin Bucescu (coordonator științific), *Catalogul manuscriselor de muzică sacră din Moldova – secolele XI-XX*, vol. I-II, Iași, 2010.

cazuri, în textul cântării este notată doar funcția, lăsându-se loc liber pentru numele adresantului sau se lasă ambele spații libere pentru a fi completate ulterior³⁵.

Polihronionul cu cea mai largă circulație este compus în glasul al 4-lea aghia de către patriarhul Athanasios. În manuscrise acest autor apare de cele mai multe ori ca Athanasios de Târnovo sau de Târnovo și Adrianopole. Din cele 12 volume ce conțin polihronionul lui Athanasie, în șase dintre ele se notează numele unui domn, iar în celelalte nu este trecut niciun nume. Domnii menționați în aceste cântări sunt: „Șerban și Mariha”, „pentru Nicolae Mavrocordat și Mariha”, „pentru Constantin Brâncoveanu” și „pentru Scarlat Ghica”³⁶.

Concluzii

Polihronionul a deținut un important rol în cadrul ceremonialului de la Curte și a fost punctul de legătură dintre laic și religios, dintre muzica bisericească și cea lumească. În expunerea de față am încercat să evidențiez importanța acestei specii muzicale, frumusețea ei, care, datorită muzicienilor bisericești s-a păstrat până astăzi în diversele colecții muzicale.

Consider că polihronionul a reprezentat o importantă moștenire de la Imperiul Bizantin pentru Țările Române, aici fiind un loc propice pentru continuarea și dezvoltarea culturii bizantine. În noul spațiu geografic a căpătat o ușoară influență locală și a înfrumusețat ritualurile bisericești și laice.

Polihronionul continuă să fie prezent și astăzi, doar în cadrul religios, la serviciul divin, acolo unde este prezent și un ierarh al Bisericii Ortodoxe, textul lui fiind: „Pe stăpânul și arhiereul nostru, Doamne îl păzește întru mulți ani. Întru mulți ani stăpâne!”³⁷.

THE POLYCHRONION – A MEANS OF EMPHASIZING

THE PRINCELY POWER THROUGH MUSIC

(ABSTRACT)

The connection between the secular and the religious is very well emphasized by the ceremony of appointment during the rulers' reign of Moldavia and Wallachia, when these countries were under the Ottoman domination. Whether we are talking about the ceremony of Constantinople, the cortege accompanying the ruler to his country, the setting in Iași or Bucharest, or other events, the music is ubiquitous, conveying a double hypostasis – both secular and religious – and ensuring a sounding atmosphere that transmitted the

³⁵ Ozana Alexandrescu, *op. cit.*, p. 144.

³⁶ *Ibidem*, p. 148-149.

³⁷ *Arhieratikon adică rînduiala slujbelor săvîrșite cu arhiereu*, București, 1993, p. 11.

importance and the luxuriance of the ceremony, putting the ruler, as the power representative, at the core of these ceremonies. The previously mentioned connection is best represented by the polychronion, a musical creation, without a text having a dogmatic content, interpreted by religious choirs, in most cases inside the church, in order to praise the ruler when he was invested or participated in religious services or at different processions.

CÂTEVA OBSERVAȚII PRIVIND ORIGINEA ȘI TINERETEȚA LUI ARON VODĂ „TIRANUL”

Dan FLOAREȘ¹

Cuvinte cheie: *Aron Tiranul, Alexandru Lăpușneanu, Bakuta, Nicanor, Agapia Veche, Emanuel*

Keywords: *Aaron the Tyrant, Alexandru Lăpușneanu, Bakuta, Nicanor, Agapia Veche, Emanuel*

Legat de Aron vodă, atât despre antecedentele sale până la ocuparea tronului, de domnia propriu-zisă, dar și de captivitatea și moartea sa, aproape totul este confuz și contradictoriu. Într-adevăr dacă nu știm aproape nimic despre data nașterii sale, lucru însă comun mai tuturor Mușatinilor, este ciudat că nu știm de fapt, cu certitudine nici măcar anul morții sale petrecută, în orice caz, în captivitatea transilvană a lui Sigismund Bathory, la Vințu de Jos².

În privința domniei, desigur este necesar un studiu separat și, în orice caz, mult aprofundat³. Pentru aspectele ei contradictorii amintesc doar două, oarecum

¹ Direcția Județeană pentru Cultură, IAȘI.

² Despre moartea sa la Vinț, otrăvit încă de la 21 mai 1595 de cancelarul Josika, în procesul acestuia, la 31 august 1598, la Satu Mare (*Hurmuzaki*, XII, nr. 588, p. 382-385); identic la N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, I, București, 1935, p. 169-172. Data e însă imposibilă, spre sfârșitul lui mai Aron fiind de abia la Brașov unde a stat 10 zile (Ilie Minea, *Doamna lui Aron vodă și fiul lor, Marcu vodă și ceva despre căderea lui Aron vodă*, extras din Buletinul nr. 2 al Institutului de Istoria românilor „A. D. Xenopol”, 1942, p. 5), și nu ajunsesse nici măcar la Vinț. Iorga avansează în altă parte data de 1596 (*Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, f. a., p. 22). Știm, într-adevăr sigur că Aron trăia cel puțin în decembrie 1595, odată ce el a putut să se bucure de căderea vrăjmașilor săi, fiind vorba de sfârșitul lui Ștefan Răzvan după bătălia de la Areni (13 decembrie 1595). Mai mult, la 14 decembrie, ambasadorul englez Barton care îl creditase cu sume mari, ruga printr-un trimis la Sigismund Bathory să obțină ceva bani de la Aron (A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IV, *Acte și scrisori (1593-1595)*, București, 1932, nr. 175, p. 319). Se pare că data cea mai apropiată de adevăr este cea avansată de Ștefan S. Gorovei în *Mușatinii*, București, 1976, p. 132, adică iunie 1597. Pe de altă parte, nunțul din Ardeal avansa același an, dar cu data de 30 ianuarie (Ilie Minea, *op. cit.*, p. 6).

³ Rămâne deocamdată de referință studiul interbelic al lui Ilie Minea, *Aron vodă și vremea sa*, în *CI, VIII-IX*, 1932-1933, p. 104-184. În orice caz, în această postură ca întindere, și, de nefolosit pentru aspectele discutate aici. Mai recent, pe site-ul www.istoria.md, un articol relativ scurt al lui Tiberiu Ciobanu, *Aron Tiranul (Aron Emanoil, Aron cel Cumplit) (1591-1597)*.

în treacăt: după răscoala orheienilor din mai 1592, când s-a dat război „*vitejește dispre amândoa părțile*”⁴, Aron s-a bazat atunci nu pe vreun contingent otoman sau pe garda de mercenari unguri, oricum insuficientă numeric, ci pe sprijinul „*alții țării*” – curteni și gloată. De ce atunci, când pe drumul de întoarcere la Iași îi vine ordinul de mazilire, teama de aceeași „*țară*” și încercările de a-i înșela și trimite la locurile de baștină pe oștenii ce l-au sprijinit⁵? Prezentat de Grigore Ureche ca un jefuitor, darea de un bou pe cap de locuitor fiind se pare picătura ce a umplut paharul și a dus la răscoala amintită, cum de s-au revoltat doar orheienii iar restul „*țării*”, la fel de afectată, l-a sprijinit pe domn? Al doilea aspect este în legătură cu primul: dacă după cronicar, repetăm, Aron a lăsat practic țara și locuitorii ei pe seama creditorilor nemiloși, cum se explică îngrijorarea lui Aron, în a doua domnie, față de eventuala trecere a tătarilor prin Moldova în drum spre Ungaria Superioară aflată atunci în febra războiului osmano-imperial⁶? Este evident că nu grija pentru propriul scaun îl preocupa – tătarii nu ar fi riscat să-i provoace pe otomani răsturnând un domn pus de aceștia, în plus neavând niciun motiv pentru așa ceva – ci grija pentru la fel de evidenta devastare a țării ce ar fi decurs de aici. Dar acestea, repet, sunt doar câteva aspecte ale unei domnii tulburi, ce merită mai multă atenție din partea istoriografiei. M-am limitat în rândurile de față doar la începuturile acestui straniu Mușatin.

După cum reiese din propriile acte a fost fiul lui Alexandru Lăpușneanu⁷. Astfel, într-un act de la 10 ianuarie 1592, din Iași, în care Aron întărea mănăstirii Moldovița niște mori și case în Baia, arată că dania propriu-zisă a fost de la „*părintele domniei mele, răposatul Alexandru voievod*”⁸. Evident, un fiu din afara căsătoriei legitime a acestuia cu Ruxandra Rareș (1554), când Aron trebuie să fi fost dacă nu chiar un bărbat în toată firea, cel puțin un tânăr trecut bine de 20 de ani. Afirmația se susține prin textul binecunoscutei închinări de la Bakuta, din

⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1978, p. 179

⁵ *Ibidem*, p. 180.

⁶ Act din 5 februarie 1594, cu îngrijorarea lui Aron exprimată față de generalii imperiali din Ungaria Superioară (*Hurmuzaki*, III/1, nr. 171, p. 180). Identic, la 6 februarie, că va trebui să suporte iernatul tătarilor; protestele sale etc (N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, București, 1895, p. 126).

⁷ Fapt acceptat și de istoriografie. Gh. Pungă, în ampla sa monografie despre Lăpușneanu, la capitolul despre familia acestuia, îi alocă însă lui Aron doar un paragraf (*Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 294).

⁸ *DRH*, A. Moldova, VIII (1585-1592), vol. înt. de Ioan Caproșu, București, 2014, nr. 530, p. 651-653). La fel, la 1 februarie 1592 la o întărire pentru mănăstirea Tazlău, Colțăștii fuseseră dați încă de „*tatăl domniei mele*” (*Ibidem*, nr. 536, p. 667-668). La 12 iulie 1594, a fost întărit mănăstirii Humor muntele Măgura, danie de la „*răposatul părintele domniei mele Alexandru voievod*” (*DIR*, A, XVI, IV, nr. 137, p. 112). În sfârșit, își atestă calitatea de Mușatin, în general, vorbind de Ștefan cel Mare ca „*străbunul nostru Ștefan voievod cel Bătrân*” (*DIR*, A, XVI, IV, nr. 98, p. 79-80).

5 septembrie 1552, când Alexandru Lăpușneanu, alături de un număr impresionant de boieri, se recunoaște vasal lui Sigismund August al Poloniei. Or, printre boieri, spre sfârșitul listei, îl aflăm pe „*Aronaszko marszalek nadworny*”⁹. Este prima mențiune, cât de cât sigură, a personajului nostru.

Dar dacă Lăpușneanu i-a fost tată, cine a fost mama? Într-o relatare din Istanbul, din 12 septembrie 1591, de la Bartolomeu Pezzen către arhiducele Ernest de Habsburg, se arată că, după plecarea lui Petru Șchiopul, domnia Moldovei a fost dată lui *Emanuel die Razza Hebraica*, ajutat în aceasta de un alt evreu, Salomon Tedeschi. Și, ca să nu mai există îndoiala vreunei confuzii este pomenit și ajutorul dat de ambasadorul Angliei¹⁰. Or, este cunoscută implicarea totală a lui Edward Barton în numirea lui Aron, el punându-se chiar chezaș pentru imensele datorii contractate de acesta pentru obținerea tronului. A fost mama lui Aron o evreică? Vom vedea că această ipoteză, acceptată de mai mulți istorici, este contrazisă de cealaltă informație, totodată și ultima, despre tinerețea lui Aron.

Aceasta provine de la Ion Neculce. Se regăsește doar în câteva variante a celor *O samă de cuvinte*. Pasajul, sau cel puțin începutul lui, merită reproduș:

„Iară pentru Aron vodă așa să povestește din om în om cum fiind el de neamul lui moldovan de aici din Moldova și slujind la un mitropolit, anume Nicanor, fiindu-i **nepot mitropolitului**, și acel mitropolit fiind ctitor la mănăstirea Agapia ce veche din dial și mergea de multe ori mitropolitul acolo la mănăstire de ședeu, fiind ctitor. Iar fiind cu dânsul Aron vodă, de multe ori eșia fără știrea unchiu-său, mitropolitului, afară la o mănăstioară de călugărițe, afară din munte, ce era pe moșia mănăstirii, ce se chiamă Hilioara...”¹¹.

⁹ Deși textul respectiv a fost publicat de mai mulți istorici, singurul care a oferit lista completă a boierilor cosemnatari a fost Th. Holban, *Documente externe (1552-1561)*, în *Studii*, 3, 1965, p. 668. O recenzie, în care *Aronaszko* e identificat cu Aron vodă, la Const. A. Stoide, *O prețioasă culegere de documente externe moldovenesti*, în *AILAI*, IV, 1967, p. 229. Actul nu a fost cunoscut de Ilie Minea în monografia citată din 1932. Este drept, a fost publicat încă din 1897, în *Hurmuzaki*, II/5, nr. 18, p. 31, dar editorul, Nicolae Densușianu, după ce enumeră o serie de boieri din listă, pune un *etc.* după Movilă, ratându-l astfel pe Aronașcu.

¹⁰ *Hurmuzaki*, III/1, nr. 140, p. 153. Pasajul a fost îndelung comentat și folosit de jurnaliștii evrei din România, la sfârșitul secolului al XIX-lea (volumul din *Hurmuzaki* a apărut în 1880), Aron fiind văzut ca „*primul domn evreu din țările române*”. Singurul care a văzut în Emanuel și Aron personaje distincte a fost Ilie Minea (*op. cit.*, p. 144-145) dar pasajul respectiv rămâne confuz.

¹¹ Ion Neculce, *Opere, Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 173-174. În general, poziția XIX pe care o analizăm aici, este în toate edițiile, inclusiv cea a lui Mihail Kogălniceanu, din 1872, ocupată de relatarea uciderii lui Stanislaw Zolkiewski la Moghilev, din 1620 (v. *Cronicle României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, ed. a II-a, tom II, București, 1872, p. 184). Totuși, episodul e cunoscut și comentat încă de Ilie Minea, *op. cit.*, p. 148-149, cu trimitere de subsol greșită.

Dacă atribuirea calității de moldovean îi putea veni lui Aron numai de la tată, cum putea fi nepot unui prelat localnic despre care știm sigur că nu a avut vreo legătură de rudenie cu Alexandru Lăpușneanu? Cu alte cuvinte nu putea fi nepot lui Nicanor după tată¹² ci doar după mamă, soră cu acel Nicanor, și deci, evident, nu doar moldoveancă, dar, în orice caz, neevreică. În plus, știm că mama lui Aron a murit la 14 decembrie 1594 și a fost îngropată la Pătrăuți¹³, ceea ce confirmă, încă o dată confesiunea ei.

În continuarea relatării lui Neculce se arată că, prins de unchi, a fugit și „*nu s-au mai întors la unchiu-său mitropolitul, ce s-au dus în Țara Ungurească și din Țara Ungurească s-au dus la Țarigrad*”¹⁴. Faptul este exact, mai multe surse menționând chiar o prietenie strânsă cu tânărul principe Sigismund Bathory¹⁵. Revenind, o altă variantă a micului capitol din Neculce arată că, ajuns la domnie, „*să fi prins pre unchi-său, pre mitropolitul Nicanor și să-l fi făcut hadâmbu, să-l fi scopit, căruia mitropolit îi iaste mormântul la mănăstire în dial. Și s-au fost sihăstrit, luând schimă și zicându-și din schimnicie Nil, cară așa scrie pe piatra de mormânt: schimnoje Nil*”¹⁶. În toate variantele este pomenită tăierea în stâncă a unei pietre pe care era relatată întreaga poveste, „*care această semne sânt de să văd și până azi. Și să chiamă acea stâncă, Piiatra lui Aron vodă*”¹⁷.

Firește, totul pare o simplă fabulație, o legendă populară preluată de Neculce, dar, ca totul să fie cu desăvârșire încurcat, iată că mitropolitul lui Aron, cel puțin la prima domnie, a fost un Nicanor. Acesta nu a suportat vreo vexație din partea domnului; mai mult, emite singur un document – fapt rar, dar nu neîntâlnit până atunci – intervenind în cearta dintre Moțoc și Seachil¹⁸. Un fapt curios s-a petrecut, totuși, la a doua domnie a lui Aron; din mitropolit al Sucevei el este cumva „coborât” în rang, ca episcop de Roman¹⁹, a doua dregătorie ecleziastică ca importanță a Moldovei, acesta fiind, într-adevăr, un fapt singular în istoria țării.

¹² Doar dacă admitem că acel Nicanor și Lăpușneanu erau frați uterini după mama, Anastasia din Lăpușna. Asta l-ar pune însă într-o lumină cam ciudată pe Bogdan al III-lea care nu prea glumea cu astfel de lucruri. A pornit un război cu Polonia pentru mâna unei femei.

¹³ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 129.

¹⁴ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 174

¹⁵ Ilie Minea, *op. cit.*, p. 149.

¹⁶ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 175.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ DRH, VIII, nr. 559, p. 678-679.

¹⁹ Era încă mitropolit al Sucevei, la 30 mai 1593, când Aron întărește niște case din Iași, la cererea sa, tocmai mănăstirii Agapia! (DIR, A, XVI, IV, nr. 109, p. 87; și cu originalul slavon în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, I, *Acte interne (1408-1660)*, ed. de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, 1999, nr. 35, p. 58). În calitate de episcop de Roman de la 10 august 1594, mitropolit fiind, de acum, Mitrofan (*Ibidem*, nr. 140, p. 113-114). Moare, în orice caz, la 1607, ceea ce face identificarea sa cu acel Nicanor din tinerețea lui Aron aproape imposibilă.

Însă altceva este neclar aici – când se petrece (dacă se petrece!) acest episod romanțios din viața lui Aron? Dacă s-a întâmplat la prima tinerețe, înainte deci de episodul Bakuta, nu se explică exilul său în Transilvania și apoi Istanbul, pentru că în acest caz ar fi lipsit din acea listă de la 1552. Dacă se petrece după 1552, deci în timpul domniei tatălui său, lucrurile se complică și mai mult. O explicație ar fi totuși – vrând a-și netezi cumva căile spre căsătoria cu Ruxandra, Alexandru vodă a căutat să-și mascheze cumva greșelile tinereții și i-a hotărât fiului din flori o viață monastică. Pare singura rezonabilă, care împacă toate aceste informații disparate²⁰. Însă viața monastică nu i se potrivea viitorului domn care, ajuns pe tron, după spusele cronicarului, nu numai că iubea viața laică, când „*nu se mai sătura de curvie, de jocuri, de cimpoiași, carii îi ținea de măscării*”, dar, cum vedem, ca orice bun Mușatin, a dat și el iama prin jupânițele Moldovei²¹.

La final, putem concluziona că sigură este doar mențiunea din 1552. Vornic al unei curți în exil, menționat pe penultimul loc dintr-o listă impresionantă, îi putem aproxima vârsta atunci undeva în jurul a 20 de ani. Cu alte cuvinte Aron trebuie să se fi născut pe la începutul anilor '30 ai secolului al XVI-lea. Dar aceasta ar însemna să fi avut, ca domn, în jurul a 60 de ani, ceea ce ar fi oarecum în contradicție cu, să-i spunem vioiciunea sau vitalitatea de care a dat dovadă în acei ani – înăbușirea personală a unei răscoale la 1592, dar mai ales inițiativa luptei antiotomane și alăturarea la Liga creștină, se pare chiar înaintea lui Mihai Viteazul²².

²⁰ Acest haos documentar mai este amplificat și de o știre de la 1 august 1561, din Veneția, după care doi fii ai lui Lăpușneanu ar fi ajuns la Constantinopol prezentând scuzele tatălui lor către sultan pentru că nu ar fi dat ajutor tătarilor contra „Moscovitului”, precum și un cadou de 6000 de ducați atât lui Soliman cât și marelui vizir (E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427-1601), collected from British Archives*, Mouton & Co, London-The Hague-Paris, 1964, nr. 32, p. 33). Cum cel mai mare din fiii legitimi era Bogdan, născut pe la 1554, deci mult prea tânăr pentru o asemenea misiune delicată, e cu putință ca unul din cei de mai sus să fie tocmai Aron, fapt ce ar răsturna toate ipotezele prezentate până acum sau, în orice caz, cronologia lor.

²¹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 178.

²² În acest sens, raportul baronului Cristofor Teuffenbach la arhiducele Mathias, la 17 februarie 1594 (*Hurmuzaki*, III/1, nr. 172, p. 181) și rapoartele diverse care au urmat (*Ibidem, passim*). Tratatul de alianță cu Rudolf al II-lea a fost încheiat încă de la 16 august 1594, la Iași, prin intermediul solului imperial Ioan de Marini Poli (*Hurmuzaki*, III/1, nr. 186, p. 193-194; cf. A. Veress, *op. cit.*, nr. 57, p. 95-97).

REMARKS REGARDING THE ORIGIN AND THE YOUTH
OF AARON VODĂ "THE TYRANT"
(ABSTRACT)

The present article tries to clarify the origin of Aaron the Tyrant – a Moldavian one, in any case a non-Jewish one and, also, to come to an agreement, as far as possible, with regards to the only (two) pieces of information concerning the youth of this prince: the list of Alexandru Lăpușneanu's loyal boyards in the oath of Bakuta (1552), respectively the episode of Agapia Veche told by Ion Neculce, when Aaron got into a conflict with his uncle, prelate Nicanor. It is a factual agreement but especially a chronological one. It was also demonstrated the confused, contradictory character of the information regarding the beginnings of his reign.

GENEALOGIE ȘI HERALDICĂ: FAMILIA STÂRCEA*

Anton COȘA¹

Cuvinte cheie: *genealogie, heraldică, blazon, Moldova, Bucovina, Barasabia, România*

Keywords: *genealogy, heraldry, coat-of-arms, Moldavia, Bukovina, Bessarabia, Romania*

Textul de față este rodul unei cercetări începute anul trecut, atunci când, prin intermediul colegilor de la Muzeul de Istorie din Roman (doamna Iulia Butnariu și domnul Relu Butnariu) îl cunoșteam pe domnul Ovidiu Leonte, cel care era interesat de istoria unei ramuri a familiei Stârcea (stabilite în zona Romanului), domnia sa având în pregătire și o carte în acest sens, sugestiv intitulată: *Stârcea – o familie cu blazon din fostul județ Roman*, care a văzut între timp lumina tiparului².

Familia Stârcea coboară în istorie până în evul mediu moldovenesc (făcând parte din „vechile familii de nobili moldoveni”³), fiind menționată ca atare în documente, precum și în lucrări de specialitate⁴.

* Comunicare prezentată la ședința din 12 iunie 2018 a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române (filiala Iași).

¹ Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău – Muzeul de Istorie, BACĂU.

² Menționăm aici și faptul că o variantă a textului nostru a constituit *Prefața* la volumul *Stârcea – o familie cu blazon din fostul județ Roman* (autor Ovidiu Leonte), Editura Cetatea Doamnei, Piatra-Neamț, 2018, p. 5-21.

³ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere de pe originalul latinesc la 200 de ani de la moartea autorului (21 august 1723), de Dr. Giorge Pascu, Editura Cartea Românească, București, 1923, p. 140.

⁴ Informații privitoare la rădăcinile neamului Stârcea se pot găsi și în *Catalogul expoziției – eveniment „Dinastia Stârcea”*, alcătuitori: Raisa Melnic, Viorica Guțanu, Irina Blînda, Biblioteca Națională a Republicii Moldova, Chișinău, 2009, p. 3. De asemenea, printre arborii (sau fragmentele de arbori) genealogici a numeroase familii boierești din Moldova (inclusiv Bucovina și Basarabia), redactați între anii 1941 și 1951 de Ștefan Cernovodeanu („căutând să folosească și materialele aflate în colecțiile publicate de Theodor Bălan, Gh. Ghibănescu, în arhondologia paharnicului Sion, precum și în propriile sale fișe ce le întocmea după ce colecta informații genealogice de la diverși moldoveni cu care era în relații – în special persoane mai în etate –, întrebându-i despre ascendenții lor direcți, de care, firește, își mai aminteau încă cu precizie”) s-a aflat și un arbore genealogic al familiei Stârcea [Dan Cernovodeanu, *Ștefan Cernovodeanu (1925-1951)*, în *ArbGen*, IV (IX), 1997, 3-4, p. 50].

Printre cei mai vechi strămoși (cunoscuți din documente) ai familiei Stârcea, îl pomenim aici pe boierul Tăbuci cel Bătrân⁵, stăpân al satului Boian, din Ținutul Cernăuți („contemporan al descălecării, prin 1320-1380”⁶). O parte a moștenirii acestuia (din satul Boian) va ajunge, pe rând, în linie descendentă, urmașilor acestuia, dintre care îi menționăm pe fiul Pătrașco (trăitor între 1350-1410⁷), nepoata Olena (fiica lui Pătrașco), strănepotul Pătrașco (fiul Olenei), trăitor între 1410-1470⁸, stră-strănepoata Nastea (fiica lui Pătrașco și nepoata Olenei), „mama Stârceștilor”⁹, care a trăit pe la 1440-1500.

„Stârceștii”¹⁰ pomeniți anterior erau frații Ion Stârcea (pârcălab de Hotin¹¹) și Mihul Stârcea (pârcălab de Chichiliner – Cetatea de Baltă), împreună cu sora lor, Fedca („copiii Nastei”¹²), pomeniți ca atare într-un document (8 aprilie 1528)¹³ din vremea domniei lui Petru Rareș, cel care le reconfirma privilegiul asupra satului Boianul Mare.

De asemenea, cunoaștem descendența celor doi pârcălabi Stârcea (Ion și Mihul), grație informațiilor inserate în două documente de la mijlocul veacului al XVI-lea, din timpul domniei lui Alexandru Lăpușeanu. Dintr-un prim document, emis la 27 martie 1560¹⁴, aflăm printre altele de „*Neața, fiica Fedcăi și nepoții lor de frate Tăbuci fost ceașnic și surorile sale Magda și Anghelina și Măriica, copiii lui Mihail Stârcea pârcălab și vărul lor Mătiaș Stârcea fost vistiernic și surorile sale Sorca și Anghelina, copiii lui Ion Stârcea stolnic, nepoții Nastei, strănepoții lui Tăbuci cel Bătrân...*”¹⁵. Într-un al doilea document, din 3 aprilie 1560¹⁶, sunt pomeniți „*Neața, fiica Fedcăi, nepoata Nastei, fiica lui Pătrașco și vărul ei Tăbuci*

⁵ I. C. Miclescu-Prăjescu, *Genealogie și istoriografie*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 1-2, p. 1-12.

⁶ *Ibidem*, p. 9.

⁷ *Ibidem*, p. 10.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 142.

¹¹ Cf. Andrei Eșanu, *Pârcălabi de Hotin (sec. XIV-1714)*, p. 18, text disponibil și pe adresa <https://andreesanu.files.wordpress.com/2014/04/partea-ii.pdf>. Adăugăm aici și faptul că Ion Stârcea fusese anterior, în timpul domniei lui Ștefăniță vodă cel Tânăr, mare stolnic (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, Editura Enciclopedică Română, București, 1971, p. 325-326).

¹² *DIR*, veacul XVI, A. Moldova, vol. I (1501-1550), Editura Academiei Române, București, 1953, nr. 259, p. 293.

¹³ *Ibidem*, p. 292-294.

¹⁴ *DRH*, A. Moldova, vol. VI (1546-1570), Editura Academiei Române, București, 2008, nr. 263, p. 471.

¹⁵ *DIR*, veacul XVI, A. Moldova, vol. II (1551-1570), Editura Academiei Române, București, 1951, nr. 126, p. 133.

¹⁶ *DRH*, A. Moldova, vol. VI, 2008, p. 477.

*fost ceașnic și surorile lui, Magda și Anghelina și Măriuca, copiii lui Mibul Stârcea pârcălab și de asemenea vărul lor Matiaș Stârcea și surorile lui Sorca și Anghelina, copiii lui Ion Stârcea pârcălab...*¹⁷.

Membrii familiei Stârcea sunt pomeniți și în secolul al XVII-lea¹⁸, unii dintre aceștia ocupând dregătorii importante, printre ei fiind, de exemplu, Constantin Stârcea (pârcălab de Hotin între anii 1639-1641), cel care se va căsători cu Anghelina (fiica marelui logofăt Pătrașco Șoldan), devenind astfel și cumnat cu marele vornic Costea Băcioc, socrul domnului Moldovei, Vasile Lupu¹⁹.

Destinul familiei Stârcea în secolul următor, al XVIII-lea, va fi marcat (asemenea tuturor celorlalte familii românești) de ocuparea (1774) și mai apoi anexarea (1775)²⁰ nordului Moldovei (cunoscută de acum sub numele de Bucovina) de către Imperiul Habsburgic²¹. Răpirea acestui străvechi²² pământ românesc (care făcea parte din principatul Moldovei²³) de către austrieci (cu toate protestele domnului Moldovei, Grigore Ghica²⁴) s-a repercutat imediat asupra românilor din zonă, care s-au văzut astfel încadrați între granițele trasate de noua stăpânire.

Octav-George Lecca²⁵, în lucrarea: *Familiile boeresti române. Istoric și Genealogie*, referindu-se și la familia Stârcea (Bucovina)²⁶, după ce pomeneste pe câțiva dintre strămoși: Stârcea, marele logofăt al Moldovei (menționat în documente din anii 1515, 1518, 1520 și 1522), Ion Stârcea, pârcălab al cetății Hotin (sec. XVI), fiul acestuia Matiaș Stârcea (1547), Stârcea, vel spătar al Moldovei (1552), Miron Stârce (sec. XVII)²⁷, Ștefan Stârcea (sec. XVIII)²⁸ și fiii acestuia, George, Petrache și

¹⁷ *DIR*, veacul XVI, A. Moldova, vol. II, 1951, p. 136.

¹⁸ De exemplu, într-un document din 25 martie 1644, emis la Iași, sunt pomeniți „Vasilie și fratele său Ghiorghie, fiii lui Crăciun Stârcea, nepoții lui Stârcea cel Bătrân, strănepoții lui Ion” [*DRH*, A. Moldova, vol. XXVII (1643-1644), Editura Academiei Române, București, 2005, nr. 268, p. 239-240].

¹⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 442.

²⁰ *Istoria Românilor*, vol. VI, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 683.

²¹ Anton Coșa, *Să nu uităm de Bucovina!*, în *Bacăul Eroic. Revistă de cultură, educație patriotică și de cinstire a eroilor*, VI, 2015, 10, Bacău, p. 14-17.

²² Mihai Iacobescu, *Ein Wichtiges Dokument während der revolution zwischen 1848-1849 in Bukowina*, în *CC*, XVI, 2010, 2, p. 197-228.

²³ Dimitrie Onciul, *Din istoria Bucovinei*, Editura Universitas, Chișinău, 1992, p. 36.

²⁴ *Bătălia pentru Bucovina*, volum îngrijit de Stelian Neagoe, Editura Helicon, Timișoara, 1992, p. 10-11.

²⁵ Ștefan S. Gorovei, *Octav George Lecca (1881-1969)*, în *ArhGen*, IV (IX), 1997, 3-4, p. 37-42.

²⁶ Octav-George Lecca, *Familiile boeresti române. Istoric și Genealogie (Dupe isoavare autentice)*, Institutul de Arte Grafice și Editura Minerva, București, MDCCCXCIX, p. 449.

²⁷ Conform unui document din 3 februarie 1698, Miron Stârcea era fiul lui Constantin Stârcea și tatăl Anghelușei, cea de a doua soție a armașului Gheorghe Hăjdău (Octavian Onea, *Genealogia familiei Hasdeu alcătuită de Tadeu Petriceicu Hasdeu*, în *ArhGen*, I (VI), 1994, 3-4, p. 87-90).

²⁸ Într-o genealogie a familiei Hasdeu, Ștefan Stârcea este menționat ca fiind căsătorit cu Elena

Ștefan („care locuia în Bucovina, unde avea moșiile sale”²⁹), afirmă tranșant că în perioada secolelor XVIII-XIX, familia Stârcea „a rămas definitiv stabilită în Bucovina, după despărțirea ei de Moldova, ca și alte vechi familii boierești ce aveau proprietăți și drepturi acolo”³⁰. De asemenea, menționează și că „actual coborâtor din această familie este în Bucovina: Victor Baron Stârcea, mare proprietar”³¹.

După anexarea Bucovinei în 1775, administrația imperială habsburgică³² a urmărit asimilarea boierimii românești în propriile structuri nobiliare. Conform uzanțelor vremii, recunoșterea calității de nobil a membrilor familiilor boierești de origine română din Bucovina s-a făcut în primul rând prin legitimarea acestora ca vechi boieri moldoveni (făcându-se în acest sens și o verificare a „titlurilor moldovenești”³³ de către autoritățile austriece), iar mai apoi prin fidelitatea față de împărăția habsburgică (prin depunerea unui jurământ de credință, la 12 octombrie 1777)³⁴.

Împăratul Iosif al II-lea a emis (la 14 martie 1787) o patentă³⁵ imperială, prin intermediul căreia a stabilit „detaliile tehnice”³⁶ ale obținerii titlului de noblețe și, totodată, înmatriculării în registrul de evidență al nobilimii.

Hasdeu, împreună având 6 copii (3 băieți și 3 fete): Petrache, Gheorghe, Ștefan, Balașa, Casandra și Catrina (Octavian Onea, *op. cit.*, p. 91).

²⁹ Octav-George Lecca, *op. cit.*, p. 449.

³⁰ *Ibidem.*

³¹ *Ibidem.*

³² Mihai-Ștefan Ceașu, *Instituirea administrației habsburgice în Bucovina*, în *Suceava*, XX, 1993, p. 125-141.

³³ Sever de Zotta, *Despre nobilimea Basarabiei*, în *ArhGen*, I, 1912, 1-12, ediție anastatică, 2005, p. 66.

³⁴ La 12 octombrie 1777, boierii, clerul și poporul din Bucovina depun jurământul de credință față de stăpânirea habsburgică, față de împărat [Cf. *Jurământul Bucovinei la 1777*, în I. Grămadă, *Din Bucovina de altădată. Schițe istorice*, Editura Institutului de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1911; Mihai-Ștefan Ceașu, *Mutații etnico-sociale în structura nobilității din Bucovina (sfârșitul secolului XVIII-începutul secolului XIX)*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 3-4, p. 169].

³⁵ Cf. *Patent vom 14 März 1787. Patent mit dem die Landstände der Bucowina...*, (<http://www.verfassungen.eu/ro/bukowina/index.htm>). A se vedea și Erich Prokopowitsch, *Der Adel in der Bukowina*, München, Verlag Der Südostdeutsche, 1983, p. 122-131; Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Editura Humanitas, București, 1991, p. 53-55; Mihai-Ștefan Ceașu, *Instanțe judiciare nobiliare și forme de atestare a nobilității din Bucovina (sfârșitul secolului XVIII-începutul secolului XIX)*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 217, 223; Dan Cernovodeanu, *Evoluția armeriilor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XX)*, Editura Istros, Brăila, 2005, p. 305.

³⁶ În conformitate cu Patenta din 14 martie 1787, pe baza unei cereri și a prezentării de acte doveditoare, vor fi acordate, începând din 1788 diplome și brevete de recunoaștere a nobilității familiilor nobile din Bucovina [Erich Prokopowitsch, *op. cit.*, p. 122-131; Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, 1996, p. 217, 223]. Condițiile de venit impuse de patenta din 14 martie 1787 (3000 de florini anual), „pe care puțini nobili bucovineni îl puteau realiza la acea dată” (Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, 1995, p. 173), au

Pe cale de consecință, nu după mult timp, în anul 1789, a devenit posibil ca toți membrii familiei (având domiciliul stabil în Bucovina) să fie numiți „Cavaleri de Styrcea” („*Ritter von Styrcea*”³⁷). Este vorba de frații Gheorghe³⁸, Teodor și Ștefan Stârcea³⁹, mama lor Ilinca⁴⁰, precum și verii lor Ștefan și Șerban Stârcea⁴¹.

Dealtfel, în epocă, Austria „n-a conferit la început diferitele grade care le posedă și anume *Principe, Conte, Baron, Cavaler, Nobil de și nobil (von)*, ci a conferit tuturor familiilor nobile românești titlul de *cavalier de (Ritter von)* făcând

permis majorității familiilor de boieri români să poată primi doar rangul de *Ritter (cavalier)*, cu dreptul de a putea folosi particula *von* și, totodată, de a avea un blazon. Un punct de vedere aparte în privința etapelor recunoașterii nobilității în Bucovina și Basarabia a publicat Zoe Diaconescu, *Boieri și mazili români în teritoriile înstrăinate (Bucovina și Basarabia)*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 237-247, autoarea considerând că înaintea acordării atestatului de *Ritter (cavalier)*, era emis un „Atestat als Edelleute – atestat de nobil” (*Ibidem*, p. 242). Pentru beneficiarii titlurilor de noblețe, acestea vor aduce și unele consecințe privind obligații militare, fiscale, drepturi civice, posibilitatea de a accede în sistemul de învățământ habsburgic etc.

³⁷ Cf. *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1895*, vol. 45, Gotha, Justus Perthes, 1895, p. 342; *Genealogisches handbuch der Freiherrlichen Häuser*, hauptbearbeiter Walter v. Hueck, Freiherrliche Häuser B Band VIII 1982, C. A. Starke Verlag, Limburg an der Lahn, Gegründet 1847 in Görlitz, p. 401.

³⁸ Cunoaștem *Testamentul lui Gheorghe von Stârcea*, din 28 martie 1833. De aici aflăm despre fiii acestuia: Iancul, Emanuil, Matei, Susana, Victoria, Catinca (căsătorită Carnevcsa), Marghiolița (căsătorită cu contele Kornisch din Ardeal, decedată între timp, dar lăsând în urmă o fată pe nume Amalia). Mai sunt pomeniți și alți doi fii: Constantin și Alecu Stârcea care, „având purtare rea, au fost desmoșteniți”. De asemenea, este menționată și mama copiilor, anume Elisaveta von Stârcea [Teodor Balan, *Documente Bucovinene*, vol. V (1745-1760), Editura Mitropoliei Bucovinei, Cernăuți, 1939, p. 27].

³⁹ Ștefan Stârcea este menționat, printre altele, într-un document din 25 aprilie 1800, alături de fratele său Gheorghe, surorile Catrina, Bălașa și Casandra, precum și mama Ilinca (Teodor Balan, *op. cit.*, p. 26).

⁴⁰ Conform unui document din 10 septembrie 1782, „Ilinca Stârcoiaia apare în fața comisiei austriace și declară că posedă satul Burlenița sau Stârcea drept moștenire de la părintele său Sandul Hăjdău” (Teodor Balan, *op. cit.*, p. 26). Apoi, dintr-un document datat la Cernăuți, pe 25 aprilie 1800, aflăm de „Ilinca Stârcoiaie, fiica răposatului Sandul Hăjdău, care înzestrase în trecut pe fiicele ei Catrina Goeneasa, Bălașa Calmuceasa și Casandra ce fusese căsătorită cu Ioniță Rehtivan. Acuma înzestreză pe fii. Fiii Gheorghe și Ștefan primesc din Bărlința sau Stârcea tot satul fără a opta parte. A ½ parte este dată fiicei Catrina” (*Ibidem*, p. 26). Ștefan Stârcea, soțul Ilincăi și „ginerele lui Sandul Hăjdău”, pomenit ca atare într-un document din 20 iunie 1755 (*Ibidem*, p. 177), nu mai era în viață la data „înnobilării” urmașilor săi aflați în Bucovina. Conform unei mențiuni documentare, Ștefan Stârcea (căsătorit cu Ilinca Hăjdău) nu mai trăia la 1782 (Sever de Zotta, *Spița neamului Hăjdău*, în *ArhGen*, II, 1913, 1-12, ediție anastatică, 2007, p. 159).

⁴¹ Frații Ștefan și Șerban Stârcea (alături de sora Smaranda și mama Maria) sunt menționați, printre altele, într-un document din 29 martie 1793 [Teodor Balan, *op. cit.*, vol. IV (1720-1745), Editura Mitropoliei Bucovinei, Cernăuți, 1938, p. 164].

titlul de Baron dependente de proba descendenții din cei dintâiu 12 Boieri Veliți, însă dovedind totodată un venit anual de 3000 florini. Proba cea dintâiu o puteau face mai multe familii ... într-un câț posedau documente doveditoare, proba a doua era însă prea grea... ”⁴².

Așa se face că, abia după aproape un secol, Emanoil Stârcea (n. 1.01.1800 – d. 17.02.1896), fiul lui Gheorghe Stârcea (1767-1833) și al Saftei de Ilschi (Ilski)⁴³, este numit (de împăratul Franz Ioseph I al Austriei), inițial *cavaler de (Ritter von) Styrcea* (diploma emisă la 4 martie 1880⁴⁴) și, la scurtă vreme, *baron de (Freiherr von) Styrcea* (diploma fiind emisă la 4 mai 1880⁴⁵ și publicată la Viena în ziua de 21 mai 1880⁴⁶).

Cu ocazia înnobilării cu titlul de baron, lui Emanoil Stârcea i se fixează și un blazon⁴⁷. Vedem în imagine (Fig. 3)⁴⁸ un scut despicat, primul cartier, roșu, cu un cap de zimbriu de aur; al doilea cartier, de aur, cu o bandă de azur, încărcată de o săgeată de argint, pusă în bandă și vârful în șef. Scutul este timbrat de o coroană de baron (cu șapte perle), surmontată de un coif cu gratii, văzut din față și cu coroană. În cimier se află o săgeată de argint, pusă în pal și flancată de un zbor de aur, fiecare aripă încărcată cu o bară și respectiv, o bandă albastră, încărcate la rândul lor cu câte o săgeată de argint, cu vârful în sus și urmând fiecare, direcția piesei onorabile pe care o încarcă. Lambrechini: la dextera, aur și roșu, la senestra, aur și azur. Suportți: doi urși naturali.

Dacă Octav-George Lecca⁴⁹ notează în lucrarea sa (*Familiiile boeresti române. Istoric și Genealogie*⁵⁰) doar faptul că familia *moldavă* Stârcea „a primit în Bucovina titlul de «Baroni de», condat de împăratul Austriei”⁵¹, fără a descrie

⁴² Sever de Zotta, *op. cit.*, p. 66-67.

⁴³ Ioan Scripcariuc, *Un model de integrare: familia Ilschi*, în *ArhGen*, VII (XII), 2000, 1-4, p. 199. Safta Ilschi era soră cu Ilie Ilschi, proprietarul moșiei de la Crasna, pe care acesta din urmă o va dăruia ca moștenire lui Emanoil Stârcea în anul 1835 [Teodor Balan, *op. cit.*, vol. VI (1760-1833), Editura Casei Școalelor și a Culturii Poporului, București, 1942, p. 44].

⁴⁴ Cf. *Genealogisches handbuch der Freiherrlichen Häuser...*, p. 401.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Cf. *Die Presse* (Abendblatt), nr. 139, Viena, vineri, 21 mai 1880, p. 2.

⁴⁷ C. G. D. Heyer von Rosenfeld, *Wappen des Adels von Galizien und Bukovina, in der collection „J. Siebmacher's Grosses und Allgemeines Wappenbuch”*, Bd. IV, Theil XIV, Heft 4, Nürnberg, 1898, la articolul *Styrcea*.

⁴⁸ Imaginea provine din colecția domnului Michael Edward David de Styrcea (stră-strănepotul lui Emanoil Stârcea), ajungând în posesia noastră prin bunăvoința domnului Ovidiu Leonte.

⁴⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, 1997, p. 37-42.

⁵⁰ Octav-George Lecca, *op. cit.*, p. 449.

⁵¹ *Ibidem*.

vreun eventual blazon⁵², în albumul heraldic: *Steme boerești din România*⁵³, Emanuel Hagi-Mosco⁵⁴ include o variantă de stemă (Fig. 1) a unui membru al familiei Stârcea. Acest blazon cuprinde un scut despîcat, în primul cartier, pe câmp roșu, un cap de zimbru de aur; în cartierul al doilea, în câmp de aur, o bandă de azur, încărcată de o săgeată de argint, pusă în bandă și vârful în șef.

Conform părerii avizate a heraldistului Dan Cernovodeanu⁵⁵, expusă în lucrarea: *Evoluția armeriilor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XX)*⁵⁶, stema familiei Stârcea (Ritter von-, 18 noiembrie 1789⁵⁷; Baron von-, 30 decembrie 1879⁵⁸) era: „scut despîcat, I-a parte, roșie, cu un cap de zimbru de aur; a II-a parte, de aur, cu o bandă de azur, încărcată de o săgeată de argint, pusă în bandă și vârful în șef. Coroană de baron (cu șapte perle), surmontată de un coif cu gratii, văzut din față și cu coroană. Cimier: o săgeată de argint, pusă în pal și flancată de un zbor negru, fiecare aripă încărcată cu o bară și respectiv, o bandă albastră, încărcate la rândul lor cu câte o săgeată de argint, cu vârful în sus și urmând fiecare, direcția piesei onorabile pe care o încarcă. Lambrechini: la dextra, aur și roșu, la senestra, argint și azur. Suportți: doi urși naturali”⁵⁹ (Fig. 3).

Într-o altă lucrare a sa: *Știința și arta heraldică în România*, Dan Cernovodeanu⁶⁰ include și o stemă a familiei Stârcea, „imprimată pe un ex-libris al lui Ioan Styrcea (colecția Flondor)”⁶¹. Aceasta prezintă (Fig. 2) un scut despîcat, primul cartier, roșu, cu un cap de zimbru de aur; al doilea cartier, de aur, cu o bandă de azur, încărcată de o săgeată de argint, pusă în bandă și vârful în șef. Scutul este timbrat de o coroană de baron (cu șapte perle), surmontată de un coif cu gratii, văzut din față și cu coroană. În cimier se află o săgeată de argint, pusă în pal și flancată de un zbor de aur, fiecare aripă încărcată cu o bară și respectiv, o bandă albastră, încărcate la rândul lor cu câte o săgeată de argint, cu vârful în sus și urmând

⁵² Pentru informații privitoare la știința armoariilor (blazoanelor, stemelor) a se vedea Marcel Sturdza-Săucești, *Heraldica. Tratat tehnic*, Editura Științifică, București, 1974, p. 11 și urm.

⁵³ Emanuel Hagi-Mosco, *Steme boerești din România*, București, 1918, p. 11, pl. X, fig. 2.

⁵⁴ Ștefan Pleșia, *Emanoil Hagi-Mosco (1882-1976)*, în *ArhGen*, IV (IX), 1997, 3-4, p. 43-48.

⁵⁵ Ștefan S. Gorovei, *In honorem. Dan Cernovodeanu la 75 de ani*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 335-342.

⁵⁶ Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, 2005, p. 307.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, 1996, p. 335-342; Idem, *Dan Cernovodeanu (10 octombrie 1921 - 24 noiembrie 1999)*, în *Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”*, I, 1999, 12, Iași, p. 1.

⁶¹ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 419, pl. CVI, fig. 3.

fiecare, direcția piesei onorabile pe care o încarcă. Lambrechini: la dextra, aur și roșu, la senestra, aur și azur. Suportți: doi urși naturali.

De la domnul Michael Edward David de Styrcea am primit (prin intermediul domnului Ovidiu Leonte) o variantă de blazon alb-negru (Fig. 4) pe care o atașăm celorlalte trei. Acesta prezintă un scut despicat, primul cartier, roșu, cu un cap de zimbru de aur; al doilea cartier, de aur, cu o bandă de azur, încărcată de o săgeată de argint, pusă în bandă și vârful în șef. Scutul este timbrat de o coroană de baron (cu șapte perle), surmontată de un coif cu gratii, văzut din față și cu coroană. În cimier se află o săgeată de argint, pusă în pal și flancată de un zbor de aur, fiecare aripă încărcată cu o bară și respectiv, o bandă albastră, încărcate la rândul lor cu câte o săgeată de argint, cu vârful în sus și urmând fiecare, direcția piesei onorabile pe care o încarcă. Lambrechini: la dextra, aur și roșu, la senestra, aur și azur. Suportți: doi urși naturali.

Titlul de baron primit de Emanoil Stârcea (la sfârșitul deceniului 8 al secolului XIX) va fi unul ereditar, fiind folosit de copiii săi (Eugen, Victor și Natalia) și recunoscut ca atare de către autorități.

Fiul cel mare, Eugen (1835-1901) va primi, prin testament, moșia Crasna Ilski, transmisă mai apoi fiului său Gheorghe (1864-1897) și nepotului Alexandru (1889-1979), acesta din urmă (tenor la Opera din Viena) fiind cel care va vinde moșia în anul 1920.

Victor (1839-1908) a fost unul dintre membrii de vază ai nobilimii românești din Bucovina, om de cultură și om politic deopotrivă, șambelan imperial, membru al Consiliului imperial din Viena, membru în Dieta Bucovinei, președinte al Partidului Național Român din Bucovina, președinte al Societății pentru Cultură și Literatură Română din Bucovina, președinte al Societății Filarmonice din Cernăuți, „susținător al vieții muzicale din Cernăuți”⁶², luptător pentru cauza națională a românilor din cuprinsul Imperiului Habsburgic.

Natalia Baron de Stârcea (1842-1916) se va căsători cu Neculai Hurmuzaki (1826-1909)⁶³, membru onorific al Academiei Române, ridicat la rangul de baron⁶⁴ în anul 1881, fratele istoricului Eudoxiu Hurmuzaki (1812-1874)⁶⁵.

⁶² Eusebie Mandicevski, *Missa in Do major („Missa Tattendorf”)*, coordonat de Dietmar Friesenegger, [Cernăuți], 2017, p. X.

⁶³ Sever de Zotta, *Genealogia familiei Hurmuzaki*, în *ArbGen*, I, 1912, 1-12, ediție anastatică, 2005, p. 159. A se vedea și spița neamului Hurmuzaki, atașată textului.

⁶⁴ O copie a diplomei prin care Nicolae Hurmuzaki este ridicat la rangul de baron (de către împăratul Franz Josef) este păstrată în arhivele sibiene (Arhivele Naționale Sibiu, fond *Familial Hurmuzaki*, doc. 200, *apud* Tudor Arhire, *Fondul Familial Hurmuzaki de la Arhivele Naționale Sibiu*, în *Archiva Moldaviae*, III, 2011, Iași, p. 271).

⁶⁵ Sever de Zotta, *Eudoxiu Hurmuzaki 1812-1912*, în *ArbGen*, I, 1912, 1-12, ediție anastatică, 2005, p. 129-130. A se vedea și spița neamului Hurmuzaki, atașată textului.

După anexarea Bucovinei de către Austria, membrii familiei Stârcea vor acționa⁶⁶, împreună cu alte vechi familii boierești⁶⁷ din zonă (Hurmuzaki, Flondor, Onciul, Zotta, Arbore, Costin, Grigorcea, Hasdeu, Petrino, Vasilco, Volcinski etc.)⁶⁸, pentru promovarea valorilor naționale românești⁶⁹, pentru păstrarea ființei naționale. Cu majoritatea acestor familii, familia Stârcea se și înrudea. Menționăm aici, de exemplu, legăturile de rudenie cu familiile Hurmuzaki⁷⁰, Flondor⁷¹, Hasdeu⁷², Volcinski⁷³, Zotta⁷⁴, Grigorcea⁷⁵ etc.).

⁶⁶ Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Editura Humanitas, București, 1991, p. 16 și urm.; Andi-Marius Dașchevici, *Informații genealogice în „Gazeta mazililor și răzeșilor bucovineni”*, în *ArhGen*, V (X), 1998, 3-4, p. 129-136.

⁶⁷ Traian Laionescu, *Familii vechi bucovinene*, în *Arhiva Genealogică Română*, I, 1944, 1, București, Tipografia Ministerului de Război, p. 15-30 (extras, București, 1944, 15 p.).

⁶⁸ Ioan Cocuz, *Partidele politice românești din Bucovina 1862-1914*, Editura Cuvântul Nostru, Suceava, 2003, p. 90-91.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 180. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, „starea nobiliară bucovineană se va implica și în acțiuni politice naționale care vor conduce la obținerea autonomiei Bucovinei, prin Constituția din 4 martie 1849” [Mihai-Ștefan Ceașu, *Reprezentarea nobilei în elita politică din Bucovina*, în *ArhGen*, V (X), 1998, 1-2, p. 81. A se vedea în acest sens și Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei. De la administrația militară la autonomia provincială*, vol. I (1774-1862), Editura Academiei Române, București, 1993, p. 375 și urm.; Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina între anii 1775-1861*, Editura Hurmuzaki, Suceava, 1998, p. 184 și urm.].

⁷⁰ Octav George Lecca, *Familiiile Boierești Române. Genealogia a 100 de case din Țara Românească și Moldova*, București, 1911, planșa genealogică 47; Sever de Zotta, *Genealogia familiei Hurmuzaki...*, 1912, spița neamului Hurmuzaki, atașată textului.

⁷¹ Sever Zotta, *Obârșia familiei Flondor*, în *ArhGen*, VI (XI), 1999, 1-4, p. 1-10. Autorul pomeneste de „vechiul neam Stârcea”, de „Ioniță Stârcea, numit Cracalia”, de Maria (fiica lui Șerban Flondor), care „a fost măritată cu Ioniță Stârcea, numit Cracalia, mare șetrar”, de Toader (fiul lui Șerban Flondor), care s-a căsătorit prima oară tot „cu o Stârcea”. A se vedea și Octav George Lecca, *op. cit.*, planșa genealogică 36.

⁷² Octavian Onea, *op. cit.*, 1994, p. 85. A se vedea și Octav George Lecca, *op. cit.*, planșa genealogică 46.

⁷³ La castelul Volcinski din Budeniș, se adunau boierii moldoveni Flondor, Petrino, Ilski, Stârcea, Zotta, Grigorcea etc., „cu toții înrudiți” [Sergiu Groholschi-Miclescu, *Genealogia familiei Volcinski*, în *ArhGen*, VI (XI), 1999, 1-4, p. 59, 65, 68-69].

⁷⁴ Sever Zotta menționa într-o scrisoare (din 24 februarie 1940) către Artur Gorovei de o serie de documente ale satului Stroești, care îi fuseseră dăruite de „actualul proprietar al Vălenilor, vărul meu de al doilea, I. Stârcea” [Ștefan S. Gorovei, *Sever Zotta – mărturii documentare*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 1-2, p. 315].

⁷⁵ Sergiu Groholschi, *op. cit.*, p. 64.

Familia Stârcea a fost prezentă și în istoria Basarabiei, teritoriu românesc smuls din trupul Moldovei și anexat⁷⁶ de Rusia Țaristă în anul 1812⁷⁷. Astfel, Stârceștii sunt pomeniți în acest spațiu (înainte și după nefericitul an 1812)⁷⁸, implicați în difuzarea ideilor naționale românești⁷⁹.

Din anul 1827, familia Stârcea este înscrisă și în cadrul „nobilimii Basarabiei”⁸⁰. Prin urmare, deloc întâmplător, în listele alegătorilor pentru *Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia*, din 27 mai 1840, figurează și numele „Stârcea”⁸¹.

Consemnăm aici și faptul că „cel dintâi cercetător al genealogiilor familiilor nobile din Basarabia”⁸², cum l-a numit Gheorghe Bezviconi⁸³ pe Constantin Tufescu⁸⁴ (la rândul său „de viță nobilă”⁸⁵), alcătuiește și o spiță de neam a familiei Stârcea⁸⁶. Referindu-se la aceste spițe genealogice, Sever Zotta spunea cândva: „corectitudinea genealogului *pro domo* C. Tufescu este remarcabilă, iar dragostea închinată muncii materialmente dezinteresate merită o mențiune onorabilă”⁸⁷.

Printre intelectualii patrioți din stânga Prutului îi amintim aici, de exemplu, pe Gheorghe Stârcea („unul dintre revoluționarii basarabeni, prizoniți de țarism

⁷⁶ N. Iorga, *Basarabia noastră. Scrisă după 100 de ani de la răpirea ei de către ruși*, Editura și Tipografia Societății „Neamul Românesc”, Vălenii de Munte, 1912, p. 139.

⁷⁷ *Istoria Românilor*, vol. VI, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 705.

⁷⁸ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, tradusă de Gheorghe Adamescu, Editura Cartea Românească, București, f. a., p. 118; A se vedea și *Catalogul expoziției – eveniment „Dinastia Stârcea”*, Chișinău, 2009, p. 3-12.

⁷⁹ Cristina Gherasim, *Identitatea națională a nobilimii basarabene sub regim de dominație țarist*, în *Studia Universitatis Moldaviae*, seria Științe Umanistice, nr. 4 (104), 2017, Chișinău, p. 60-70.

⁸⁰ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. II, Institutul de Istorie Națională, București, 1943, p. 8 respectiv p. 160-161.

⁸¹ Cf. *Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia* (text disponibil și pe http://nmuseum.blogspot.ro/p/blog-page_8159.html). Vezi și A. Накко, *Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении* (рукопись), Кишинев, 1879, p. 172-174.

⁸² Gheorghe G. Bezviconi, *Contribuții la istoria boierimii basarabene*, în *Din trecutul nostru. Revistă istorică*, III, 1935, 17-20, Tipografia Uniunii Clericilor Ortodocși din Basarabia, Chișinău, p. 6.

⁸³ Dan Berindei, *Gheorghe Bezviconi (1910-1966)*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 31-36.

⁸⁴ Mircea Ciubotaru, *Constantin Tufescu (1793-1846)*, în *ArhGen*, VI (XI), 1999, 1-4, p. 35-38; Mihai Sorin Rădulescu, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Editura Istros, Brăila, 2000, p. 24.

⁸⁵ Gheorghe G. Bezviconi, *op. cit.*, 1935, p. 6.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 16.

⁸⁷ Sever Zotta, *O colecție veche de spițe de neam*, în *Revista istorică. Dări de samă, documente și notițe*, publicate de N. Iorga, cu concursul mai multor specialiști, XIV, 1928, 4-6, Tipografia Datina Românească, Vălenii de Munte, p. 160.

încă în anii 1905-1907”⁸⁸, cu articole în presa românească din zonă, acționând activ pentru Unirea Basarabiei cu România în 1918) și pe fiul acestuia, Alexei Stârcea (1919-1974) – „compozitor, cântăreț și pedagog”⁸⁹.

Din Basarabia și-a ales soția și Emanoil (Manolache) Stârcea (n. 26.12.1800 – d. 16.03.1896, Cernăuți), viitorul baron. Este vorba de Ilinca Ralli⁹⁰ (n. 03.12.1813, Iași – d. 23.08.1875, Crasna Ilski⁹¹), fiica lui Zamfirache Ralli⁹² (un important proprietar de pământ în Basarabia⁹³) și a Smarandei Arbore („fiica lui Dumitraș Gheorghiu și Zoiții, fiica șatrului Ioan Arbore”⁹⁴), soră cu Elena, căsătorită cu Ilie Ilschi). Nunta a avut loc în Bucovina, la Crasna Ilski, în ziua de 25 ianuarie 1835. Peste doar 6 luni (6 iulie 1835), Emanoil Stârcea primea ca moștenire de la Ilie Ilschi moșia familiei acestuia de la Crasna⁹⁵.

Prin intermediul căsătoriei primului născut al lui Gheorghe Stârcea (1767-1833), anume Iancu Stârcea (1799-1873), cu Ecaterina (1806-1880), fiica marelui căminar Gavril Eni și a Soltanei (născută Bantăș), familia Stârcea va ajunge pe moșia Văleni din fostul județ Roman.

⁸⁸A se vedea *Personalități: Gheorghe Stârcea*, textul este disponibil pe internet la adresa: <https://orasulmeuchisinau.wordpress.com/2012/03/05/personalitati-gheorghe-stircea/>; Mircea Rusnac, *Încercări repetate de rusificare în Basarabia Țaristă (1828-1916)*, text disponibil pe http://istoria.md/articol/463/%C3%8Encerc%C4%83ri_repetate_de_rusificare_%C3%AEn_Basarabia_%C5%A2arist%C4%83.

⁸⁹ Cf. <http://www.moldovenii.md/md/people/664>. A se vedea și *Catalogul expoziției-eveniment „Dinastia Stârcea”*, Chișinău, 2009, p. 8.

⁹⁰ Într-un document din 1835 se precizează faptul că „Ilie, ultimul din neamul Ilschi, a adoptat o nepoată a soției sale Elena Rali, care s-a căsătorit cu Emanoil Stârcea” [Teodor Balan, *op. cit.*, vol. III (1573-1720), Editura consiliului eparhial al Mitropoliei Bucovinei, Cernăuți, 1937, p. 89]. De asemenea, într-un document din 6 iulie 1835, redactat la Cernăuți, se consemnau următoarele: „Ilie Ilschi dăruiește nepotului său de soră Emanoil Stârcea și soției acestuia Ilinca Rali, fiica căminarului și a svecnicului de coleghie a împărăției Rosiei Zamfirache Rali și a soției sale Zmaranda, soră cu Ileana, soția lui Ilie Ilschi, moșia Crasna cu casele zidite, mori, crășme, velniță, potășării, sticlărie. Va intra în stăpânire după moartea soților Ilschi” (Teodor Balan, *op. cit.*, vol. VI, p. 44).

⁹¹ Familia Ilschi din Bucovina se înrudea, printre altele, cu familiile Petriceico, Flondor, Bașotă, Tăutul, Calmuschi, Perjul, Vasălco, *Stârcea*, fapt care reiese și dintr-un pomelnic al familiei Ilschi, întocmit în anul 1835 [Teodor Balan, *op. cit.*, vol. III, p. 88-89]. Emanoil, cavaler de Stârcea, desemnat ca moștenitor de către Ilie Ilschi, „ultimul din neamul Ilschi” (*Ibidem*, p. 89) „era la 1855 cel mai mare proprietar din Crasna Ilski” [Arhivele Naționale Suceava, Fond *Inspectoratul cadastral Bucovina*, mapa nr. 88, *apud* Ion Scripcariuc, *Izvoare genealogice din Tezaurul documentar sucevean*, în *ArbGen*, VI (XI), 1999, 1-4, p. 59, 273].

⁹² Teodor Balan, *op. cit.*, vol. VI, p. 44.

⁹³ Gheorghe G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 76.

⁹⁴ Prin urmare, Smaranda era nepoata șatrului Ioan Arbore (Teodor Balan, *op. cit.*, vol. III, p. 89).

⁹⁵ Teodor Balan, *op. cit.*, vol. VI, p. 44.

Cel de-a doilea fiu al baronului Emanoil Stârcea, Victor Stârcea (n. 02.02.1839, Crasna Ilski – d. 10.10.1908, Cernăuți), se va căsători în 1861 cu Pulcheria Petrino-Armis (n. 09.10.1843, Chișinău – d. 11.07.1869, Cernăuți).

În condițiile în care Iancu Stârcea și soția lui (Ecaterina) nu au avut copii, destinul familiei Stârcea va fi legat de urmașii lui Victor Stârcea (1839-1908), cel de-a doilea fiu al baronului Emanoil Stârcea, devenit prin Testament și proprietar al moșiei Văleni-Roman.

Fiul Ioan (1867-1944) va călca pe urmele tatălui său, fiind pe rând diplomat al Imperiului austro-ungar (înainte de 1918), iar după Marea Unire ministru și maestru de ceremonii la curtea regelui Carol al II-lea.

În anul 1904, Ioan Stârcea se va căsători cu Berthe Caroline Amelia, contesă de Vismes și Ponthieu (fiica diplomatului Valery Guillaume de Vismes et Ponthieu și a Angelei Fritsch de Minenfeld). Din acest mariaj vor rezulta trei copii: Victor (1905-1990), secretar de legație în Londra; Ionel (1909-1991), diplomat, colaborator al lui Nicolae Titulescu, secretar particular al regelui Mihai I, mareșal al Curții Regale a României, s-a numărat printre cei care au pus la cale actul de la 23 august 1944 și Ilinca (1911-1998), căsătorită în 1930 cu colonelul Ion Florescu.

Victor Stârcea este tatăl lui Michael Edward David (n. 1954), rezident în Anglia, actual proprietar al moșiei Văleni-Roman care, la rândul său, are doi copii gemeni: Alexandru Victor Ionel și Victoria Ecaterina Olivia, născuți în anul 1994.

Ionel Stârcea a fost înfiat, în condiții pe care nu le dezvoltăm aici, de către influentul bănățean Antoniu Mocsony, baron de Foën, pe care îl va moșteni.

Strămoșii familiei Stârcea sunt pomeniți (cum am arătat și noi mai sus) în numeroase documente de arhivă (multe dintre ele publicate între timp de istorici și genealogiști români), în spîțe de neam, în paginile unor reviste⁹⁶, în diverse alte lucrări de specialitate.

Unii dintre membrii familiei Stârcea au prețuit ei înșiși arhivele, deținând⁹⁷ (prin moștenire) valoroase documente pe care le-au oferit (ulterior) spre păstrare permanentă unor arhive publice.

⁹⁶ De exemplu, un document din 11 octombrie 1839 privitor la familia Stârcea este publicat în *Gazeta mazililor și răzeșilor bucovineni*, III, 12 noiembrie 1913, nr. 9, Cernăuți, p. 137-139. De altfel, editorii revistei și-au propus adunarea și publicarea în paginile ei a documentelor care se mai aflau în arhivele familiilor bucovinene (Andi-Marius Dașchevici, *op. cit.*, p. 130).

⁹⁷ Îl pomenim aici, de exemplu, pe Gheorghe Stârcea, despre care se consemna la 26 decembrie 1827 că „locuiește în satul Berlinți, în Bucovina” și deține un document original din anul 1630 (Octavian Onea, *op. cit.*, p. 93). Îl amintim apoi pe „răposatul Baron Victor Stârcea” (1839-1908), cel care a depus cu ani în urmă, spre păstrare, o serie de documente, la Arhivele Statului din București, în care sunt menționați strămoși ai familiei Stârcea (Sever de Zotta, *Serdarul Vasile Bainski, „nepotul” lui Ștefan Vodă Petriceico*, în *ArhGen*, II, 1913, 1-12, ediție anastatică, 2007, p. 89-90). Nepotul acestuia, Victor I. Stârcea (1905-1990), a întocmit și câteva „table genealogice” (care au fost moștenite de fiul său, Michael Edward David de Styrcea, ajungând și în posesia noastră prin bunăvoința domnului Ovidiu

Din cuprinsul acestui material a reieșit, sperăm, faptul că familia Stârcea și-a lăsat de-a lungul istoriei amprenta, prin membrii ei, atât în vechea Moldovă, cât și în acele părți de Țară – Bucovina și Basarabia – răpitate odinioară, pe rând, în 1775 și 1812, de două mari puteri imperiale (Imperiul Habsburgic și Imperiul Țarist), revenind mai apoi, prin constanțele eforturi depuse în vederea unității naționale, în anul 1918, între granițele firești ale României.

GENEALOGY AND HERALDRY: THE STÂRCEA FAMILY

(ABSTRACT)

The Stârcea family is one of the ancient Romanian noble families whose line can be traced directly back to the 14th century. This study presents the story of the old Moldavian nobles (Boyards) who have served the Princes (Voivodes) of Moldavia, of those who have defended the interests of the Romanians from Bukovina (where the family received the title of Baron and the coat of arms) and have become Barons in the Habsburg Empire, of those who have become officials at the court of the Austro-Hungarian Empire and of those who also worked at the Court of the Romanian Royal House, under the rule of Kings Carol the Second and Michael the First.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Coat of arms of a member of Stârcea family (after Emanuel Hagi-Mosco, *Steme boerești din România*, București, 1918).
- Fig. 2. Coat of arms of Stârcea family (after Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977).
- Fig. 3. Coat of arms of Stârcea family (image received from Mr. Michael Edward David of Styrcea).
- Fig. 4. Coat of arms of Stârcea family (image received from Mr. Michael Edward David of Styrcea).
- Fig. 5-9. Genealogical table made by Victor I. Stârcea (1905-1900).

Leonte), cinci dintre ele fiind reproduse în anexele acestui material [Fig. 5, 6, 7, 8, 9].

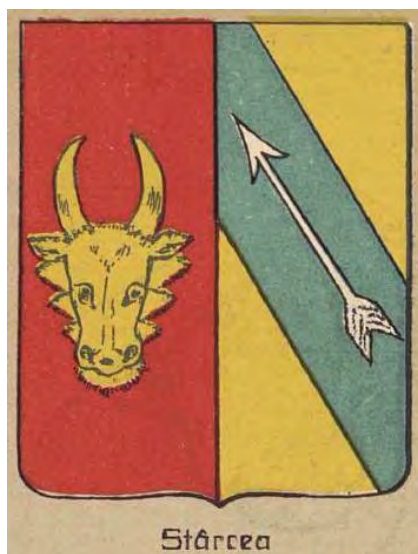

Fig. 1. Stema unui membru al familiei Stârcea
(după Emanuel Hagi-Mosco, *Steme boerești din România*, București, 1918)

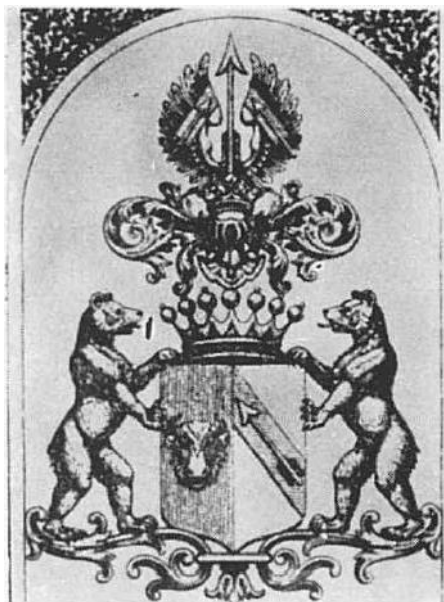

Fig. 2. Stema familiei Stârcea
(după Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977)

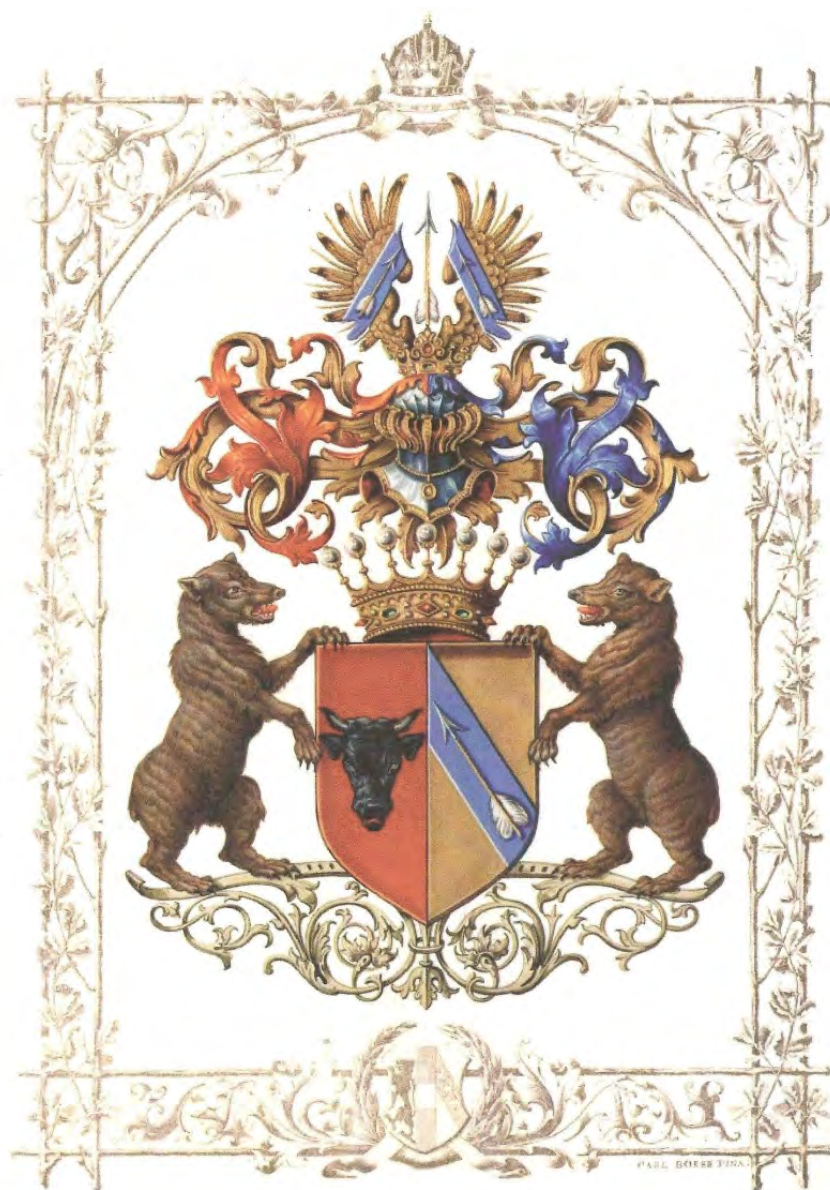

Fig. 3. Stema familiei Stârcea
(imagine primită de la domnul Michael Edward David de Styrcea)

Fig. 4. Stema familiei Stârcea
(imagine primită de la domnul Michael Edward David de Styrcea)

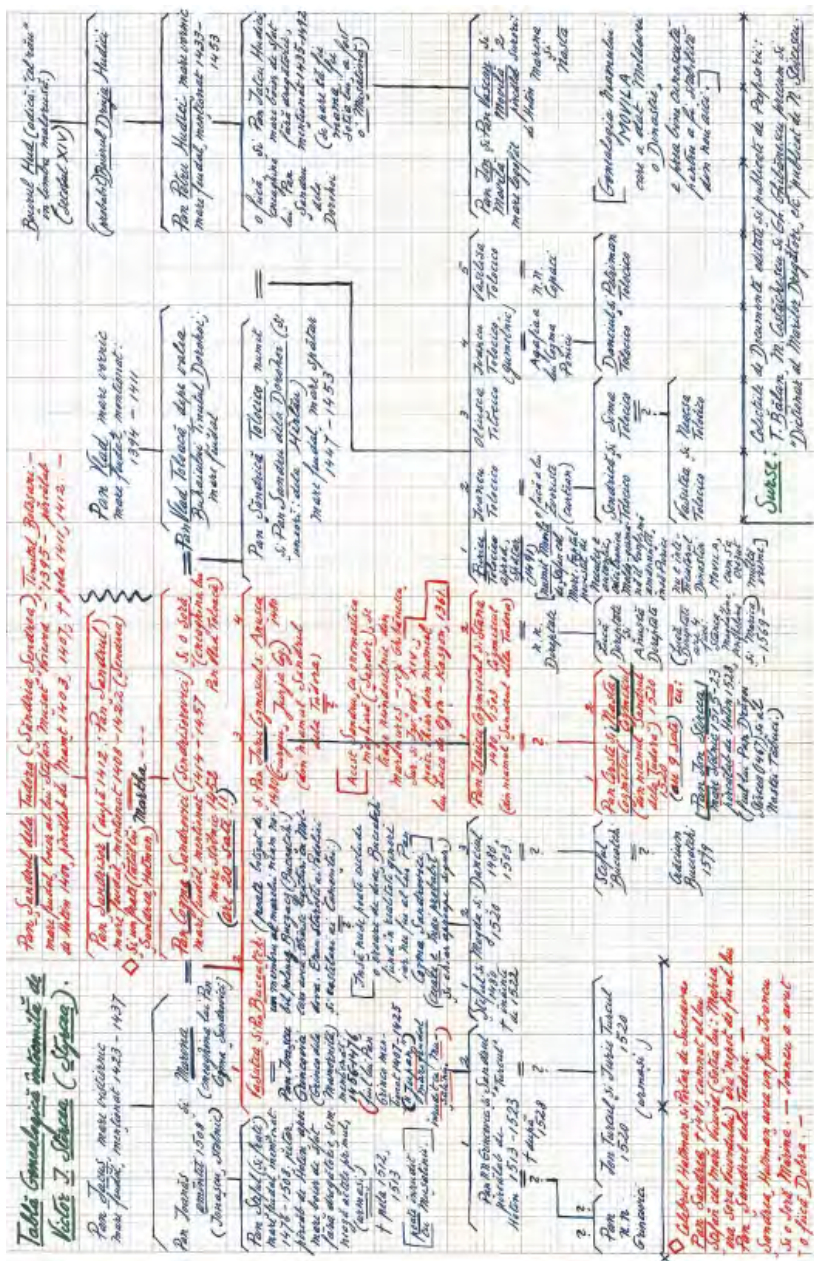

Fig. 5. Tabel genealogic întocmit de Victor I. Stârcea (1905-1990)

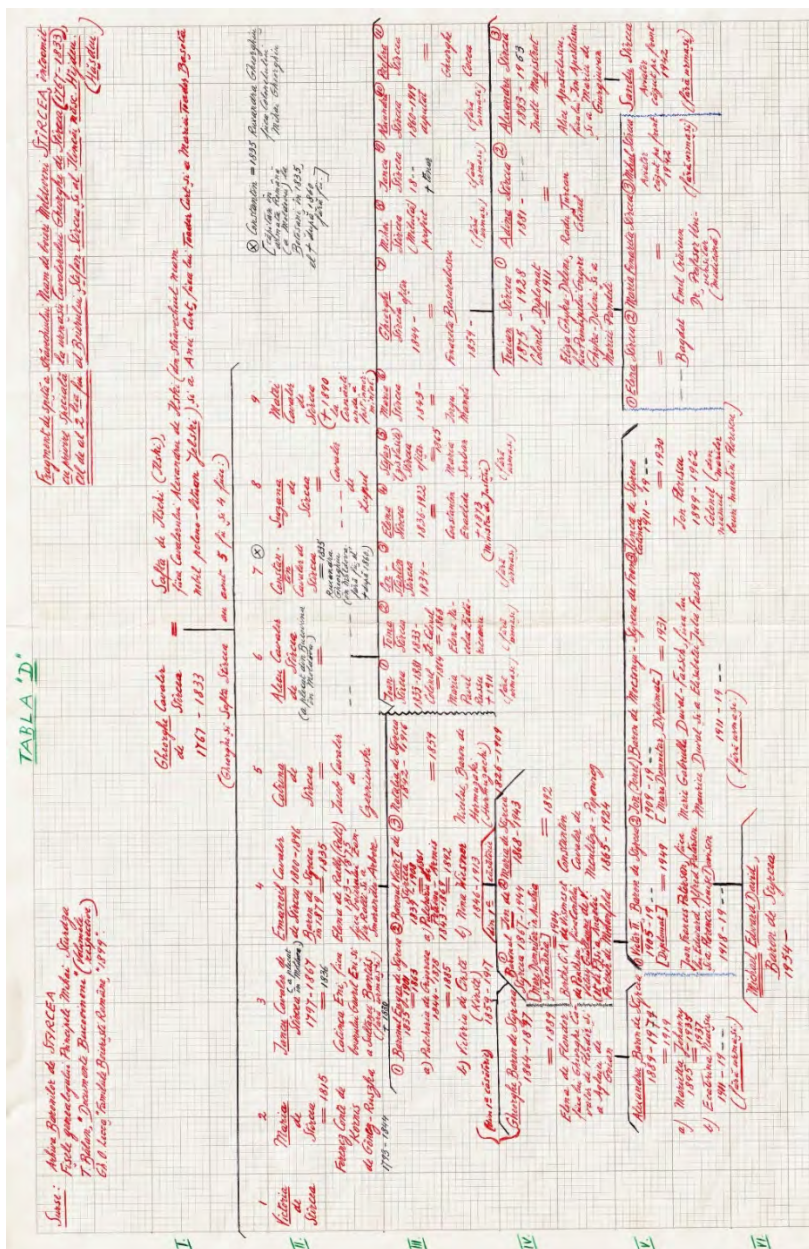

Fig. 6. Tabel genealogic întocmit de Victor I. Stărcu (1905-1990)

TABLA "E"

<p><i>Subie:</i> Abina Băimășilor de Stârcea Fetei gemenelor: Principala Băieț: Ștefan 7 Băieți "Dobrocănișii Băimășilor" (Abanile răspândite)</p>		<p><i>Fragment de spate a vârstnicului. Num. al. înscr. Moldovani Stârcea, înaintărilor cu nume specialitate în vârstnici: Gălbănuș, Tăncăș, de Stârcea, și de Tăncăș ad Băimășilor. Săpina Stârcea, și ad. Abanile, zătic. Tăncăș (Abanile)</i></p>					
<p>Tătarilor de Stârcea</p>		<p>Abanășii de Floridă, și a Nașterii de Abanășii.</p>					
<p>Clădușii Alexandru Stârcea (au avut 4 fi. și 4 fiice)</p>		<p>Abanășii de Floridă, și a Nașterii de Abanășii.</p>					
1	2	3	4	5	6	7	8
<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>	<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>	<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>	<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>	<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>	<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>	<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>	<p>Avanada de Stârcea Mihai Gălbănuș Gălbănuș (Stârcea) [Căpănuș, Tăncăș și...]</p>

*au fost înalte înmormântate în Anularea
 în anul înmormântării în parcurile, înmormântate înmormântate înmormântate.*

Fig. 7. Tabel genealogic întocmit de Victor I. Stârcea (1905-1990)

CANTEMIREȘTII: CONTRIBUȚII GENEALOGICE ȘI HERALDICE

Ștefan S. GOROVEI*

Cuvinte cheie: *Cantemir, genealogie, strămoși, pomelnic, Vatopedi, heraldică, Baccisarai*

Mots-clefs: *Cantemir, généalogie, ancêtres, obituaire, Vatopedi, héraldique, Bakhchisaray*

În Dimitrie Cantemir, cercetătorii mai multor etnii și ai mai multor specialități științifice găsesc (și vor găsi încă multă vreme) un câmp larg și foarte rodnic pentru investigații pornite din cele mai diferite perspective. O bibliografie va reuși cu greu să cuprindă, într-un singur volum¹, numărul uriaș de studii și articole care au rezultat din străbaterea, în lung și-n lat, a operei strălucitului savant, din studierea epocii sale, a relațiilor sale științifice, culturale și politice, a istoriei familiale și a înrudirilor etc. Între diversele specialități, genealogia și heraldica – cea românească, dar și cea rusească – beneficiază de un sector privilegiat, în care Cantemir poate fi și obiect, dar și subiect: se poate discuta nu doar despre ascendența și descendența sa (a familiei sale), cu toate înrudirile aferente², dar și despre interesul pe care el l-a arătat genealogiei și despre

* Academia Română, filiala Iași – Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, IAȘI.

¹ V., în acest sens, *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, coordonator acad. Andrei Eșanu, Editura Pontos, Chișinău, 2010, 472 de pagini, cu 3883 de poziții. Se adaugă, firește, producția științifică din anii ulterioari apariției acestui volum.

² Sever Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, în Ioan Neculce. *Buletinul Muzeului Municipal Iași*, VIII, 1930, p. 205-214 și IX, 1931, 1, p. 1-40; Ștefan S. Gorovei, *Canthemireștii. Eseu genealogic*, în *RA*, L, 1973, 3, p. 481-512 [reprodus în *Dimitrie Cantemir (1673-1723), principe român și cărturar european*, volum tipărit din inițiativa și cu binecuvântarea Î. P. S. Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Editura Trinitas, Iași, 2003, p. 19-53 și în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*, coordonator și redactor științific acad. Andrei Eșanu, Editura Știința, Chișinău, 2008, p. 16-46. În textul de față, trimerile se raportează la *RA*, 1973]; Paul Păltănea, *Știri inedite despre familia domnitorului Antiob Cantemir*, în *AILAI*, XXVI, 1989, 1 [*ArbGenAILAI*, I, 1989, 1], p. 705-717; *AILX*, XXVII, 1990 [*ArbGenAILX*, II, 1990, 1-2], p. 239-257; *AILX*, XXVIII, 1991 [*ArbGenAILX*, III, 1991, 1-2], p. 377-390 (reprodus: cu titlul schimbat și o „compartimentare” adecvată, în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*, cit., p. 109-154; anastatic, în *ArbGen*,

inițiativele lui în acest domeniu³, nu doar despre stemele pe care le-a purtat⁴, ci și despre apropierea sa de heraldică⁵.

Preocupări de dată mai veche⁶ m-au condus, de-a lungul anilor, la cercetări care au privit nu numai strămoșii în general⁷, dar și data corectă a nașterii

1989-1993, 1-2, Iași, 2010, p. 9-21, 55-73 și 113-126, păstrând și paginația inițială). Volumul *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII* cuprinde și alte contribuții importante la genealogia familiei, prezentate de Constantin Rezachevici, Andrei Eșanu și Valentina Eșanu.

³ Ștefan S. Gorovei, *O scriere pierdută*, în *AILAI*, XXI, 1984, p. 492-495 [publicat anterior, sub titlul *Dimitrie Cantemir – o scriere pierdută*, în *Cronica*, Iași, an XVIII, nr. 44 (927), din 4 noiembrie 1983, p. 7]; idem, *Dimitrie Cantemir și boierimea Moldovei. Interesul pentru strămoși*, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*, volum coordonat de Bogdan Crețu, Institutul European, Iași, 2012, p. 133-144.

⁴ Ioan N. Mănescu, *Stemele lui Dimitrie Cantemir și locul lor în heraldica Țărilor Române*, în *RA*, L, 1973, 3, p. 465-480. Sinteza cea mai recentă a cunoștințelor în acest domeniu: Silviu Andrieș-Tabac, *Stemele Cantemireștilor*, în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*, cit., p. 570-597.

⁵ Jean Nicolas Mănescu, *Éléments d'héraldique roumaine dans l'armorial russe*, în *Comunicaciones al XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica, Madrid, 19-26 septiembre 1982*, III, Madrid, 1983, p. 5-23. O comunicare intitulată *Dimitrie Cantemir heraldist* a prezentat d-l Ștefan Andreescu în ședința din 5 aprilie 1984 a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga” (cf. Dan Berindei, *Încă zece ani de activitate ai Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie*, în *RdI*, 42, 1989, 12, p. 1267).

⁶ Aceste preocupări au apărut în vremea când mi s-a încredințat (1971-1972) pregătirea pentru tipar a reeditării lucrărilor închinat de istoricul P. P. Panaitescu (1900-1967) celor trei cărțurari umaniști pe care i-a dat Moldova veacurilor XVII-XVIII: Petru Movilă, Nicolae spătarul („Milescu”) și Dimitrie Cantemir. Acolo își au originea toate cercetările mele relative la familia, viața și opera acestor trei coloși ai culturii europene. În chip evident, prin natura preocupărilor mele deja afirmate la acea dată, accentul a căzut, în prima etapă, pe aspectele de istorie familială; treptat, aria interesului științific s-a extins, cele mai bogate roade pe care le-am obținut provenind din cunoașterea activității spătarului Nicolae (cf. Ștefan S. Gorovei, *Înainte cuvântare* la volumul *Între istoria reală și imaginar: acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003, p. 5-7). Proiectul de la începutul anilor '70 nu s-a mai realizat niciodată; în împrejurări favorabile, am reușit să public doar versiunile românești – realizate de Silvia P. Panaitescu (1897-1986) – ale micilor monografii despre Nicolae „Milescu” (Editura Junimea, Iași, 1987) și despre Petru Movilă (în colaborare cu Maria Magdalena Székely, Editura Enciclopedică, București, 1996).

⁷ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii. Eseu genealogic*, cit. (*supra*, nota 2). V. și idem, *Controverse cantemiriene*, în *Prutul. Revistă de cultură*, s.n., II (XI), 2012, 1 (49), p. 21-26.

savantului principe⁸ și căsătoriile tatălui său⁹, precum și o operă pierdută a sa¹⁰ (a cărei existență am plasat-o, de curând, într-un cadru mai larg¹¹); la aceste contribuții, îmi îngădui să adaug acum două note care pot să prezinte interes pentru continuarea investigațiilor în direcțiile respective. Ele au constituit comunicări citite cu mult timp în urmă în ședințele Filialei Iași a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române, la 11 martie 2003 și, respectiv, 20 septembrie 2005 și au rămas în dosarele lor, așteptând publicarea în revistele de profil ale societății. La data primei comunicări, încă nu se introdusese regula ca rezumate ale comunicărilor să fie incluse în buletinul Institutului „Sever Zotta”, în speranța că acele reviste își vor relua cât de curând apariția. Regula s-a fixat în 2005, și de ea a putut beneficia a doua comunicare¹²; ca urmare, *aceasta* a

⁸ Idem, *Data nașterii lui Dimitrie Cantemir*, în *AILAI*, XXI, 1984, p. 489-492; idem, *Din nou despre data nașterii lui Dimitrie Cantemir*, în *SMIM*, XXXI, 2013, p. 349-357.

⁹ Idem, *A patra nevastă a lui Constantin Cantemir*, în *ArbGen*, IV (IX), 1997, 1-2, p. 215-217. Un articol consacrat special subiectului – Anatolie Apostol, *Soțiile voievodului Constantin Cantemir bătrânul*, în *RIM*, 2006, 1-2, p. 33-37 – nu-l îmbogățește cu absolut nimic, preluând doar informații, raționamente și trimiteri din articole ale predecesorilor.

La acest capitol, semnalez contribuția recentă a d-lui Costin Clit, *Toader Jora – ctitorul bisericii din Tomești, județul Vaslui. Însemnări pe un Penticostarion*, în *Monumentul XVIII. Simpozionul Internațional Monumentul – tradiție și viitor, Ediția a XVIII, 6-9 octombrie 2016, Iași*, volum coordonat de Lucian-Valeriu Lefter și Aurica Ichim, Editura Doxologia, Iași, 2017, p. 85-87: *Biserica din Tomești – locul de înmormântare al doamnei Anița Bantăș (Cantemir)*. Autorul afirmă (p. 87) că înmormântarea Aniței la Tomești ar fi o „realitate necunoscută până acum”, ceea ce nu este absolut exact. „Realitatea” în cauză a fost semnalată cu multe decenii în urmă de Sever Zotta – *Despre neamul Cantemireștilor (I)*, cit. (*supra*, nota 2), p. 214: „în mormântată probabil la bis[erica] din Tomești, jud. Tutova” –, care fusese informat de N. Docan pe baza tocmai a documentelor utilizate acum, despre daniile lui Antioh și Dimitrie Cantemir, „confirmate de domnii cari au urmat” (*ibidem*, p. 214, nota 5). V. și Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii. Eseu genealogic*, cit., p. 508.

¹⁰ Ștefan S. Gorovei, *O scriere pierdută*, cit. (*supra*, nota 3); idem, *Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, în *ArbGen*, VI (XI), 1999, 1-4, p. 27-30.

¹¹ Idem, *Dimitrie Cantemir și boierimea Moldovei. Interesul pentru strămoși*, cit. (*supra*, nota 3).

¹² *Buletinul Institutului de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”*, VII, 2005, 10-12, p. 12: „O călătorie de studii în Crimeea a oferit autorului posibilitatea de a ajunge la palatul de la Baccisarai, vechea reședință a hanilor tătari, de la începutul veacului al XVI-lea până la 1783. O emblemă așezată deasupra porții prezintă o asemănare izbitoare cu unul dintre elementele heraldice incluse în stema Cantemireștilor. Heraldistul român J.-N. Mănescu a atras atenția asupra celor două amfiptere (șerpi înaripați), care la Dimitrie Cantemir înconjoară stema, în timp ce la fiul său, Antioh, sunt așezate în cartierul al doilea al scutului sfertuit; în acest din urmă caz, sunt cunoscute și culorile: amfiptere verzi pe fond roșu. După părerea lui J.-N. Mănescu, cei doi șerpi înaripați au fost «fără îndoială stema de neam a Cantemireștilor, versiune probabil foarte decantată a unei vechi embleme cu dragoni afrontați». Or, ceea ce se vede la Baccisarai sunt tocmai doi dragoni verzi afrontați (reprezențați, într-un loc, chiar pe fond roșu). În urma acestei descoperiri, autorul comunicării a presupus că Dimitrie Cantemir și-a făurit

ajuns a fi cunoscută și citată datorită rezumatului respectiv, la care s-au raportat colegii heraldiști preocupați de subiect¹³, cea dintâi rămânând însă necunoscută istoricilor interesați de așa-zisa origine tătărească a Cantemireștilor¹⁴, luată uneori – după părerea mea – mult prea în serios (cu ipoteze care pot să frizeze fantasticul și ridicolul). Pregătindu-le acum pentru tipar, reunite sub un titlu comun, am păstrat aproape neschimbate textele și am adăugat în note doar câteva referiri la lucrări apărute ulterior, a căror legătură cu subiectele mi s-a părut importantă.

1. Știri despre Cantemirești la Muntele Athos

Despre bogăția greu de imaginat a informațiilor care ne așteaptă în arhivele și bibliotecile din mănăstirile Sfântului Munte s-a vorbit și s-a scris deseori. Localități și ctitorii total necunoscute până acum răsar din pachetele de documente ale unor vechi proprietăți stăpânite (direct sau indirect) de lăcașuri închinat mănăstirilor athonite. E de la sine înțeles că, în toate aceste documente, se află adeseori și informații de interes genealogic, în relație directă fie cu proprietățile, fie cu daniile, fie cu ctitoriile. Mai rar se întâmplă să fie informațiile de acest gen culese din paginile unor cărți – nu pentru că ar fi mai puține, ci pentru că de cărți se apropie mai puțini cercetători: un catalog de manuscrise sau de tipărituri aduce, desigur, mai puține lucruri spectaculoase (și, implicit, mai puține satisfacții) celui care-și pierde timpul și sănătatea stăruind asupra lor. Marele catalog general al lui Spiridon Lambros, de la începutul veacului al XX-lea, dă numai descrieri foarte sumare pentru manuscrisele vechi; cele din vremuri noi prezentau mai puțin interes, iar însemnările de pe paginile lor au rămas necunoscute.

În zilele noastre, un cercetător grec a luat asupra-și sarcina de a face un catalog al manuscriselor aflate la marea, împărătească și patriarhicească lavră a Vatopedului. D-l Sotirios N. Kadas a publicat un asemenea catalog în anul 2000¹⁵. L-am zărit între cărțile puse la îndemână în biblioteca Fundației Naționale pentru Cercetări Științifice de la Atena, în primăvara anului 2001 și, răsfoindu-l cam

nu numai o *genealogie de pretenții* – care îl făcea să descindă «ex Crimensium nobilibus mirzis Cantemyrios» – dar și o *heraldică de pretenții*, adoptând un însemn al hanilor tătari”.

¹³ Silviu Andrieș-Tabac, *Stemele Cantemireștilor*, cit. (*supra*, nota 4), p. 590-591; Tudor-Radu Tiron, *Au carrefour des traditions héraldiques: les armoiries des Cantemir*, în *Academica*, XXIV, 2014, 11-12 (289-290), p. 54-62, aici p. 58 (cu nota 26 în p. 62; v. și nota 7 la p. 61). Rezumatul a fost înregistrat și în *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, cit. (*supra*, nota 1), p. 437, nr. 3764.

¹⁴ Cf. Anatolie Apostol, *Considerațiuni privind originea Cantemireștilor*, în *In honorem Demir Dragnev. Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii*, Editura Civitas, Chișinău, 2006, p. 432-436; Sergiu Bacalov, *Despre proveniența neamului Cantemireștilor (I). Considerații privind originea tătărească*, în *Prutul. Revistă de cultură*, s.n., II (XI), 2012, 1 (49), p. 27-42.

¹⁵ Σωτήριος Ν. Καδάς, *Τά σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου*, Ἄγιον Όρος, 2000.

distrat într-un răgaz de așteptare, mi-au căzut ochii pe indicele de nume, la **Ἰωάννης**; între mulții purtători ai acestui nume de botez, am găsit cu uimire și câțiva domni ai Țărilor Române, indexați acolo după ... apelativul lor teocratic, **Io**: *Ioan* Antioh voievod și *Ioan* Dimitrie voievod (frații Cantemirești), *Ioan* Constantin Nicolae Mavrocordat, *Ioan* Constantin Mihail Racoviță, *Ioan* Nicolae Alexandru Mavrocordat; între aceștia, un „*Ioan* Constantis Milkovos voievod”¹⁶. Acest ultim nume m-a trimis la pagina indicată și pentru frații Antioh și Dimitrie Cantemir. Acolo, în descrierea unui *Doxastarion* din veacul al XVIII-lea, autorul catalogului a transcris câteva însemnări făcute pe pagini de un anume Cozma, mitropolit al Laodicheii, ieșit din împărăteasca și patriarhiceasca lavră a Vatopedului. E, de fapt, un pomelnic, cu „numele ctitorilor Milcovului” (τῶν κτιτόρων τὰ ὀνόματα τοῦ Μιλκόβου)¹⁷. În chip evident, sub numele *Milcovului* se află, aici, mănăstirea Mera (Mira), din Vrancea, ctitoria lui Constantin vodă Cantemir. Pomelnicul are trei segmente: unul privește pe **Constantin voievod** însuși, al doilea pe **Antioh voievod** cu doamna sa Ecaterina (fiica lui Dumitrașco Ștefan-Ceaurul), iar al treilea pe **Dimitrie voievod** cu doamna sa Casandra (fiica lui Șerban vodă Cantacuzino)¹⁸. Cele două din urmă nu dau decât numele domnilor și ale doamnelor. Însă primul e mai bogat și asupra lui mă opresc în cele ce urmează. El conține – în genitiv, cum e și firesc – aceste *Nume ale ctitorilor Milcovului*:

Ἰωάννου Κωνσταντη βοεβόδ(α), Ἀνήτζας, Μαρίας, Ἀλεξάνδρας, Σαύτας, Τούδωρε, Βασιλειε, Μακρίνας (μον)αχ(ής), Νέστωρ, Σαύτας.

Ioan Constantin voievod, Anița, Maria, Alexandra, Safta, Tudor, Vasile, Macrina monahia, Nestor, Safta.

Recunoaștem ușor, în această înșirare, trei dintre soțiile bătrânului Cantemir: **Anița** (Bantăș, mama lui Antioh și a lui Dimitrie), **Maria** (zisă *Bâia*, din Ceucani, mama Ruxandei lui Lupu Bogdan) și **Alexandra**, menționată la 1680 ca soție a lui Cantemir¹⁹. Cum înșirarea numelor nu respectă ordinea căsătoriilor – cel puțin pentru primele două, întrucât Anița Bantăș nu a precedat-o pe Maria din Ceucani, ci i-a succedat²⁰ – nu putem ști dacă **Safta** nu va fi fiind numele altei soții, poate cea dintâi. Am dovedit, acum câțiva ani²¹, că o știre care părea incontrollabilă – anume că bătrânul Cantemir „a fost de patru ori însurat” – se vădește conformă realității, întrucât Antioh vodă, în domnia sa din 1695-1700, s-a adresat

¹⁶ *Ibidem*, p. 354.

¹⁷ *Ibidem*, p. 241.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*, IV, întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca Tinculescu, Veronica Vasilescu <și> Constanța Negulescu, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1970, p. 120, nr. 462.

²⁰ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii. Eșeu genealogic*, cit. (*supra*, nota 2), p. 489-495.

²¹ Idem, *A patra nevastă a lui Constantin Cantemir*, cit. (*supra*, nota 9).

patriarhului ecumenic Calinic al II-lea cerând să acorde tatălui său, *post mortem*, dezlegarea de toate păcatele, între acestea fiind și „a patra căsătorie”²². Pomelnicul de la Bisericiani nu dă decât numele doamnelor Anița, Maria și Alexandra²³, iar fiul Dimitrie, în biografia pe care i-a închinat-o, trece cu delicatețe peste acest grozav amănunt al tetragamiei, deși tocmai el trebuie să fi fost acela care a purtat solia fratelui său către patriarhul ecumenic, la Istanbul, unde se afla, pe atunci, ca zălog pentru Antioh vodă.

Identificarea aceasta nu e cu totul sigură.

Același pomelnic al Bisericanilor înscrie și numele „părinților lui”, adică ai lui Constantin vodă, sub forma „Tudor, Macrina monahia”²⁴; din *Vita Constantini Cantemyrii* rezultă, însă, că Macrina nu era soția lui Tudor Silișteanul²⁵, ci fiica acestuia, soră din aceeași mamă cu Cantemir și soră numai după tată cu un al doilea fiu al lui Tudor Silișteanul, numit Nistor; ea ar fi murit la 1677, fiind „înmormântată cu mare cinstire de către Constantin și Nistor, frații săi”²⁶. În pomelnicul de la Vatoped, însă, Tudor Silișteanul nu apare însoțit de Macrina, ci de Safta, care-l precede. De aceea, nu se poate exclude cu totul ipoteza că Safta ar fi cea de-a doua sa soție, mama lui Nistor.

Până aici, numele din pomelnicul Bisericanilor se regăsesc în acela de la Vatoped, care dă, în plus, pe Safta. Dar ceea ce urmează se află numai în însemnarea de la Vatoped și, cred, *în nici un alt izvor românesc cunoscut*, cu excepția biografiei lui Constantin Cantemir. În adevăr, în această prea interesantă scriere istorică și apologetică, învâțatul principe înfățișează spița neamului său pornind de la un Teodor, care ar fi trăit pe vremea lui Ștefan cel Mare. În partea care privește familia lui Cantemir însuși, se arată că pe străbunicul său îl chema *Vasile*, pe bunic *Nistor* iar pe tată – *Tudor*. Toate aceste trei prenume se regăsesc în pomelnicul de la Vatoped, deși ordinea înșirării lor nu o reflectă pe aceea a generațiilor²⁷. Numele

²² *Ibidem*, p. 216. Actul se află în Hurmuzaki-Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, XIV, 1, sub auspiciile Ministeriului Cultelor și al Instrucțiunii și ale Academiei Române, Librăria Socec & Co., C. Sfetea, Pavel Suru, Leipzig: Otto Harrassowitz, Viena: Gerold & Co., București, 1915, p. 315-317.

²³ Cf. Elena Lința, *Pomelnicul de la Bisericiani*, în *Rsl*, XIV, 1967, p. 437.

²⁴ *Ibidem*; traducerea dă „Macrina călugărița”; am preluat din textul slav (p. 419) forma care corespunde aceleia din pomelnicul athonit.

²⁵ Mi se pare de neconceput ca biograful propriului părinte și genealogul neamului întreg să fi făcut o asemenea confuzie, între mătușa sa paternă și bunica sa paternă!

²⁶ Dimitrie Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae principis* [= *Opere complete*, VI, 1], cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, studiu introductiv de Andrei Pippidi, ediție critică, traducere și anexe de Dan Slușanschi și Ilieș Câmpeanu, note și comentarii de Andrei Pippidi, indici de Ilieș Câmpeanu, Editura Academiei Române, București, 1996, p. 71. V. și Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii. Eșeu genealogic*, cit. (*supra*, nota 2), p. 484-485.

²⁷ Și aici, ca și în alte cazuri, asemenea „nerespectări” ale cronologiei genealogice se pot datora

înscrise în acest pomelnic autentifică pe acelea din opera lui Dimitrie Cantemir, chiar și în cazul când nu ar fi vorba de bunicul și străbunicul bătrânului domn, ci de Silișteni colaterali, pierduți din orizontul documentelor interne; căci, chiar și într-un asemenea caz, reluarea numelor devine o dovadă indirectă.

Această validare a știrilor furnizate de Dimitrie Cantemir e, desigur, îmbucurătoare. Nu avem nici un motiv să punem la îndoială corectitudinea numelor, întrucât ele au fost transmise, **fără nici o îndoială**, de la Mera, repetând, poate, pe acelea înscrise în marele pomelnic ctitoricesc, azi pierdut. Suntem în drept să credem aceasta, dacă ținem seama de faptul că mănăstirea Mera a fost închinată, de însuși ctitorul ei, marii lavre a Vatopedului, în 1689, când a și pus acolo, ca purtător de grijă, pe un mitropolit titular de Laodiceea. Acest prim „îngrijitor” grec e indicat de episcopul Melchisedec cu numele *Grigorie*²⁸. Însemnările de la Vatoped aduc numele unui *Cozma, mitropolit de Laodiceea*, pentru anul 1692. Rolul acestuia se va lămuri de la sine, prin cercetarea arhivelor vatopedine. Rămâne, însă, un șir de fapte de o anumită însemnătate.

Mai întâi, închinarea mănăstirii Mera la Vatoped: ce va fi îndemnat pe Cantemir vodă să aleagă tocmai această mare lavră athonită, de care se leagă numele unor împărați bizantini și mai cu seamă acela al lui Ioan VI Cantacuzino, călugărit acolo? A fost un îndemn al egumenului de la Golia (Vatopedul din Moldova), sau poate un semn de curtoazie prietenească față de neamul lui Șerban vodă, încă înainte ca Dimitrie să se însoțească cu Casandra Cantacuzino? Nu cutez a deschide poarta unei asemenea cercetări, dar întrebările nu pot fi evitate.

În al doilea rând, înțelegem că din arhivele Vatopedului vor ieși la iveală și documente care privesc neamul lui Dimitrie Cantemir. Putem presupune că s-au trimis acolo liste exacte cu numele rudelor apropiate ale ctitorilor, poate și un pomelnic mai amplu; oricum, aceste nume ar putea figura și în unele acte de danie.

În al treilea rând, posibilitatea de a controla și de a valida câteva dintre informațiile genealogice date de Dimitrie Cantemir în *Vita Constantini Cantemyrii* constituie o frumoasă surpriză și un motiv de adevărată mulțumire, știută fiind aplecarea principelui polihistor spre fabulație. Confirmarea documentară și din sursă sigură a numelor pentru **încă două generații**, înainte de Tudor Silișteanul, înseamnă o mică piatră sigură pusă la temelia viitoarelor cercetări privind neamul Cantemireștilor. Este, de altfel, și principalul motiv al acestei scurte expuneri²⁹.

faptului că s-a urmat cronologia datelor fixate pentru pomeniri în anumite zile ale anului.

²⁸ Melchisedec, Episcopul Romanului, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri și biserici antice din Moldova*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1885, p. 111-112. V. și Sergiu Iosipescu, *Note istorice despre Mănăstirea Mira, ctitorie fortificată a Cantemireștilor*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, XLI, 1972, 4, p. 53-56.

²⁹ La cinci ani după această comunicare, a fost editat pomelnicul Mănăstirii Voroneț, în forma

2. Genealogie și heraldică de pretenție: Dimitrie Cantemir

Este îndeobște știut că, emigrat în Rusia cu un grup de boieri mai mult mici și neînsemnați decât mari și importanți, Dimitrie Cantemir a păstrat năzuințe pe care le-a transmis și fiilor săi și nu s-a sfiit să spere că un eventual nepot al său ar putea fi chiar succesorul lui Petru I pe tronul țărilor ruși. La toate acestea, cred că pot adăuga azi un capitol cu totul neașteptat.

Într-un binecunoscut studiu al său, Jean-Nicolas Mănescu a analizat heraldica familiei Cantemir și a descris stema purtată în Rusia identificând smalturile prin compararea cu aceea a principelui Antioh Cantemir din 1738. În ambele cazuri, scutul este sfertuit; „în al doilea cartier, în câmp roșu, două amfiptere (șerpi înaripați) verzi, afrontate și încolăcite una cu cealaltă în forma cifrei 8, însoțite dedesubt de un buzdugan și o sabie asemeni celor din primul cartier”³⁰. Fără să fie mirat de smalturile acestui cartier, care încalcă o regulă strictă a heraldicii (punând culoare pe culoare: verde pe roșu), regretatul heraldist a considerat că în acest cartier s-ar afla stema proprie a Cantemireștilor, argumentând după cum urmează: „Figurile din al doilea cartier sunt fără îndoială stema de neam a Cantemireștilor, versiune probabil foarte decantată a unei vechi embleme sigilare cu dragoni afrontați, un motiv destul de răspândit în sigilografia românească a secolului XVII. De cele mai multe ori, cei doi șerpi sunt reprezentați [în stemele cantemirești – *n. mea*] cu corpurile reunite ca și cum ar fi un singur șarpe înaripat cu două capete, un fel de «*amfisbenă*», dar cu corpul încolăcit în 8 răsturnat asemeni șerpilor din herbul polon «*Złotawolność*». Credem însă că în varianta oficială, șerpilor vor fi avut cozile bine individualizate [...]. Prezența și în acest cartier a însemnelor puterii domnești subliniază veleitățile Cantemireștilor de dinastie legitimă a Moldovei ...”³¹.

Scutul sfertuit însoțește portretele lui Dimitrie Cantemir tipărite abia după moartea acestuia; în ianuarie 1722, el încă folosea o pecete personală, care continua „tradiția stemei de factură românească”, integrând, însă, acvila cu două capete la a cărei purtare era îndrituit prin calitatea sa de principe al Sfântului Imperiu Rus (Fig. 1)³²: „Scutul cu armele Moldovei (cap de bour cu stea cu 6 raze între coarne)

prelucrată la 1775 de arhimandritul putnean Vartolomei Mazereanu după originalul slav din 1488: Andrei Eșanu, *Pomelnicul Mănăstirii Voroneț. Studiu și text*, în *AP*, IV, 2008, 2, p. 91-247. Aici, ca și în pomelnicul Bisericanilor, *Theodor* și *Macrina* urmează lui Constantin, sugerând că i-ar fi părinți; soțiile acestuia sunt însă în ordinea firească: Maria, Anna, Alexandra (cf. p. 98-99, 121 și 197). În interpretarea informațiilor, nu se pot, însă, omite toate transformările la care Mazereanu a supus acest pomelnic. Inserarea așa-zișilor voievozi ai Moldovei dinainte de 1400 rămâne una dintre cele mai teribile dovezi.

³⁰ Ioan N. Mănescu, *Stemele lui Dimitrie Cantemir și locul lor în heraldica Țărilor Române*, cit. (*supra*, nota 4), p. 469.

³¹ *Ibidem*, p. 470-471.

³² Ilustrațiile în alb/negru sunt preluate din cartea lui Dan Cernovodeanu, *Știința și arta*

este așezat pe pieptul acvilei imperiale ruse (cu coroană imperială, sceptru și glob), înconjurată de cele două amfiptere cu sceptrul și spada în cozi, ale căror corpuri închipuie conturul rectangular al unui scut; deasupra acestui scut sui-generis, coroana regală; dedesubt și în afara scutului, simbolul solidarității ieșind din nori; suport: doi lei cu capetele întoarse, susținând cu o labă scutul, cu cealaltă, coroana și stând pe două console reunite printr-un ornament (sau un fragment de colan?), având în centru o acvilă bicefală care nu este cea a Ordinului Sf. Andrei și pare să atârne de o panglică, ale cărei capete nu se disting³³.

Identificarea amfipterelor drept stemă (emblemă) inițială a familiei Cantemir (recte, a *Siliștenilor!*) a fost păstrată de J.-N. Mănescu și în comunicarea trimisă, în 1982, celui de-al XV-lea Congres Internațional de Genealogie și Heraldică de la Madrid³⁴.

Celălalt mare specialist al heraldicii românești, Dan Cernovodeanu, nu pare să se fi preocupat în chip deosebit de respectivul însemn, aderând probabil – dar fără nici o mențiune specială – la identificarea susținută de prietenul său; el a descris o reprezentare a stemei lui Dimitrie Cantemir „aflată pe frontispiciul lucrării sale *Hronicul vechimii Româno-Moldo-Vlahilor*”, tipărită la Iași, în 1835 (Fig. 2): „într-un cartuș circular, timbrat de o coroană princiară închisă și susținut de doi lei afrontați, se înscrie stema cu capul de bour plasată într-un spațiu oval creat de doi șerpi înaripați, afrontați, cu cozile împreunate și flancați la dextra de un sceptru și la senestra de o spadă (însemnele puterii domnești), *mobile provenind din cartierul al doilea al stemei princiare ruse*”³⁵.

Din felul în care Dan Cernovodeanu a scris despre această stemă, se vede că marele nostru heraldist nu s-a întrebat care a putut fi originea ei și de unde ar fi putut să o preia editorii ieșeni, din 1835, ai *Hronicului*; el pare a înclina pentru o compoziție târzie (eventual, chiar *ad-hoc*), de vreme ce descrie amfipterele ca fiind „*mobile provenind din cartierul al doilea al stemei princiare ruse*”. În realitate, însă, această reprezentare heraldică, deși intrată ultima în circuitul științific, este, foarte probabil, **cea mai veche dintre stemele cantemirești**, anterioară chiar și aceleia din pecetea folosită în ianuarie 1722.

heraldică în România, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977; cele în culori le datorez Părintelui Timotei Tiron (din Mănăstirea Putna), care le-a realizat la fața locului.

³³ Ioan N. Mănescu, *op. cit.*, p. 477-478 și p. 478, fig. 13 (la Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, imaginea la p. 361, planșa LXXVII, fig. 4).

³⁴ Jean Nicolas Mănescu, *Eléments d'héraldique roumaine dans l'armorial russe*, cit. (*supra*, nota 5), p. 6, descrierea cartierului 2: „de gueules à deux amphiptères affrontés de sinople, les queues entrelacées, accompagnés en pointe d'une masse d'armes et d'une épée [...], posées en chevron renversé (ou passées en sautoir) – Cantemir”.

³⁵ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, cit., p. 123; subl. mea (imaginea la p. 289, planșa XLI, fig. 5).

În albumul care însoțește monumentală sa lucrare, Dan Cernovodeanu a reprodus un decalc al unui „supra-libros aplicat pe coperta legăturii în piele a unei lucrări în mss. a acestui voievod scrisă cca la 1720 în Rusia (v. D. C., *Loca obscura in Cathechisi ...*)”³⁶. Dar acest „supra-libros”, databil circa 1720 (Fig. 3), nu reprezintă altceva decât tocmai stema așezată pe frontispiciul ediției ieșene, din 1835, a *Hronicului!* Este, așadar, cea mai veche reprezentare a stemei lui Dimitrie Cantemir, datând *dinaintea* ridicării sale ca principe al Sfântului Imperiu Rus, devreme ce lipsește orice aluzie la heraldica imperială.

Pare cu totul insolită apariția în 1835 a acestei reprezentări heraldice, neidentificată pe vreo tipăritură anterioară și cunoscută numai după „supra-libros”-ul decalcat la Moscova în anii '70 ai aceluiași veac XIX de către Grigore Tocilescu. Însă o explicație s-ar putea formula. Ediția din 1835 a avut la bază copia realizată de profesorul Samuil Botezatu în Consulatul rusesc din Iași, după originalul adus de la Moscova³⁷; este foarte posibil că s-au adus, cu acel prilej, și alte manuscrise, pe unul dintre ele – sau poate chiar pe manuscrisul *Hronicului* – aflându-se și „supra-libros”-ul menționat. Oricum, este grăitor faptul că și Grigore Tocilescu, plecat în căutarea *Hronicului*, s-a întors și cu decalcul respectiv.

Așadar, înainte de a include în stema sa elementele care să-l identifice ca principe al Sfântului Imperiu Rus, Dimitrie Cantemir a folosit (circa 1720) stema descrisă de Dan Cernovodeanu după frontispiciul ediției din 1835 a *Hronicului* (Fig. 2-3): cartușul oval, cu cele două amfiptere care înconjoară capul de bour al Moldovei, susținut de doi lei și surmontat de o coroană princiară; după puțin timp, în ianuarie 1722, coroana devine regală, capul de bour trece într-un scut așezat de pieptul acvilei bicefale, iar leii se așează și ei pe capetele unui colan care are în centru o altă acvilă bicefală (Fig. 1). Se poate conchide că amfipterele provin, în adevăr, din zestrea heraldică a fostului principe al Moldovei. Reprezintă, însă, ele „stema de neam a Cantemireștilor, versiune probabil foarte decantată a unei vechi embleme sigilare cu dragoni afrontați”, așa cum a afirmat J.-N. Mănescu?

În călătoria de studii pe care am avut șansa să o facem chiar în această lună, am ajuns (2 septembrie) la Baccisarai, vechea reședință a hanilor tătari, de la începutul veacului al XVI-lea (în vremea lui Mengli Ghirai, prietenul lui Ștefan cel Mare), până la 1783, când hanatul a sucombat sub presiunile imperiului Ecaterinei cea Mare. În momentul când ne-am aflat în fața turnului de intrare, am văzut, cu

³⁶ *Ibidem*, p. 360 (explicația pentru fig. 3 din planșa LXXVII, p. 361). *Loca obscura ...* a fost tradusă și tipărită de Teodor Bodogae în *BOR*, 1973, 9-10, p. 1063-1111, text reprodus în *Dimitrie Cantemir (1673-1723). Principe român și cărturar european*, cit. (*supra*, nota 2), p. 95-171.

³⁷ Cf. Stela Toma, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Hronicul a vechimei romano-moldo-vlabilor*, I, ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de ~, I, Editura Minerva, București, 1999, p. XLVII. Despre Samuil Botezatu: Mihai-Răzvan Ungureanu, *Convertire și integrare religioasă în Moldova la începutul epocii moderne*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2004, p. 197-234 (*Biografia ale succesului în societate: un profesor de germană și un director de școală: Samoil Botezatu*).

cea mai mare surpriză, emblema așezată deasupra porții: doi dragoni verzi affrontați, încolăciți în forma cifrei 8 (Fig. 4a-b)! Într-un ghid al palatului, aceeași emblema este înfățișată ca și cum ar fi pictată pe o pancartă roșie, menită a fi purtată de doi oameni (Fig. 5).

Asemănarea cu ceea ce s-a socotit a fi „stema de neam a Cantemireștilor, versiune probabil foarte decantată a unei vechi embleme sigilare cu dragoni affrontați” este frapantă: pentru a lăsa liber spațiul dintre ei, dragonii s-au transformat în amfiptere, labele lor (care la Baccisarai stau față în față, în „cercul” format de trupuri) devenind aripioare plasate de o parte și de alta a trupurilor (Fig. 6). În fine, la fel de frapantă este și identitatea culorilor, care sunt chiar acelea arătate de stema rusească: dragonii verzi pe fond roșu. Aceasta ar putea să explice și „încălcarea”, semnalată la început, a regulii privind așezarea culorilor: „încălcarea” a însemnat, de fapt, respectarea unei realități care venea dintr-o lume străină heraldicii!

Toate aceste elemente ar putea fi socotite mărturii ale unei surprinzătoare asemănări întâmplătoare, dacă nu s-ar ști că Dimitrie Cantemir a reclamat – mai târziu și fiul său, Antioh, în corespondența cu Voltaire³⁸ – originea tătărească a familiei sale. Ideea unei asemenea origini exotice a fost afirmată, după cât se pare, numai după plecarea în Rusia. Acum mai bine de trei decenii, Maria Holban a urmărit succesiunea „cronologică a variațiilor pe această temă” în lucrările istorice redactate de Dimitrie Cantemir aproximativ în aceeași ani: *Descrierea Moldovei*, *Istoria Imperiului Otoman* și *Viața lui Constantin Cantemir*. În cea dintâi scriere, autorul se făleşte cu strămoșul Teodor, pârçalab de Chilia și Ismail, răsplătit de Ștefan cel Mare pentru credincioasa lui slujbă, sugerând, însă, că numele inițial a fost *Cantemir*, preschimbat în *Silișteanul* după acela al satului Silișteni³⁹. Ascendența tătărească nu este afirmată fățiș nici în *Istoria Imperiului Otoman*, însă aici istoricul menționează atât pe Cantemir Pașa din vremea lui Vasile vodă Lupu, cât și pe un „Begu Mârza, din neamul aceluia care venea des pe la Constantin Cantemir și care ar fi pomenit despre unul din membrii familiei sus-numitului Cantemir Pașa, ce ar fi trecut odinioară în Moldova, unde s-ar fi creștinat”, ceea ce dădea temei lui Beg Mârza să se socotească rudă cu Constantin vodă⁴⁰. Mai apoi, acest raport se va inversa, Dimitrie fiind cel care reclama înrudirea cu omonimii

³⁸ Sever Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor (I)*, cit. (*supra*, nota 2), p. 213.

³⁹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediției de D. M. Pippidi, Editura Academiei, București, 1973, p. 262-263.

⁴⁰ Maria Holban, *Introducere la Dimitrie Cantemir, Descriptio Moldaviae*, ed. cit., p. 31-32.

tătari⁴¹, versiune cunoscută în Polonia încă din 1714⁴². În *Hronic*, ascendența tătărească este afirmată răspicat: „de la domnii, sau cum își dzic ei mârzii, crâmești [se trag] Cantemireștii” – „ex Crimensium nobilibus mirzis Cantemyrios”⁴³. Strămoșul creștinat este identificat în *Vita Constantini Cantemyrii* cu beneficiarul iluzoriei danii de la Ștefan cel Mare din ... 1443: „Toader Cantemir, cu porecla mai nouă ‘Silișteanul’, care, primul dintre Cantemireștii de la Crâm [primus ex Cantemyriorum Crimensium], a trecut sub steagul lui Hristos în anul 6951 <de la Facerea> Lumii, pe vremea lui Ștefan-vodă zis cel Mare”⁴⁴.

Prin urmare, Dimitrie Cantemir își proclama, în anii 1714-1716, o ascendență tătărească, măgulindu-se cu strămoșul care tocmai spre mijlocul veacului al XV-lea optase pentru creștinism. Nimic mai firesc decât ca, în același spirit – nelipsit, probabil, de intenții practice precise⁴⁵ – să îmbine însemnul heraldic al stăpânirii pe care o socotea *baștina sa* (doar familia sa dăduse Moldovei trei domni, iar Petru cel Mare îi recunoscuse succesiunea ereditară!) cu emblema hanilor tătari: la o *genealogie de pretenții* se potrivea de minune o *heraldică de pretenții*.

Însă dincolo de iluzii, rămâne interesantă constatarea că Dimitrie Cantemir vedea aceste pretenții într-o manieră globală, înțelegând să le afirme și în mărturii scrise, și în mărturii vizuale. Integrarea ulterioară a amfipterelor în stema de principe rus sugerează, mai departe, o posibilă evoluție a gândirii politice a fostului domn. Aceasta, însă, nu mai face parte dintre faptele controlabile și care să ne intereseze aici.

⁴¹ Nu cred că s-ar putea face vreo legătură între această fantezie genealogică orientalizantă și portretul descoperit cândva la Musée des Beaux-Arts din Rouen (aflat azi la Muzeul Național de Istorie de la București!), despre care s-a crezut că l-ar reprezenta pe Dimitrie Cantemir.

⁴² Andrei Pippidi, *Introducere* la Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, VI, 1 (*Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldaviae principis*), cit. (*supra*, nota 26), p. 37. Și d-l Pippidi subliniază evoluția acestei teme („genealogia tătărească a Cantemireștilor”) în opera lui Cantemir, ca element pentru stabilirea cronologiei scrierilor învățatului principe (Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 36-37; v. și p. 221, nota 3).

⁴³ Dimitrie Cantemir, *Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor*, ed. cit. (*supra*, nota 37), I, p. 19 și 33.

⁴⁴ Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, VI,1, cit., p. 70-71.

⁴⁵ După cum s-a arătat nu demult, *Descrierea Moldovei* a fost gândită și ca un manual de guvernare pentru urmașii care ar fi recuperat domnia Moldovei: Maria Magdalena Székely, *Moldova lui Dimitrie Cantemir și Descrierea ei*, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*, cit. (*supra*, nota 3), p. 145-176.

Addendum

Când pregătirea pentru tipar a acestui articol era încheiată, am „descoperit” (26 iunie 2018), pe *site-ul* archeologia.narod.ru/krim/bach/htm, o descriere a palatului hanilor, semnată de Evgenij Arsyukhin (Евгений Арсуюхин) și Natalija Andrianova (Наталья Андрианова) și datată 2001-2003. Iată referirea la „stema” de deasupra intrării (sublinierea îmi aparține):

„Ворота очень красивы, но, как ни странно, в литературе о них очень мало информации. На воротах – фрески, скорее всего, сработанные русскими мастерами в 18 в (рисунок 33) и герб, аналогов которому в геральдике Гиреев я больше не знаю (рисунок 34). Он изображает двух драконов, которые кусают друг другу пасти. Это – очень древний знак, вынесенный еще из Монголии, и его расположение здесь, наверное, должно было подчеркнуть родство Гиреев с родом Чингиза. Мне известно, что такие геральдические драконы часто изображались на зеркалах ордынского времени 13-14 вв, однако, столь позднее бытование этого символа можно наблюдать только здесь”.

„Рисунок 34”, pe care o reproduc aici (Fig. 7), nu corespunde cu ceea ce am văzut acum 13 ani deasupra intrării (Fig. 4a-b), ci, în chip evident, cu ceea ce părea a fi „pancarta” din pliantul găsit tot atunci (Fig. 5). Las cu bucurie specialiștilor să lămurească identitatea imaginii și să cerceteze în continuare simbolică legătură dintre acest însemn ghiraid și acela din stema Cantemireștilor.

LES CANTEMIR:

CONTRIBUTIONS GÉNÉALOGIQUES ET HÉRALDIQUES

(RÉSUMÉ)

L'article réunit deux communications de plus vieille date, présentées dans les séances de la Section de Iași de la Commission d'Héraldique, de Généalogie et de Sigillographie de l'Académie Roumaine. Le premier volet (communication de 2003) met en discussion quelques notes écrites sur les feuilles d'un livre de la bibliothèque du Monastère de Vatopedi (Mont Athos); ces notes constituent un obituaire de la famille des princes Cantemir, fondateurs du Monastère de Mera ou Mira (département de Vrancea). Parmi les noms qui y sont inscrits, quelques-uns sont connus seulement grâce au prince Démètre Cantemir, qui a exposé la généalogie de sa famille dans la biographie de son père (Vita Constantini Cantemyrii); ils peuvent, donc, attester le bien-fondé de ces relations généalogiques.

Le second volet (communication de 2005) présente l'analogie surprenante d'un des éléments qui composent les armoiries des princes Cantemir avec l'emblème affiché

à l'entrée du palais des khans tatares de Babchisaray: „de gueules à deux amphiptères affrontés de sinople, les queues entrelacées” (J.-N. Mănescu, pour les Cantemir). Pour expliquer cette ressemblance, l'auteur croit qu'il faut se rapporter à la légende fabriquée par Démètre Cantemir lui-même au sujet de ses ancêtres, qui auraient descendu d'un prince tatar christianisé vers le milieu du XVe siècle. C'est-à-dire, à une généalogie de prétention (fictive) il a fait correspondre un symbole héraldique réel, qui, par la suite, devint lui-même un sort d'armoiries de prétention.

LISTE DES ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Armoiries utilisés par Dimitrie Cantemir dans le sceau du janvier 1722.
- Fig. 2. Les armoiries sur le frontispice du *Hronie* imprimé à Iași en 1835.
- Fig. 3. Les armoiries d'un „supra-libros” datable environ 1720.
- Fig. 4. Les armoiries de la dynastie des Giray au-dessus de la porte d'entrée à Bakhtchissarai (a - vue d'ensemble; b - détail).
- Fig. 5. Les armoiries de la dynastie des Giray sur une pancarte (?).
- Fig. 6. Les amphiptères des Cantemir (détail des armoiries présentées dans la figure 2).
- Fig. 7. Les armoiries de la dynastie des Giray sur le site archeologia.narod.ru/krim/bach/htm.

Fig. 1. Stema folosită de Dimitrie Cantemir
în sigiliul din ianuarie 1722

Fig. 2. Stema de pe frontispiciul
Hronicului tipărit la Iași în 1835

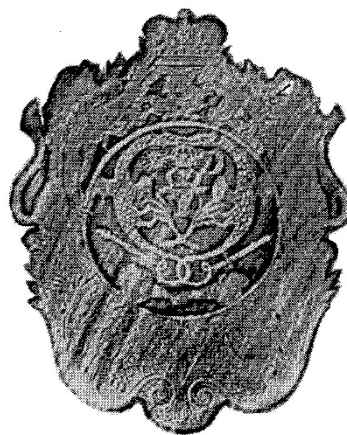

Fig. 3. Stema dintr-un „supra-libros”
databil circa 1720

Fig. 4. Stema ghiraidă de deasupra porții de intrare la Baccisarai
(a – vedere de ansamblu; b – detaliu)

Fig. 5. Stema ghiraidă pe o pancartă (?)

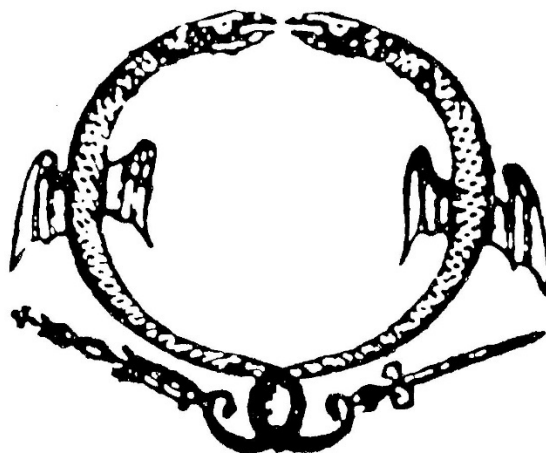

Fig. 6. „Amfipterele” cantemirești
(detaliu din stema de la fig. 2)

Fig. 7. Stema ghiraidă pe site-ul arheologia.narod.ru/krim/bach/htm

**PALATUL CULTURII DIN IAȘI.
ISTORIE, ARHEOLOGIE ȘI RESTAURARE**
**Observații de parament și rezultate ale cercetărilor arheologice
preventive efectuate la edificiul Palatului Culturii din Iași în
etapa octombrie 2008-ianuarie 2009***

Voica Maria PUȘCAȘU¹

Cuvinte cheie: *arhitectură, arheologie, Curte Domnească, Palatul Culturii, Iași*

Keywords: *architecture, archaeology, Princely Court, Palace of Culture, Iași*

Lucrările de restaurare preconizate a se efectua – începând cu anii 2007-2008 – la clădirea Palatului Culturii din Iași, ar fi trebuit să fie primele de acest fel care să se fi întreprins în cursul întregului veac scurs de la construirea sa. Intervențiile anterior executate – cel puțin cele derulate în ultimii 30 de ani – nu pot fi considerate decât, în cel mai bun caz, lucrări de întreținere curentă sau, eventual, de cosmetizare. Indiferent cum le-am numi, lucrările în speță nu au avut nimic de a face cu ceea ce înseamnă efectiv restaurarea unei clădiri monument istoric².

Pentru expunerea corectă a complexității unui astfel de demers, am considerat necesare mai multe etape de prezentare. Cea care aducea în discuție datele generale preliminare privind contextul geografico-geologic al zonei cât și istoricul etapelor de construire anterioare zidirii actualului edificiu al Palatului Culturii, au constituit deja obiectul primei părți³. Tot cu acel prilej am expus și câteva deziderate importante pentru buna desfășurare a lucrărilor de cercetare și – mai ales – pentru obținerea unor informații arheologice cât mai cuprinzătoare.

În toamna anului 2008, odată cu demararea lucrărilor de restaurare, au fost efectuate o serie de observații de parament, numai atunci posibile (pentru zonele de la parterul edificiului în care zidăriile au fost decapate de tencuieli și au lăsat

*Materialul de față reprezintă varianta completată și îmbunătățită a raportului predat în vara anului 2009, după efectuarea lucrărilor de cercetare.

¹ Cercetător independent, BUCUREȘTI.

² Ele s-au desfășurat secvențial (cum a fost cazul montării planșeului de beton pe grinzi peste cel de al treilea nivel suprateran și refacerea învelitorii) sau punctual (aducțiuni și canalizări, racorduri etc.).

³ V. M. Pușcașu, *Palatul Culturii din Iași*, în *IN*, XXIV, 2018 (sub tipar).

temporar la vedere structura acestora), observații care ne vor reține atenția la începutul acestui studiu; urmând ca – mai apoi – să prezentăm rezultatele obținute de cercetările arheologice efectuate atunci⁴. Aceste obiective constituie subiectul celei de a doua părți a materialului pregătit de noi, respectiv acest studiu. În ultima parte vom analiza materialele arheologice descoperite coroborate cu toate concluziile noastre de cercetare acumulate în timp, ca și cu ipotezele de lucru care vor trebui luate în considerare în interpretarea rezultatelor de cercetare arheologică realizate la Palatul Culturii după ianuarie 2009, precum și pentru alte etape de cercetare a zonei fostelor Curți Domnești de la Iași.

Observații de parament

Lucrările de consolidare și reabilitare a edificiului numit acum *Palatul Culturii* din municipiul Iași au început în toamna anului 2008 prin intervenții de decapare a tencuielilor ce acopereau pereții interiori de la parterul clădirii, anume zona vestică a acesteia, respectiv încăperile P. 79 și P. 86-98 (conform numerotării atribuite prin relevul întocmit ca fază inițială a procesului de proiectare) (Pl. 1). Cu acest prilej, am putut face o serie de constatări importante privind modul în care zidăriile actualului edificiu (construit în anii 1906-1925, după planurile arhitectului Ion D. Berindei și numit la început *Palatul de Justiție și Administrație*⁵) au suprapus sau au traversat părțile păstrate din zidării anterior existente și care aparținuseră, fie fostului *Palat al Ocârmuirii* (construit în anii 1841-1843, după planurile arhitectului Mihail Singurov), fie chiar zidării ale fostului *Palat Domnesc* (construit de domnitorul Alexandru Moruzi, în anii 1804-1806).

În principiu, succesiunea amintitelor construcții pe același loc era deja cunoscută, beneficiindu-se, din acest punct de vedere, de schițe de plan, imagini exterioare sau de consemnările grafice făcute în timpul ridicării monumentului actual. Dar lucrările de decapare⁶ au pus în evidență – pentru prima dată atunci, în

⁴ Cercetările arheologice s-au desfășurat în baza autorizației de cercetare nr. 473/2008 emisă de Comisia Națională de Arheologie, înregistrată la Direcția Județeană Iași pentru Cultură și Patrimoniu Cultural Național sub nr. 1486 din 04. 11. 2008. Lucrările au fost efectuate în intervalele calendaristice 28. 10-20. 11. 2008 (cu asistența arheologului Mădălin-Cornel Văleanu) și 19-31. 01. 2009 (colectiv condus de Voica Maria Pușcașu, compus din Elena Gherman, Adriana Moglan, Lăcrămioara Stratulat).

⁵ Adriana Ioniuc, *80 de ani de la inaugurarea Palatului de Justiție și Administrativ din Iași, 11 octombrie 1925*, în *Monumentul*, 7, 2006, p. 169-172.

⁶ Lucrările de decapare în general, iar cele de la monumentele istorice în mod special, sunt operațiuni făcute cu mare acuratețe – cel puțin în zonele în care se observă neregularități ale sistemului de zidire și – întotdeauna – sub atenta supraveghere a unui specialist, cu consemnarea grafică și fotografică caz cu caz. Grijă în execuția acestui tip de lucrări conduce la lămurirea fiecăreia dintre situațiile ivite. Din păcate, la Palatul Culturii nu acesta a fost modul de execuție abordat, încât observațiile noastre au intervenit *post factum* și au fost strict constatative. Implicit, nu a fost făcută nici

anul 2008, și pe suprafețe cu mare desfășurare – proporțiile în care zidării anterioare au fost sau nu incluse în structura palatului actual. Acest lucru a permis, pe de o parte, surprinderea unor transformări intervenite, în timp, la fiecare dintre cele trei edificii acum în discuție⁷ și, pe de altă parte, cunoașterea de detaliu a tehnicilor și sistemelor de construire proprii fiecăreia dintre clădiri.

1. Suprafața de teren ocupată de clădirea actuală depășește spre est, sud și vest suprafața acoperită de fostul Palat al Ocârmuirii iar volumetria Palatului Culturii cuprinde – în afară de nivelele supraterane – un demisol și un subsol (desfășurate în cea mai mare parte a planului lor în afara suprafeței ocupate anterior de Palatul Ocârmuirii) (Pl. 2). Mai mult, înălțimea însumată a încăperilor celor două nivele subterane coboară în profunzimea solului pe o adâncime de cca 12 m sub cota de montare a pavimentului parterului actual. Această stare de fapt anulează aproape orice șansă de identificare a unor vestigii medievale. Am spus „aproape orice șansă”, deoarece există posibilitatea ca unele trunchiuri de zidării medievale, ținând de alcătuirea fostelor Curți Domnești, să fi fost înglobate și folosite ca atare în structura subsolului actual. Pe timpul prezenței noastre la Palatul Culturii, în zonele decapate atunci de tencuieli (respectiv, încăperile notate în releveu cu siglele S.201-S.213) într-un singur caz a apărut o astfel de situație (Fig. 1).

Notăm, în mod special, că atât la nivelul demisolului, cât și la nivelul subsolului apar unele goluri în zidărie ce par a indica intrarea spre unele spații anterior existente dar necunoscute în prezent (Fig. 2). Astfel de situații – încă neexplorate științific de nici un fel până la data terminării etapei de cercetare 2008-2009 – își vor putea poate găsi corecta interpretare numai după terminarea lucrărilor de cercetare arheologică (și în funcție de rezultatele ce se vor obține și după coroborarea lor cu planurile ce consemnează zidării sau spații reperate ca atare în momentul construirii edificiului actual și neatribuite cronologic de arh. Ion D. Berindei⁸).

un fel de observație asupra tencuielilor înlăturate: eventuale porțiuni păstrate din tencuielile și finisajele interioare ale fostului Palat al Ocârmuirii sau asupra tencuielilor și finisajelor interioare ale formei inițiale din actualul Palat al Culturii. Din ultima categorie citată au existat cu siguranță vestigii, parte dintre ele fiind văzute de subsemnata cu prilejul unor reparații strict locale.

⁷ După cel de al Doilea Război Mondial, edificiul fostului Palat al Administrației și Justiției a devenit sediul multora dintre instituțiile de stat din Iași, pentru intervale diferite de timp. Fiecare dintre acestea, funcție de specificul activității proprii, a intervenit asupra compartimentărilor spațiului alocat, în momente diferite și fără să respecte viziunea arhitecturală inițială adecvată – la rândul ei – unor funcții speciale. Ultimele mari adaptări de acest fel au intervenit în deceniul 7 al secolului trecut, atunci când o mare parte a zonei estice de la parterul și demisolul palatului actual a fost alocată *Bibliotecii Municipale „Gheorghe Asachi”*, restul clădirii devenind sediul *Complexului Muzeistic Iași*, cu cele patru mari muzee ale sale, fiecare cu spațiile de expoziție, de depozitare și administrative aferente și cu laboratoare de restaurare, devenite apoi Laboratorul zonal de restaurare. Din acel moment denumirea sa a devenit cea de Palat al Culturii. Această ultimă denumire va fi folosită și de noi pe tot parcursul studiului de față.

⁸ Nu avem știință despre nici un fel de soluționare a acestei probleme care să fi survenit

Fig. 1. Mostră de zid vechi înglobat în subsolul Palatului Culturii

Fig. 2. Gang ce indică intrarea spre unele spații neidentificate

În cuprinsul nivelelor subterane se constată modificări ale unor goluri inițiale prin obturarea lor cu zidărie și, apoi, prin reamplasarea lor (Fig. 3)⁹, fapt ce dovedește schimbarea traseelor de circulație în anumite zone. O mențiune specială merită prezența unor mari arcuri de descărcare ținând de concepția inițială a structurii clădirii, unele umplute și ele cu zidărie, altele păstrate în forma lor de la început (Fig. 4).

Fig. 3. Mutarea unor goluri de acces

Fig. 4. Arcele mari de descărcare din subsol

Fără a constitui obiectul preocupărilor noastre, credem că o mențiune specială merită elementele alcătuitoare păstrate din centrala termică originală a edificiului. Cele trei cazane, unele dintre grinzile de susținere a pasarelei de acces pentru întreținerea instalației, precum și – în mod deosebit – panoul de comandă și distribuție, toate (Fig. 5-7), reprezintă elemente spectaculoase păstrate *in situ*, demne de a fi incluse în circuitul de vizitare a Muzeului Tehnic din cadrul Complexului Muzeal Național „Moldova” Iași.

⁹ Tot materialul fotografic prezentat drept ilustrație în susținerea elementelor prezentate în studiul de față a fost realizat de Dl. Ing. Virgil Băbii (pe atunci secretar al Comisiei zonale Iași a Monumentelor Istorice) și ne-a fost pus cu amabilitate la dispoziție. Pe această cale ținem în mod special să îi aducem sincerele noastre mulțumiri.

Fig. 5. Cazanele centralei termice inițiale

Fig. 6. Grindă de susținere a pasarelei de întreținere a centralei termice inițiale

Fig. 7. Panoul de comandă și distribuție al centralei termice inițiale

2. Încă de la bun început, la nivelul încăperilor parterului au fost observate unele aspecte de mare importanță.

În primul rând, s-a luat notă de proporția neașteptat de mare a re folosirii zidărilor păstrate din fostul Palat al Ocârmuirii în structura edificiului actual. De la caz la caz, s-a putut constata păstrarea fostelor elevații din zidărie de piatră până la cote foarte diferite de înălțime (Fig. 8, 9), cote care variază de la 0 la 6-7 m și chiar mai mult¹⁰.

Fig. 8. Nivelul de păstrare a zidărilor de piatră

¹⁰ În unele zone ale etajului I – anume acolo unde decaparea tencuielilor a început înainte de plecarea noastră de la șantier – se vedea cu claritate prezența zidurilor de piatră ale elevațiilor fostului Palat al Ocârmuirii.

Fig. 9. Nivelul de păstrare a zidărilor de piatră

Vechele zidării de piatră au fost demantelate și ajustate în așa fel încât ele să formeze – de-a lungul lor – suprafețe relativ orizontale pe distanțe variabile (de la 50-100 cm la 2-3 m). Pe suprafețele astfel create au fost „așezate” asizele zidăriei de cărămidă (de format 28x13x7,5 cm) ale edificiului actual (Fig. 10, 11). Mai trebuie specificat faptul că acest sistem de „așezare” nu a implicat în nici un fel vreo încercare de țesere între cele două tipuri de zidărie, total diferite din punct de vedere al materialului de construcție folosit și – deci – total diferite din punct de vedere al rezistenței lor.

Fig. 10. Sistemul de „așezare” a zidurilor actualului edificiu peste vestigiile păstrate din Palatul Ocârmuirii

Fig. 11. Sistemul de „așezare” a zidurilor actualului edificiu peste vestigiile păstrate din Palatul Ocârmuirii

Mai grave apar cazurile – numeroase, de altfel – în care au avut loc „alipiri” verticale. Îndeobște atunci este curentă folosirea sistemul *în ștrepi*¹¹, inexistent la zidăriile văzute până acum la Palatul Culturii unde s-a optat pentru alăturarea – pur și simplu – a zidului nou din cărămidă de zidul vechi de piatră (Fig. 12, 13).

¹¹ Sistemul de zidărie în ștrepi înseamnă fasonarea zidăriei existente în așa fel încât zidăria nouă să pătrundă în structura zidăriei vechi și viceversa, creând un fel de țesere între zidării care conferă rigiditate și solidarizează cele două tronsoane.

Fig. 12. Sistemul de alăturare a zidăriei de cărămidă la zidurile preexistente de piatră

Fig. 13. Sistemul de alăturare a zidăriei de cărămidă la zidurile preexistente de piatră

Cele de mai sus ne mai indică un fapt. Anume acela că în momentul de începere a construcției Palatului Culturii, fostul Palat al Ocârmuirii se păstra sub formă de ruină, dărâmat până la cote ce difereau vizibil de la un loc la altul. Dacă demantelarea ar fi fost făcută în preluarea ridicării noii construcții este probabil să nu fi avut astăzi asemenea fluctuații flagrante ale cotelor de păstrare a zidărilor vechi.

Reutilizarea în așa măsură a elevațiilor vechi a constituit o surpriză pentru specialiștii implicați în cercetarea documentară a istoricului clădirii, chiar dacă se admitea, în general, nu numai re folosirea parțială a fundațiilor edificiului anterior ci chiar și a unei părți a elevațiilor acestuia.

Constatările de mai sus, precum și cumulum de observații pe care ele le generează, denotă că cel puțin pentru zonele unde mari porțiuni din elevațiile Palatului Ocârmuirii au fost integrate structurii edificiului actual, au fost folosite, inevitabil, și fundațiile corespunzătoare vechilor ziduri. Și mai înseamnă – fapt de mare importanță – credem noi – că fundațiile actualului Palat al Culturii nu sunt realizate în mod unitar și că – drept consecință directă – ele nu pot reacționa în mod unitar: situație cu implicații semnificative în statica întregului edificiu și care impune serioase sondaje de verificare și luarea măsurilor de consolidare corespunzătoare.

Toate constatările prezentate până acum ne-au permis, în unele locuri, citirea în parament a golurilor de acces sau de iluminat (cu arcele de descărcare ce le surmontau), sau chiar unele modificări ale acestora din perioada de folosire a Palatului Ocârmuirii (Fig. 14 a-b). În aceste ultime cazuri, în zidăria de umplere a golurilor a fost re folosit material de construcție – în speță, cărămizi – de o cu totul altă factură și de diferite dimensiuni, vizibil recuperate și avute la dispoziție din alte zidării anterior dărâmate. De altfel, tot așa au fost umplute cu zidărie acele golurile existente în zidurile Palatului Ocârmuirii care urmau să fie păstrate și incluse în structura Palatului Culturii (Fig. 15, 16).

În încăperile în care au fost efectuate atât decapările de tencuială, cât și înlăturarea pardoselilor până atunci în funcțiune, apariția imediat sub cota acestora din urmă a traseelor unor ziduri ne-a dat posibilitatea consemnării unor diferențe de compartimentare dintre Palatul Ocârmuirii și Palatul Culturii (Fig. 17).

a

b

Fig. 14 (a, b). Exemple de umplere a unor goluri cu materiale foarte diverse: fragmente de piatră și fragmente din cărămizi de format diferit

Fig. 15. Exemple de umplere a unor goluri cu materiale foarte diverse: fragmente de piatră și fragmente din cărămizi de format diferit

Fig. 16. Exemple de umplere a unor goluri cu materiale foarte diverse: fragmente de piatră și fragmente din cărămizi de format diferit

Fig. 17. Aspect general asupra intersecțiilor de zidării, imediat după demontarea pardoselii de parchet, în încăperea P. 90

Compararea planimetriei generale a celor două edificii a evidențiat atât cazuri în care traseele unora dintre ziduri se suprapun perfect, prezența unor puncte de racord, cât și cazuri de diferențe totale de traseu. Partea extrem vestică a Palatului Culturii excede spre vest limita vestică a edificiului anterior, astfel încât, de la încăperea P. 86 spre sud și vest, fundațiile și elevațiile aparțin exclusiv clădirii actuale (Fig. 18a-b).

Fig. 18 a. Zidăria și fundația Palatului Culturii în punctul de racord cu colțul nord-vestic al Palatului Ocârmuirii

Fig. 18 b. Detaliu asupra modului de realizare a fundației Palatului Culturii

Fostul zid exterior vestic al Palatului Ocârmuirii – corespunzător acum zidului despărțitor dintre încăperile P. 86 și P. 87 – continuă pe o porțiune limitată și în colțul nord-vestic al hall-ului (P. 79) unde se întrerupe brusc (Fig. 19) punctând clar un colț rezalitat al fostelor fațade. Mai mult, în încăperea P. 86 s-a păstrat o zonă în care se prezervase modul de finisare al fațadei vestice a Palatului Ocârmuirii, nivelul și profilul simplu al soclului și o rezalitare îngustă cu dezvoltare verticală care făcea parte – fără îndoială – din modenatura originală a fațadelor (Fig. 20).

Fig. 19. Întreruperea zidului de piatră în încăperea P. 79

Fig. 20. Sistemul de finisare a fațadelor Palatului Ocârmuirii, soclul său simplu și rezalitarea îngustă

În seria observațiilor ținând de diferențele înregistrate prin compararea planimetrice celor două edificii mereu discutate acum, o situație deosebită s-a întâlnit în partea sudică a pereților de est și vest ai încăperii P. 88. Acolo, pe o înălțime de cca 2 m (corespunzătoare probabil nivelului de păstrare a zidărilor vechi) s-a constatat lipsa apareiajului din blocuri de piatră sumar fasonate și îngrijit așezate în operă – situație caracteristică paramentului Palatului Ocârmuirii. Pe zonele amintite, zidăria de piatră era foarte neregulată, cu evident aspect de zidărie spartă și apoi neglijent nivelată cu un mortar slab, iar golurile umplute cu sfărâmatură de piatră și cărămidă incorporată, în dorința de nivelare verticală a unei zidării amputate (Fig. 21 a-b). Sub nivelul pavimentului Palatului Culturii s-a găsit păstrat traseul inițial al zidăriei în discuție și care configura acolo colțurile rotunjite ale fostei încăperi (Fig. 22). Ca și în cazul observat în colțul nord-vestic al hall-ului, pereții construiți exclusiv din cărămidă ai Palatului Culturii se „alătură” porțiunilor de zidărie de piatră păstrate din edificiul anterior.

a

b

Fig. 21. Zonele pereților de est (a) și de vest (b) ai încăperii P. 88, unde grosimea zidurilor de piatră a fost diminuată prin spargere

Fig. 22. Traseul rotunjit al colțurilor încăperii anterioare celei notate acum P. 88

Consemnarea fotografică a observațiilor de parament – din care am redat aici, în susținerea celor prezentate, o foarte mică parte – nu suplinește, nicicum, necesitatea măsurărilor exacte pentru întocmirea unui relevu perete cu perete, practic fiecare dintre aceștia reprezentând o situație pe cât de specială pe atât de diferită.

Aminteam anterior de modificările intervenite în timp, pe durata celor 100 de ani de existență, privind compartimentarea actualului Palat al Culturii. Din relevul clădirii se observă cu ușurință pereții care au fost adăugați, pereți caracterizați printr-o grosime foarte mică a zidăriei (de $\frac{1}{2}$ cărămidă, deci cca 15 cm!) (Pl. 2). O zidărie asemănătoare a fost folosită, spre exemplu, la astuparea mării arcade din partea vestică a hall-ului (Fig. 23).

Fig. 23. Sistemul de umplere a mării arcade din încăperea P. 88

Zidurile de recompartimentare nu aveau nici un fel de funcție de susținere și atâta vreme cât prezența lor se constată numai la nivelul parterului, situația nu ar trebui să creeze dificultăți. Problemele apar atunci când astfel de zidării sunt luate drept ziduri de sprijin pentru recompartimentări la nivelele superioare sau atunci când la nivelele imediat anterior amintite se fac recompartimentări care nu au elemente de sprijin la parter.

Cu prilejul execuției aceluiași lucrări de decapare a tencuielilor s-a văzut că uneori modificarea compartimentărilor a condus la schimbarea traseului de circulație interioară și, implicit, la umpleri ale golurilor devenite inutile și – respectiv, deschideri de goluri noi. În ambele situații, aceste operații au folosit metode de lucru discutabile: umpluturi nefestuite prin forța împrejurărilor sau introducerea unor buiandrugii de lemn (Fig. 24, 25).

Fig. 24. Felul în care au fost umplute golurile la a căror folosire s-a renunțat

Fig. 25. Utilizarea buiandrugilor de lemn în umplerea unor goluri

Un exemplu edificator din punctele de vedere mai sus amintite este constituit de grupul actual al încăperilor P. 90-93 care, în planul inițial al actualului Palat al Culturii nu existaseră, spațiul ce le corespunde forma, de fapt, o singură încăpere, P. 90.

În sfârșit, trebuie să menționăm că nu s-a putut face nici o constatare asupra feței sudice a fațadei nordice a edificiului actual. Aproape pe toată lungimea fațadei

amintite, zidul este permanent „întovărășit” de canalul acoperit de o placă de beton armat amenajat pentru montarea circuitelor termice (Fig. 26). Este de la sine înțeles că în locurile unde traseul acestui canal au intersectat zidăria anterior existentă, acestea din urmă au fost sparte fără nici un menajament (Fig. 27).

Fig. 26. Canalul amenajat inițial pentru montarea instalației termice a Palatului Culturii

Fig. 27. Traseul canalului instalației termice care sparge zidăria de piatră anterior existentă

Constatările și observațiile prezentate pe scurt până acum demonstrează pe deplin faptul că structura actualului edificiu obligă la o atenție deosebită în privința verificărilor de detaliu, punct cu punct, a zidărilor și pe întreaga lor desfășurare. Îmi exprim speranța ca lucrările ce s-au desfășurat după data prezentării acestor observații sub formă de raport să fi ținut seama de conținutul lor.

Rezultatele cercetărilor arheologice

Suprafețele în care se puteau efectua lucrări de cercetare arheologică la interiorul Palatului Culturii erau strict limitate. Pe de o parte, din cauze obiective, ținând de situația de fapt a construcției și, pe de altă parte, din motive subiective – ținând, de această dată, de rigorile impuse prin intervențiile de restaurare.

Cauzele obiective la care ne referim sunt determinate de existența demisolului și subsolului construcției. Pentru realizarea acestor două nivele au fost dislocate în fapt toate depunerile arheologice pe suprafața corespunzătoare desfășurării lor planimetrice (Pl. 2). Cum am amintit în trecut, profunzimea maximă de efectuare a dislocărilor atinge cota de cca 12 m adâncime față de $W=0$ ¹², sens în care din vestigiile aici cândva existente vor mai putea fi – eventual – recuperate (prin consemnare grafică sau fotografică) doar acele tronsoane din zidăriile anterioare care au fost refoșite ca atare în structura edificiului actual.

Parțial astfel de tronsoane au fost reperate în cursul lucrărilor de construire a Palatului Culturii. Arhitectul Ion D. Berindei le menționează existența și le marchează pe un plan atunci elaborat (Pl. 3). Cu același prilej, autorul relevului amintit face specificarea clară a faptului că astfel de ziduri au fost găsite la „*diferite adâncimi*” și că acestea făcuseră parte din „*vechea Cetate Iași*”. Informația grafică acum în discuție confirmă, în general, cele cunoscute din documentele medievale fără a aduce însă nici un fel de alte precizări. La fel, nu cunoaștem dacă planul în cauză a înregistrat toate tronsoanele vechi de zidărie găsite atunci, nici dacă cele trecute în relevu au o poziționare exactă (mai degrabă *nu*, după felul în care au fost trasate, fără riglă și echer!) și cu atât mai puțin se poate vorbi despre o eventuală atribuire cronologică. Cercetările de specialitate efectuate în cea de a doua jumătate a secolului trecut în zonele perimetrice actualei clădiri¹³ au dat la iveală o sumedenie

¹² Cota $W=0$, de referință de aici înainte pentru toate adâncimile ce vor fi menționate, inclusiv în planșele aferente acestei prezentări, se află la nivelul pardoselii existente în anul 2009 pe hall-ul principal vestic (P. 79), anume în dreptul coloanei angajate spre vest de stâlpul estic al hall-ului, la 78 cm sud de fața sudică a zidului ce desparte încăperile P. 88 și P. 79.

¹³ N. Zaharia, M. Petrescu Dimbovița, Em. Zaharia, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi*, în *SCȘI*, seria istorie, 1956, p. 10, 30, 34; Al. Andronic, E. Neamțu, *Curtea Domnească din Iași în lumina recentelor descoperiri arheologice*, în *Omagiul lui P. Constantinescu-Iași, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, *passim*; Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, în *ArhMold*, V, 1967, p. 183 și urm.; N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii*

de vestigii ale unor foste construcții care aparținuseră cu mare probabilitate alcătuirii complexe a fostelor curți domnești. Vom încerca, într-o ultimă parte a acestui material (anume în cuprinsul părții a III-a) să corelăm cumva aceste vestigii, dacă nu planimetric măcar în baza funcțiilor cărora le pot fi atribuite.

Dintre amenajările executate în momentul ridicării Palatului Culturii care au deranjat și dislocat depunerile arheologice trebuie amintit și traseul – cu desfășurare continuă pe lângă toate zidurile exterioare ale edificiului (și nu numai) – canalelor instalației termice, amintite mai sus, care traversează, practic, 70% dintre încăperile parterului. Canalele au o secțiune de 100x130 cm, fiind realizate din zidărie de piatră și cărămidă (întreagă sau fragmentară), cu materiale evident recuperate și acoperite cu diafragme de beton armat.

Cauzele subiective se cantonează strict în zona limitelor tehnice impuse de extinderea lucrărilor de consolidare-reabilitare ale clădirii, atunci în desfășurare, și care prevăzuseră în mod fericit, la început, păstrarea „*in situ*” a pardoselilor inițiale din dale de piatră ce acopereau toate hall-urile parterului¹⁴.

Însumarea suprafețelor inaccesibile – din motive obiective sau subiective – au condus la concluzia că pot fi cercetate doar unele dintre încăperile parterului, în speță cele situate în apropierea fațadei nordice a Palatului Culturii. În această primă etapă au fost abordate cele din partea vestică a numitei fațade și care corespundeau – la acel moment – cu sălile expoziției de bază a Muzeului de Istorie a Moldovei.

Din punct de vedere stratigrafic menționăm – încă de la început – că săpăturile de cercetare au putut coborî în profunzimea solului doar până la W -250-280 cm, în condiția în care, în toate cazurile, a fost depășită cota inferioară a humusului medieval și s-au interceptat depuneri datând din secolele III-IV d. Ch. (aparținând culturii Sântana de Mureș). În decursul acestei etape de cercetare, într-un singur punct a fost atins nivelul neolitic (cu vestigii aparținând culturii Cucuteni¹⁵). A mai trebuit să ținem seama, firește, de faptul că lucrările de cercetare se desfășurau în cuprinsul unui edificiu monument istoric în curs de consolidare și, drept consecință, nu putea fi în nici un fel periclitată stabilitatea zidărilor sale; secțiunile de cercetare amplasate în încăperi cu suprafețe limitate au avut – la rândul lor – o extindere limitată. Apoi, în secțiuni au fost interceptate traseele a

de urbanitate și civilizație medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor, în *RMM/MLA*, 2, 1983, p. 20-61; N. N. Pușcașu, 1992-1994, cercetări inedite, etc.

¹⁴ Din nefericire, s-a renunțat ulterior la această decizie. Acest fapt nu a condus însă la efectuarea unor sondaje arheologice!!! Întreaga suprafață a hall-ului este acum „sigilată” pentru multă vreme și inaccesibilă cercetării, după montarea noii pardoseli.

¹⁵ Știm cu certitudine că astfel de vestigii – deosebit de consistente – au fost surprinse în timpul unor lucrări întreprinse în aria subsolului fostei Biblioteci Municipale „Gheorghe Asachi”, în anul 1992 (cercetări efectuate de N. N. Pușcașu; din păcate, nu deținem decât o parte a documentației de șantier întocmită atunci) și 1995-1996 (E. Gherman, S. Țurcanu, *Rezultatele lucrărilor de supraveghere arheologică de la Palatul Culturii din Iași*, în *IN*, II-III, 1996-1997, p. 101-114).

numeroase ziduri anterior existente precum și numeroase gropi de mare adâncime – ceea ce a redus și mai mult spațiul apt cercetărilor în profunzime și a fragilizat stabilitatea malurilor. Toate aceste condiții au condus la imposibilitatea atingerii depunerilor geologice și – mai mult – nu s-a putut atinge nici cota de talpă a zidărilor găsite și care făceau parte din structura clădirilor anterioare Palatului Culturii (cotă care se află, probabil, adânc coborâtă în solul viu).

Materialul arheologic recoltat constă exclusiv din fragmente de vase ceramice și fragmente de cahle, toate databile, cel devreme, la sfârșitul secolului al XVII-lea și până în secolul al XIX-lea; alte fragmente ceramice aparținând, de această dată, culturii Cucuteni sau culturii Sântana de Mureș, au fost identificate – în marea lor majoritate – în poziții secundare (în cuprinsul unor nivelări medievale sau în conținutul unor gropi). Au existat totuși trei excepții în această privință, atunci când astfel de fragmente ceramice au fost găsite în cuprinsul unor straturi distincte, datând din perioadele respective, și anume în Caseta 03/2008 (în încăperea P. 88) și în Secțiunile 03/2009 și 04/2009 (respectiv, în încăperile P. 69 și P. 78).

*

Prima intervenție de cercetare s-a efectuat în încăperea P. 90 (pentru locul de amplasare a tuturor secțiunilor de cercetare vezi Pl. 1). Imediat după demontarea pardoselii de parchet au apărut traseele unor zidării demantelate – altele decât cele și acum existente în elevație. Densitatea surprinzătoare a traseelor de zidărie a constituit o drastică avertizare asupra a ceea ce avea să se repete aproape în fiecare dintre secțiunile cercetate: anume că spațiile cuprinse între aceste zidării, pe lângă faptul că aveau un grad ridicat de deranjare, aproape că nu îngăduiau – fizic vorbind – coborârea în adâncime a cercetării (Fig. 17). Singurul rezultat notabil, de mare importanță în înțelegerea amintitelor trasee, a fost cel că zidurile Palatului Ocârmuirii refolosiseră – la rândul lor și atunci când a fost cazul – zidării anterior existente care aparținuseră Palatului Domnesc terminat de domnitorul Alexandru Moruzzi în anul 1806 (pentru toate traseele de zidării identificate în timpul desfășurării lucrărilor de cercetare, vezi Pl. 4).

Apoi, în deja amintita încăpere P. 88 – acolo unde, pe o anumită porțiune, fusese înlăturat paramentul zidurilor clădirii anterioare, o mică secțiune a dovedit că această încăpere avea peretele sudic cu extremitățile rotunjite (Pl. 2, Fig. 22). În încercarea de a obține date privind cotele de fundare ale Palatului Ocârmuirii (Secțiunea 03/2008) s-a insistat cu săparea în profunzimea solului până sub 3 m adâncime fără a se găsi talpa fundațiilor. În schimb, a fost interceptat pentru singura dată „*in situ*” nivelul așezării neolitice aparținând culturii Cucuteni.

Peretele estic al încăperii P. 86 (azi camera de oaspeți) formează colțul nord-vestic al fațadei Palatului Ocârmuirii, din zidărie de piatră, acoperită până la nivelul soclului simplu profilat cu o tencuială de culoare galben-ocru (Fig. 18, 20). S-au

văzut cel puțin două dintre golurile astupate cu zidărie a două ferestre de pe fosta fațadă vestică. La 145 cm sud de colțul interceptat, soclul palatului anterior rezalita cu 22-23 cm pe o distanță de 100 cm formând, cu mare probabilitate, baza unei lezene dintre cele care ritmaseră fostele fațade. În molozurile rămase pe loc în această zonă (Secțiunea 04/2008) au fost găsite fragmente ale unor elemente de stucatură, acoperite cu aceeași tencuială galben-ocru, parte din sistemul de finisare ornamentală a fostelor fațade.

S-a văzut și deosebit de clar modul de adosare a zidăriilor exclusiv de cărămidă ale Palatului Culturii la colțul nord-vestic al clădirii anterioare (Fig. 18). Această zidărie de cărămidă, cu funcția de fundație, continua până la W -120 cm, cotă de la care urmau 50 cm de piatră spartă, compactată. La baza acesteia a apărut golul unui fost tirant de lemn, acum putrezit, care fusese dispus pe lungimea zidului.

Etape de supraveghere arheologică executată la finele anului 2008 a avut strict caracterul de salvare a unui minim de informații, sub imperiul iminentelor intervenții de consolidare a respectivelor spații. Observațiile atunci posibile au fost deosebit de utile pentru diagnosticarea stratigrafiei sitului și, drept consecință, pentru a se putea decide modul de abordare a săpăturilor ulterioare de cercetare.

*

În luna ianuarie a anului 2009 s-au reluat lucrările de cercetare arheologică, încercând o abordare sistematică a spațiului disponibil, în același timp cu adaptarea la cerințele impuse de desfășurarea concomitentă a lucrărilor de restaurare. Au fost deschise două secțiuni în încăperea P. 95 (fosta sală nr. 1 a expoziției de bază Muzeului de Istorie a Moldovei), denumite secțiunile S.01/2009 și, respectiv, S.02/2009. Date fiind rezultatele anterior obținute¹⁶ dar și datorită rezultatelor obținute în timpul execuției lucrărilor de supraveghere arheologică de la finele anului 2008, am considerat că este necesar să intervenim în acel loc ca fiind cea mai apropiată zonă – atunci accesibilă – de nucleul fostelor curți medievale.

După operațiunea de înlăturare a pardoselii de parchet, au apărut – imediat – zidării necunoscute care fuseseră demolate până la acea cotă, cu trasee distincte, și care dovedeau, o dată în plus, diferențele de compartimentare între planimetria fostului Palat al Ocârmuirii, pe de o parte, și cea a edificiului actual, pe de alta. Unul dintre aceste ziduri (Z.01, Fig. 28), cu orientare est-vest, continua traseul celui găsit – în condiții precare de cercetare – în încăperea P. 90. De data aceasta condițiile de observare stratigrafică erau multe mai prielnice, fapt ce ne-a oferit ocazia unor constatări semnificative¹⁷.

¹⁶ Vezi nota 12.

¹⁷ Fără a face alte considerații planimetrice asupra fostului Palat al Ocârmuirii, atragem atenția asupra distanței reduse între zidul amintit și limita nordică a construcției actuale, cca 5 m. De unde și presupunerea că edificiul anterior avea fațada nordică cu cca 2-3 m mai la nord de fațadele actuale.

Fig. 28. Secțiunea S.01/2009, traseul zidului Z.01

Zidul Z.01 fusese acoperit cu o șapă de mortar de var, cu consistență medie și o grosime de cca 20 cm. Șapa servise la egalizarea suprafeței zidului demantelat în vederea montării grinzilor de susținere ale unei pardoseli (anterioare celei de parchet, de abia demontate, Fig. 29). Acest zid a împărțit secțiunea în două tronsoane. Alt zid, Z.02, cu traseu orientat nord-sud, a apărut sub tot malul vestic al secțiunii de cercetare (Fig. 30). Construite simultan, cele două ziduri erau alcătuite din piatră neregulată și inegal spartă – provenind evident de la construcții anterioare dezafectate. Subliniem că Z.02 a fost așezat pe o zidărie anterior existentă cu același traseu, Z.02 a. (lucrată îngrijit, cu piatra ușor ajustată pentru obținerea unei zidării ordonate, dispusă în asize regulate și cu fundație proprie), făcută - la rândul ei - din piatră mărunță înecată în mortar de var. Trunchiul păstrat din Z.02 arată că, după ce acesta fusese parțial demantelat, a fost suprapus de alt zid, Z.02 b., care continua în sus până imediat sub fosta pardoseală de parchet a clădirii actuale. În momentul în care intervine Z.02 b., zonele rămase nefolosite pentru noua compartimentare din traseele Z.01 și Z.02 au fost demantelate, suprafața obținută a fost nivelată și acoperită cu o șapă deosebit de dură. Cu o grosime de cca 30 cm, șapa urma să susțină pardoseala noii compartimentări.

Fig. 29. Secțiunea S.01/2009: șapa de egalizare ce acoperea zidul Z.01

Fig. 30. Secțiunea S.01/2009, vedere asupra zidului Z.02

Prezența unei gropi de mari dimensiuni în partea nord-vestică a secțiunii acum discutate ne-a îngăduit unele observații de cronologie relativă. Groapa a intervenit cu siguranță la o dată ulterioară momentului de construire a zidurilor Z.01 și Z.02 al căror nivel de construcție îl taie (Fig. 31; Pl. 5). Mai mult, chiar săparea acestei gropi dovedește faptul că interiorul încăperii (delimitată de cele două ziduri amintite) era în acel moment deja dezafectat.

Fig. 31. Secțiunea S.01/2009,
segmentul nordic al profilului estic

Materialul arheologic recoltat din umplutura gropii cuprinde exclusiv fragmente de vase ceramice și de cahle databile – toate – în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea dar și al XIX-lea (dimpreună cu fragmente ceramice neolitice aflate, desigur, în poziție secundară).

Am insistat obositor de mult în descrierea acestei situații deoarece, în opinia mea, prezintă o importanță deosebită. În primul rând, aceeași stare de fapt s-a repetat total sau parțial și în alte locuri pe parcursul cercetării. În al doilea rând pentru că cele expuse dovedesc o activitate constructivă susținută, intensă și de detaliu. Apoi, tocmai aceste intervenții – cu caracter de permanentă adaptare la necesități de moment – arată clar că ne aflăm, cel puțin pentru o vreme, într-o zonă de interes secundar a fostelor curți. Și, în fine, varietatea dimensională și calitativă a materialului de construcție demonstrează varietatea materialului re folosibil aflat – de fiecare dată – la îndemână.

În baza constatărilor de mai sus, se pot avansa drept ipoteze de lucru următoarele idei: zidurile Z.01 și Z.02 făcuseră parte din structura *Palatului Domnesc* terminat în anul 1806. Edificiul amintit reutilizase parțial unele zidării deja existente (care au alcătuit o clădire anterioară, Z.02.a) și, în egală măsură,

dezafectase până la o anumită cotă ziduri preexistente, devenite nefolositoare compartimentării sale interioare. Exact în același fel procedează și constructorii care au ridicat *Palatul Ocârmuirii*: suprapun unele zidării anterior existente și anulează elevațiile zidurilor a căror existență nu mai corespundeau noii compartimentări (Z.02.b).

Partea sudică a secțiunii S.01/2009 are vizibile similitudini cu situațiile interceptate în jumătatea sa nordică în ceea ce privește aspectul feței sudice a zidului Z.01 și a zidului Z.02 (inclusiv detalierile Z.02.a și Z.02.b). Apar și alte aspecte interesante. Există un zid superficial îngust care traversează de la nord la sud secțiunea (Fig. 32) și a cărui prezență a sporit gradul de segmentare a suprafețelor de investigat, limitând, implicit, posibilitatea de adâncire a săpăturii. Profilul estic al secțiunii (Fig. 33) a evidențiat prezența stratului generat de demolarea parțială a zidurilor Z.01 și Z.02. În ceea ce privește actualul zid sudic al încăperii P. 95, acesta refolosește un zid al *Palatului Ocârmuirii*, care – la rândul său – se așează peste traseul zidărilor ținând de structura *Palatului Domnesc* (Fig. 34).

Fig. 32. Secțiunea S.01/2009, zidul superficial ce traversa secțiunea de la nord la sud

Fig. 33. Secțiunea S.01/2009, segmentul sudic al profilului estic

Fig. 34. Modul de suprapunere a zidului sudic al încăperii P. 95 peste zidăriile anterioare

Fig. 35. Secțiunea S.02/2009, malul estic ocupat în întregime de traseul zidului Z.02

Secțiunea S.02/2009 a fost trasată și săpată imediat la vest de S.01/2009, în condiția în care malul său estic era reprezentat de fața vestică a zidului Z.02 (dimpună cu Z.02.a și Z.02.b; Fig. 35), iar extinderea lățimii sale spre vest a fost limitată de prezența apropiată a canalului acoperit cu beton al conductelor instalației termice a edificiului actual. În această secțiune, zidul Z.02 nu acoperă întreaga lățime a zidului Z.02.a, astfel încât s-a putut vedea perfect cota de pornire a fundațiilor acestuia din urmă menționat, cotă marcată de o decroșare discontinuă, cu traseul ușor deviat spre vest. Zidul Z.02 – la nivel de fundație și elevație – întoarce în unghi drept spre vest (așa cum o fac și zidăriile Z.02a și Z.02.b), toate împreună alcătuind structura actualului zid sudic al încăperii P. 95 (Fig. 36; Pl. 6).

În profilul vestic al secțiunii se văd cu claritate nivelele de construcție ale zidurilor Z.02 și, respectiv, Z.02 b. marcate stratigrafic prin bulgărași și sfărâmatură de mortar și piatră, nivele ce cuprind între ele straturi succesive de nivelare a terenului (Pl. 7; Fig. 37). Straturile de nivelare amintite intervin după evacuarea molozurilor provenite din demantelări anterioare și, în același timp, se așează direct peste vestigiile păstrate dintr-un zid anterior, Z.03.

Fig. 36. Secțiunea
S.02/2009, structura
zidului sudic al
încăperii P. 95

Fig. 37. Secțiunea S.02/2009, profilul vestic

Zidul Z.03, vizibil parțial în aria secțiunii, are traseul pe direcția nord-est spre sud-vest și a fost construit cu armătură de tiranți din grinzi de lemn, dispuși longitudinal (Fig. 38). Nu a putut fi controlată lățimea zidului, dar el continuă în profunzimea solului pe o adâncime de cca 20-30 cm de la cota la care a fost interceptat (Fig. 39). Acest fapt dovedește că dărâmarea lui a fost aproape totală, porțiunile încă păstrate găsindu-se spre baza fostelor fundații și că golurile de tiranți identificate făceau parte din rețeaua inferioară a armăturii (care se plasa, în general, spre baza fundațiilor). Mai este de precizat și faptul că zidul Z.03 se dovedește a fi făcut parte dintr-o construcție a cărei înălțime depășea parterul: acest tip de construcții fiind cele ale căror structură erau prevăzută cu armătură din tiranți.

Fig. 38. Secțiunea S. 02/2009, detaliu asupra golului de tirant din zidul Z.03

Fig. 39. Secțiunea S.02/2009, traseul zidului Z.03

Traseul zidului Z.03 continuă spre sud și este de observat că vestigiile sale au fost cruțate în momentul realizării fundațiilor zidului Z.02.a, fundații care fac șea în zona de intersecție.

În colțul nord-vestic al secțiunii S.02/2009, alt zid – în fapt continuarea spre vest a lui Z.01 identificat în secțiunea S. 01/2009 – se așează transversal peste porțiunea păstrată din zidul Z.03. Acolo unde zidul Z.01 depășește lățimea vizibilă a zidului Z.03, acesta își face fundație proprie, ulterioară atât elevației păstrate cât și fundației zidului Z.02.a (Fig. 40). În același timp, zidul Z.01 întoarce în unghi drept spre sud, făcând corp comun cu zidul Z.02, dovedindu-și astfel, și de această dată, contemporaneitatea cu acesta din urmă.

Fig. 40. Secțiunea S.02/2009, raportul între zidăriile surprinse în aria secțiunii

Toate detalierile de mai sus nu ar fi fost – în bună parte – necesare dacă lucrările de cercetare ar fi continuat în această zonă, putând conduce, în final, la un plan general al traseelor diferitelor ziduri, la intersecțiile și suprapunerile lor. Deoarece acest lucru nu s-a mai întâmplat, ponderea cercetărilor mutându-se în jumătatea estică a Palatului Culturii, am considerat că trebuie să epuizăm aici tot ceea ce poate fi spus despre zidăriile interceptate.

Observațiile efectuate în cuprinsul primelor două secțiuni ne permit schițarea cronologiei relative a vestigiilor identificate. Cel mai vechi tronson de zidărie este cel denumit arbitrar Z.03. El pare să fi aparținut unei construcții solide (date fiind caracteristice tehnice specificate mai sus) care făcea parte dintre utilitățile gospodărești ale curților domnești în funcțiune la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Clădirea a fost dezafectată în momentul în care s-a hotărât construirea unui nou Palat Domnesc, cel terminat în anul 1806.

Situațiile arheologice constatate dovedesc faptul că extinderea planimetrică a imediat mai sus amintitului Palat Domnesc urma să acopere o suprafață de teren ce depășea aria ocupată de succesivele construcții principale ale fostelor curți medievale. Motiv pentru care s-a renunțat la unele dintre clădirile secundare, cu caracter gospodăresc, tocmai pentru a face posibilă amplasarea noului edificiu. De aici și opinia noastră – bazată pe observații stratigrafice – conform căreia lucrările pregătitoare edificării noului Palat Domnesc au condus la reconfigurarea întregului ansamblu prin reamplasarea tuturor acelor clădiri sau amenajări adiacente, funcțional necesare principalei reședințe a instituției domniei, pe alte suprafețe de teren.

Al doilea aspect important – strâns legat de observațiile de mai sus – este acela că nivelările intervenite în zonă spre sfârșitul secolului al XVIII-lea (și care acoperă vestigiile păstrate ale zidului Z.03) se așează peste nivelul corespunzător locuirii aparținând populației culturii Sântana de Mureș sau direct peste humusul medieval. Deci, operațiunile demarate pentru construirea Palatului Domnesc au făcut ample lucrări de demolare, dublate de evacuarea molozurilor, răzuiri profunde de teren și nivelări de egalizare care au condus – toate – practic la remodelarea topografiei inițiale a terenului. Și aceasta în dorința vizibilă de a mări suprafața orizontală construibilă. La fel, este evident că lucrările enumerate au afectat în adâncime și în mod iremediabil stratigrafia sitului, constituită în timp peste nivelele neolitice și de secol III-IV, prin straturile de epocă medievală generate de lucrările succesive de construire, modificare și amplificare a curților domnești.

Al doilea sector unde au fost deschise secțiuni de cercetare se situează la sud de încăperea P. 79 (aripa vestică a hall-ului edificiului actual) și anume, secțiunea S.03/2009 în încăperea P. 69 și secțiunea S.04/2009 în încăperea P. 78.

În secțiunea S.03/2009, orientată pe direcția est-vest, s-a observat că zidul vestic al încăperii P. 69 – ținând de compartimentarea Palatului Culturii – suprapune direct unul dintre zidurile Palatului Ocârmuirii. Acesta din urmă, construit din zidărie de piatră, este suprapus de zidăria de cărămidă a edificiului

actual imediat de sub fosta pardoseală de parchet (Fig. 41). De menționat faptul că atât zidăria de cărămidă cât și zidăria de piatră erau străbătute vertical de o fisură vizibilă. Zidăria de piatră a Palatului Ocârmuirii întoarce spre est în unghi drept cu un alt fost zid de compartimentare, Z.04, amputat și el la aceeași cotă cu primul, fără să mai fi fost folosit de clădirea actuală.

Fig. 41. Secțiunea S.03/2009, structura zidului vestic al încăperii P. 69

Din punct de vedere stratigrafic se remarcă prezența unui consistent strat de demolare – alcătuit exclusiv din molozuri și bucăți de piatră spartă – care a acoperit întreaga arie a secțiunii pe o adâncime de 50 cm (Fig. 42). Prezența stratului de demolare este un caz unic în etapa de cercetare din anul 2009. Ea poate fi explicată prin fosta existență în acea zonă a unei denivelări de teren, în pantă spre sud, denivelare care a fost umplută cu resturi de demolare și lăsată așa de lucrările de nivelare¹⁸.

¹⁸ Denivelarea amintită – și, în speță, umplerea ei cu molozuri – apare și în aria Secțiunii S.04/2009, în zona sudică a acesteia.

Profilul nordic înregistrează și un al doilea strat de demolare, cu mult anterior celui numit mai sus, în care predomină vizibil fragmentele de cărămidă (Fig. 43). Elementele acestei ultim amintite situații stratigrafice au fost manifeste numai în apropierea menționatului profil și nu au permis – atunci – o mai detaliată observare.

Fig. 42. Secțiunea S.03/2009, detaliu asupra structurii stratului de moloz

Fig. 43. Secțiunea S.03/2009, profilul nordic

Secțiunea S.04/2009 a fost deschisă – inițial – pe un traseu cuprins între zidul vestic al încăperii P. 78 și axa sa mediană, dar aglomerarea de zidării interceptate au determinat prelungirea secțiunii până la zidul estic al numitei încăperi.

În jumătatea vestică a secțiunii au fost găsite două ziduri paralele, orientate pe direcția est-vest, au fost numite de noi, zidul Z.05, cel nordic și, respectiv, zidul Z.06, cel sudic. Alte patru ziduri, dispuse perpendicular pe primele două, au fost numite zidul Z.07 la zidul Z.10 (numerotare făcută – arbitrar, desigur – și de la est spre vest; Pl. 2). Dacă mai ținem seama și de faptul că partea vestică a secțiunii era străbătută de canalul de montare a conductelor termice, se constată cu ușurință că posibilitățile de cercetare a „*mini-casetelor*” formate prin intersectarea zidărilor amintite erau foarte reduse. Numai în două dintre aceste „*mini-casete*” – practic, între ziduri – s-a putut merge în adâncime până la nivelul ce cuprindea fragmente ceramice de tip Sântana de Mureș (Pl. 8; Fig. 44).

Fig. 44. Vedere de ansamblu asupra Secțiunii S.04/2009

S-a constatat că zidul Z.05, care corespunde în fapt întregului mal nordic al secțiunii S.04/2009, era impostat pe un zid anterior existent, Z.11, cu același traseu (Fig. 46, 48 b, 50), iar zidul Z.09 era adosat la zidul Z.05 la o dată ulterioară (Fig. 45).

Jumătatea estică a secțiunii S.04/2009 s-a dovedit a fi deosebit de interesantă, atât prin realitățile arheologice identificate cât și – mai ales – prin răspunsurile concrete pe care le-a oferit.

Spre sud de zidul Z.05 a fost găsit un aliniament din zidărie de cărămidă în formă de arc de cerc (Fig. 46) care s-a dovedit a fi o parte dintr-o boltă parțial surpată (Fig. 47) găsită ca atare în aria secțiunii și clar marcată în profilul sudic

(Fig. 48 a și b). Prăbușitura bolții zăcea direct pe o platformă de lut puternic compactat și perfect orizontalizat. Platforma era arsă puternic, de jos în sus și stătea pe straturi succesive de nivelare și demolare (Fig. 49).

Fig. 45. Secțiunea S.04/2009, adosarea zidului Z.09 (frontal) la zidul Z.05 (stânga); la dreapta, zidul Z.06

Fig. 46. Secțiunea S.04/2009, aliniamentul din zidărie de cărămidă în formă de arc de cerc; frontal se vede zidul Z.08 și spre dreapta zidul Z.05

Fig. 47. Secțiunea S.04/2009, resturile boltirii de cărămidă

Fig. 48 a. Secțiunea S.04/2009, zona vestică a profilul sudic cu prăbușirea boltirii de cărămidă

Figura 48 b. Secțiunea S. 04/2009, colțul nord vestic: frontal zidul Z.08, spre dreapta zidul Z.05

Fig. 49. Secțiunea S.04/2009, platforma de lut ars și stratigrafia pe care o suprapune

În partea de nord, atât platforma arsă cât și boltirea încă păstrată, suprapuneau direct un strat de demolare care acoperea, la rândul său, vestigiile unui zid Z.11 anterior (Fig. 50). În vecinătatea zidului estic al încăperii P. 78 zidul Z.11 fusese parțial spart de amenajarea accesului spre zona de ardere (Fig. 51).

Fig. 50. Secțiunea S.04/2009, contextul stratigrafic al zidului Z.11

Fig. 51. Secțiunea S.04/2009, accesul spre zona de ardere

Toate cele de mai sus demonstrează că este vorba despre vestigiile unui cuptor de mari dimensiuni, cu un diametru ce pare să fi atins cu ușurință 5 m diametru. Planul întreg al cuptorului – din care noi am surprins doar un sector limitat – putem presupune că era mai degrabă semicircular decât circular. Faptul că atât la gura cuptorului (care era înfundată cu cenușă curată), cât și în umplutura sa, nu a fost găsit nici cel mai mic indiciu material care să ne sugereze scopul utilizării sale, la care adăugăm evidenta întreținere impecabilă a amenajării pe toată durata funcționării sale, ne determină să credem că respectivul cuptor fusese destinat coacerii pâinii. Cu siguranță el făcuse parte dintr-o baterie de cuptoare (dispuse nu neapărat grupat) destinate – prin producția lor zilnică – să asigure necesarul cantității de pâine pentru hrana personalului civil sau militar care deservea Curțile Domnești.

Cât privește zidul estic al încăperii P. 78, acesta este „alcătuit” din suprapunerea tronsoanelor de zidărie ale celor trei etape deja cunoscute: zidăria de cărămidă a elevației Palatului Culturii suprapune direct un zid cu același traseu al Palatului Ocârmuirii (Fig. 52). Acesta din urmă, la rândul său, suprapune direct o zidărie anterioară, păstrată pe o adâncime de cca 50-60 cm. Este vorba de zidul Z.11 care întoarce spre vest în unghi drept și care este suprapus, pe anumite segmente ale traseului său, atât de cuptorul de mari dimensiuni anterior prezentat, cât și de zidul Z.05.

Fig. 52. Secțiunea S.04/2009, zidul estic al încăperii P. 78

În profilul sudic al Secțiunii S.04 se vede cu claritate cum nivelul corespunzător momentului de construire a Palatului Ocârmuirii acoperă bolta deja prăbușită a cuptorului (Pl. 8; Fig. 53). Constatarea de mai sus atestă în mod indirect că zidul Z.11 a aparținut, și el, uneia dintre clădirile secundare, cu folosință gospodărească. La fel, însăși prezența cuptorului de mari dimensiuni ne arată faptul că această zonă se afla undeva spre limitele vestice ale extinderii fostelor Curți Domnești, cel puțin până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Fig. 53. Secțiunea S.04/2009, profilul sudic

Investigațiile arheologice întreprinse în toamna anului 2008 și în luna ianuarie a anului 2009, cu tot caracterul lor foarte limitat, au adus câteva lămuriri importante.

- Au permis cunoașterea datelor tehnice de construire – și, în acest fel – au îngăduit delimitarea zidărilor Palatului Ocârmuirii și a celor ale Palatului Domnesc ridicat de Alexandru Moruzi, de cele aparținând edificiului actual în ființă. La această delimitare au contribuit atât cercetările arheologice, cât și observațiile și constatările prilejuite de cercetarea de parament.
- La fel, stabilirea caracteristicilor constructive amintite a îngăduit cunoașterea modului și gradului de suprapunere, înlocuire sau distrugere intervenite în diferitele faze de construire, reconstruire sau modificare survenite pe durata secolelor XVIII-XX.
- Zona vestică a suprafeței de teren ocupate acum de Palatul Culturii a corespuns – în perioada medievală – unei arii periferice, de folosință gospodărească, a fostelor Curții Domnești. Mai mult, întreaga zonă

se dovedește a fi fost supusă unor ample lucrări de demolare, răzuire în profunzime și terasare, toate menite să mărească suprafața orizontală ce urma să fie utilizată pentru desfășurarea planimetrică a Palatului Domnesc.

- Operațiunile de răzuire amintite sunt atestate prin inexistența în cuprinsul stratificărilor interceptate a nici unui element arheologic și nici unei observații care să poată fi puse în legătură cu gravele incendiilor¹⁹ ce au afectat, în repetate rânduri, construcțiile fostelor Curți Domnești din Iași.

În partea a treia a prezentului studiu, vom încerca să realizăm o coroborare de ansamblu a tuturor încheierilor acumulate în timp, ca și a ipotezelor de lucru de luat în considerare pentru eventuale alte etape (?) de cercetare ale zonei fostelor Curți Domnești din Iași. Acestora sper să li adauge – cât mai curând posibil – publicarea rezultatelor amplelor lucrări de cercetare efectuate, după ianuarie 2009, tocmai în zona centrală a fostelor Curților Domnești medievale din municipiul Iași.

THE PALACE OF CULTURE OF IAȘI.

HISTORY, ARCHAEOLOGY AND RESTORATION.

Observations related to its facing and results of preventive archaeological research carried out in the Palace of Culture of Iași during the Phase of October 2008 – January 2009

(ABSTRACT)

The works of archaeological research performed as a preliminary phase to the preparation of the restoration draft of the Palace of Culture approached – during their first stage – the Western area of the ground floor. These works took place across two short campaigns in 2008 and 2009. Beforehand, due to the state of development of the restoration works which had already begun, observations were made regarding the state of conservation, the superposition of the intersection of the walls of the actual building with the pre-existing walls and the special attention which should be given – in the future – to the discovery of such situations. Likewise, the mentioned observations – together with the results of the archaeological researches – allowed us to discover the technical data regarding the construction of the intercepted vestiges and to delimitate the walls of the Government Palace and those belonging to the Princely Palace erected by Alexandru Moruzi from those belonging to the actual building.

¹⁹ V. M. Pușcașu, *Palatul Culturii din Iași*, în *IN*, XXIV, 2018 (sub tipar).

The archaeological researches, in their turn, helped determine the above mentioned construction characteristics and allowed to discover the manner and the degree of superposition, replacement or destruction of every phase of construction, reconstruction or modification which took place over the centuries.

The Western part of the land area, which is currently occupied by the Palace of Culture corresponded – during the medieval age – to a peripheric area, of domestic use, of the ancient Princely Court. More, the entire area proved to have been the object of ample works of demolition, deep scraping and terracing, all meant to enlarge the horizontal surface which was going to be used for the planimetric deployment of the Princely Palace.

The said scraping operations are attested through the lack, within the identified layers, of any archaeological element or of any observation which could be put in relation to the severe arsons²⁰ which affected repeatedly the constructions of the ancient Princely Court in Iasi.

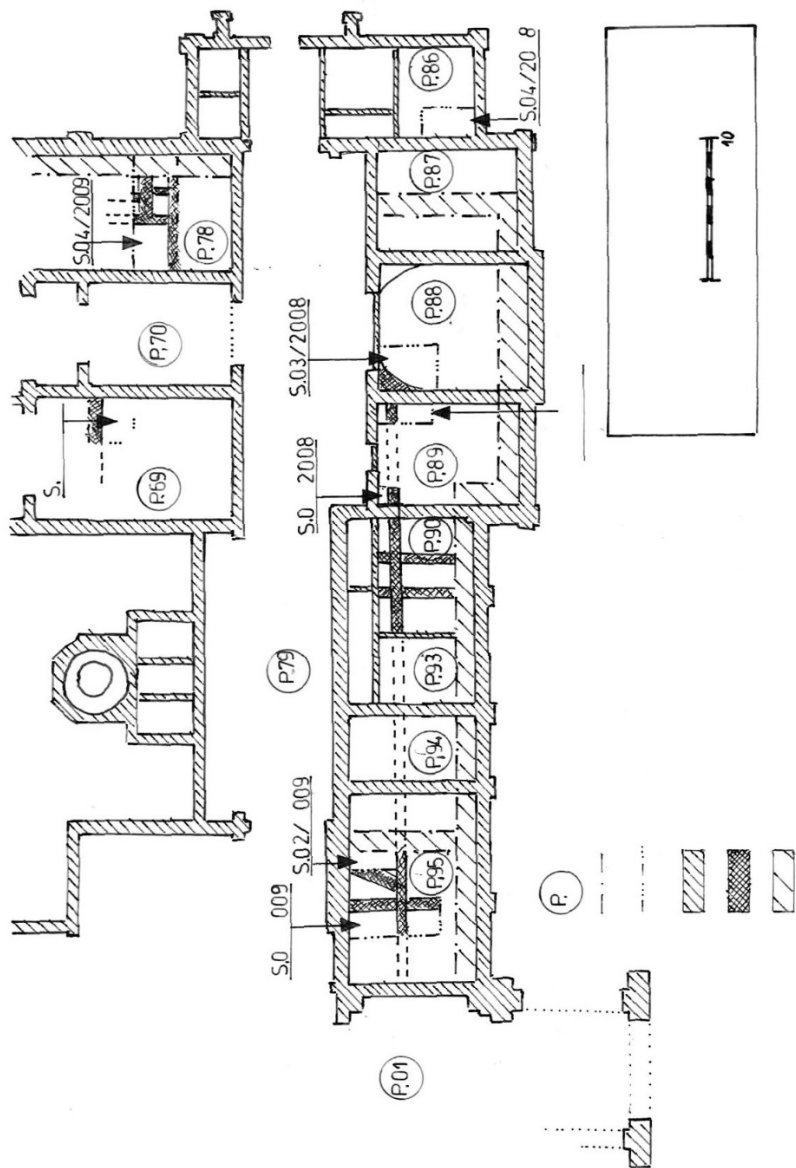
LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Sample of an old wall englobed in the basement of the Palace of Culture.
- Fig. 2. Passage indicating the entrance to unidentified spaces.
- Fig. 3. Moving of access areas.
- Fig. 4. Large discharge arches in the basement.
- Fig. 5. The boilers of the initial central heating system.
- Fig. 6. Support beam of the maintenance bridge of the initial central heating system.
- Fig. 7. The control and distribution panel of the initial central heating system.
- Fig. 8-9. The preservation level of the stone walls.
- Fig. 10-11. The “settling” system of the walls of the actual building on top of the vestiges preserved from the Government Palace.
- Fig. 12-13. The juxtaposition system of the brick walls to the pre-existing stone walls.
- Fig. 14 (a, b)-16. Examples of filling empty spaces with extremely various materials: stone fragments and brick fragments of various size.
- Fig. 17. General aspect on the intersections of walls, immediately after the dismantling of the floor.
- Fig. 18 a. Walls and foundation of the Palace of Culture at the junction point with the North-West corner of the Government Palace.
- Fig. 18 b. Detail regarding the construction method of the foundation of the Palace of Culture.

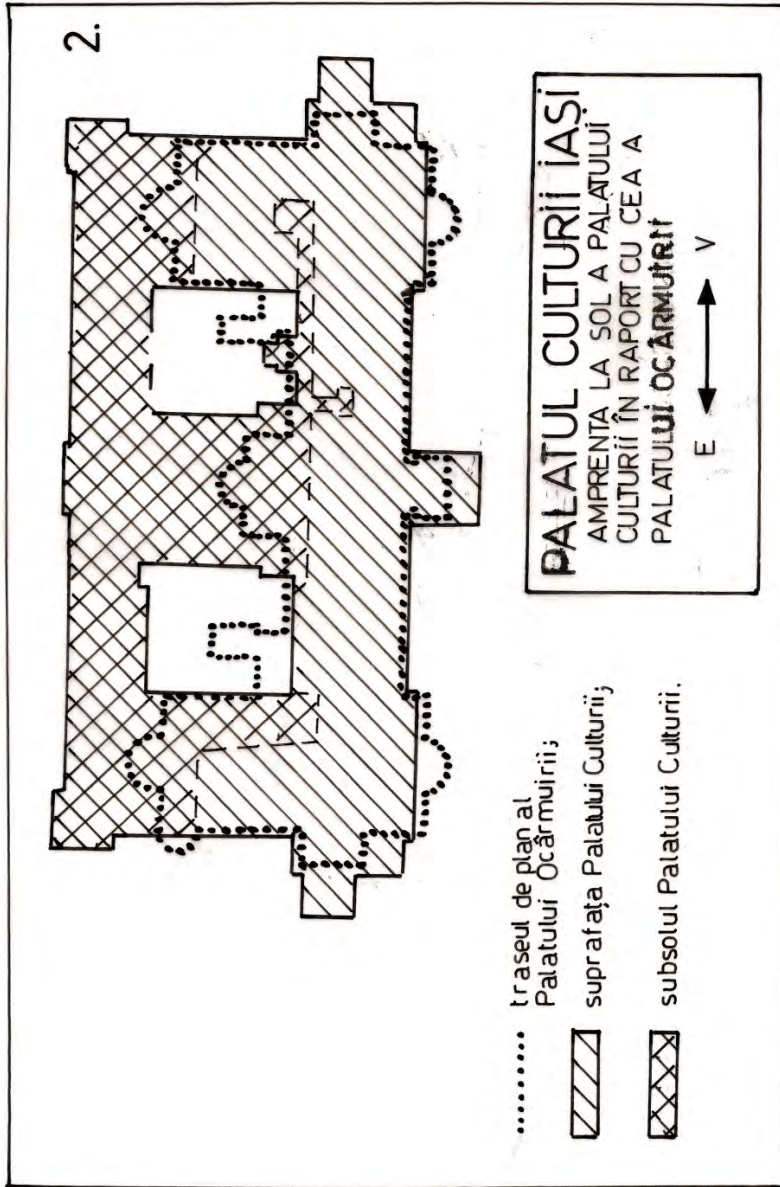
²⁰ *Ibidem.*

-
- Fig. 19. Interruption of the stone wall inside room P.79.
- Fig. 20. The finishing system of the facades of the Government Palace, its simple socle and its narrow construction.
- Fig. 21. The areas of the East (a) and West (b) walls of room P.88, where the thickness of the stone walls was diminished by breaking.
- Fig. 22. The rounded course of the corners of the room previous to the one currently noted P.88.
- Fig. 23. The filling system of the large arch inside room P.88.
- Fig. 24. The filling method of the empty spaces, spaces which stopped being used.
- Fig. 25. The use of the wood lintels in filling some empty spaces.
- Fig. 26. The canal initially arranged for the setting of the heating installation of the Palace of Culture.
- Fig. 27. The course of the heating installation's canal which which breaks the previously existing stone walls.
- Fig. 28. Section S.01/2009, course of wall Z.01.
- Fig. 29. Section S.012009, the equalization screed covering the wall Z.01.
- Fig. 30. Section S.01/2009, view over wall Z.02.
- Fig. 31. Section S.01/2009, the Northern segment of the Eastern profile.
- Fig. 32. Section S.01/2009, the superficial wall which used to cross the section from North to South.
- Fig. 33. Section S.01/2009, the South segment of the Eastern profile.
- Fig.34. The superposition way of the South wall in room P.95.
- Fig. 35. Section S.02/2009, the Eastern shore entirely occupied by the course of wall Z.02.
- Fig. 36. Section S.02/2009, the structure of the South wall inside room P.69.
- Fig. 37. Section S.02/2009, the Western profile.
- Fig. 38. Section S.02/2009, detail on the void left by a wooden tie-beam inside the wall Z.03.
- Fig. 39. Section S.02/200, the course of wall Z.03.
- Fig. 40. Section S.02/2009, the ratio between the walls identified in the area of the section.
- Fig. 41. Section S.03/2009, the structure of the Western wall of room P.69.
- Fig. 42. Section S.03/2009, detail on the structure of the debris layer.
- Fig. 43. Section S.03/2009, the Northern profile.
- Fig. 44. Overall view on section S.04/2009.
- Fig. 45. Section S.04/2009, the wall Z.09 (frontal side) abutting on wall Z.05 (left); at the right, wall Z.09.

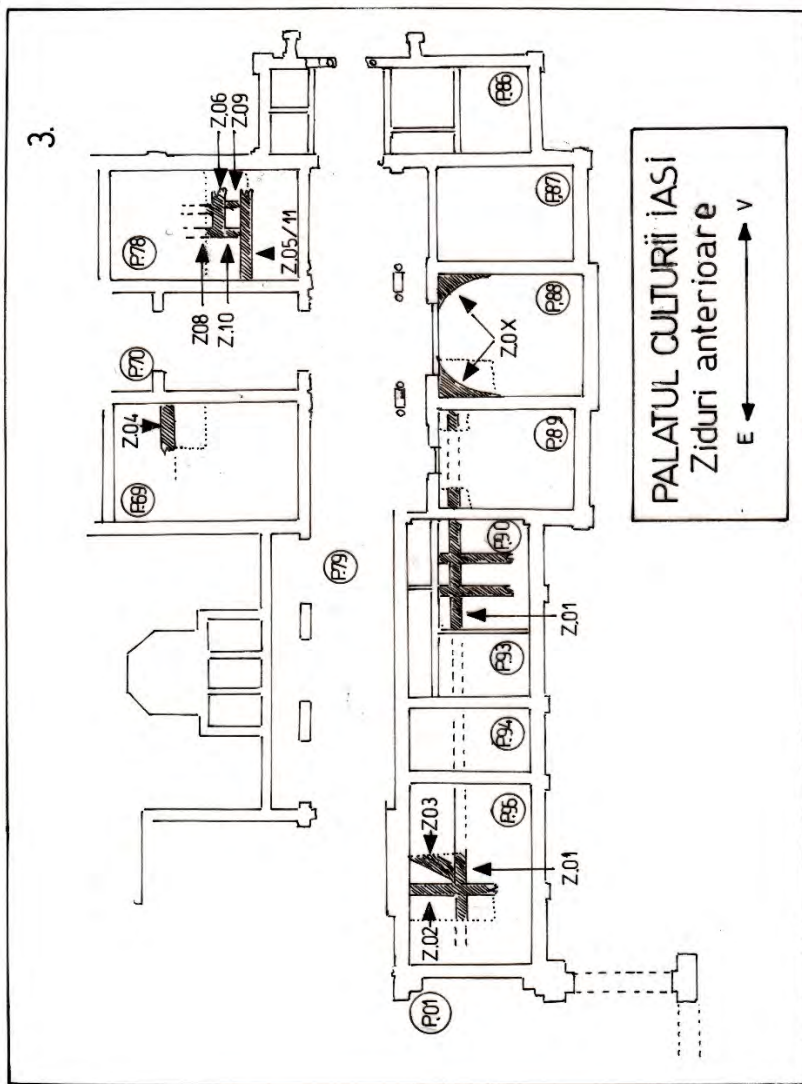
-
- Fig. 46. Section S. 04/2009, the brick wall line-up shaped as a circular arc; frontally, you can see the wall Z.08 and to the right the wall Z.05.
- Fig. 47. Section S.04/2009, remains of the brick arcade.
- Fig. 48a. Section S. 04/2009, the Western area of the South profile with the crash of the brick arcade.
- Fig. 48b. Section S.04/2009, the Northern-Western corner: frontally wall Z.08, to the right wall Z.05.
- Fig. 49. Section S.04/2009, the baked clay platform and the stratigraphy that it superposes.
- Fig. 50. Section S.04/2009, the stratigraphic context of wall Z.11.
- Fig. 51. Section S.04/2009, the access to the burning area.
- Fig. 52. Section S.04/2009, the Eastern wall of room P.78.
- Fig. 53. Section S.04/2009, the Southern profile.
- Plate 1. The Palace of Culture in Iasi, the layout of the ground floor, the Western area.
- Plate 2. The footprint of the Palace of Culture, in relation to the layout of the Government Palace.
- Plate 3. Walls previous to the building age of the Palace of Culture.
- Plate 4. The layout of the walls discovered in 1907 by architect Ion Berindei (obtained from architect Gheorghe Sion).
- Plate 5. The Eastern profile of section S.01/2009.
- Plate 6. Section S.02/2009, grundriss.
- Plate 7. Section S.02/2009, the Western profile.
- Plate 8. Section S.04, the Southern profile.

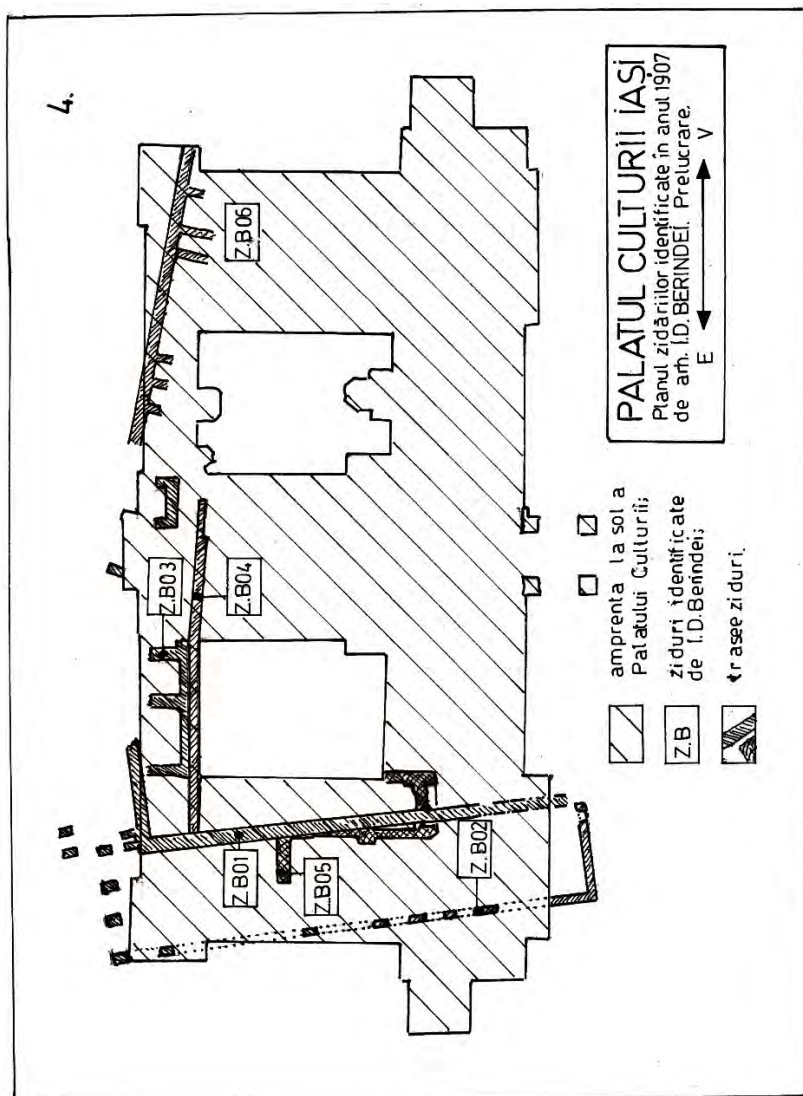
Planșa 1. Palatul Culturii din Iași, planul parterului, zona de vest

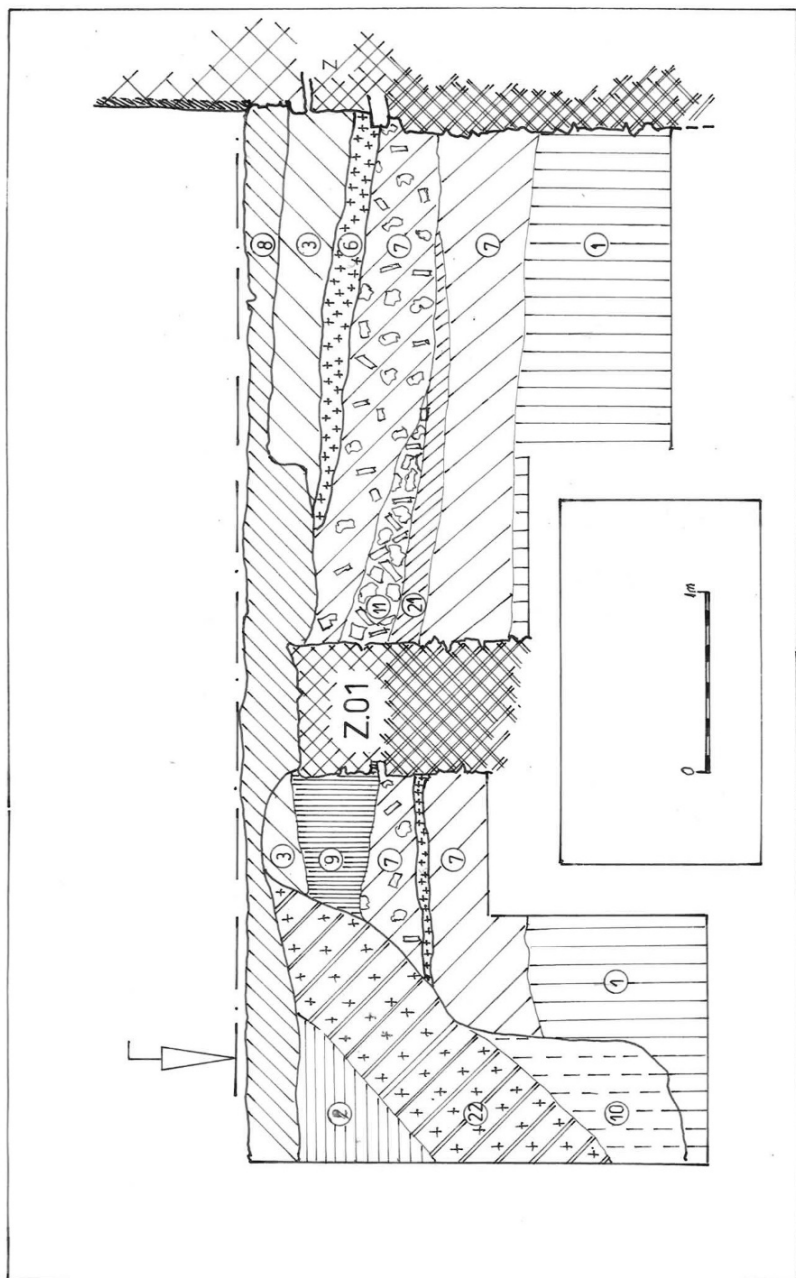
Planșa 2. Amprenta la sol a Palatului Culturii în raport cu planul Palatului Ocârmuirii

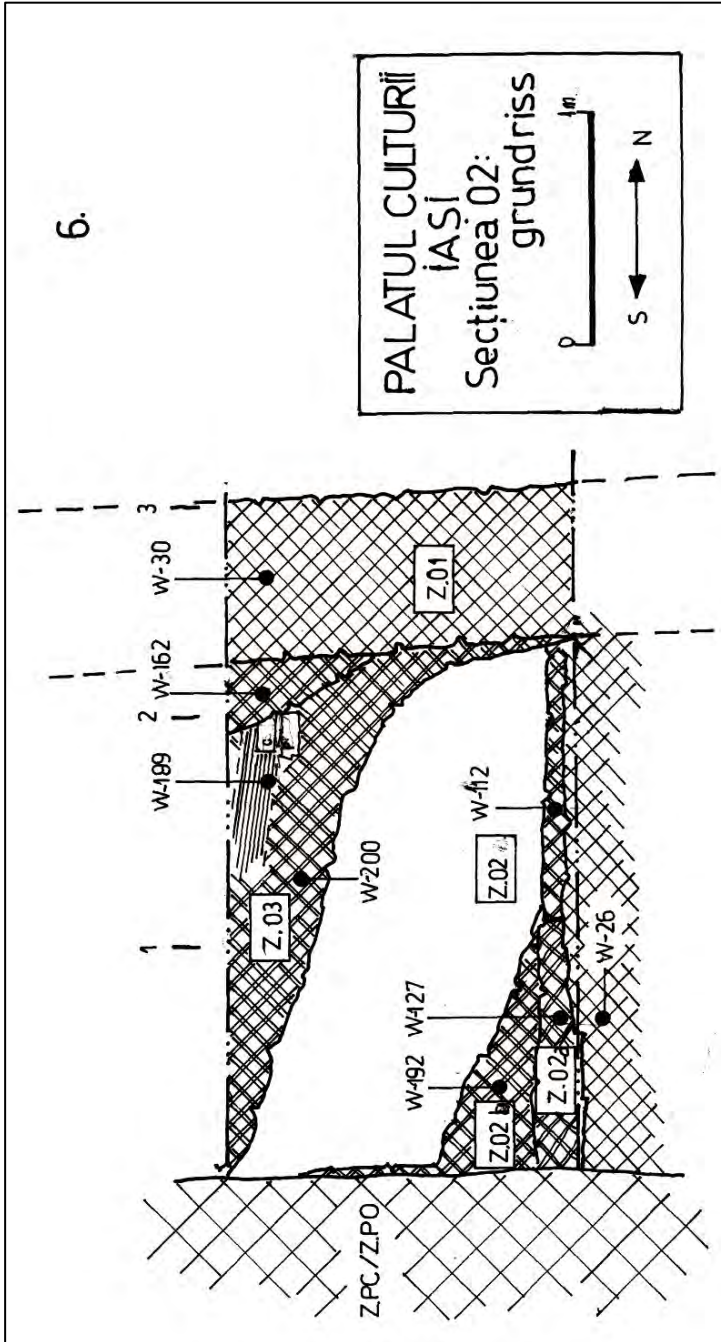
Planșa 3. Ziduri anterioare momentului de edificare a Palatului Culturii

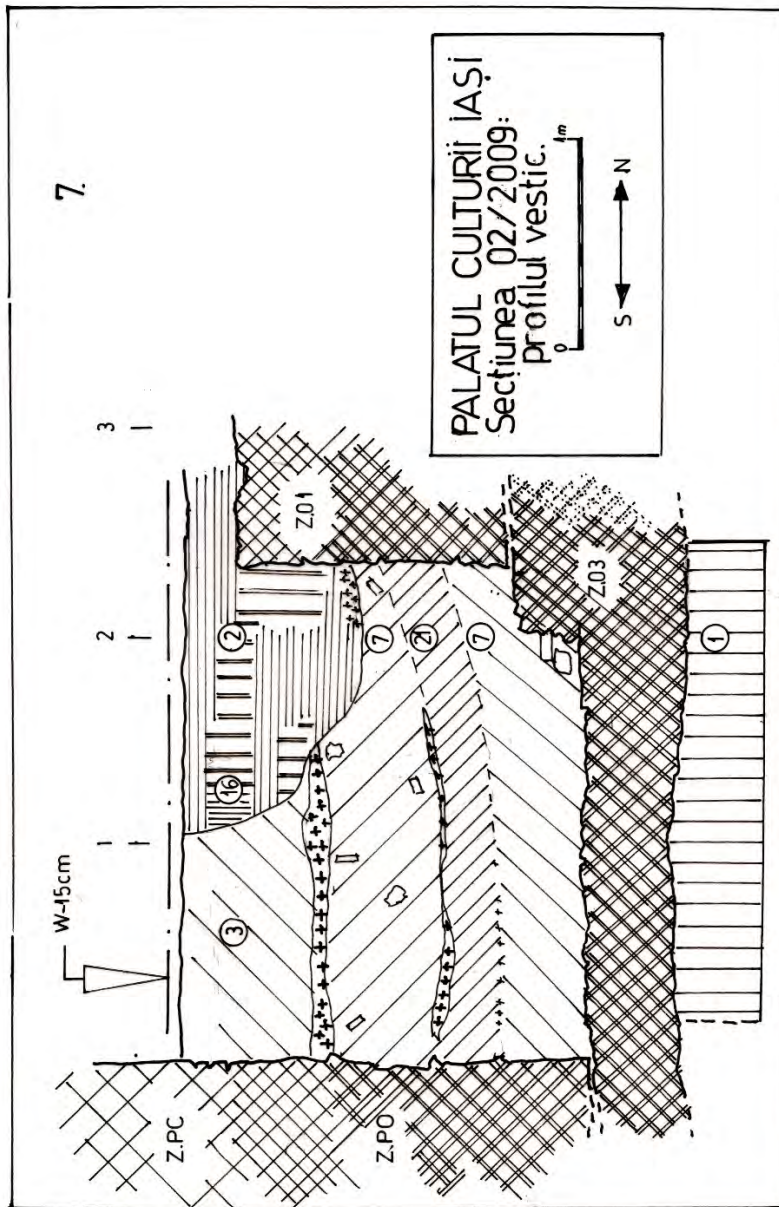
Planșa 4. Planul zidărilor descoperite în anul 1907 de arh. Ion Berindei (prelucrare arh. Gheorghe Stion)

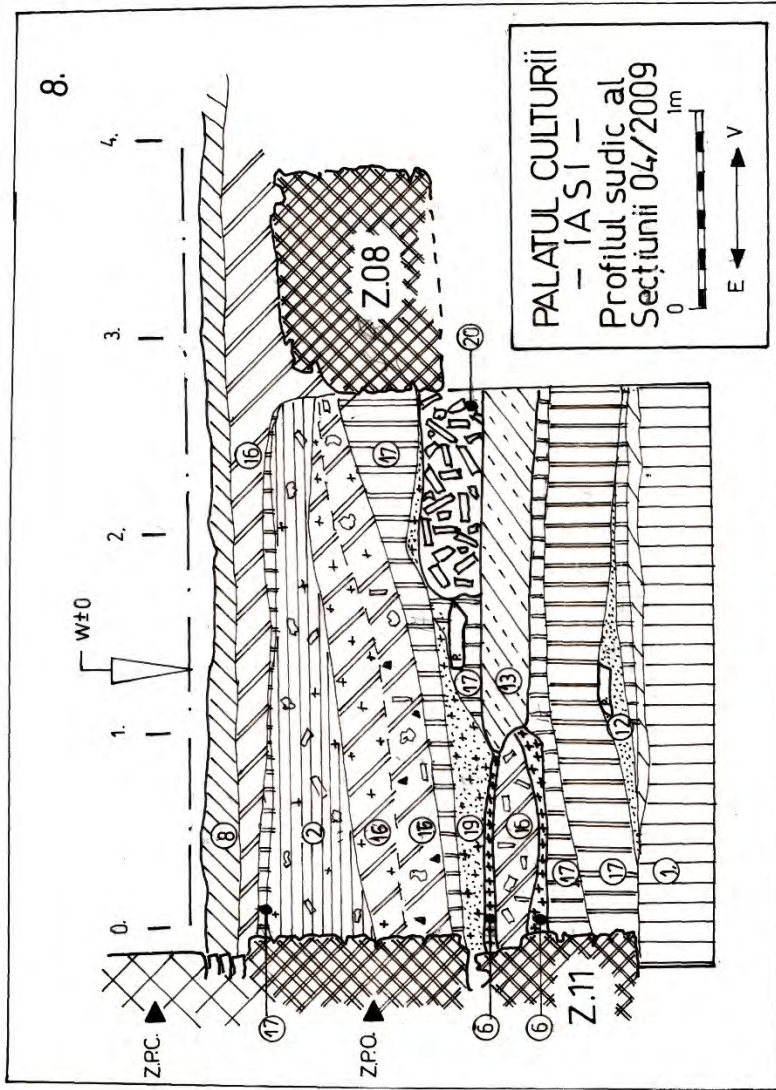
Plansa 5. Profilul estic al secțiunii S.01/2009

Planșa 6. Secțiunea S.02/2009, grundriss

Planșa 7. Secțiunea S.02/2009, profilul vestic

Planșa 8. Secțiunea S.04, profilul sudic

RELAȚIILE DE FAMILIE ÎN ȚARA MOLDOVEI (SECOLUL AL XVII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA): RUDENIA SPIRITUALĂ DIN NĂȘIA DE BOTEZ

Alina FELEA¹

Cuvinte cheie: Țara Moldovei, rudenie spirituală, botez, naș, nașă, fin
Keywords: Moldavia, spiritual kinship, Christening, godfather, godmother, godchild

Considerații generale

Nășia este una dintre instituțiile fundamentale în comunitățile tradiționale românești² și „exprimă raportul stabilit între nași și fini, la fel ca și între consăngenii direcți ai acestora, în urma săvârșirii Tainei Botezului și/sau Tainei Cununiei”³. Henri H. Stahl, referindu-se la instituția nășiei la români, menționa că aceasta „capătă deci un caracter de relație permanentă care leagă două grupe familiale între ele, iar sistemul de rudenie spirituală izvorât din nășie ajunge să reglementeze sfere cu mult mai largi și cu totul altfel decât cum prevăd canoanele bisericesti, cu privire la botez și cununie”⁴. În acest context, N. Constantinescu remarca faptul că în societatea tradițională românească nășia s-a constituit „într-o instituție guvernată de reguli precise, obligatorii pentru toate părțile contractante”⁵.

În Țara Moldovei (secolul al XVII-lea - începutul secolului al XIX-lea), nășia, alături de înfiere, constituiau categoria *Rudeniei spirituale*, numită în izvoarele timpului *Rudenie sufletească*⁶. Cercetătorul V. Scurtu, pe lângă instituția

¹ Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, CHIȘINĂU.

² V. Rogoz, *Nășia – instituție a înrudirii spirituale în zona Codrului*, în *Anuarul Arhivei de Folclor*, XV-XVII (1994-1996), p. 287-292.

³ L. D. Cojocaru, *Instituția nășiei la românii din Basarabia*, în *PROMEMORLA. Revista Institutului de Istorie Socială*, II, 2012, 3, p. 55.

⁴ H. H. Stahl, *Rudenie spirituală din nășie la Drăguș*, în *Sociologie românească*, I, 1936, 7-9, p. 25-36.

⁵ N. Constantinescu, *Relațiile de rudenie în societățile tradiționale. Reflexe în folclorul românesc*, București, 1987, p. 88.

⁶ *Cartea Românească de învățătură (1646)*, ediție critică întocmită de Colectivul pentru

nășiei, generată de împărtășirea unor Sacramente ale Bisericii Creștin-Ortodoxe precum Botezul și Cununia, include în această categorie și *înfrățirea (de sânge sau de lapte etc.)*⁷, iar Maria Magdalena Szekely subliniază faptul că nășia și înfrățirea se stabilesc prin ritualuri⁸.

Acele ritualice care desemnează relațiile spirituale prin nășie încep cu Sfântul Botez, care reprezintă una din cele Șapte Taine (Sacramente) ale Sfintei Biserici. Botezul este întâia dintre Tainele Sfinte; este ușa prin care „se intră în Sfânta Biserică”⁹. Nășia apare în cultul creștin în jurul anului 235, fiind tratată în lucrarea „Tradiția Apostolică”¹⁰. Inițial, creștinul se boteza fără a avea nevoie de un martor, doar pe baza mărturiei proprii. Pe măsură ce Creștinismul se extindea, cei botezați treceau printr-o etapă de pregătire, în care erau inițiați în învățăturile creștine. Această educație se făcea sub autoritatea spirituală a unui garant, care, la momentul botezului, dădea mărturie.

Partea văzută a Tainei Sfântului Botez constă din afundarea de trei ori în apa sfințită¹¹ a celui ce se botează și în rostirea cuvintelor : „Botează-se robul lui Dumnezeu (Numele celui ce se botează) În numele Tatălui, amin, și al Fiului, amin, și al Sfântului Duh, amin. Acum și pururea și în vecii vecilor, amin”¹². Însuși cuvântul *botez* are conotația de „a afunda”, „a cufunda”¹³. După ce este scos din baia Sfântului Botez, pruncul este dat nașului, iar părintele slujitor îl binecuvântează, zicând:

Vechiul Drept Românesc al Academiei R. P. R., condus de A. Rădulescu, București, 1961.

⁷ V. Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, București, 1966, p. 111, 113.

⁸ M. M. Szekely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în *ArhGen*, IV (IX), 1997, 1-2, p. 102.

⁹ *Învățătură de credință creștină ortodoxă*, tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române și cu binecuvântarea și purtarea de grijă Înalț Prea Sfințitului IUSTINIAN Patriarhul României la anul 1952 de Editura Sfintei Arhiepiscopii a Bucureștilor, retipărită în anul 1992 la București, în anul 1993 la Cluj, iar în anul 1996 la Iași. Ediție electronică APOLOGETICUM 2006, pe http://www.roeanz.com.au/media/uploads/episcopia/INVATATURA_de_CREDINTA_CRESTINA_ORTODOXA.pdf (accesat 14. 01. 2018); А. И. Алмазов, *История чинопоследований Крещения и Миропомазания*, Казань: Типография Императорского Университета, 1884; В. М. Эмирханов, *Феномен института восприемников в Православной Церкви*, în *Молодой ученый*, 2012, №1, Т. 2, с. 47-50. - URL <https://moluch.ru/archive/36/4092/> (accesat 14. 01. 2018).

¹⁰ *Писания святых отцов и учителей Церкви относящихся к истолкованию православного богослужения*, т. 2, С.-Пб.: типография Королева и комп., 1856.

¹¹ Apa care se folosește la Taina Sfântului Botez trebuie să fie curată.

¹² *Slujba Botezului și a rânduielilor însoțitoare*, text editat și prelucrat de ieromonahul Petru Pruteanu, Portugalia, 2015, pe <https://www.teologie.net/data/pdf/PP-slujba-botez.pdf> (accesat 14. 01. 2018).

¹³ În Biserica Ortodoxă, Botezul se face, în general, prin afundare. Sub formă de turnare sau prin stropire se săvârșește doar în împrejurări excepționale, de exemplu, când cineva este grav bolnav sau când nu există suficientă apă.

„Îmbracă-se robul lui Dumnezeu (Numele celui botezat) în haina dreptății...”. Ieromonahul Petru Pruteanu scrie despre acest ritual: „Nașul îl primește în pânza albă, nouă, simbolizând haina cea nouă, îmbrăcăminte harului și a dreptății. Preotul binecuvântează lumânarea, care este simbolul vieții de lumină și al vieții noi, harice, în Hristos, pe care o începe finul. Lumânarea este dăruită nașului, în timp ce se cântă de trei ori: „Dă-mi mie haină luminoasă, Cel ce Te îmbraci cu lumina ca și cu o haină, Multmilostive Hristoase, Dumnezeul nostru!”¹⁴.

Conform tradiției creștine, efectele primirii Tainei Sfântului Botez sunt: „iertarea păcatului strămoșesc și a tuturor păcatelor săvârșite înainte de Botez în situația celor ce se botează mai târziu; renașterea, sau nașterea la o viață nouă duhovnicească, viață de curăție și sfințenie; de asemenea, primirea în sânul Sfintei Biserici, adică numărarea celui botezat între fiii ei, putându-se împărtăși de toate celelalte Sfinte Taine și de bunurile sufletești pe care Sfânta Biserică le dăruiește membrilor ei (cum s-a mai arătat)”¹⁵. Astfel, Taina Sfântului Botez se mai întâlnește și sub denumirile: „renaștere”, „naștere din nou”, „sfințire”, „pecetea lui Hristos”, „baia vieții”, „baia renașterii”, „baia pocăinței”, „baie”, „izvor sfânt”, „lumânare”¹⁶.

În general, tematica rudeniei spirituale din nașie în Țara Moldovei și-a găsit reflecție parțială într-o serie de lucrări generale valoroase, care se referă fie la obiceiurile și tradițiile din Moldova, fie la etnologia juridică și direct la relațiile de familie, dar și în câteva studii speciale. Printre cele mai valoroase lucrări din domeniu care au tratat această temă, cu referire la spațiul românesc, menționăm lucrarea lui Vasile Scurtu *Termeni de înrudire în limba română*¹⁷, cercetarea elaborată de Henri H. Stahl¹⁸ și lucrarea lui Nicolae Constantinescu, intitulată *Relațiile de rudenie în societățile tradiționale*¹⁹.

Un rol important în descrierea obiceiurilor legate de instituția nașiei l-au avut și remarcabilele lucrări din ciclul vieții familiale ale lui S. F. Marian²⁰, dar în

¹⁴ *Slujba Botezului...*

¹⁵ *Taina Sfântului Botez*, pe <https://www.sfaturiortodoxe.ro/invatatura-crestina-ortodoxa/catehism-invatatura-credinta-crestina-ortodoxa-taina-sfantului-botez.htm> (accesat 20. 01. 2018).

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ V. Scurtu, *op. cit.*

¹⁸ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești. Ediția a doua, revăzută. Vol. 2. Structura internă a satelor devălmașe libere. Studiu introductiv și ediție îngrijită de P. H. Stahl*, București, 1998, p. 125-138.

¹⁹ N. Constantinescu, *op.cit.*

²⁰ S. F. Marian, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, București, 1890, VI+856 p.; Idem, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, București, 1892, III+593 p.; Idem, *Nașterea la români. Studiu etnografic*, București, 1892, III+441 p.

aceste studii, ca și în cele ale Elenei D. O. Sevastos²¹, cercetătorii nu s-a axat pe relațiile de rudenie spirituală.

Secvențial, subiectul a fost abordat în articolele semnate de Maria Magdalena Szekely – *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*²², Alina Ioana Ciobănel – *Raportul termen/relație în structurile de rudenie*²³ și *Relația neam-familie*²⁴, Elena-Camelia Zăbavă – *Universul înrudirii reflectat în antroponimie*²⁵, și în lucrarea Liliei Zabolotnaia²⁶ etc.

Problema relațiilor de rudenie spirituală în spațiul românesc a fost abordată în studiul de caz din Drăguș cercetat de Henri H. Stahl²⁷, în studiul de caz raportat la zona Codrului examinat de Viorel Rogoz²⁸ și în cercetările referitoare la instituția nașiei la românii din Basarabia elaborate de Ludmila D. Cojocar²⁹.

Deși asupra rudeniei spirituale s-au aplecat mai mulți cercetători, totuși fenomenul înrudirilor spirituale din nașie în Țara Moldovei nu s-a elucidat pe deplin. În acest articol vom analiza înrudirile spirituale din nașie în urma săvârșirii *Tainei Botezului* în societatea tradițională a Țării Moldovei din perioada secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea. Sursele utilizate în cercetare au fost culese din valoroasele colecții de documente: *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, *Documente bărlădene*, *Documente bucovinene*, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, *Moldova în epoca feudalismului*, *Documenta Romaniae Historica*³⁰ etc.

²¹ E. D. O. Sevastos, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, București, 1889.

²² M. M. Szekely, *op. cit.*

²³ A. I. Ciobănel, *Raportul termen/relație în structurile de rudenie*, în *Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brâiloiu”*, S. N., 3, 1992, p. 49-54.

²⁴ Eadem, *Relația neam-familie (Precizări etnologice)*, în *Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brâiloiu”*, S. N., 4, 1993, p. 93-99.

²⁵ E.-C. Zăbavă, *Universul înrudirii reflectat în antroponimie*, în *Numele și numirea. Actele Conferinței Internaționale de Onomastică „Numele și numirea”*, ediția a II-a: *Onomastica în spațiul public actual*, Cluj-Napoca, 2013, p. 733-741.

²⁶ L. Zabolotnaia, *Femeia în relațiile de familie din Țara Moldovei în contextul european până la începutul sec. al XVIII-lea (Căsătorie, logodnă, divorț)*, Chișinău, 2011, p. 81-83.

²⁷ H. H. Stahl, *op. cit.*, 1936, p. 25-36.

²⁸ V. Rogoz, *op. cit.*, p. 287-292.

²⁹ L. D. Cojocar, *op. cit.*, p. 55-73; Eadem, *Nașia la românii din Basarabia: între autoritatea tradiției și avatarurile modernizării*, în N. Mihai (ed.), *Cultura populară la români: context istoric și specific cultural*, Cluj-Napoca, 2014, p. 215-235; Eadem, *Tradiție, economie și ideologie în rudenii spirituale din nașie la românii din Basarabia*, în *lucrările conferinței „Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare”*, Chișinău, Moldova, 30-31 mai 2017, manifestare științifică internațională, p. 64-65.

³⁰ *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 6, partea a II-a. Cărți domnești, zapise și răvașe. Tipărite în întregime sau ca regeste și întovărășite cu note explicative de N. Iorga, București,

Termenii utilizați

În Țara Moldovei în secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea actul ritualic al Sf. Botez și practica nașiei din botez este menționată în expresii deosebite: *a botezat*, *a ținut la botez*, *a luat fiu din Botez*, *a lua din sfânta cristelniță*. Cel mai des este folosită sintagma *a botezat*, aceasta referindu-se atât la copiii, cât și la adulți. Astfel, la 20 septembrie 1668 în cazul unei danii a lui Dumitrașco Prăjescu s-a argumentat dania prin următoarele: „pentru care *i-am botezat* o cucoan”³¹. La 24 iunie 1703 într-un izvod de moșii se pomenea că „Nicoară Prăjescu *a botezat* pe Ștefan Tomiță și i-au dat parte dumisale cea de loc (Șătrăreni – n. n.) hinu-său lui Ștefan Tomiță”³². La 2 aprilie 1741 în contextul unei mărturii despre căsătoria lui State Grecul s-a menționat că: „însurându-se, au luat pe Zmaranda ce au fost jidovcă și *s-au botezat*”³³. La 1813, în situația unei cercetări pentru proprietate este pomenită o diată a lui Constantin Șicariul din 11 ianuarie 1800, în care se spune că el a luat două fiice de suflet „după ci *li-au botezat* tot el”³⁴. Deci, această sintagmă este folosită pe durata întregii perioade cercetate.

Alte sintagme ce desemnează actul Sfântului Botez în surse sunt întâlnite mai rar. Astfel, pe viitorul domn al Țării Moldovei Dimitrie Cantemir „*il ia din sfânta cristelniță*” Dumitrașco Cantacuzino, domn al Țării Moldovei (noiembrie 1673-ianuarie 1674; februarie 1674-noiembrie 1675; aprilie 1684-mai 1685 – n. n.)³⁵. În 1731 episcopul Inochentie *a luat „fiu din Sfântul Botez*, pe Ioan”³⁶. La 20 decembrie 1741, în contextul unei vânzări, se menționează că „Cârcoaie

1904 (în continuare *Studii*); *Ispisoace și zapise (documente slavo-române)*, publicate de Gh. Ghibănescu, vol. 3, partea I (1651-1663), Iași, 1910 (în continuare *Ispisoace*); *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, publicate de Gh. Ghibănescu, vol. 3, Iași, 1907 (în continuare *Surete*); *Documente bărlădene*, vol. III. Acte de proprietate de ale moșilor Pălădești însoțite de o condicuță și un catastiv cu un hrisov în facsimile și patru hărți de preotul Ioan Antonovici, Bărlad, 1915 (în continuare *Documente bărlădene*); *Documente bucovinene*, publicate de T. Balan, vol. 3 (1573-1720), Cernăuți, 1937 (în continuare *Documente bucovinene*); *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, publicate cu un studiu introductiv de A. V. Sava, București, 1944 (în continuare *Documente Orhei*); *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 9. Acte interne (1791-1795) editate de I. Caproșu (în continuare *Documente Iași*); *Moldova în epoca feudalismului*, vol. IX, coord. D. Dragnev, volum alcătuit de L. Svetlicinai, D. Dragnev și E. Bociarov, Chișinău, 2004 (în continuare *MEF*); *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Volumul XXV. 1639-1640*, volum întocmit de N. Ciocan, D. Agache, G. Ignat, M. Chelcu (în continuare *DRH*), București, 2003.

³¹ *Ispisoace și zapise*, vol. 3, p. 2, p. 53, nr. 37.

³² *Surete*, vol. 8, p. 21, nr. XXII.

³³ *Studii*, vol. 6, p. 445, nr. 1684.

³⁴ *Documente bărlădene*, vol. 2, p. 130, nr. CIV.

³⁵ D. Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir zis cel Bătrân, domnul Moldovei*, București, 1960, p. 22.

³⁶ *Surete*, vol. 25, p. CLXXIII.

portăroaia *ținuse la botez* (n. n.)” pe Dumitașco Stroici, cărui îi făcu danie a treia parte din jumătate de Călești, ținutul Cernăuți³⁷.

Termenii care delimitează tipul de rudenie spirituală din nașie în Țara Moldovei, ca și în întreg spațiul românesc, sunt: *naș/nănaș, nașă/nănașă, nașie, fin, fină* (cu derivatele lor), *cumătru, cumătră, cumetrie*.

Prin termenul de *naș*, în opinia lui V. Scurtu, se subînțelege cel mai des persoana care asistă la botez (ține copilul în brațe și botează) – naș de botez – și mai rar cel care cunună pe cineva – naș de cununie³⁸. Rudenia din nașie e considerată având un caracter conservativ³⁹. Deși S. Pușcariu susține că rolul unui naș de botez este mai puțin important decât a nunașului/nănașului de cununie⁴⁰, ne aliniem la opinia lui V. Scurtu, că acest fapt poate fi doar un caz izolat.

Damian Bogdan constată că termenul *naș* este menționat pentru prima dată în Țara Moldovei într-un document din 1615⁴¹. În actul din 1 ianuarie 1647 prin care Dochța, sora Mânjii uricarului, lasă diată, precum se lasă pe mâna surorii Nastasia, se întâlnește atât termenul *naș*, cât și *nănaș*: „să meargă la *nașu* meu Corlat uricarul să dea partea mea din Văcătești cu tot venitul ce va hi partea mea” pentru grijile postfunerare, iar „de nu va vrea dumnealui *nănașul* să primească să o dea fie cui se va afla acea parte a mea numai să nu mă lase la moartea mea să fiu negrijită”⁴². Deși nu se concretizează despre care naș este vorba, cel de Botez sau cel de Cununie, considerăm că este vorba de ambii termeni, în acest caz probabil nașul de botez era și cel de cununie, în istoriografie subliniindu-se faptul că termenul *nănaș* se aplică pentru nașul de Cununie.

Termenul *fin/fină* definește persoana botezată sau cununată în raport cu nașul/nașa⁴³. *Finii de botez* se întâlnesc în documentele secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea sub sintagmele *hin/fin de botez* și *fiu de botez*. Sintagma *fiu de botez* e întâlnită la 17 martie 1631 în contextul unui conflict pentru proprietate între Dumitru fost pârcălab cu Frimu. Dumitru susținea că e fiu de suflet al Murgăcioaci, pe când Frimu spunea că e fiu de botez al acesteia⁴⁴. Conflictul a continuat în 1691 cu urmașul lui Dumitru, Ion Tălăbășescu, căruia i se dă „să țină ocina la Bălăciani, Păulești, pea pa Smilei și a Boldanei, foaste a

³⁷ *Documente bucovinene*, vol. 4, p. 160.

³⁸ V. Scurtu, *op. cit.*, p. 239.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ S. Pușcariu, *Etudes de linguistique roumaine*, Cluj-București, 1937, p. 306 *apud* V. Scurtu, *op. cit.*, p. 239.

⁴¹ D. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946.

⁴² *Surete și izvoade*, p. 124-125, nr. 80.

⁴³ V. Scurtu, *op. cit.*, p. 256.

⁴⁴ *Studii*, vol. 16, p. 185, nr. 17.

Murgăcioaei”, date lui Dumitru „luându-l fecioru de sufletu Murgăcioae”. Totuși, alte rude continuau să susțină că a „fostu botezatu”⁴⁵.

Necula de Iaș(i), „*hinul* dumisali lui Panait neguștoriu” este menționat în calitate de martor la o vânzare-cumpărare din 23 martie 1690 la Iași, când Luchian, împreună cu fratele său Gavril și cu sora lor Sanda, vând lui Costea și femeii sale, via lor de la Huși cu 12 lei⁴⁶.

Termenul *fină de botez* (*hină, henă*) este atestat într-un act de danie din 18 octombrie 1670, când Partenie dăruiește partea sa de moșie „*henă-mea* această pomană”⁴⁷. Danie de la nași de botez primește și Maria, fiica marelui vornic V. Costăchel: „*hinii* noastre Marii...căci este botezată de noi”⁴⁸. Termenul *fină de botez* este menționat și la 16 ianuarie 1700, când Gligoraș, feciorul Măricuței, vinde via de la Grozești „*finii* meali de botezu Catrinii, fiicei dumilorsale generelui Neculai și nepotei mele Ștefanii”⁴⁹.

Legătura de rudenie între nași și finii de botez se numește nașie⁵⁰ și se stabilește „un raport spiritual al carui sens este „de la superior la inferior”⁵¹.

Relațiile de rudenie dintre nași și fini se extind și asupra consangvinilor acestora, care devin cu cei dintâi *cumetri*⁵². Cumătru este termenul prin care se adresează părinții copilului botezat către nașul de botez și invers⁵³.

Nașii de Botez: alegerea nașilor, cerințe, obligații, constituirea rețelei de rudenie

Alegând nașul pentru copiii lor, părinții trebuiau să aibă, în primul rând, siguranța deplină că viitorul naș, fiind fidel Bisericii Ortodoxe, va putea îndeplini acele îndatoriri care erau impuse de instituția nașului și nu din considerente privind statutul social înalt sau starea financiară benefică. Nașii de botez trebuiau să respecte anumite condiții canonice și să dea dovadă de anumite calități.

Nașul trebuie să fie creștin ortodox și bun credincios, „să cunoască învățătura de credință a Bisericii, să se împărtășească sistematic cu Sfintele Taine și să fie un bun exemplu de viață creștinească. Biserica poate refuza nașul care trăiește în păcate grave sau nu participă la slujbele bisericești, îndemnând pe părinți să

⁴⁵ *Ibidem*, p. 198, nr. 56.

⁴⁶ *Documente bușene*, vol. II (1648-1880), volum întocmit de C. Clit, Iași, 2014, p. 61, nr. 24.

⁴⁷ *Documente Orhei*, p. 128, nr. 125.

⁴⁸ *Ispisoace*, vol. 4, p. II, p. 18, nr. 10.

⁴⁹ *Studii*, vol. 6, p. 61, nr. 18.

⁵⁰ V. Scurtu, *op. cit.*, p. 243.

⁵¹ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 130.

⁵² *Ibidem*, p. 94.

⁵³ V. Scurtu, *op. cit.*, p. 242.

aleagă o persoană mai potrivită pentru această chemare de mare responsabilitate”⁵⁴. Botezul poate fi săvârșit doar după ce catehumenul⁵⁵ sau rudele care își asumă răspunderea pentru el cred și mărturisesc învățătura Bisericii (Marcu 16:16).

În perioada secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea pentru Țara Moldovei constatăm faptul că au fost aleși nași de botez: *rude consangvine, rude prin alianță și persoane străine neamului*.

Din rândul *rudelor consangvine* în prim-plan apar *rudele apropiate*. Astfel, la 31 ianuarie 1782, documentele o remarcă drept nașă de botez pe Safta Kogălniceanu, *bunica* pruncului, care a botezat-o pe nepoata ei de fiu Safta, fiica lui Ion Kogălniceanu⁵⁶. Naș de botez putea fi *unchiul* pruncului, atât *fratele mamei*, precum a fost în cazul lui Antiohie, fiul Todoricăi Jora, care a fost botezat, în opinia lui Nicolae Iorga, de către unchiul său, fratele mamei sale, Antiohie Costachi, cât și *fratele tatei*, precum este menționat într-o inscripție a unui oarecare Vasile: „În (a) patra lună după schimbare vieții iubitului meu frate Ioan, rămâind cumnata Marie, soțae lui îngreuiată, au născut pe fiul lor Ioan, pe care iar *noi l-am botezat*....miercuri în 6 a lui Dechembrie în sat în Ploscuțani”⁵⁷. Într-un zapis de danie din 21 iunie 1747 se spune că Tănasi Țintă, căpitan, dăruiește partea sa din satul Zvinecea, ținutul Cernăuți lui Gheorghe, fiul fratelui său Ilie „finul meu”⁵⁸. În calitate de nașă de botez apare și *mătușa*, atât *sora mamei*, precum se menționează într-un document din 15 decembrie 1701, în care se spune că Alexandra Spătăroaie, văduva lui Gligorașco Spătarul a „luatu pe nepoată-me Paraschiva, fiica surorii me(le) Catrinii de om crescut-o și *om botezat-o*”⁵⁹, cât și *sora tatei*. În contextul cercetării neînțelegerilor lui Dumitru Râșcanu cu vecinii din 8 septembrie 1800 este pomenită o scrisoare din secolul al XVII-lea a Anei logofeteasa, soția lui Solomon Bârlădeanu, precum că a făcut danie jumătate de sat Visterniceni, pe care l-a primit în urma împărțelii făcută de tatăl ei Ionășcuță logofătul, nepoatei sale Acsăanii, fata fratelui ei Toderașco „când *au botezat-o*”⁶⁰. Printre nași de botez pomeniți în documente sunt și *verișorii*. Astfel, un fiu al autorului însemnării de pe o carte, menționează că a fost botezat de vărul Ion Bărsănescu⁶¹. Nași de botez puteau fi și *rude consangvine îndepărtate*, precum se subliniază în actul de vânzare din 16 ianuarie 1700 a unei vii de la Grozești, când Gligoraș, feciorul Măricuței,

⁵⁴ *Slujba Botezului ...*

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Surete*, vol. 25. Documente Kogălnicești între 1528-1878, p. CXXX.

⁵⁷ *Studii*, vol. 7. Cărți domnești, zapise și răvașe, București, 1904, p. 174.

⁵⁸ *Documente bucovinene*, vol. 3 (1573-1720), p. 40-41, nr. 21.

⁵⁹ *Studii*, vol. 11. Cercetări și registre documentare, București, 1906, p. 281, nr. 40.

⁶⁰ *Surete*, vol. 10 (Documente cu privire la familia Râșcanu), Iași, 1915, p. 203, nr. CXIV.

⁶¹ *Studii*, vol. 16, p. 270.

menționează că o vinde „*finii mele de botezu* Catrinei, fiicei dumilorsali ginerelui Neculai și nepotei mele Ștefanii”⁶².

Rudele prin alianță, în calitate de nași de botez, sunt amintite într-un document din 23 martie 1697, când Negru vătaful remarcă faptul că a botezat două copile a lui Ștefan Blănariul din Căinari din a doua căsătorie (în prima căsătorie a fost însurat cu Nastasia, vara lui Negru, iar din acest mariaj s-a născut fiul Gligoraș)⁶³. O fiică a lui Ion Kogălniceanu, Eufrosinia, născută la 2 aprilie 1786 a fost botezată de sora soacrei – Zoița Dumitroaică⁶⁴.

Deși condiția canonică era doar ca nașul să fie un bun creștin, totuși, considerăm că în familiile oamenilor de rând se ținea cont și de anumite interese economice și morale, iar în familiile boierești un rol important îl aveau și interesele politice ale familiei coroborate cu interesele economice, financiare și morale⁶⁵. În acest sens, avem documente care arată clar că în calitate de nași de botez erau alese și *persoane străine familiei*: în familiile elitelor au fost aleși *boieri*, cel puțin de același rang cu părinții copilului botezat, *domni ai țării, sau episcopi*. Despre nașul de botez din rândul *boierilor* relatează Ștefan Capșa în testamentul său din 2 martie 1774 „botezându-i ș(i) doai cuconiț(e) dumisali (lui Ianachi Cantacuzino și soției Măriuța)”⁶⁶. Enache Kogălniceanu, vorbind despre nașterea și botezarea sa scrie: „ne-am născut și noi (în 1730 – n. n.) fiul domniei sale lui Vasile Cogălniceanu” vel căpitan de Iași, și „...atunci m-au botezat și pi mini părintili dumisale Costandin Ipsilanti marele hatman și mi-au scos numi din botez Enache”⁶⁷. În unele cazuri de înrudire spirituală la boieri, naș de botez devenea *domnul țării*. Astfel, în interesul de a obține sprijinul lui Constantin Cantemir „cel de-al doilea fiu, Dimitrie” a fost botezat de domnul Țării Moldovei Dumitrașco Cantacuzino, motivat de însuși Dimitrie Cantemir astfel: „ca să-și lege și mai strâns inima lui Constantin Cantemir”⁶⁸. La fel, se întâlnesc persoane eclesiastice drept nași de botez. Astfel, Inochentie, *episcopul de Huși*, a acceptat să fie naș de botez lui Ioan Kogălniceanu, fiul stolnicului Constantin Kogălniceanu, făcându-i la botez danie a treia parte din Dințeni⁶⁹, iar Ianichie, *episcop al Romanului* a botezat-o pe Casandra, fiica lui Cândul⁷⁰. Nași de botez puteau deveni și *alte persoane*, de o stare socială mai

⁶² *Studii*, vol. 6, p. 61, nr. 18.

⁶³ *Surete*, vol. 8, Iași, 1913, p. 1-2, nr. II.

⁶⁴ *Surete*, vol. 25, p. CXXX.

⁶⁵ M. M. Szekely, *op. cit.*, p. 103.

⁶⁶ *Studii*, vol. 7, p. 226.

⁶⁷ *Surete*, vol. 25, p. CL.

⁶⁸ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 22.

⁶⁹ *Surete*, vol. 25, p. LII-LIII, 45, nr. 1.

⁷⁰ *Surete*, vol. 10, p. XXVIII, p. 109, nr. LXIV.

modestă, precum este în cazul consemnat într-o însemnare din 1790 unde se spune „copilul nostru Dumitru, care l-au botezat Radul Bercarul, *mocanul*”⁷¹.

Nașii de botez, în special la nivelul elitelor, puteau fi și persoane din afara țării, motivate de anumite interese externe. Astfel se întâmplă în cazul botezului copilului lui Constantin Duca, descris de Ion Neculce: „Trecut-au atunce ...cneazul Dimitrie Galicin⁷² și au botezat un cocon a lui Constantin Ducăi vodă, ce s-au încumetrit”⁷³ sau în cazul botezului copilului lui Grigore Ghica vodă, care-l ia drept naș de botez pe împăratul Leopold⁷⁴.

Persoana aleasă în calitate de naș trebuia să accepte benevol invitația. Așa se petrece în cazul lui Gheorghe Costache, care scrie la 10 noiembrie 1773: „...eu *de a mea bună voie și mare bucurie* cu care Dzeu ne-a învrednicit a ne bucura cu ușurarea pe care a ușurat Dzeu pe dumneaei sora noastră Ileana cu un cocon și *primind dlor ca să botez* pe iubitul fiul dumilorsale”⁷⁵. Deci, viitorul naș consemnează dorința voluntară și nesilită de a boteza pruncul.

Nașul trebuia să fie „în vârstă”⁷⁶, deci major, pentru a putea susține finul și a-l ghida în viață.

Pentru fiecare candidat la Botez se cerea un singur naș: „Cade-se a ști: că la Sfântul Botez destul este un naș”⁷⁷. Punctul de vedere asupra numărului martorilor/nașilor se găsește indicat în decretul Episcopului Roman Hygin (136-140/142), în care se spunea că la botez poate fi un singur martor/naș⁷⁸. Prin decretul papei Leon cel Mare (440-461) se indica: „la primirea botezului copiilor nu trebuie să fie mulți martori, dar numai unul, sau un bărbat sau o femeie”. Prin Pravila a VI-a a Soborului din Metz (888) s-a decis că din cristelniță copilul botezul este primit de către o singură persoană⁷⁹.

Acest obicei a fost strict respectat până în secolul al IX-lea, când în Biserica Occidentală au început să se încalce prevederile sus-numite, în loc de un naș, luându-se două sau mai multe persoane⁸⁰. În Biserica Răsăriteană se urma vechiul obicei. În secolul al XV-lea arhiepiscopul Simeon al Tesalonicului a scris: „dacă se

⁷¹ *Documente bărlădene*, vol. 1, p. 342, nr. 18.

⁷² Dmitrii Galițan, sol rus, în trecere prin Moldova de la Istanbul spre Moscova.

⁷³ Vezi I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743)*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 402.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 311.

⁷⁵ *Surete*, vol. 7, Iași, 1912, p. CXXVII.

⁷⁶ E. Braniște, *Liturghica specială*, București, 1980, p. 358.

⁷⁷ *Molitfelnic*, Chișinău, 1820.

⁷⁸ А. В. Петровский, *Восприемники*, în *Православная богословская энциклопедия*, том 3, стлб. 1000. Издание Петроград. Приложение к духовному журналу "Странник" за 1902г.; В. М. Эмирханов, *op. cit.*

⁷⁹ А. И. Алмазов, *op. cit.*, p. 627-628.

⁸⁰ *Ibidem*.

botează un copil, el este adus de o femeie, însoțită de un naș; iar dacă este un adult vine singur ... și cu el nașul, devenind un garant (pentru cel ce se botează) înaintea lui Hristos”⁸¹. Totodată cercetătorii remarcă faptul că în Biserica Greacă se constată cazuri când erau mai mulți nași, astfel că Patriarhul Ecumenic Ieremia al II-lea al Constantinopolului [(1572-1579, 1580-1584), restaurat prima oară; (1587-1595), restaurat a doua oară)], denunțând astfel de cazuri, a scris: „A ajuns până la noi știrea, că unii dintre ierei și duhovnici au drept obiceiul de a chema la botezul copiilor creștinilor mai mulți nași ... De aceea scriem către voi toți și vă anunțăm, că din acest moment să num mai faceți așa ceva, să fie doar un singur naș, după cum poruncesc legile divine și sacre”⁸².

În Țara Moldovei pentru perioada secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea a fost respectată, în mare parte, această regulă a unui singur naș. Astfel, pe Dimitrie Cantemir, născut la 26 octombrie, „*el ia din sfânta cristelniță*” Dumitrașco Cantacuzino, domn al Țării Moldovei⁸³.

Copiii lui Ion Kogălniceanu au avut, de asemenea, câte un naș de botez și anume: fiul Constantin, născut la 1781– pe Eftimie Lazul Grecul, egumen la Coșula; fiica Safta, născută la 31 ianuarie 1782 – pe bunica sa, Safta; fiica Maria, născută la 24 august 1783 – pe sora mai mica a lui Ioan, Catrina; fiica Eufrosinia, născută la 2 aprilie 1786 – pe Zoița Dumitroaie; fiul Ilie, născut la 26 mai 1787 – pe medelnicereasa Catrina Hriseschioae, fata lui Macri; fiul Ioan, născut la 21 august 1790 – botezat de Catrina (nu e clar care – sora sau medelnicereasa); fiul Alexandru, născut la 14 ianuarie 1792 – botezat de „Denistreța Ioan Arghirie Liptșcanu, vameș la Botoșani”; fiica Catrina, născută la 8 octombrie 1793 – botezată de același „Denistreța Ioan Arghirie Liptșcanu, vameș la Botoșani”, fiul Nicolae, născut la 8 martie 1795 – botezat de stolniceasa Maria; fiica Sultana, născută la 29 martie 1797 – nu se cunoaște nașul/nașa⁸⁴.

Opt din cei 11 copii ai lui Ilie Abaza și a Saftei Rusul – Maria, Catrina, Lupul, Constantin, Ion, Paraschiva, Axenia, Constantin⁸⁵ i-au avut în calitate de nași pe Lupa Bogdan Hătmăneasa, Safta Racoviță comisoaia, Toader Albotă, biv armaș, Constantin Turcul rotmistru, Misail, episcop de Roman, Anița Rugină șetrăreasa, Dumitrașco Ursachi, biv slugger, Vasile Baș, logofătul⁸⁶.

⁸¹ В. М. Эмирханов, *op. cit.*, p. 47-50.

⁸² А. И. Алмазов, *op. cit.*, p. 630.

⁸³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 22.

⁸⁴ *Surete*, vol. 25, p. CLXXV.

⁸⁵ D. Dragnev, A. Eșanu, *Familia Abaza în Rusia. Noi contribuții documentare*, în *AILAX*, V, 1993, 1-2, p. 671-678; *idem*, *Date inedite despre urmașii vornicului Ilie Abaza în Rusia*, în *Revista de istorie a Moldovei*, 2, 1994, p. 3-9; Șt. S. Gorovei, *Vechi însemnări genealogice ale familiei Abaza*, în *ArhGen*, I (IV), 1994, 1-4, p. 169-170; S. Bacalov, *Boierimea Țării Moldovei la mijlocul secolului al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea*, Chișinău, 2012, p. 410-411.

⁸⁶ M. M. Szekely, *op. cit.*, p. 104.

Prin *nași*, împreună cu toate rudele acestora, se crea o veritabilă „rețea de rude artificiale”, care, în unele cazuri, „se suprapunea și.. se confunda cu cercul rudelor prin alianță și al celor consangvine”, aducând și o extindere a „solidarității de grup”⁸⁷.

În condiții „excepționale”, în cazul botezului de necesitate sau de urgență, nașul putea „lipsi” atunci când se oficiază Sfântul Botez: „Iară la nevoia morții, poate să se săvârșească botezul și fără naș”⁸⁸.

După regulă, în conformitate cu Canonul 22 al Consiliului de la Nicea, în dependență de genul copilului botezat, era ales și nașul. Canonul spunea: „bărbații nu vor ține la botez copii de sex feminin sau femei, la fel și femeia nu va ține la botez copil de sex masculin”. În *Molitfelnicul* tipărit la Chișinău în anul 1820 se precizează: „Cade-se a ști: că la Sfântul Botez destul este un naș, de va fi de parte bărbătească cel ce se botează, iară de va fi parte femeiască, numai nașă”⁸⁹.

În Țara Moldovei în mare parte această regulă era respectată. Copiii lui Ioniță Cuza spătarul au fost botezați de următorii nași: fiul Neculai, născut la 22 septembrie 1755 a fost botezat de postelnicul Neculachi Suțu; pe Alexandru, născut la 4 mai 1760, și pe Costantin, născut la 28 aprilie 1763 i-a botezat Alexandru Ipsilanti, vel postelnic; pe Ion, născut la 7 aprilie 1769 l-a botezat Leon, episcop al Romanului⁹⁰. La fel și în alte cazuri expuse mai sus.

Însă, uneori, această condiție era încălcată. Astfel se întâmplă în cazul fetei lui Ganea, pe care a botezat-o înainte de 9 mai 1725 Dracea sardarul⁹¹. Ganea pretindea fără temei la o moară pe Bâc lângă târgul Chișinău, susținând că are „o scrisoare de la Dracea sardariul, precum să o fi dat acea moară unei copile a lui *ce-au fost-o botezat*”⁹².

La fel, într-o însemnare de pe o carte din 1798, se menționează că fata Casuța este botezată de „dum(nea)lui bade Ioniți Thana” etc.

Nașul/nașa rostește răspunsurile și face dreapta mărturisire de credință „în locul și în numele” celui ce se botează. Esențial este faptul că nașii rostesc *Crezul* (Simbolul de credință niceo-constantinopolitan)⁹³.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Molitfelnic*, Chișinău, 1820.

⁹⁰ *Surete*, vol. 7, p. CCI-CCII.

⁹¹ *MEF*, vol. 8, p. 90, nr. 58.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Simbolul Credinței: „Cred întru unul Dumnezeu, Tatăl Atotțiitorul, Făcătorul cerului și al pământului, văzutele tuturor și nevăzutele. Și întru unul Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Unul-Născut, Care din Tatăl S-a născut mai înainte de toți vecii; Lumină din Lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat; născut, nu făcut; Cel de o ființă cu Tatăl, prin Care toate s-au făcut. Care, pentru noi oamenii și pentru a noastră mântuire, S-a pogorât din ceruri și S-a întrupat de la Duhul Sfânt și din Fecioara Maria, și S-a făcut om; și S-a răstignit pentru noi în zilele lui Ponțiu Pilat și a pățimit

Totodată, există anumite prevederi care reglementează cine nu poate fi naș. În rândul acestor persoane se înscriu:

- 1) Heterodocșii, necreștinii sau necredincioșii;
- 2) Cei care duc o viață imorală (cei necununați, cei care nu se împărtășesc sau cei opriți de la Împărtășanie).
- 3) Monahii, pentru că ei, trăind în comunitățile monahale, nu pot să se îngrijească de fini.
- 4) Părinții celui ce se botează. Botezarea propriului copil putea servi drept motiv de divorț, deoarece soții deveneau frați spirituali: „care-ș va boteza pre fiuu-său, acela să desparte de fămeae-și, căci că o au făcut sora sufletească”⁹⁴. Ținerea la botez a propriului copil, reieșind din cele expuse mai sus, conform canoanelor religioase, mentalității societății și obiceiurilor în secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea se încadra în motivele religioase de divorț⁹⁵.

În cadrul acestor relații spirituale, între nași și fini și între cumetri, se instituie un anumit câmp de relații juridico-morale, exprimate prin drepturi și obligații rânduite de obiceiul pământului și dreptul canonic, iar respectarea acestor îndatoriri reciproce era urmărită prin sistemul de norme ale comunității⁹⁶. Prin sublinierea stabilirii relației de rudenie în baza a două dintre cele mai mari Taine bisericești Creștine (Tainei Botezului și/sau Tainei Nunții), se accentua rolul nașilor – „cea de mediator între sacru și divinitate, între fini și comunitatea locală, de răspunzător pentru fini în fața lui Dumnezeu și de inițiator al finilor, atât sacral, cât și social”⁹⁷, într-un spațiu fixat și într-o perioadă determinate de timp.

Nașii: obligații față de fini

În legătură cu cele expuse mai sus, constatăm că nașul (corespondentul feminin fiind nașă/nănașă, cu toate atribuțiile respective⁹⁸) avea anumite obligații:

și S-a îngropat: și a înviat a treia zi, după Scripturi; și S-a înălțat la ceruri și șade de-a dreapta Tatălui; și iarăși va să vină cu slavă, să judece viii și morții, a Cărui împărăție nu va avea sfârșit. Și întru Duhul Sfânt, Domnul de viață Făcătorul, Care din Tatăl purcede, Cel ce, împreună cu Tatăl și cu Fiul, este închinat și slăvit, Care a grăit prin prooroci. Întru una, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică. Mărturisesc un botez, spre iertarea păcatelor. Aștept învierea morților și viața veacului ce va să fie. Amin”.

⁹⁴ *Îndreptarea Legii (1652)*, ediție întocmită de Colectivul de Drept Vechi Românesc, condus de Andrei Rădulescu, București, 1962, gl. 199, p. 169. gl. 201. *Pentru în ce chip se numără sau se socotesc nașterile și spirituale*, p. 211-212.

⁹⁵ C. Ghițulescu, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, în *SMIM*, XX, 2002, p. 110-113.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 94.

⁹⁷ A. I. Ciobănel, *Înrudire și identitate*, București, 2002, p. 84.

⁹⁸ V. Scurtu, *op. cit.*, p. 244.

1. *Nașul de botez* avea datoria de a acorda finului susținere moral-spirituală, trebuia să aibă grijă de educația moral-religioasă a finului și să-l învețe, la vremea cuvenită, adevărurile credinței creștine⁹⁹. Nașul avea/are funcția principală de a fi un părinte spiritual, un garant, un martor. Astfel, Sfântul Ioan Gură de Aur preciza că „obișnuim să-i numim pe unii ca aceștia (nașii – n. n.) *părinți duhovnicești*, ca ei să afle din însăși realitatea faptelor de câtă dragoste părintească trebuie să dea dovadă în învățătura duhovnicească ce o dau (fiilor duhovnicești, adică finilor lor). Căci, dacă este bine să îndrumăm spre râvnirea virtuții pe cei care nu ne-au fost încredințați, cu atât mai mult datori suntem să ne împlinim sarcina față de cel pe care l-am primit ca fiu duhovnicesc. Învățați și voi, nașilor, că dacă veți fi delăsători, nu mică va fi primejdia”¹⁰⁰.

Din punctul de vedere al Bisericii Ortodoxe, „ei (nașii – n. n.) sunt garanți ai celui ce se botează, asumându-și făgăduința solemnă că pruncul (finul sau fina de botez) va fi crescut și educat ca un adevărat creștin și că va fi un bun credincios al Bisericii care este Trupul lui Hristos”¹⁰¹. În calitate de garant al credinței, în special la copii, dar și la adulții încreștinați, nașii stopau încercările părinților, de a-i converti finul la o altă confesiune¹⁰².

Totodată, blestemul nașului era considerat a fi unul mai de temut decât cel părintesc¹⁰³.

2. O altă obligație de bază a nașului de botez era *susținerea, întreținerea și educația finului* în cazul decesului părinților. Astfel se întâmplă în cazul lui Constantin Cantemir. După moartea părinților, nașul de botez, iuzbașa Nichifor, și soția lui Păuta și-au asumat responsabilitatea de a-l întreține¹⁰⁴. După Șt. S. Gorovei, Constantin Cantemir a rămas orfan la 15 ani¹⁰⁵. Totuși, contemporanii epocii constată că instruirea acestuia lăsa de dorit, căci „carte nu știe, ce numai iscălitura învățasă de o face”¹⁰⁶.

Alexandra spătareasa, văduva lui Gligorașco Spătarul, a avut grijă de fina de botez Paraschiva: „am luat pe nepoată-me Paraschiva, fiica surorii me (le) Catrinii de am crescut-o și om botezat-o”, fapt menționat la 15 decembrie 1701¹⁰⁷.

La fel se întâmplă și în cazul Mariei și Măriuței, pe care le-a botezat, le-a înfiat, „li au crescut păra li au și măritat” Constantin Șicariul, care le-a lăsat prin

⁹⁹ *Slujba Botezului...*

¹⁰⁰ *Cateheze baptismale*, Sibiu, 2003, p. 51.

¹⁰¹ *Slujba Botezului...*

¹⁰² J. Goody, *Familia europeană. O încercare de antropologie istorică*, Iași, 2009, p. 44.

¹⁰³ *Slujba Botezului...*

¹⁰⁴ V. Țviruncu, *Viața și destinul lui Dimitrie Cantemir*, București, 2015, p. 47.

¹⁰⁵ Șt. S. Gorovei, *Cantemireștii. Eseu genealogic*, în A. Eșanu (coord.), *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII*, Chișinău, 2008, p. 20.

¹⁰⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 314.

¹⁰⁷ *Studii*, vol. 11, p. 281, nr. 40.

diata din 11 ianuarie 1800 avere: Mariei - „două dughene de alături, patru boi și patru vaci”, iar Măriuței – „1 dugheană și o vacă”¹⁰⁸.

3. *Nașul de botez* avea datoria de a acorda finului și sprijin material (daruri, bani etc.)¹⁰⁹. Darurile erau oferite în funcție de condiția socială și starea financiară a nașilor. Acestea puteau fi: avere imobilă (moșii, jumătăți de sate, mori etc.), animale etc. și puteau fi oferite atât imediat după Botez, cât și pe parcursul vieții.

După cum am remarcat mai sus, darurile puteau fi oferite *imediat după Botez*. Astfel, Nichifor iuzbașa și soția lui dăruiesc „fiului de botez”, Constantin Cantemir, jumătate din satul Buburuți (Ivănești) din ținutul Fălciu. Constantin Rezachevici subliniază faptul că darul a fost făcut anume „cu prilejul botezului”¹¹⁰.

Așa se întâmplă și la 10 februarie 1636, când Vasile Banu, fost vornic, dăruiește finului său Ion, fiul Lupului, vornicul cel mare al Țării de Jos, „o prisacă cu douaodzeci de matce, ce iaste în hotarul Căcăceștilor...ca să-i fie de la noi dumisale pomană și ocină neclătită nice dănăoar(ă)”¹¹¹. Documentul este important și din alte două puncte de vedere. În primul rând, este menționată *masa de sărbătoare organizată îndată după săvârșirea Sfintei Taine*: „Acest dar l-am dăruit dinnaintea mulți boiari mari, carii s-au tãmplat la cinstita masa dumisal(e) Vornicului în târg în Iași”. În al doilea rând, este important pentru utilizarea formulării *oferirii darului*, care, practic, s-a păstrat până în prezent: „Noi i-am dăruit dumisale dintru prilejul nostrum puțin, iar D(u)mn(e)dzeu să-i dăruiască dumisal(e) dintr-unul să se facă o mie”¹¹².

Un act de schimb din 14 mai 1735 remarcă *obiceiul de a dăruii finului botezat o vacă* cu sau fără vițel: „Gligorie Vintilă împreună cu soțul meu cu Buluță fata Ursului di(n) Deleni, di nime(ni) siliț(i) nici asupriț(i) ci di a no(a)stră bună voie tãmplându-să de-am botezat un copil a lui Ștefan Par de Oșileni, *niavând vacă să-i dau pomană* am vrut să-i dau o livadă de pomi din Deleni”. Însă răzeșii s-au împotrivit, motivând că Ștefan Par n-are moșii. Astfel, nașul a fost nevoit să schimbe livada de pomi pe vacă cu vițel cu cineva dintre răzeși, anume preotul Mihăilă și preoteasa Irina, ca să poată oferi darul finului¹¹³.

Același obicei, de *a dăruii finului botezat o vacă cu vițel*, l-am identificat și dintr-o adresare către domnitor, însoțită de o cercetare, din 3 aprilie 1796, prin care Neculai Cuza, ginerele lui Vasile Adam, învinuiește pe finul acestuia din urmă, Nicolae Bădros, precum că a luat prin viclesug o jumătate de bătrân din moșia Deleni,

¹⁰⁸ *Documente bârlădene*, vol. 2, *Actele de proprietate ale Casei Obștiei târgului Bârlad*, Bârlad, 1912, p. 130, nr. CIV.

¹⁰⁹ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 501.

¹¹⁰ C. Rezachevici, *Constantin Cantemir (1627-1693). O viață neobișnuită - de la Silișteni la scaunul Moldovei*, în A. Eșanu (coord.), *op. cit.*, p. 51.

¹¹¹ *Studii*, vol. 6, p. 77-78, nr. 23.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Documente hușene*, vol. 2, nr. 51, p. 88.

ținutul Fălciu. În contextul cercetării cazului, bătrânii din Deleni au mărturisit că Vasile Adam a dat „o vacă cu vițel, dar când l-au botezat, iar nu moșie”¹¹⁴.

Cel mai adesea documentele atestă ca dar făcut de naș finului o parte de moșie sau moșie întreagă. La 29 octombrie 1668 Maria, fiica lui Onciul Iurașcovici, văduva lui Eremie Cârca, dăruiește a patra parte din moșia Iurcăuți nepotului său Dumitrașcu Nacul și fiului lui Iliș „fiindu-i fini de botez”¹¹⁵.

Partenie, feciorul lui Grigorie Benii, nepotul lui Avram Matei din Bălcășești dăruiește la 18 octombrie 1670 partea sa de moșie din Bălcășești, pe apa Răutului „din vatra satului ce să va alege și din câmpu și din rădiul cu loc de prisacă și cu vișini ce sânt în prisacă și cu apa Răutului și cu tot venitul ce să va alege parte me din a cince parte a patra parti” finei sale Iftimia „o cucoană a lui Miron”, „precum am botezat”¹¹⁶.

Dumitrașco Cantacuzino, domnul Țării Moldovei, care l-a botezat pe Dimitrie Cantemir, îl înzestrează pe fin cu o moșie: „îi zice Dimitrie după numele lui și îi dăruiește din satele domniei o întinsă moșie, zisă Valea Ilii”¹¹⁷.

La 20 iunie 1678 Nacul Isăcescul, fost staroste, împreună cu soția Ileana, dăruiește finului Sandul, feciorul lui Ion vătavul, o parte de moșie din Lehăceni din jumătatea de sus a satului, $\frac{1}{4}$ din $\frac{1}{4}$, pe care au cumpărat-o de la Dumitru Lehacinschi și soția acestuia¹¹⁸. În documentul din 15 septembrie 1698 sus-numitul Sandu menționează că nănașul lui Nacul Isăcescul a cumpărat partea de la Gheorghie, feciorul lui Lehacinschi¹¹⁹.

Uneori dania concretiza că este făcută *să fie pomană finului*. Astfel, la 5 ianuarie 1694, printr-un zăpis de danie, comisul Ștefan Cerchez cu soția Anița dau danie partea lor din Berești, Covurlui, finei de botez Maria, fiica lui Vasile Costachi, mare vornic, și a Catrinei „să-i fie pomană”¹²⁰.

O parte de moșie făcută danie unei fine a fost pomenită într-un act de vânzare din 20 aprilie 1704 în care Arhirie din Lungeni vinde partea lui din Lungeni, remarcând că o parte i-a revenit de la unchiul său, însă „au dat unchiul meu o parte unii fine de botezu, dar apoi n-au trait ace fin(ă) și au rămas moșie”¹²¹.

La 20 martie 1768 Ioanichie, episcopul de Roman, face zăpis de danie pentru satul Frenciugii, finei sale de botez Casandra, soția lui Alex. Râșcanu, paharnic¹²².

¹¹⁴ *Surete*, vol. 7, p. 227, nr. CLXXXVIII.

¹¹⁵ *Documente bucovinene*, vol. 5 (1745-1760), p. 39-40, nr. 29.

¹¹⁶ *Documente Orbei*, p. 128, nr. 125.

¹¹⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 22.

¹¹⁸ *Documente bucovinene*, vol. 4 (1720-1745), p. 5; *Documente bucovinene*, vol. 5, p. 68, nr. 55.

¹¹⁹ *Documente bucovinene*, vol. 5, p. 97-98, nr. 76.

¹²⁰ *Ispisoace*, vol. 4, p. 2 (1692-1694), Iași, 1915, p. 17-18, nr. 10.

¹²¹ *Surete*, vol. 7, p. 205, nr. CLI.

¹²² Vezi *Surete*, vol. 25.

În documente am identificat un singur caz de dăruire de rob: Panhilioae îi dă Nastasiei, „c-au botezat-o”, un țigan Stoica vezeliu¹²³.

Printre darurile oferite finilor de botez se numără și locuri de casă, precum se remarcă în contextul unei judecăți din 1781 între Catargioae, văduva lui Ion Catargiu, fost mare stolnic și cumnatul său Costin Catargiu, fost mare spătar, printre alte puncte de conflict fiind și un loc de casă din Iași, pe care Costin Catargiu arată că îl are „danie de la nașul dumisale care l-au botezat”¹²⁴.

De asemenea, nașul putea dărui o prisacă sau un loc de prisacă. Astfel, Vasilie Banul, nașul lui Ion, fiul lui Vasile Lupu, i-a dărui finului o prisacă¹²⁵.

Un loc de prisacă dă și Vasile Fulge, la 20 ianuarie 1639, finului său de botez, Chiriac, „când l-am tunsu, în sat la Lăzăreni”¹²⁶. Acest document este important și prin faptul că remarcă *obiceiul tăierii moșului*.

Anumite daruri se ofereau și pe parcursul vieții cu diferite ocazii. Printre aceste ocazii se numără nunta finului, menționată într-un caz conflictual iscat între Vasile Crăcălia, mazil, și Mihalachi Sturza, ginerele lui Vaarlam Ursachi, la 21 februarie 1756. Vasile Crăcălia susținea că nașul de botez al fiicei sale, căpitanul Manoli Zamfir „la nunta ei, i-a dărui, fiindu-i fină, partea din moșie Rohozia, ținutul Cernăuți”¹²⁷.

Darurile puteau fi oferite și în semn de mulțumire. Astfel Ileana, văduva logofătului Nicolae Costin, dăruiește finului său, Cârste vornicul, o jumătate de satul Mateuți, ținutul Soroca „ca să-i fie de la noi dreaptă ocină și moșie în veaci”¹²⁸.

Finii: obligații față de nași

Și finii aveau anumite obligații și datorii față de nași.

1. Finul/fina trebuia să se roage pentru nașul său, să îl pomenească la *Sfânta Liturghie* și să îndeplinească față de el *faptele milei sufletești și trupești*. Astfel, în zapisul de danie din 12 decembrie 1763 al lui Sandu Furculiță, căpitan, și soției sale Safta și a fiului lor Manoli, făcut către finul răposatului lor fecior Miron paharnicul – Miron, feciorul preotului Epati din Ciohoreni, se menționează „finul nostru Miron, vrând Dumnezeu să cadă la acest dar preuțesc, iarăș să fim pomeniți (la Sfânta Liturghie – n. n.) ca niște părinți ai săi”¹²⁹.

¹²³ Izvod de țigani din 7222 a lui Ion Paladi, fost mare vornic, în *Documente bărlădene*, vol. 3. Acte de proprietate de ale moșiilor Pălădești, Bârlad, 1915, p. 331.

¹²⁴ *Surete*, vol. 9; *Documente basarabene*, Iași, 1914, p. 305.

¹²⁵ *Studii*, vol. 6, p. 77-78.

¹²⁶ *DRH*, vol. 25, nr. 13.

¹²⁷ *Documente bucovinene*, vol. 3, p. 138, nr. 73. Procesul a fost câștigat de Sturza, deoarece Crăcălie nu avea dovadă în scris, doar verbală.

¹²⁸ *MEF*, vol. 8, p. 36.

¹²⁹ *Documente Orhei*, p. 253-254, nr. 241.

2. În același timp, nașul de botez *era considerat drept părinte*, era respectat de fin, fiind invitat la ceremoniile familiale, inclusiv la cununie¹³⁰, uneori fiind și naș de cununie. La 20 martie 1677 Donosie, feciorul lui Dumitrașco Portărescu din Trebujeni, nepotul Irimiii medelnicerul, strănepotul Golăi logofătul menționează că nașul său de botez „fiindu-mi dumnealui Andrei pârcălabul de Orhei (Mihuleț – n. n.) mii *părinte*”¹³¹. Deoarece „dumnealui *m-au botezat și m-au cununat* și multu folos am avut de dumealui”, Donosie îi dăruiește părți de baștină și cumpărături în moșia Trebujeni¹³².

Totodată, finii aveau și o deosebită stimă față de copiii nașului, făcându-le anumite daruri, precum se întâmplă la 24 septembrie 1763, când Ghedeon monah și Gafta, nepoți de nepoată de frate a lui Simion Murgoci Hotnogul din Răzlogi, dăruiesc lui „Artănie, ficiorului nănașului Toader monah” partea lor de moșie din Răzlogi, ținutul Fălciului¹³³.

3. Finul trebuia să acorde sprijin moral și financiar nașilor săi.

De sprijin din partea finului Costăș Turcul, fost mare medelnicer, s-a bucurat Miron Costin, fiul căruia Nicolae Costin îl răsplătește prin dăruirea la 22 iulie 1705 părțile lui din satul Boianciuc, ținutul Cernăuți, cu motivația „făcându-ne mult bine, împrumutând bani părinților mei”¹³⁴.

La fel, de sprijinul finului Cârstea vornicul a beneficiat Ileana logofetiasa, soția lui Nicolae Costin, care, la 15 martie 1717, scrie: „prădându-mă tătarâi la vremea mea de nevoie, nimi din neamul meu nu m-au agiutorit, iar numai dumnealui m-au căutat și m-au agiutorit”¹³⁵.

4. Finul nu putea pretinde la averea vândută de naș. Astfel, la 20 ianuarie 1677 Gahița Păscăloaie, „stărăstoaie de neștorori” din Iași vinde ocina ei și o dugheană, venitul chiriei căreia îl va păstra tot ea pe parcursul vieții, lui Pătrașco negustorul, remarcând, că n-au voie să pretindă la ele „...nepoți de ai noștri, sau *hini*, sau feciori ai noștri de suflet”¹³⁶.

Nu întotdeauna nașul/nașa era mulțumit de acțiunile și faptele finului. Un conflict cu un fin este semnalat în diata Mariei Căpșoaci, văduva lui Ștefan Capșa, din 28 iulie 1793, care menționează că vistiernicul Iordachi Cantacuzino „s-au botezat dumisali de cătră noi (de către soțul ei – n. n.)”, fiindu-i date „cele ce bine știe dumnealui”. Rămânând însă epitrop după moartea soțului nu s-a isprăvit, astfel

¹³⁰ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 501; L. Zabolotnaia, *op. cit.*, p. 81-82.

¹³¹ *Documente Orhei*, p. 138-139, nr. 139.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Documente hușene*, vol. I, volum întocmit de C. Clit, Iași, 2011, nr. 35, p. 35.

¹³⁴ *Documente bucovinene*, vol. 5, p. 130, nr. 103.

¹³⁵ *MEF*, vol. 8, nr. 18, p. 36.

¹³⁶ *Studii*, vol. 5, p. 90, nr. 64.

că Maria s-a „săturat de epitropie dumisali, - că într-atâta ani ș-au fost epitrop dumisale, că toate s-au prăpăditu”¹³⁷.

Nerespectarea obligațiilor de către fin nu era bine privită în societate și era dur sancționată de către comunitatea tradițională. Un astfel de caz este descris de către Miron Costin, cu referire la așteptările lui Coste Băcioc de la finul său Toader brănișterul: „au năzuitu la un hin al său, anume Toader brănișterul... Și cu multă rugămente și giuruită cătră hinul său s-au oploșit în vicleană făgăduința lui”, căci finul l-a trădat, l-a vândut turcilor: „Apoi, a doua dzi, l-au legat hinul, și legat l-au dus la Schinder pașea”¹³⁸. În opinia contemporanilor o astfel de faptă urma să fie pedepsită de către Dumnezeu: „O, să nu-l ierte Dumnedzău pe un hin ca acela”¹³⁹.

În societatea tradițională românească relațiile care se stabileau între nași și fini sunt considerate a fi mai puternice decât relațiile consangvine, deoarece din punct de vedere religios prin rudenția spirituală are loc renașterea pentru lumea de dincolo¹⁴⁰. Cert este faptul că finul/fina, nașul/nașa deveneau rude apropiate. Astfel, Nicolae Costin dăruiește la 22 iulie 1705 părțile lui din satul Boianciuc, ținutul Cernăuți, lui Costaș Turcul, fost mare medelnicer „*find ruda noastră, botezându-l părinții miei*”¹⁴¹. Mai mult, finul fiului/fiicei era considerat finul părinților. Astfel, într-un zapis de danie din 12 decembrie 1763, Sandu Furculiță, căpitan, cu soția Safta și fiul Manoli dăruiesc finului răposatului lor fecior Miron paharnicul – Miron, feciorul preotului Epate din Ciohoreni partea lor din bătrânul lui Cabac din Chiperceni, motivând astfel: „di pomană finului nostru lui Miron, fiu preutului Epate din Ciohoreni „carile acel copil l-au botezat fiul nostru Miron păharnic...pentru sufletul nănașu-său și pentru sufletele noastre a bătrânilor”, iar cumătrul fiului lor devenea cumătru lor: „preutul Epate, cumătru nostru”¹⁴²

Relații între cumetri

Între cumetri se instituiau, de asemenea, anumite obligații. Cumetrii trebuiau:

1) *Să se roage pentru sănătatea cumetrilor.* Astfel, în zapisul de danie din 12 decembrie 1763, menționat mai sus, se sublinia: „Însă preutul Epate, cumătru nostru (preot din Ciohoreni - n. n.), cât a trăi să aibă a ne pomeni la Sfânta liturghii”¹⁴³;

¹³⁷ *Studii*, vol. 6, p. 66-67, nr. 11.

¹³⁸ M. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 157.

¹³⁹ *Ibidem.*

¹⁴⁰ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 130.

¹⁴¹ *Documente bucovinene*, vol. 5, p. 130, nr. 103.

¹⁴² *Documente Orbei*, p. 253-254, nr. 241.

¹⁴³ *Ibidem.*

2) *Să-și ofere sprijin*. La 20 martie 1668 Dumitrașco Prăjescu face zapis de danie cumătrului său Gavril Tăbârță jumătate de sat de Războieni, ținutul Neamț, cu vecini, pentru că i-a botezat o copilă și „i-am datu poman”¹⁴⁴.

La 9 mai 1680 Ursul Murguleț, starostele de Trotuș, dă o parte din Stănești „cumătrului Toader de Măgerești, cu marea tăria”¹⁴⁵. Această danie este întărită la 17 octombrie 1668 de Iliș Alexandru voievod „cum Dumitrașco Prăjescul au botezat o cucoană a lui Gavril Tăbârță”¹⁴⁶.

Tot danie cumătrului face și Todosca stolniceasa, fiica lui Gheorghe Zore și Anghelinei, dăruindu-i un loc în satul Crăciunești „cumătru-mieu Zotei sulgiariul și fiicăi dumisali”¹⁴⁷.

Cumetrii se ajutau și financiar. Așa se întâmplă la 20 noiembrie 1745, când se menționează despre datoria de 103 lei a lui Dumitrașco Gherghel față de Ion Iamandi: „Peciul lui Ion Iamandi 103 lei mi-au fost dator cumătru Dumitrașco Gherghel”¹⁴⁸.

Gradele de rudenie la rudenia spirituală „trebuie privite întocmai ca și la rudenie de sânge”, postulatul confirmat prin Canonul al 53-lea al Sinodului Trulan (sau Quinisextum (692))¹⁴⁹. Din acest considerent, anumite interdicții care erau caracteristice familiei nucleare (restrânse, conjugale) s-au extins și asupra relației nași-fini.

Ca și în cazul relațiilor de rudenie de sânge sau a celor constituite prin alianță, asupra înrudirilor artificiale se răsfrângeau interdicțiile încheierii căsătoriei¹⁵⁰ și „la asemenea rudenie legea oprește căsătoria până la a treia sau a patra spiță”¹⁵¹. *Canoanele bisericești interziceau strict căsătoria între rudele spirituale*: „De vreme ce rudenie (înrudirea) cea după suflet este mai mare decât legătura trupurilor, iar noi am aflat că în unele locuri unii primesc copii din sfântul și dătătorul de mântuire botez, și după aceea încheiau însoțire de nuntă (căsătorie) cu mamele văduve ale acelor, orânduim ca, de la (canonul) de față, nimeni să nu mai facă un lucru ca acesta. Iar dacă oarecare ar fi prinși făcând acest lucru, după canonul de față, unii ca aceștia să se lase (depărteze) mai întâi de la această însoțire nelegiuită, iar apoi să fie supuși certărilor (pedepselor) celor pentru desfrânați” (Canonul 53 Trulan).

În legislația Țării Moldovei astfel de căsătorii erau considerate ilegiteime, intrând în categoria celor *ce face sânge amestecat*, făcând parte din infracțiuni contra

¹⁴⁴ *Ispisoace*, vol. 3, p. 2.

¹⁴⁵ *Studii*, vol. 7, p. 297, nr. 49.

¹⁴⁶ *Ispisoace*, vol. 3, p. 2.

¹⁴⁷ *Surete*, vol. 22 (documente slavo-române între 1412-1722), Iași, 1929, p. 23-24, nr. 25.

¹⁴⁸ *Surete*, vol. 14. Șendriceni (Dorohoi), Huși, 1925, p. 53, nr. XLVI.

¹⁴⁹ *Îndreptarea Legii*, gl. 201.

¹⁵⁰ M. M. Szekely, *op. cit.*, p. 105; L. Zabolotnaia, *op. cit.*, p. 82.

¹⁵¹ *Ibidem*.

familiei și moralei. Ele aveau grave consecințe, atât pentru făptași (despărțirea, pedeapsa cu moartea, blestemul bisericesc), cât și pentru copiii acestora (n-aveau drept la moștenirea averii părinților): „...acela ce face sânge amestecat să ceartă cu moarte [...] den afară de această [...] mestecătorul de sânge, încă-l afurisește și biserica...Nunțele ce să vor face dintru sânge amestecat, ce să zice din cuscrii sau din seminții ce vor pogori dintr-un sânge sau *den cumătrii ce vor fi din sfântul botez* (s. n.), acestea nunte să vor despărți, cum am și mai zis, și nu vor putea acelea obraze dup-ace să mai căsătorească nice cu alte obraze străine [...] Copiii născuți din mestecătorii cei de sânge, nu vor putea moșteni averea părinților lor”¹⁵². La fel se cataloghează și relația nașilor cu finele, numindu-i preacurvari pe cei: „ce-ș curvăresc ...cu finele lor, acesta se cheamă sânge amestecat, acesta ver fi bărbat, ver muiare cu moarte să se cearte”¹⁵³.

Legislația Țării Moldovei pedepsea și amestecarea de sânge între cumetri: „ce-ș curvăresc ... *cu cumătrele ...*, *aceasta se cheama sânge amestecat* (s. n.)”¹⁵⁴. Prevederi referitoare la cercetarea relațiilor interzise între cumetri se întâlnesc, cel mai adesea, în poruncile domnilor Țării Moldovei. Astfel, la 20 februarie 1648, Vasile Lupu voievod poruncește ca preoții de mir, călugării, călugărițele, diaconii și țârcovnicii să fie judecați de chiriarhul eparhiei și numai pentru vină de moarte să fie judecați de domn. În contextul acestei porunci, se spunea: „Pentru aceea domnia mia poroncescu tuturor împreună boiarilor celor mari și celor mici, părcălabilor și vătășilor de pre la ținuturi, și globnicilor și deșugubinarilor, sau fiie cine va fi din slugili domnii meali, sau slugă boerească, sau fiie cine va fi, de acmu înainte toți să știe cum s-a socotit și s-au tocmit cu svinta pravilă și cu tot svatul domniei miale, cu episcopii să aibă treabă mitropolitul cu toți episcopii al giudeca, iar cu călugări(i) și cu călugărițeli, și cu preuții și cu diaconi(i) mirenești, și cu ț(â)rcovnicii, ca să aibă treabă ai giudeca și a-i certa, și a-i globi cineș după deala sa. Pre cei din eparhia mitropolitului să aibă treabă mitropolitul, pre cei din eparhia Romanului ep(i)sc(o)pul de Roman, pre cei din eparhia Radăușilor ep(i)sc(o)pul de Radăuși, pre cei din eparhia Hușilor ep(i)sc(o)pul de Huși(i). Altu(l) nime să nu aibă treabă nici cu unii de aceștia ce mai sus scriem, nici cu casele lor, măcar cine ce greș(e)ală va faci. ... Așjdere și (de)cuscree și *de cumătrii* și de cununii și *de singe amestecat* (s. n.), și de aceia ce petrec din afară de (l)eage, după obiceiul creștinescu, pre aceștia pre toți, ca să aibă a certa cu sv(â)nta pravilă, părinții și rugătorii noștri vlădiciei ce mai sus scriu cineș eparhia sa, carele ș(i) după deala lui fie în ce loc va fi, ori la oraș,

¹⁵² *Carte românească de învățătură*, 1646, ediție critică, ed. întocmită de Colectivul de Drept Vechi Românesc, condus de A. Rădulescu, București, 1961, p. 146.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 94.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

ori în sat domnescu, ori bo(i)erescu, sau călugărescu, sau în slobozie, sau fie în ce sat în ț(a)ra domniei meali, altu nime să nu aibă treabă, a-i giudeca, și a-i certa”¹⁵⁵.

La 26 octombrie 1666 Iliaș Alexandru voievod poruncește vătafilor mari, pârcălabilor de la ținuturi, dregătorilor din târguri, globnicilor și deșugubinarilor, ca pe călugări și călugărițe, pe preoții mireni cu casele lor și cu feciorii lor neînsurați și pe năimiții lor să nu-i globească sau să-i judece ei, deoarece pe aceștia îi va judeca Serafim, Episcopul Hușului: „de oameni ce petrec făr(ă) de lege, cum nu să cade *de singe amestecat, de cumătrii* (s. n.), de cununii și de alte fărdelege Și iarăș să aibă a socoti de cum să scrie, *de cumătrii, de singi amestecat* (s. n.), oameni ci petrece făr de lege, și necununați, și de alte fărdelege”¹⁵⁶.

La 11 februarie 1673 Ștefan Petru Voevod, la fel ca și Iliaș Alexandru, poruncește tuturor boierilor, vătafilor mari, pârcălabilor de ținuturi și dregătorilor de târguri, globnicilor, deșugubinarilor și slugilor boierești de prin târguri și ținuturi, care învălesc pe călugării de la mănăstiri și metohuri, pe poslușnicii lor, pe preoții mirenești și casele lor, să nu globească sau să judece pe cei ce trăiesc în amestec de sânge, trecând aceasta sub jurisdicția Episcopului de Huși: „Iar voi oprîți vecinii voștri di prin satele voastre și-i apărați, de nu poate svinția sa părintele și rugătoriul nostru Kir Ioan, ep(i)sc(o)pul de Huși a întări leagea lui Dumn(e)zeu și să socotiască în eparhia svinției sale de oamenii ce petrec făr(ă) de lege, *cum nu să cade din singe amestecat de cumătrii* (s. n.), de cununii și de alte făr(ă)delege. ... ce cu dâșii să aibă treabă a-i giudeca și a-i învăța și a-i cerceta, carele după deala lui Svinția sa părintele și rugătoriul nostru carele mai sus scriem, după cum iaste leagea creștiniască, cu Sv(ă)ntaa Pravilă, care vor hi în eparhia svinției sale, și iarăși să aibă a socoti de cum să scrie, *de cumătrie, de singe amestecat* (s. n.), oameni ce petrec făr(ă) leage, nime să n-aibă treabă a-i opri sau a-i giudeca, ce cu giudețele lui Dumn(e)zeu spre oameni ce vor petrea(ce) fără leage, ca să aibă treabă iar Svinția sa părintele și rugătoriul nostru ce mai sus scriem”¹⁵⁷.

Aceiași poruncă este emisă și de Dumitrașco Cantacuzino Voievod la 22 aprilie 1674: „Iar voi oprîți vecinii voștri de prin satele voastre și-i apărați, de nu poate svinția sa părintele și rugătoriul nostru kir Sofronie episcopul de Huși, a întări leagea lui Dumn(e)zău și să socotiască în eparhia sv(i)nții sale de oamenii ce petrecu fără de leage, cum nu să cade *din singe amestecatu și de cumătrie* (s. n.), de cununii, și de alte fărădelegi”¹⁵⁸.

¹⁵⁵ *Documente hușene*, vol. 2, p. 39-40, nr. 1; *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva istorică centrală a statului*, vol. 2: 1621-1652 (în continuare CDM), București, 1959, p. 391, nr. 2004.

¹⁵⁶ *Documente hușene*, vol. IV (1631-1865), volum întocmit de C. Clit, Iași, 2016, p. 49-50, nr. 28; CDM, vol. 3: 1653-1675, București, 1968, p. 304, nr. 1400.

¹⁵⁷ *Documente hușene*, vol. 2, p. 52, nr. 15; CDM, III, p. 466, nr. 2232.

¹⁵⁸ *Documente hușene*, vol. 2, p. 56, nr.18; CDM, III, p. 491, nr. 2361.

Practica continuă și în secolul al XVIII-lea, fapt ce demonstrează că astfel de încălcări existau. Astfel, în 1746, Ioan Nicolae Mavrocordat Voievod dă carte domnească Episcopului Ierotei pe care îl împrumutnicește să facă cercetarea călugărilor, călugărițelor, preoților și diaconilor mireni, feciorilor holtei și a fetelor mari, a clerului bisericesc necăsătorit și altele, conform Sfintei Pravile, fiind excluse cazurile de crimă și furt: „și iarăș(i) să mai cerce pentru cumătrii (s. n.), ..., și pentru sânge amestecat, ..., și pentru toate care să facu afară din lege și di (i)nvățătura sfintii pravile, și pe unde s-ar afla greșele ca aceste(a), ori pe la mănăstiri, ori p(r)in sate domnești, ori bo(i)erești, ori călugărești, pre toți să aibă ai giudeca și ai certa, și ai canonisi pe fieștecare cu sf(â)nta pravilă, iară alți nime să n-aibă triabă cu unii ca aceștie ce scrie mai sus, nici ai giudeca, nici ai globi, nici bo(i)eri, nici ispravnicii de pre la ținuturi, nici părcălabi, nici șugubinari, nici slugi bo(i)erești, nici nemesneci părcălăbești, ce numai sfinția sa episcopul va ave(a) triabă cu dâșșii, de vream că pentru unii ca aceștie poronțește Sf(â)nta pravilă se nu se giudece cu giudețu mirenescu, ce să se giudece cu giudețu sufletescu”¹⁵⁹.

La 27 martie 1758 Scarlat Grigorii Ghica Voievod dă carte domnească Episcopului Inochentie al Hușilor și protopopilor prin care îi împrumutnicește să facă revizia prin ținuturi, poruncindu-le: „Așijdere, să cerce și pentru cumătrii (s. n.), și cuscrii și cununii și pentru cei ce șed necununați, și pentru sânge amestecat, și de toate câte să fac afară din lege, și unde s-a afla vine de greșali ca aceste(a), ori prin sate g(os)p(od), ori prin sate boi(e)rești, ori mănăstirești, pre toți să aibă sfinție sa ai giudeca cu giudețul sfintii pravili, canonindu-i pe fieștecare după vina greșalii sale, pre carii să-i și certe, iar nu să-i globa(e)să”¹⁶⁰.

Același tip de poruncă, pe numele Episcopului Inochentie al Hușilor și protopopilor din eparhia sa emite, la 6 aprilie 1760, Ioan Teodor Callimachi Voievod: „Așijdere(a) să cerci și pentru cumătrii (s. n.) și cuscrii și cununii și pentru toate câte să fac afar(ă) din legi și din învățătura sfintei biserici, și undi s-ar afla vină de greșali ca acestea, ori pi la mănăstiri, ori p(r)in sate domnești sau boi(e)rești sau mănăstirești, pre toți să aibă sfinție lor ai giudeca și ai cerceta cu giudețul sfintei pravile și să-i canoniască pe fieșticare după vina sa”¹⁶¹. Deci, concluzionăm că problema amestecului de sânge, inclusiv a rudelor spirituale, era destul de acută, astfel că domnitorii insistau permanent asupra cercetării, depistării și examinării a astfel de încălcări, nu numai ale normelor morale ale societății, dar și a legislației țării.

Interdicțiile au avut și o „extensie dincolo de inșii implicați direct în relație, cuprinzând pe toți consangvinii direcți (frați, surori, copii)”¹⁶². În acest sens, se interzicea căsătoria între toate rudele acestora. Astfel, Pravilele stipulau:

¹⁵⁹ *Documente hușene*, vol. 3, p. 132, nr. 130.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 167-168, nr. 179.

¹⁶¹ *Ibidem*, vol. 3, p. 174, nr. 190.

¹⁶² N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 89.

„Nice nașu-tău, suru-ta sau fratele, nice nașa frate-tău sau soră să se ia, că iaste sânge mestecat”.

Asupra relațiilor între finii aceluiși naș, care deveneau, de asemenea, rude spirituale¹⁶³, se răspândeau efectele interzicerii căsătoriei. Îndreptarea Legii stipulează clar: „Câți se botează de un naș...aceia nu pot unii către alții să se ia”¹⁶⁴.

Căsătoria unor rude spirituale, și chiar a copiilor acestora, atrăgea, în opinia contemporanilor epocii, pedeapsa Dumnezeiască, mentalitate ce se încadra perfect în segmentul temporal examinat, fiind caracteristică unei societăți profund religioase. Astfel se întâmplă în cazul morții premature a fiicei domnului Constantin Cantemir. Safta, fiica cea mai mica a lui Constantin Cantemir fusese logodită cu Pătrașco Costin, însă această logodnă a fost desfăcută drept rezultat al conflictului¹⁶⁵; după aceasta s-a căsătorit cu Mihai Racoviță: „și ș-au ales din toți ficiorii de boieru pe Mihălachi, ficiorul lui Ion Racoviță vornicului, de l-au luat gineri”¹⁶⁶. Evenimentul a fost descris de cronicarul Ion Neculce, care spune: „Numai n-au avut parte de dânsa, că n-au trăitu mult cu dânsu, și i-au murit fiică-sa”, explicând aceasta astfel: „Cantemir vodă era cumătru cu cuscru-său Ion Racoviță, că-i botedzasă Cantemir-vodă un copil lui Ion Racoviță, mai mic decât ginere-său Mihălachi. Căce poate n-au răbdat Dumnedzău”¹⁶⁷. Deoarece prin Sfintele Taine familia lui Constantin Cantemir era înrudită cu cea a lui Ion Racoviță, copiii lor nu aveau voie să se căsătorească unii cu alții.

Termenii de înrudire spirituală au influențat și asupra formării numelor de familie¹⁶⁸. Extinderea ariei de întrebuițare a termenilor de înrudire a condus la procesul de individualizare a apelativelor, transferându-le în categoria numelor proprii. Printre nume care provin din termeni ce semnifică rudenia convențională, documentele semnaleză: *Nanul, Fina, Naș, Nașu*¹⁶⁹.

În perioada secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea cel mai des se întâlnește numele *Nan/Nanul*. Un *Nanul*, fratele lui Vasile Broască, este pomenit într-o carte de judecată din 1619 pentru moșia Ciorna¹⁷⁰. Un *Nan* semnează, în calitate de martor, la 29 martie 1625, la vânzarea de către Tufă, Ioana și Parasca ocinei lor din satul Șendreni¹⁷¹. *Nan* din Dănceni este martor la

¹⁶³ H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 325-329.

¹⁶⁴ *Îndreptarea Legii*.

¹⁶⁵ A. Eșanu, V. Eșanu, *Ficele lui Constantin-vodă Cantemir*, în A. Eșanu (coord.), *op. cit.*, p. 95.

¹⁶⁶ I. Neculce, *Letopisețul*, p. 324.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ V. Scurtu, *op. cit.*, p. 340.

¹⁶⁹ E.-C. Zăbavă, *op. cit.*, p. 733-741.

¹⁷⁰ *MEF*, vol. 9, Chișinău, 2004, p. 115.

¹⁷¹ *DRH*, vol. XVIII (1623-1625), volum întocmit de I. Caproșu și V. Constantinov, București, 2006, nr. 303, p. 375.

26 ianuarie 1627 la o vânzare de vie din Dănceni¹⁷². La 22 septembrie 1766 este menționat Nanul, mare paharnic. La 28 ianuarie 1798 într-un zapis de vânzare este pomenit Enachi Nanul¹⁷³, un țigan Vasile Nanul, amintit în izvodul de acte domnești de țigani ai mănăstirii Sfântului Sava din Iași¹⁷⁴.

Proverbele și aforismele românești, dovadă a mentalității populației, demonstrează autoritatea nașului, modul acestuia de rezolvare a problemelor în situații conflictuale, dar arată și faptul că societatea apreciază statutul nașului: *A fi nașul cuiva* (a ști să potolească, să facă inofensiv pe cineva; a-i veni cuiva de hac, a învăța pe cineva minte); *A-și găsi nașul, a dat de nașul său* (a da de o persoană care știe să pună la punct (pe cineva), să strunească (pe cineva)); *Tot nașul își are naș*, *Orice naș își are nașul* (fiecare găsește pe cineva care să-l pună la punct); *Nașul botează, nașul cutează; Nașa știe, nașa să vie* (despre cel care nu se poate lipsi într-o împrejurare de cineva, care-i cunoaște gândurile și tainele)¹⁷⁵.

Concluzii

J. Goody a afirmat, pe bună dreptate, că înrudirea prin botez a fost „o invenție originală a Bisericii”¹⁷⁶. În Țara Moldovei în perioada analizată, relațiile de rudenie spirituală au fost reglementate de reguli clare, fiecare dintre părți având anumite îndatoriri, încălcarea acestora atrăgând după sine nu doar deteriorarea relațiilor, ci și condamnarea morală a comunității. Încălcarea prevederilor canonice, în special a celor legate de căsătorie, și/sau comiterea adulterului între fini/fine și nașe/nași, precum și între cumetri, dar și între rudele apropiate lor, erau calificate drept crimă contra familiei și moralei și conduceau la pedepse atât din partea domniei, cât și din partea autorităților ecleziastice. Prin rețeaua de rudenii spirituale izvorâte din Sfânta Taină a Botezului, apoi și din cea a Tainei Cununiei, care se suprapuneau uneori asupra relațiilor de rudenie consangvină sau prin alianță, sistemul de relații de rudenie din Țara Moldovei se încadra în sistemul de rudenie creștină al Europei. Instituția nașiei, inclusiv cea din Botez, a supraviețuit tuturor modificărilor din societate, regăsindu-se și astăzi în comunitatea tradițională românească.

¹⁷² DRH, vol. XIX (1626- 1628), volum întocmit de H. Chircă, București, 1969, p. 175, nr. 144.

¹⁷³ *Documente Iași*, vol. 9, p. 12.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 385.

¹⁷⁵ G. Zane, *Proverbele românilor*, vol. IV, prefață de G. Dem. Teodorescu, București, 1898, vol. 4, p. 484.

¹⁷⁶ J. Goody, *op. cit.*, p. 44.

FAMILY RELATIONSHIPS IN MOLDAVIA
(17TH CENTURY – BEGINNING OF 19TH CENTURY):
THE SPIRITUAL KINSHIP FOLLOWING CHRISTENING
(ABSTRACT)

The article will focus on the kinship of the Christening relationships (Godfather–Godchild relationship) in the traditional society of Moldavia in the XVIIth century – beginning of the XIXth century, highlighting the terms that define this kind of kinship: godfather, godmother, godchild; as well as the rights and the obligations of godparents and godchildren.

PORTRETELE FAMILIEI LUI ANTONIE VODĂ RUSET. DE LA FRESCĂ LA ȘEVALET

Sorin IFTIMI¹

Cuvinte cheie: *Antonie Ruset, Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, portret votiv, frescă, restaurare*

Mots-clefs: *Antonie Ruset, Eglise St. Nicholas de Iași, portrait votif, fresque, restauration*

Ca orice familie însemnată, Roseteștii au rămas în istoria Moldovei prin rolul politic pe care l-au jucat în diverse momente, precum și prin ctitoriile lor. Reprezentanții acestei familii s-au aflat adesea în preajma Domniei, dar au avut destinul ciudat de a da istoriei românești doar un singur domn. Așa cum arată și Radu Rosetti în monografia familiei, majoritatea Roseteștilor din Moldova sunt „coborâtorii ai lui Lascaris Rousaitos”, personaj care a deținut înalte dregătorii pe lângă Patriarhia de Constantinopol. Începătorul neamului, Lascăr Rosetti (c. 1580-d. 1646), căsătorit cu Bela Cantacuzino, a fost mare scevophylax (1613-1630) și apoi mare logofăt (1629-1646) al Patriarhiei ecumenice². Acesta nu a venit în Moldova, dar cei doi fii ai săi, Constantin și Antonie, și-au asumat acest destin. Fratele mai mare, Constantin cuparul, a lăsat descendența cea mai numeroasă, dovedindu-se personajul cel mai însemnat, din perspectivă genealogică.

Antonie vodă Ruset (c. 1615-c. 1685) era fiul cel mai mic al lui Lascăr Rosetti. El a venit de tânăr în Moldova, ocupând diverse dregătorii și dobândind un statut de vază, astfel încât, la 1661, a fost delegat de boierii moldoveni să meargă la Constantinopol, alături de postelnicul Alexandru Costin, pentru a cere sultanului „să dea țării un domn”. Cel numit atunci a fost un pământean, Eustatie Dabija, iar Antonie Ruset, cunoscut din cronici și sub numele de Chiriță Draco a fost capuchehaia acestuia în capitala Imperiului otoman³.

Soarta a făcut ca Antonie Ruset să ajungă domn al Moldovei (10 noiembrie 1675 – noiembrie 1678), urmând în scaunul țării altui grec, Dumitrașco

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

² Gen. Radu Rosetti, *Familia Rosetti. I. Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, Editura Academiei Române, București, 1938, p. 27.

³ *Ibidem*, p. 29-33.

Cantacuzino. El a fost, ceea ce s-a numit în istoriografia noastră un „prefanariot”, marcând creșterea influenței grecești în istoria Moldovei.

Antonie Ruset a avut calități personale remarcabile, domnind cu bunătate și înțelepciune. A avut planuri mari pentru el și urmașii săi, cu el începând seria ctitoriiilor Rosetești din Moldova. Se știe că a făcut unele lucrări la Curtea domnească din Iași, mai ales la Casa Mică, destinată soției domnitorului. Nu a zidit o biserică nouă, ci a redat strălucirea unei ctitorii mai vechi: Sf. Nicolae Domnesc⁴. Acest lăcaș, după cum se știe, nu era unul oarecare, ci biserica în care se încoronau, în mod tradițional, domnii Moldovei, cea în care aveau loc marile ceremonii ale Curții domnești de peste an (Crăciun, Anul Nou, Bobotează și Paști). Acest gest de vrednicie avea să îl lege de memoria primului ctitor al bisericii, gloriosul voievod Ștefan cel Mare și să contribuie la legitimarea sa – un străin – în șirul domnilor moldoveni.

Într-un document emis la 29 martie 1678, Antonie Ruset vodă arăta că biserica era „stricată de foc și ploii, de gios, din urzirea ei, pân sus în vârnu”. „Am pus multă cheltuială de am tocmit-o, de gios până sus, și i-am tocmit clopotnița, și am înfrumusețat-o cu toate podoabe, cum se cade desăvârșit și i-am făcut zidu și chilii prin prejur”. Ca orice ctitor, domnul a înzestrat biserica sa, în 1678, cu un chivot de argint aurit și cu două sfeșnice de bronz⁵. Tot el a mai dăruit bisericii o cristelniță de argint, ajunsă ulterior la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Iași⁶.

Domnul nu s-a mulțumit doar cu renovarea zidurilor, ci a gândit să înalțe și statutul bisericii: „și acesta Scaun de Mitropolie, să fie închinată scaunului celui vechiu, Mitropoliei de Suceava”. De fapt, Antonie vodă Ruset a realizat transferul Mitropoliei din vechea capitală, Suceava, în cea nouă, la Iași. El a asigurat și sursele de venit ale noului așezământ, „de la vameșul cel mare, la chirvăsărie” și „de la căminariu cel mare”⁷.

Lucrările făcute de Antonie Ruset la biserica Sf. Nicolae Domnesc au fost mult mai ample decât simpla consolidare și renovare a ctitoriei lui Ștefan cel Mare. Aceasta era mult prea mică pentru a găzdui ceremoniile Curții domnești. De aceea domnitorul i-a adăugat o extindere de două ori mai mare decât biserica din secolul al XV-lea. Doar cu acest adaos ne putem imagina, în desfășurare, ceremoniile de la Biserica Domnească descrise în condica treti-logofătului Gheorgachi. A adăugat și două altare suplimentare, dedicate Sfintei Varvara și Sfântului Ștefan⁸.

⁴ Gh. Ghibănescu, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc*, Iași, 1934.

⁵ Cf. O. Tafrales, în *AA*, fasc. 11-12, p. 46, 47.

⁶ N. Iorga, *Studii și documente*, XV/II, p. 136

⁷ *Ibidem*, V/I, p. 50; R. Rosetti, *op. cit.*, 1938 p. 32, n. 13.

⁸ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, ediția a II-a revăzută, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007, p. 45-53.

Semnificativ este faptul că Antonie Ruset, în virtutea dreptului ctitoricesc, și-a făcut și gropniță la Sf. Nicolae Domnesc, pentru sine și familia sa⁹. Aceasta se afla în exonartexul adăugat de el bisericii ștefaniene, în latura de sud, unde a fost amenajat altarul sfintei Varvara. Soarta a făcut ca el să nu se odihnească în acest loc, pe care și-l pregătise.

Antonie vodă fost căsătorit cu doamna Zoe Ramandi și au avut trei fii: Alecu, Ion și Iordache (Gheorghe), precum și două fiice, Elena și Zamfira. Aceștia au urmat propriile cariere de dregători în Moldova, chiar dacă au fost legați și de Constantinopol.

Fiii lui Antonie vodă, prin excesele făcute la tinerețe, i-au adus mari deservicii domnitorului. Potrivit unora, chiar pierderea domniei sau pedeapsa divină de mai târziu, de la „faptele fiilor săi i s-a tras”¹⁰.

Alexandru Draco-Ruset (c. 1640-1678?), numit și „Beizadea Sărăcilă”, este amintit ca mare sluger (1667) și mare comis (1668); a fost capuchehaie la Istanbul pentru Eustatie Dabija vodă¹¹. El a fost căsătorit cu Anița fiica lui Vasile Coci, nepoata de frate a domnitorului Vasile Lupu¹². Nu a avut descendenți masculini, ci doar o fiică, Zoița¹³.

Ioan beizadea (1660-1750), mult mai tânăr decât primul, era finul lui Hrisant Nottara, patriarhul Ierusalimului. A avut și el dregătorii, deși spre bătrânețe: mare comis (1732), mare paharnic (1735). A fost căsătorit cu Ileana Mavrocordat, fiica lui Alexandru Exaporitul¹⁴. A avut o descendență bogată: Maria, Mihalache, Nicolae și Matei. Practic, prin urmașii fiului său, Nicolae, se continuă familia. Fiica mezină a acestuia, Eufrosina, va ajunge doamnă, transmițând acest drept soțului ei, Manole Giani-Ruset. Cei mai mulți descendenți vor aparține ramurii Rosetti-Bibica.

Fiul cel mic, Iordache (c. 1662-1703), fost mare postelnic (1678), a fost căsătorit cu Cristina, fiica lui Grigore I Ghica vodă și a Mariei M. Sturdza¹⁵.

⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, XV/II, p. 135-136.

¹⁰ Fiii lui Antonie vodă Ruset „erau desmierdați, fără de frică, umblau prin țară cu mulți feciori de mazili nebuni, strânși cu dânșii, de făceau multe jocuri și beții și nebunii prin târguri și prin sate boierești, de lua femeile și fetele oamenilor cu de-a sila, de-și râdeau de dânsele; ce nu numai a oameni proști, ce și a oameni de frunte și de cinste Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1982, p. 256.

¹¹ Potrivit cronicilor „era călăreț bun și curvar foarte; pre multe locuri făcea silă de lua fetele oamenilor cu sila, însă oameni proști (simpli, *n. ns.*). Libovnic era la băuturi și la alergături de cai, însă nu pâra pe nimeni la tată-său; de nu grăia de bine pe om, de rău nu-l grăia”.

¹² Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII*, Editura Enciclopedică Română, București, 1971, p. 437.

¹³ Radu Rosetti, *op. cit.*, 1938, p. 47-48.

¹⁴ *Ibidem*, p. 48-49.

¹⁵ *Ibidem*, p. 49.

Fiiiile au avut, de asemenea, căsătorii interesante. Elena (m. 1692) s-a măritat cu Andronic Rangabe, mare retor al Patriarhiei de Constantinopol (1687) și hartofilax (1714). Zamfira a fost soția postelnicului Dumitrașco Caragea (m. 1737).

Cronicarul Ion Neculce povestește în detaliu despre sfârșitul nenorocit al domniei și vieții lui Antonie vodă Ruset. Pârât de boieri la Poarta Otomană (printre care Buhuș hatmanul și Miron Costin logofătul) a fost întemnițat, torturat și stors de orice avere (1000 de pugi de galbeni). După ce a fost lăsat să plece, i-a fost dat să își vadă arzând casa, spre care se îndrepta. Câte zile a mai avut a trăit din milostenie. Fiii săi, din mare lipsă, au fost nevoiți să trăiască din pescărie la Țarigrad¹⁶. Descendenții au reușit totuși să se redreseze și să își țină rangul. Ultimul Ruset, descendent masculin al lui Antonie vodă, s-a stins la 1899, odată cu sfârșitul veacului al XIX-lea.

Portretul de șevalet al familiei Ruset

Piața de artă a Capitalei a oferit recent surpriza unei apartii neașteptate: un portret de grup al familiei lui Antonie vodă Ruset. Un inimos colecționar a achiziționat lucrarea, convins fiind că portretul de grup al familiei Ruset ar trebui să se păstreze la Iași¹⁷. Este o pictură în ulei pe pânză de dimensiuni mijlocii (66x107 cm), păstrată în rama veche, din lemn de culoare neagră, cu ornamente sculptate (nu turnate în ipsos). Între ramă și fondul lucrării se interpune un chenar auriu îngust, care pune în valoare pictura, realizată în tonuri destul de închise. Chiar dacă suportul picturii este pânza, e evident că imaginea este copia de șevalet al unei fresce bisericești, probabil dispărute.

Portretul de grup înfățișează șase personaje: Antonie vodă Ruset, soția sa, doamna Zoe, cei trei fii și o fiică. Este un portret „genealogic” al familiei domnitorului, în care membrii sunt rânduiți în ordinea vârstei. Cu toții au o atitudine hieratică, rigidă, specifică picturii în frescă din secolul al XVII-lea. Noțiunea de „pictor primitiv” dată zugravilor bisericești convertiți la pictura de șevalet, în prima parte a secolului al XIX-lea, își găsește aici o bună ilustrare. Personajele sunt unite prin gestul comun pe care îl fac cu mâna dreaptă, îndoită din cot; cu toții arată spre chivotul bisericii, ținut în mână de Antonie vodă Ruset. În acest fel, ei sunt asociați actului de ctitorire.

Domnul Antonie Ruset poartă un anteriu de culoare narânzie (*turungie*) cu manșete auriu, iar pe deasupra un caftan de culoare albă, cu gulă neagră de samur. Tot din blană de samur este și *gugiumanul* de pe cap¹⁸, împodobit cu un prețios

¹⁶ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 256-257.

¹⁷ Lucrarea se află în colecția domnului Vlad Nedelcu din Iași, căruia îi mulțumim pentru posibilitatea oferită de a scrie despre acest subiect.

¹⁸ În această variantă a picturii, căciula de pe cap are, într-adevăr, forma unui *gugiuman*, chiar dacă este reprezentat la dimensiuni ceva mai reduse. Pentru domnia lui Antonie Ruset, probabil că este

surguci, din care se înalță trei pene de erodiu. Domnul ține în mâini modelul bisericii căreia îi pregătise un statut special. El nu este doar ctitorul unei biserici, ci a devenit ctitor al Mitropoliei Moldovei. Lângă el, doamna Zoe are o cămașă de culoare purpurie, iar pe deasupra un caftan verde-închis. Căciulița ei din blană de samur are fundul tot de culoarea purpurei. Doamna nu poartă bijuterii pe degete; doar la gât are două șiraguri de perle și un medalion ce este, mai probabil, încuietora mantiei; veșmântul său are, la gât, de asemenea blană de samur.

Cei trei fii ai familiei sunt identificați prin inscripții cu litere chirilice: Alexandru voievod, Ioan voievod și Gheorghe (sau Iordache) voievod. După obiceiul din Țările Române, fiii de domn purtau onorific titlul de „voievod” pe perioada domniei tatălui lor și erau, fiecare, virtuali voievozi, pentru viitor. În cazul familiei Ruset, nici unul dintre fii nu a ajuns pe tron, după cum se știe. Tabloul votiv îl proiectează pe Antonie Ruset nu doar ca pe un ctitor al bisericii, ci și ca pe un fondator de dinastie, privind spre viitor.

Fiul cel mare, Alexandru Ruset, poartă anterior de culoare cafenie și un caftan de culoare vișinie sau purpurie, în intenție. Al doilea fiu, Ioan Ruset voievod, este înveșmântat cu un anterior verde și caftan de culoare albă, luat „pe umeri”, nu îmbrăcat pe mâneci. El poartă pe cap o căciulă de samur cu fundul de postav roșu. Numele fiului mic este transcris cu nesiguranță de către pictor; probabil este „Ghiorghe voievod”. El are anterior de culoare închisă și caftan de culoare roșie, ținută foarte asemănătoare cu a fratelui mai mare, Alexandru.

Judecând strict după imagini, fiul mijlociu, Ioan voievod, zugrăvit mai înalt și înveșmântat asemeni tatălui său, pare să fie cel pregătit pentru a-i succede la tron, și nu fiul mai mare, Alexandru. Culoarea albă va deveni însă un apanaj sau atribut al Domniei, în mod mai explicit, în secolul al XVIII-lea. Ioan are și căciulă cu fundul de postav roșu, în timp ce cei doi frați ai săi au căciuli similare, cu fundul verde. Un alt motiv, mai plauzibil, pentru care zugravul să îl scoată pe Ioan în evidență, ca descendent al lui Antonie vodă Ruset, ar fi ca portretul să fi fost copiat, în epoca modernă, la comanda descendenților acestui fiu al domnitorului. Astfel, această opțiune cromatică a hainei lui Ioan Ruset ar fi preferința descendenților din secolul al XIX-lea și nu o alegere a zugravului din veacul al XVII-lea.

Toți trei frații poartă la căciuli surguci de aur cu pietre scumpe, însemnul statutului de voievod. În această pictură însă nu se disting penele de erodiu care ar fi trebuit să fie montate în prețiosul suport. Cei trei băieți au obrazele rase, purtând doar mustăți voinicești, nu bărbi, precum tatăl lor.

Șirul descendenților este încheiat de un personaj feminin: „Elena Doamna”. Am arătat în altă parte că, în epocă, titlul de „domniță” nu era folosit, fiicele de

cam devreme pentru acest tip de podoabă a capului, ea fiind specifică epocii fanariote, dar asta a văzut pictorul care a realizat copierea portretului, în secolul al XIX-lea.

domni numindu-se tot „doamne”, ca și mama lor¹⁹. Ele aveau rangul potrivit pentru a se căsători cu domnitori și de a da naștere unor viitori domni. Elena poartă un anterior de culoare măslinie (oliv), iar pe deasupra un caftan narâmziu (portocaliu), de o nuanță asemănătoare cu cea a anteriorului tatălui său. Caftanul are la gât un guler nu de samur, ci de hermină (*cacom*). Din punct de vedere compozițional, pictorul a zugrăvit-o pe Elena ca o contrapondere la imaginea tatălui său, și prin similitudine cromatică, dar și prin faptul că are vizibile ambele mâini; în mâna stângă ține o năframă. Toate personajele poartă în picioare încălțăminte de culoare galbenă, după moda otomană de la Constantinopol, renunțându-se la încălțăminte roșie, ce caracteriza familia domnească în portretele votive din epocile anterioare.

*

S-au păstrat câteva imagini mai vechi, ce permit unele considerații asupra copiilor portretului familiei lui Antonie vodă Ruset și a traseului urmat de acestea, până în vremea noastră. Generalul Radu Rosetti, în monografia familiei sale, a reprodus imaginea unui tablou similar, reprezentând pe Antonie vodă Ruset cu întreaga sa familie. Acesta aprecia că lucrarea era o copie din 1835, înlocuind-o probabil pe cea veche, stricată cu prilejul incendiului din 1827, care se afla la biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, până la restaurarea făcută de Lecomte du Noüy, și apoi la vechea Mitropolie²⁰, iar acum este la Mănăstirea Cetățuia din Iași²¹. Din fotografia publicată de acesta, se vede că pictura pe pânză era de mari dimensiuni, reproducând probabil la scară naturală fresca din secolul XVII.

O altă copie a fost publicată de C. Gane, pe la 1930, în vestita sa lucrare *Trecute vieți de doamne și domnițe*. Autorul descoperise copia tabloului în colecția lui Ion Rosetti-Bălănescu, și o considera ca fiind „făcută după pictura murală de la biserica Sf. Nicolae Domnesc (astăzi dispărută)”²². Ambele precizări sunt inexacte, după cum vom vedea.

Ion Rosetti-Bălănescu (1893-1971) amintit mai sus, era un avocat ce își luase doctoratul în drept la Paris. Deși născut la București, a fost deputat de Iași la 1931.

¹⁹ Sorin Ifțimi, *Doamnele și domnițele în istoria Românilor. Curtea Doamnei în Moldova și Țara Românească*, Editura Istros, Brăila, 2015, p. 51.

²⁰ Autorul se referă la biserica Sf. Gheorghe din ansamblul mitropolitan, cunoscută ca Mitropolia Veche, ctitorită de mitropolitul Gavriil Callimachi, la 1765. Așa cum este formulată fraza, se poate crede că tabloul votiv din secolul XVII, de la biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost pictat pe pânză; tabloul original a fost însă o pictură murală.

²¹ Gen. Radu Rosetti, *Familia Rosetti. Coborătorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, vol. II, „Monitorul Oficial”, București, 1940, p. 19. Autorul amintea pe Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 254; și pe Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 8, 32, 33.

²² C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. II, Editura Universul, București, 1933.

A fost căsătorit cu Elena N. Miclescu (la Hermeziu, 1926). Ion era fiul lui Petre Rosetti-Bălănescu (1868-1923), născut la Iași, căsătorit la Budești-Ilfov, cu Zoe Cornescu. A fost licențiat în Drept la Paris (1895). Bunicul personajului nostru era Neculai Rosetti-Bălănescu (1827-1884) ministrul Afacerilor Externe (1863-1865) în guvernele lui Alexandru Ioan Cuza. Acesta a decedat la Paris, fiind înhumat la Cimitirul Montparnasse. Petre sau Nicolae Rosetti au comandat, probabil, realizarea unei copii după portretul colectiv al Familiei lui Antonie Ruset (modelul ramei ar putea data momentul realizării copiei).

Fotografia reprodusă de C. Gane, cea din colecția lui Ioan Rosetti-Bălănescu, este asemănătoare cu cea din colecția de la Iași. O examinare a detaliilor lucrării arată, însă, faptul că este vorba despre două lucrări diferite, două copii realizate, probabil, de același pictor.

Printr-o fericită coincidență, un alt portret pe pânză al lui Antonie vodă Ruset a revenit în atenție, în anul 2017. Este vorba despre un portret de mari dimensiuni, din depozitele Muzeului Județean Argeș din Pitești²³. Pictura, în ulei pe pânză, aproape în mărime naturală, se păstra într-o stare de degradare accentuată. Restauratorul Ovidiu Adrian Taifas începuse restaurarea acestei piese și solicită concursul pentru identificarea bisericii în care s-a aflat inițial portretul votiv al Rusetesților.

În acest caz, nu este vorba de un tablou cu toate cele șase personaje, ci doar cu primele două: domnitorul Antonie vodă Ruset și doamna Zoe. Sursele documentare ale Muzeului de la Pitești nu păstrează informații privitoare la originea acestei piese. Pare să fie vorba despre o veche copie și nu de un fragment al unei pânze mai mari, precum pictura păstrată cândva la Mănăstirea Cetățuia. În partea stângă există un spațiu între rama tabloului și doamna Zoe în care nu se vede vreun fragment din veșmintele altui personaj, cum ar fi fost cazul dacă lucrarea era doar un fragment recuperat dintr-un tablou mai amplu. De asemenea, în partea dreaptă sus, deasupra bisericii în miniatură, este înfățișată mâna divină, care binecuvântează actul votiv; acest element lipsește din copia anterioară, deci a fost preluată direct de pe frescă, sau după un alt izvod mai vechi.

La doamna Zoe, curățarea și restaurarea imaginii au pus în evidență cerceul și șiragul de perle de la gâtul acesteia. Lipsește medalionul care era, probabil, paftaua ce încheia mantia. Tot așa, bordura din blană de samur ce conturează marginile caftanului doamnei sunt mai vizibile după restaurare. Surguciul domnesc ce ornamentează căciulile celor două personaje este redat destul de schematic; se știe că era o bijuterie extrem de valoroasă, din aur și diamante. Un element-surpriză sunt penele colorate ale surguciului. Acestea au culoarea verde; or, din ce se știe, erau de

²³ Piesa ne-a fost semnalată de colegul Marius Păduraru, prin intermediul domnului Laurențiu Rădvan, profesor la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Le adresez și pe această cale mulțumirile mele.

culoare albă și prețuite tocmai pentru aceasta. Culoarea verde a penelor era prezentă pe pânză și înainte de restaurare, putând fi remarcată și pe imaginea veche a lucrării.

O remarcă specială trebuie făcută cu privire la căciula domnului Antonie Ruset. Soluția găsită la restaurare a fost o căciulă de blană de un model asemănător cu al doamnei, dar cu fundul de postav verde. Doar restauratorul știe ce a găsit pe pânza veche în momentul curățării, pentru recuperarea detaliilor. Credem însă că Antonie Ruset avea pe cap nu o asemenea căciulă, ci o cușmă în genul celor cu care apar înfățișați în imaginile epocii Ieremia Movilă sau Mihai Viteazul. Cea mai bună analogie este cu cușma lui Gheorghe Duca vodă, din portretul votiv de la mănăstirea Cetățuia. Un alt tip, *gugiumanul*, căciula înaltă, din blană de samur, de formă tronconică, s-a impus abia din secolul XVIII.

Portretul de la Sf. Nicolae Domnesc

Portretul de grup amintit a făcut carieră, fiind copiat pe pânză și apoi reprodus în diverse lucrări. C. Gane pusese povestea pe acest fâgaș, scriind că imaginea copie portretul votiv de la biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, frescă ce a dispărut între timp, după cum credeau contemporanii. Într-adevăr, pe la 1880, restaurarea lui Lecomte du Noüy a presupus demolarea vechilor pereți și rezidirea bisericii. Doar portretul lui Antonie Ruset reprodus de N. Iorga, în lucrarea sa despre *Domni români după portrete contemporane*, nu a fost suficient pentru a fi sesizate diferențele și a ridica cuvenitele semne de întrebare²⁴.

S-a întâmplat însă ca restauratorii de la 1880 să aibă inspirația de a nu distruge cu totul vechile portrete votive de la Sf. Nicolae Domnesc, ci de a le decapa cu tot cu tencuială pentru a fi păstrate între niște rame din lemn. Așa s-a întâmplat și cu portretele familiei lui Ștefan cel Mare, din cadrul aceleiași biserici. L-a fel s-a procedat, de către aceleași echipe, la recuperarea portretului familiei domnitorului Vasile Lupu, din biserica Trei Ierarhi. Dacă portretul lui Ștefan cel Mare a dispărut, cel al lui Antonie Ruset s-a păstrat, este expus și poate fi studiat. Copii ale celor trei portrete murale de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași, ce reprezentau familiile lui Ștefan cel Mare, Antonie Ruset și Gheorghe Duca se păstrau în colecția Muzeului Național e Antichități din București²⁵.

*

Comparând imaginile analizate mai sus, transpuse pe pânză, se impune constatarea că acestea sunt reprezentări diferite față de portretul în frescă de la Sf. Nicolae Domnesc. Deci, de această dată, C. Gane ne-a pus pe o pistă greșită.

²⁴ *Domni români după fresce și portrete contemporane*, adunate și publicate de N. Iorga, Editura și Tiparul Kraftt & Drotleff S.A pentru Arte Grafice, Sibiu, 1930, p. 123.

²⁵ Al. Lăpedatu, *Portretele ctitoricești de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în *BCMI*, V, 1912, p. 130-132.

Fresca originală are un desen și o cromatică mai bune decât imaginile stereotipe de pe pânză. Chipurile sunt mult mai bine individualizate, mai vii. Se confirmă fizionomia rotunjită a chipurilor Rosetești (față de cele pătrătoase ale Sturdzeștilor). Portretul lui Antonie Ruset ne arată un bărbat frumos, semeț, un caracter bine definit. Proporțiile corporale sunt mai apropiate de cele reale, iar grupul în ansamblu oferă o compoziție mai bună, fără aspectul de rigiditate prezent în cealaltă variantă.

Domnitorul Antonie Ruset poartă un anterior auriu, vizibil la mânecile goale și prin deschizătura veșmântului de deasupra. Peste anterior poartă un caftan de culoare roșu-aprins (stacojiu, cu guler și căptușeală din blană neagră de samur). Veșmântul doamnei Zoe e diferit; ea poartă o feregea purpurie, cu mâneci largi, tivită de asemenea cu blăniță de samur. Are la gât trei șiraguri de perle, iar în urechi cercei de epocă, având un model mai complicat decât în amintita copie. Căciulița de samur, cu fundul roșu poartă un surguci triplu, de aur masiv cu diamante, din care ies trei pene decorative, abia vizibile. Mâinile sunt lucrate cu delicatețe, în stânga ține o năframă.

Cele trei beizadele, Alexandru, Ioan și Iordache, sunt înveșmântate la fel, cu caftane roșii peste anterie verzi. Nu doar că sunt numiți „voievozi”, dar poartă fiecare, la căciula îmblănită, același model de surguci triplu, cu pene de erodiu, abia vizibile în aceste imagini. Unele căciuli au fundul de catifea roșie, altele de catifea verde, dar credem că această diferență nu are vreo semnificație anume, ci oferă doar o alternanță cromatică pentru îndepărtarea monotoniei²⁶. Aici, cel mai vizibil, cu chipul cel mai bine conturat, este fiul mai mare, Alexandru, prezumtivul moștenitor al tronului, așa cum era și firesc.

Șirul familiei Roseteștilor se încheie în fresca din secolul XVII nu cu un personaj feminin, ca în portretul de șevalet, ci cu două: domnițele Elena și Ruxandra; diferența de vârstă între cele două este foarte mare, poate și de 10 ani. Elena, înveșmântată în feregea aurie, o cuprinde protector de umeri pe sora mai mică, Ruxandra, îmbrăcată în roșu. Ambele poartă căciulițe de samur cu surguci și pene de erodiu – însemnul domnesc – asemenea fraților lor.

Considerații finale

După cum s-a văzut, portretul de șevalet familiei lui Antonie Ruset nu este, cu siguranță, o copie a portretului votiv de la biserica Sf. Nicolae Domnesc, așa cum afirmă C. Gane. Atunci, unde ar fi putut să se afle izvodul cel vechi al acestei picturi? Teoretic, într-o altă biserică zidită de Antonie vodă Ruset. Dar o asemenea nouă ctitorie nu este identificată. Se știe însă că Antonie vodă Ruset a construit și zidurile de incintă ale mănăstirii Sf. Sava din Iași, închinată la Sf. Mormânt, în virtutea unor

²⁶ În alte împrejurări, fundul roșu indica pe boierii aflați în dregătorii față de cei care nu ocupau funcții în aparatul de stat (boieriiile „hale” și „pale”).

înrudiri cu ctitorul bisericii din 1625²⁷. Pictura interioară a acestei biserici nu s-a păstrat, cu atât mai puțin un portret al ctitorilor. Nu cunoaștem nici măcar o descriere a unui asemenea tablou.

N. A. Bogdan reține, la 1913, că „mai sunt și astăzi pe un perete dinlăuntru, lângă ușă, zugrăvite chipurile familiilor ctitorilor bisericii, Ion Postelnicul, Petru-Vodă (?), ținând în mâini biserica, etc, iar dedesubt este scris anul reedificării, 1625”²⁸. În vechea colecție a Epitropiei Sf. Spiridon se afla o serie de portrete de voievozi, între care și cele ale lui Petru Șchiopul și Radu Mihnea, copiate înainte de 1850, după cele care se mai aflau pe perete, în pronaosul bisericii Sf. Sava din Iași. Maniera academistă a lăsat loc creativității pictorului necunoscut, care nu copie cu fidelitate portretele „post-bizantine” găsite la fața locului, stilizate și lipsite de relief.

Ar mai fi fost loc pe pereții de la Sf. Sava pentru portretul multiplu al familiei lui Antonie vodă Ruset? Ipoteza aceasta își are rostul ei, dacă avem în vedere portretul de grup în care este pus în evidență, prin veșmântul său alb, Ioan Ruset, fiul domnitorului Antonie. După cum am văzut, acesta era finul patriarhului Hrisant Nottara, care rezida la Mănăstirea Sf. Sava, în lungile sale șederi în capitala Moldovei. Antonie Ruset a făcut efortul de a înconjura mănăstirea cu ziduri de apărare tocmai în virtutea acestei relații speciale pe care o avea cu patriarhul Sfântului Mormânt.

Limita acestei ipoteze este dată de faptul că în amintita colecție de portrete de la Spiridonie se află un portret al lui Antonie vodă Ruset, dar însemnarea de pe spate arată că modelul folosit a fost portretul votiv de la Sf. Nicolae Domnesc și nu un eventual portret păstrat la biserica Sf. Sava. Acest portret, realizat pe la 1850, de un pictor anonim²⁹, în manieră academistă, se îndepărtează destul de mult de fresca originală, înfățișând un personaj mai puțin aprig, ceea ce se potrivește cu firea blândă a domnitorului. Cușma de pe cap a fost înlocuită cu un gugiuman de samur, precum cele din secolul al XVIII-lea. Culoarea aurie a anterului a fost înlocuită cu albastru. În rest, se păstrează caftanul, înfățișat ca de atlas, cu gulerul și bordura din blană neagră de samur. Sub gulerul închis, este adăugată o pafta de aur în care este montată o piatră prețioasă.

O altă ctitorie a lui Antonie vodă Ruset, în care s-ar fi putut afla portretul votiv al familiei sale, nu este cunoscută. Nu se cunoaște nici o biserică zidită de fiii sau nepoții săi. Dar copia unui asemenea portret putea să fie dorită și comandată nu doar de descendenții direcți ai lui Antonie vodă, ci și de Rusetzești din alte ramuri

²⁷ Cf. Sorin Iftimi, *Observații privitoare la ctitorii mănăstirii Sfântul Sava din Iași*, în Petronel Zahariuc (ed.), *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, p. 110.

²⁸ N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială ilustrată*, Iași, 1913-1915, p. 214.

²⁹ Probabil este un pictor străin, deoarece numele bisericii nu mai este însemnat pe spatele tabloului cu litere chirilice (ca în celelalte cazuri), ci latine, sub forma „St. Nicolas”.

ale familiei, care găseau un motiv de mândrie să evoce că un reprezentant al neamului lor urcase pe tronul Moldovei. Dovada este faptul că portretul de șevalet care a oferit pretextul acestui studiu fusese comandat de cineva din ramura Rosetti-Bălănescu, o linie colaterală a familiei. Această deschidere ar extinde însă foarte mult câmpul cercetării, dacă s-ar încerca verificarea tuturor ctitoriilor familiei Rosetti, în care s-ar fi putut păstra portretul original. Am constatat aceasta acum câțiva ani, când am investigat subiectul. Efortul poate fi zădărnicit și de faptul că este foarte probabil ca pictura originală să fi dispărut între timp, și că pot fi găsite cel mult indicii tardive ale existenței respectivei imagini.

LES PORTRAITS DE LA FAMILLE D'ANTONIE VODĂ RUSSET.

DE LA FRESQUE AU CHEVALET

(RÉSUMÉ)

L'étude analyse le portrait de groupe de la famille d'Antonie Vodă Ruset, celui qui a régné en Moldavie (1665-1668). Cette œuvre, de taille moyenne, est une peinture huile sur toile, qui a été récemment incluse dans une collection particulière de Iași, à la suite d'une vente aux enchères publique qui a eu lieu à Bucarest. Nous avons identifié des images plus anciennes, en noir et blanc, qui peuvent être associées avec cette œuvre. Il est possible que la peinture soit la même avec la pièce qui se trouvait autrefois dans les collections de Ion Rosetti-Bălănescu de Bucarest. Nous avons également analysé une autre peinture, de grande taille, qui représente seulement deux personnages de l'œuvre ci-dessus: Antonie Vodă Ruset et son épouse, Madame Zoe. Cette pièce se trouve dans la collection du Musée Municipal d'Histoire de Argeș, Ploiești. Celle-ci a été restaurée en 2017 par le restaurateur Ovidiu Adrian Taifas. Dans les écritures plus anciennes, on affirmait que le portrait de la famille de Antonie Ruset représente une copie du tableau votif de l'Eglise St. Nicholas de Iași, d'où elle a disparu environ les années 1880, à la suite des travaux de restauration de l'église. Le tableau original, peint à fresque, a été découpé du mur de l'église mentionnée et il est exposé dans la Salle Gothique du Monastère Trois Hiérarques de Iași. Une simple comparaison des deux portraits de groupe nous permet de conclure qu'il ne s'agit pas d'une copie et d'un original, mais que ce sont des œuvres différentes. Donc, le modèle original du portrait reproduit sur la toile reste à être identifié dans l'avenir. Mais cette recherche pourrait également faire l'objet d'une étude spéciale.

LISTE DES ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Le portrait de la famille d'Antonie Vodă Ruset (*Collection Vlad Nedelcu, Iași*).
- Fig. 2. Le portrait de la famille d'Antonie Vodă Ruset (*Collection Vlad Nedelcu, Iași*).
- Fig. 3. Le portrait de la famille d'Antonie Vodă Ruset (*Collection Ioan Rosetti-Bălănescu, Bucarest, environ 1930*).
- Fig. 4. Antonie Vodă Ruset et Madame Zoe, avant la restauration (*Le Musée Municipal de Argeș, Pitești*).
- Fig. 5. Antonie Vodă Ruset et Madame Zoe, restauré par Ovidiu Adrian Taifas (*Musée Municipal de Argeș, Pitești*).
- Fig. 6. Antonie Vodă Ruset et Madame Zoe, détail (*Collection Vlad Nedelcu, Iași*).
- Fig. 7. Antonie Vodă Ruset et Madame Zoe, détail (*Collection Ioan Rosetti-Bălănescu, Bucarest*).
- Fig. 8. Antonie Vodă Ruset, fragment de la fresque de l'Eglise St. Nicholas de Iași (N. Iorga, *Domni români după fresce și portrete contemporane*, Sibiu, 1930).
- Fig. 9. Antonie Vodă et sa famille, de l'Eglise St. Nicholas (1677) (fresque originale, exposée dans la Salle Gothique du Monastère Trois Hiérarques de Iași).
- Fig. 10. Le portrait de Antonie Vodă Ruset, fresque originale, 1677 (détail) (La Salle Gothique du Monastère Trois Hiérarques).
- Fig. 11. Le portrait de Antonie Vodă Ruset, fresque originale, 1677 (détail) (La Salle Gothique du Monastère Trois Hiérarques).
- Fig. 12. Le portrait de Antonie Vodă Ruset, fresque originale, 1677 (détail) (La Salle Gothique du Monastère Trois Hiérarques).
- Fig. 13. Le corps ajouté par Antonie Ruset à l'église St. Nicholas (reconstitution par ing. Sergiu Amarandei).
- Fig. 14. Le relevé de la façade Sud de l'église St. Nicholas, réalisé par Lecomte du Noüy avant la démolition de la partie ajoutée par Antonie Vodă Ruset (après arch. Grigore Ionescu).
- Fig. 15. Le plan de l'église St. Nicholas où on voit la construction ajoutée par Antonie Vodă Ruset en 1677 (qui manque aujourd'hui) (après arch. Grigore Ionescu).
- Fig. 16. Antonie vodă Ruset, portrait anonyme, environ 1850. Réalisé après le modèle de l'Eglise St. Nicholas (*Musée de l'histoire de Iasi, Inv. 2602*).

Fig. 1. Portretul familiei lui Antonie vodă Ruset (colecția Vlad Nedelcu, Iași)

Fig. 2. Portretul familiei lui Antone vodă Ruset (*colecția Vlad Nedelcu, Iași*)

Fig. 3. Portretul familiei lui Antone vodă Ruset
(*Colecția Ioan Rosetti-Bălănescu, București, c. 1930*)

Fig. 4. Antonie vodă Ruset și doamna Zoe, înainte de restaurare
(Muzeul Județean Argeș, Pitești)

Fig. 5. Antonie vodă Ruset și doamna Zoe, restaurat de Ovidiu Adrian Taifas
(Muzeul Județean Argeș, Pitești)

Fig. 6. Antonie vodă Ruset și doamna Zoe, detaliu
(colecția Vlad Nedelcu, Iași)

Fig. 7. Antonie vodă Ruset și doamna Zoe, detaliu
(colecția Ioan Rosetti-Bălănescu, București)

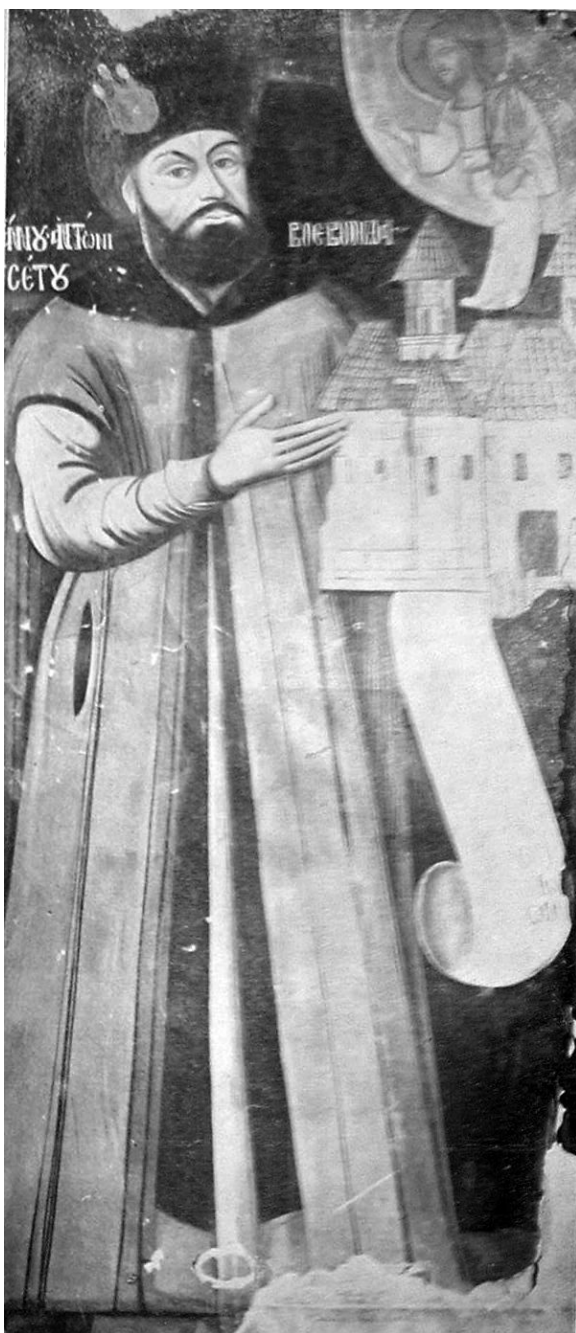

Fig. 8. Antonie vodă Ruset, fragment din fresca de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași (N. Iorga, *Domni români după fresce și portrete contemporane*, Sibiu, 1930)

Fig. 9. Antonie vodă Ruset și familia sa, de la biserica Sf. Nicolae Domnesc (1677)
(fresca originală, expusă în Sala Gotică a Mănăstirii Trei Ierahi din Iași)

Fig. 10. Portretul lui Antonie vodă Ruset, fresca originală, 1677 (detaliu)
(Sala Gotică a Mănăstirii Trei Ierarhi)

Fig. 11. Portretul lui Antonie vodă Ruset, fresca originală, 1677 (detaliu)
(Sala Gotică a Mănăstirii Trei Ierarhi)

Fig. 12. Portretul lui Antonie vodă Ruset, fresca originală, 1677 (detaliu)
(Sala Gotică a Mănăstirii Trei Ierarhi)

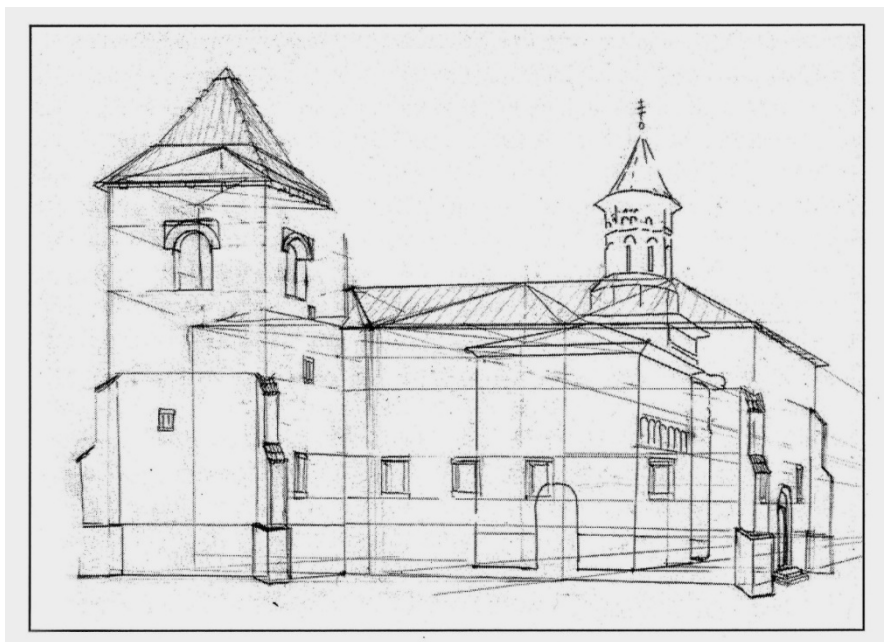

Fig. 13. Corpul adăugat de Antonie Ruset bisericii Sf. Nicolae Domnesc
(reconstituire de ing. Sergiu Amarandei)

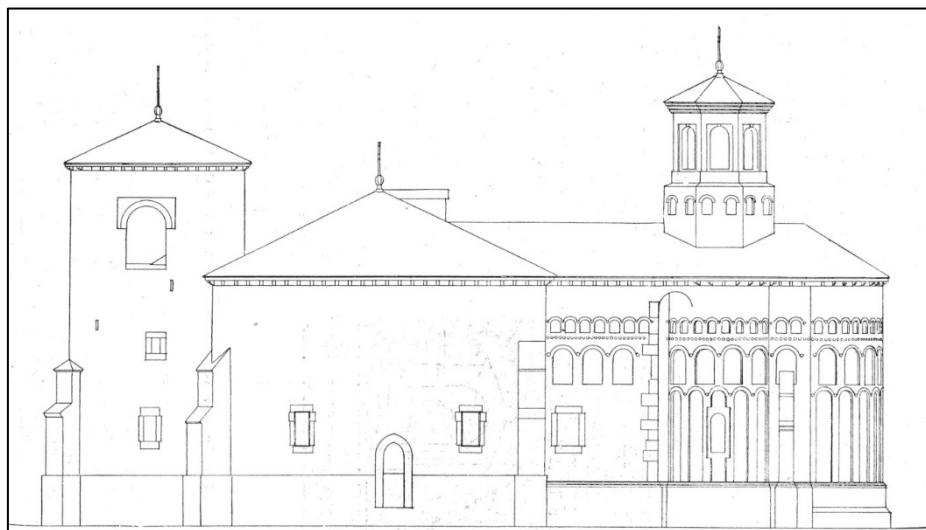

Fig. 14. Releveul fațadei sudice a bisericii Sf. Nicolae, realizat de Lecomte du Noüy
înainte de demolarea părții adăugate de Antonie vodă Ruset
(După Grigore Ionescu)

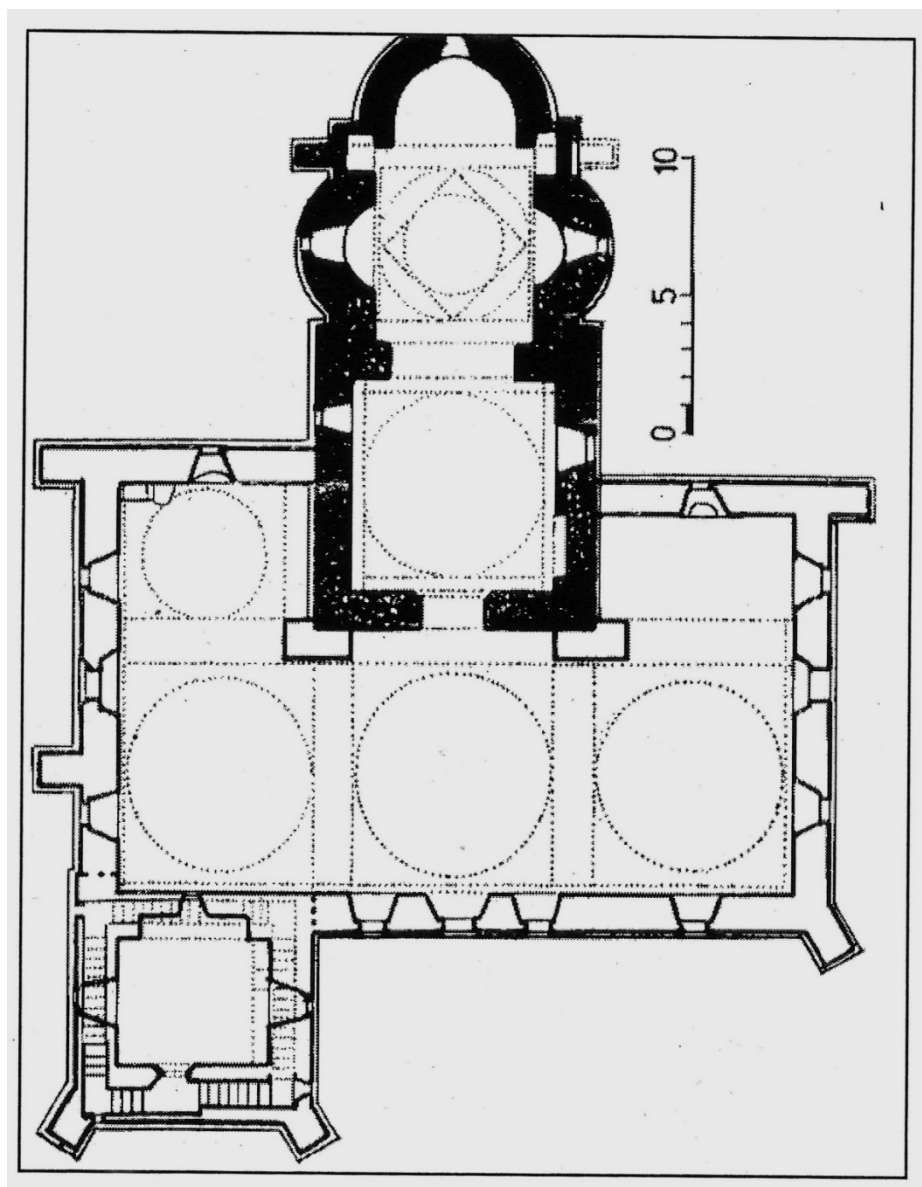

Fig. 15. Planul bisericii Sf. Nicolae, în care se vede construcția adăugată de Antonie vodă Ruset la 1677 (astăzi lipsă)
(După Grigore Ionescu)

Fig. 16. Antonie vodă Ruset, portret anonim, cca. 1850.
Realizat după modelul de la biserica Sf. Nicolae Domnesc
(*Muzeul de Istorie Iași, inv. 2602*)

SCHITUL HIROVA – DE LA ÎNTEMEIERE PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA *

Liliana CONDRATICOVA¹

Cuvinte cheie: *schit, Basarabia, călugări, stareță, economie*

Keywords: *hermitage, Bessarabia, monks, abbess, economics*

Mănăstirile de maici prezintă un fenomen aparte în evoluția creștinismului din spațiul românesc. Istoria apariției și activității acestor schituri și mănăstiri în diferite perioade include analiza și explicarea numeroaselor aspecte ce țin de statutul juridic și economic, poziția socială și dinamica comunității monahale, tipul mănăstirii (cu trai de sine sau mod de viață separat), viața spirituală.

Istoria mănăstirii începe cu schitul de călugări Hirova (trecut în unele documente și ca Ciurova), a cărui fondare a fost coborâtă către anii 1760-1768, ca urmare a examinării unor documente noi. Drept confirmare avem o *plângere* a răzeșilor din Isacova, din care rezultă că din „vremuri vechi, tot în moșia noastră Isacova am socotit un locușor și prin blagoslovenia răposatului proin mitropolit Gavriil [Callimachi (1760-1785)] am făcut un schițișor prin sfatul tuturor răzășilor și cu toată cheltuiala părinților noștri”². În timpul războiului din anii 1768-1774, schitul „dintai s-au arsu de Tătari, pe urmă după paci iar cu sfatul de obște a tuturor răzășilor s-au făcut iarăși la loc schitul tot prin blagoslovenia sfinții Sali”³. Refăcut după anul 1774, schitul a avut de suferit de pe urma incendiului din 1803⁴, „când a ars cu totul”, menționându-se ca „fiind schit vechiu pe moșia noastră, ci să numește Ciurova”⁵. Astfel, schitul de călugări cu hramul Sfântul Nicolae a existat cu cel puțin câteva decenii înainte de a fi transferate aici monahiile de la schitul Hârtop, în 1809⁶.

* Articolul prezintă o variantă revăzută și completată a studiului subsemnatei *Mănăstirea Hirova* publicat în *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova*, Chișinău, Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, p. 406-427.

¹ Institutul Patrimoniului Cultural, CHIȘINĂU.

² *Arhivele Basarabiei*, Chișinău (în continuare *AB*), 1935, an. 7, nr. 2, p. 120-123.

³ *Ibidem*.

⁴ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 31.

⁵ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 83; Sava Aurel, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944, p. 383-384, doc. 328.

⁶ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 84.

Încă de la începuturi, schitul de călugări Hirova a avut proprietăți funciare reduse, fapt ce a determinat și existența precară a comunității. Situația a devenit și mai dificilă mai ales după incendiul din 1803, motiv pentru care dirigitorul schitului se adresează locuitorilor din Isacova. La 1 martie 1805, „toți răzeșii, adunându-ne la un loc, ne-am socotit, și cu statul și priimirea tuturor ... am dat moșie schitului din moșia noastră Isacova din Mijloc, în stângeni... în curmezișul moșiii, în lat, o sută șasăzăci și opt stângeni și în lung șasă sute cincizăci și patru stângeni”⁷, după care urmează delimitarea hotarelor terenului dăruit. Această donație a pus începutul creșterii domeniului schitului. În mai 1805, răzeșii moșiei Isacova au indicat că domnul Moldovei căuta mijloace financiare pentru restabilirea schitului. Aflând despre aceasta și sfătuiți de protoiereul Dimitrie Korețki⁸, care în 1808 a donat un lot de pământ, răzeșii localnici au oferit pentru folosința schitului un teren de 149,5 desetine⁹. Tot prin contribuția răzeșilor localnici, în anul 1805, în schit a fost ridicată prima biserică de lemn cu hramul Sfântul Nicolae.

Într-o danie răzeșii din Isacova¹⁰ au arătat că schitul Hirova a ars de două ori, „din nepurtare de griji”, ei apelând la mitropolitul Veniamin pentru a-l restabili din nou „spre pomenirea moșilor și strămoșilor noștri”¹¹.

Până în 1809, schitul Hirova a activat ca unul de călugări. Este cunoscut numele administratorului lăcașului, „nacialnicul Dionisie ot schit Ciurova”, care în anul 1804 l-a călugărit pe rasoforul Miron¹². Răzeșii din satul Isacova, ținutul Orhei, au confirmat, în 1814, Dicasteriei din Chișinău că „schitul Ciurova (Hirova) l-am făcut noi cu toți răzeșii și am dat și o bucațică di moșie împrejiurul schitului ... și s-au sculat acum starița și au cumpărat în 200 lei dila căpitanu Ion Sichiraș o bucată di moșie, care este tot într-un hotar cu moșia noastră...”¹³.

Din raportul protopopului Stăvărache Costin aflăm că, potrivit deciziei Consistoriului Duhovnicesc din 23 octombrie 1809 privind schiturile Ciurova și Hârtoș din ținutul Orhei, toți călugării de la schitul Ciurova urmau să fie repartizați pe la alte schituri. Constatăm, astfel, că în anul 1809, la Hirova încă se aflau călugări, care au restabilit după posibilitățile lor schitul distrus după incendiu.

În schitul Hirova urmau să fie trecute maicile de la schitul desființat Hârtoș, cu toate „lucrurile sale mișcătoare și nemișcătoare, afară de catapeteasmă și icoane, ce

⁷ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 83; Sava Aurel, *op. cit.*, p. 383, doc. 328.

⁸ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 31.

⁹ П. Крушеван, *Бессарабия. Графический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник*, Москва, Издание газеты «Бессарабецъ», 1903, p. 152.

¹⁰ Z. Arbore, *Dicționar geografic al Basarabiei*, Chișinău, 2001, p. 123.

¹¹ AB, 1935, an. 7, nr. 2, p. 120-123.

¹² P. Mihail, *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia. Așezăminte, scrieri, personalități*, Chișinău, 1993, p. 67-68.

¹³ AB, 1935, an. 7, nr. 2, p. 144.

sunt făcute mai din vechi din mila creștinilor”. Stareța schitului Hârtoș, maica Anastasia, a administrat comunitatea de la finele secolului al XVIII-lea până la desființarea sa și trecerea maicilor la schitul Hirova.

Astfel, anul 1809 poate fi considerat drept începutul activității schitului de maici Hirova. În legătură cu acest moment, una dintre călugărițe, Anastasia Guțoaia, în plângerea sa adresată mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, a accentuat că a stat la ridicarea schitului Hârtoș, însă, după o serie de conflicte de ordin intern, maicile de aici au fost transferate la Hirova, cu toate lucrurile lor. Mitropolitul a soluționat problema poruncind să i se permită maicii bătrâne, cu încă trei viețuitoare, să rămână să locuiască la Hârtoș și să li se restituie toate lucrurile lor duse de la schitul Hirova. Stareța Xenia a refuzat, declarând că ele au lăsat toate lucrurile la Hârtoș¹⁴.

În anul 1815, schitul de călugărițe Hirova figura deja în lista celor cinci schituri de monahii: Ciurova, Vârzărești, Tabăra, Răciula, Răzina¹⁵.

Prima stareță a schitului de maici Hirova a fost monahia Xenia, care a condus schitul între 1809 și 1818¹⁶. S-a născut în anul 1771, era neștiutoare de carte, de neam grec, fiică de ispravnic de curte domnească. A fost căsătorită, dar, rămânând văduvă după șapte ani, a fost primită la ascultare în 1805 de Anastasia, stareța schitului Hârtoș și călugărită în mantie în 1809, de Vasian, starețul schitului Hâncu. A devenit stareță a schitului Ciurova în 1809, fiind rânduită de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni.

La schitul Hirova activau un preot pentru oficierea slujbelor bisericești și un preot duhovnic. Primul preot duhovnic cunoscut a fost egumenul Ioasaf, preot și la schitul de maici din vecinătate, Tabăra. Din documentele cu referire la schit face parte și cererea din 1818 a stareței Maria privind numirea unui preot duhovnic, având rezoluția: „Preot duhovnic în schitul Hirova trebuie să fie numit fostul egumen Ioasaf, care este duhovnic și în schitul Tabăra. Să i se ordone să facă regulă bună în schitul Hirova...”. La 16 decembrie 1818, episcopul de Chișinău și Hotin a decis: „deoarece fostul egumen, Ioasaf, se află acum în mănăstirea Sfântul Nicolae din Dobrușa, de a elibera o dispoziție că el este desemnat în schitul Hirova în calitate de preot duhovnic”¹⁷.

În anul 1817, comunitatea monahală de la Hirova număra 48 de monahii, dintre care 12 știau carte. Conform etniei, 44 erau moldovence, două de neam grec și două de neam bulgăresc. Surori de ascultare erau 21, dintre care 13 știau carte; în afară de o soră bulgăroaică, toate erau moldovence¹⁸. Numele monahiilor din schitul

¹⁴ AB, 1935, an. 7, nr. 2, p. 120-123.

¹⁵ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 765, f. 50.

¹⁶ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 31 verso; AB, 1935, an. 7, nr. 2, p. 123.

¹⁷ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2035.

¹⁸ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 1186, f. 40 verso – 41.

Hirova este cunoscut grație cercetărilor efectuate de Paul Mihail¹⁹. Pentru a intra la o mănăstire de monahii era obligatorie îndeplinirea următoarelor cerințe: atingerea vârstei majoratului copiilor, lipsa datoriilor financiare, posedarea unei anumite averi care urma să fie transmisă în folosința comunității monahale. Multe cereri de intrare la mănăstire se regăsesc în dosarele de arhivă. Astfel, la 12 august 1813, monahia Serafima, călugărită în biserica cu hramul Sfântul Ilie din Chișinău, l-a rugat pe mitropolitul Gavriil să fie acceptată în obștea de la Hirova²⁰. La 31 mai 1818 a fost semnată o cerere de la o văduvă din satul Meleşeni, ținutul Orhei, Nastasia, care ruga să fie primită în călugărie la Hirova, obținând rezoluția Consistoriului Duhovnicesc „... să prezinte un certificat de la serdărie privind faptul că nu are datorii și nu are din nici o parte impedimente”²¹. La 19 decembrie 1818, o locuitoare din satul Jeloboc, ținutul Orhei, o preteasă văduvită, anume învățătoarea Zoița, roagă să i se permită să intre în schitul de maici Hirova²². Dintre monahiile venite de la schitul Hârtop, în anul 1817 la Hirova viețuiau Anastasia, Elisaveta, Anna, Eupraxia, Isidora și Marta²³.

Serviciul divin în acea vreme la schitul Ciurova se făcea în limba română, fapt documentat și de cererea unei ascultătoare, Anastasia Sepelova, care, în 1813, se plângea că aici „slujba se săvârșește în limba moldovenească”, pe care ea nu o înțelege, din care motiv roagă să fie transferată la schitul Curătura²⁴.

Moșia schitului s-a mărit după stabilirea aici a monahiilor din schitul Hârtop. La 7 noiembrie 1816, Ivan Gașparovici a donat 12 stânjeni de pământ, Larionov Gandrabura – 2 stânjeni; Varlaam Gandrabura – 2 000 de stânjeni, ceea ce reprezintă 13 fălci și 500 stânjeni pătrați²⁵.

În 1820, schitul deținea în posesia sa terenuri donate de răzeșii din localitate, 12 case cu lucrători în folosul schitului, două podgorii și o grădină fructiferă²⁶. Din catagrafia pentru anul 1820 aflăm că pe moșia schitului erau stabiliți oameni „duhovnicești” care prestau munci în folosul schitului – „1 gospodar, 3 burlaci, 1 femeie...” –, precum și „malorosieni – 8 gospodării, 13 burlaci, 20 femei”. În același document se precizează că „moșia schitului în *otcup* nu se dă și fiind o parte mică de loc poate aduce pe an cu locuitorii ce împlinesc zilele schitului pân la 200 lei”. Schitul mai avea „3 beciuri, 9 cai, 10 vaci,

¹⁹ P. Mihail, *op. cit.*, p. 91-98.

²⁰ Șt. Plugaru, T. Candu, *Episcopia Hușilor și Basarabia (1598-1949)*, Iași, 2009, p. 328-329, doc. 146.

²¹ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2032, f. 48.

²² ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2032, f. 98-100.

²³ P. Mihail, *op. cit.*, p. 91-98.

²⁴ *AB*, 1933, an. 5, nr. 3, p. 210.

²⁵ Puiu Visarion, *Monastirea Hirova (Ciurova)*, în Puiu Visarion, *Monăstirile din Basarabia*, Chișinău, 1918, p. 69.

²⁶ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2871, f. 66.

22 boi, 24 cornute mici, 20 oi, 5 râmători, 24 (stângeni ?) livezi, 80 vedre de vin, 3 chile de producturi, fac pân la 4 scârte de fân²⁷.

Din lista ctitorilor care au donat pământ, sume de bani sau case fac parte răzeșul din comuna Isacova, Andreiu Tăut (1813), Alexei Micu, din orașul Orhei (1837), răzeșul Leontie Balaban, din comuna Isacova (1844)²⁸, proprietara Anastasia Pulbere, care a donat un lot de pământ din moșia Bravicea (1850), Enache Russo, care a donat, la 17 iunie 1845, o casă la Chișinău²⁹.

În anii 1818-1831, schitul a fost condus de schimonahia Maria. Nu se cunosc detalii privind biografia ei, dar, într-un document datat în anul 1818, se menționează cererea stareței schitului Hirova, Maria, privind numirea unui preot duhovnic în schit și decizia Consistoriului Duhovnicesc cu referință la litigiile dintre stareța actuală și cea precedentă, Xenia. S-a decis că „Trebuie să i se ordone să facă regulă bună în schitul Hirova și chilia în care locuiește acum fosta stareță, eliberată de această funcție, și să o dea pentru rugăciune și trai actualei starețe, schimonahia Maria, iar pentru cealaltă monahie [fosta stareță] să i se dea altă chilie, și să fie în ascultare și supunere față de stareța Maria, fără a se implica în orice treburi etc., în caz contrar va fi alungată din schit”³⁰. În 1820, la Hirova erau 77 de viețuitoare, inclusiv 21 de surori de ascultare, care locuiau în 53 de case-chilii³¹, iar peste un an aici sunt documentate 50 de monahii³². Protopopul mănăstirilor, egumenul Venedict, în raportul cu privire la activitatea economică a schitului, a relatat că în anul 1825 schitul a avut un venit de 2404 lei, iar în 1826 – 2493 de lei³³.

Schimonahia Evghenia a stărețit în 1831³⁴. A fost urmată de schimonahia Elisaveta, în anii 1831-1838³⁵. Pe timpul stăreției sale, în 1836, în locul bisericii de lemn cu hramul Sfântul Nicolae este ridicată o biserică de piatră, cu o clopotniță alăturată, edificate grație binefacerilor materiale, prin sânguința stareței Elisaveta (Herescu) și a duhovnicului ieromonah Teodor [Feodosie]³⁶. Comunitatea monahală de la Hirova se afla în descreștere, astfel încât către anul 1835 aici erau 40 de viețuitoare (stareța, 25 de monahii și 14 surori de ascultare)³⁷.

²⁷ C. Tomescu, *Catagrafia Basarabiei la 1820. 127 sate din ținutul Orheiului*, în *RSLABC*, 1931, vol. XXI, p. 526.

²⁸ Puiu Visarion, *op. cit.*, p. 69.

²⁹ ANRM, F. 6, inv. 10, d. 225, f. 1-1 verso.

³⁰ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2035, 5 f.

³¹ C. Tomescu, *op. cit.*, p. 526.

³² ANRM, F. 205, inv. 1, d. 2871, 23 verso.

³³ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 5014, f. 16. Anul 1826; ANRM, F. 205, inv. 1, d. 5817, f. 1-1 verso.

³⁴ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3274, f. 31 verso.

³⁵ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3274, f. 31 verso.

³⁶ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 3284, f. 137; ANRM, F. 208, inv. 1, d. 188, f. 614 verso – 616.

³⁷ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1207, f. 22.

Timp de un deceniu, în perioada 1839-1849, schitul de maici Hirova a fost condus de schimonahia Severiana (Turuta)³⁸. Născută în anul 1785, a intrat în schitul Ciurova în 1813 și a fost tunsă în monahism în aprilie 1826. Prin 1840-1843 la schit rămăseseră doar 15 monahii³⁹. Nu se cunoaște care a fost cauza scăderii considerabile a numărului de călugărițe, dar din anul 1844 numărul lor este din nou în creștere, ridicându-se la 35 de viețuitoare, incluzând stareța, 13 monahii în state și 10 monahii în afara statelor, 22 de surori de ascultare⁴⁰.

În 1841, în funcția de preot este desemnat Gheorghe Baltag⁴¹. S-a născut în anul 1788, moldovean, fără studii teologice. A primit cinul duhovnicesc la 14 iulie 1841 și a fost hirotonisit preot de către arhiepiscopul Chișinăului Dimitrie pentru biserica din satul Logănești, județul Chișinău. La 27 februarie 1841 este transferat în schitul Hirova, căsătorit. În aceeași perioadă a activat diaconul Ioann, moldovean, fiu de preot, fără studii teologice. Din anul 1842 a fost desemnat diacon în parohia Izvoare, iar la 4 februarie 1846 a fost hirotonisit de arhiepiscopul Chișinăului, Irinarh, diacon la schitul Hirova. Căsătorit cu Ecaterina Ivanova, a avut patru copii – Alexandr, Vasili, Constantin și Zinovia.

Prin 1840 schitul avea în posesia sa 12 gospodării, 2 grădini fructifere și 2 podgorii⁴². Soborul schitului de maici Tabăra a dăruit schitului Hirova 10 stânjeni de pământ, donația „curtenilor” Andrei Tăutu și soția sa Margarinta din anul 1833, din trupul moșiei Isacova⁴³.

A urmat la cârma schitului monahia Pavlida (Petrachia Anghel), care a stărețit zece ani, între 26 august 1849 și 1859⁴⁴. S-a născut în anul 1793. În 1833 a intrat ascultătoare în schitul Ciurova; la 4 aprilie 1840 a fost tunsă în călugărie de către arhimandritul Chișinăului, Venedict, în baza hotărârii Consistoriului Duhovnicesc din Chișinău.

Către 1851, în schit erau o stareță, o schimonahie, 13 monahii și 13 surori de ascultare⁴⁵. Peste un deceniu, în 1862, erau deja 24 de monahii și tot atâtea surori de ascultare, în doi ani în schit intrând doar o singură persoană⁴⁶. Din cauza vârstei înaintate au fost eliberate din state 12 persoane.

³⁸ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 110, 28 f.

³⁹ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 31 verso; ANRM, F. 208, inv. 15, d. 2, f. 166-167.

⁴⁰ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 108, f. 3 verso – 3.

⁴¹ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3284, f. 147 verso.

⁴² ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3273, f. 31 verso.

⁴³ *AB*, Chișinău, 1932, an. 4, nr. 4, p. 69.

⁴⁴ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 3284, f. 137 verso – 139.

⁴⁵ ANRM, F. 208, inv. 2, d. 3284, f. 146 verso.

⁴⁶ *Записки Бессарабского Областного Статистического Комитета*, том 1, под редакцией А. И. Егунова, Кишинев, 1864, p. 32; *Записки Бессарабского Областного Статистического Комитета*, том 2, под редакцией А. И. Егунова, Кишинев, 1867.

Formularele schitului pentru anul 1851 au specificat proprietățile funciare ale schitului: 38 fălci de pământ și 432 desetine⁴⁷. Venitul schitului se ridica la 80 de ruble argint; casa de lemn era dată în arendă și aducea un venit de 24 ruble argint, la care se adăugau veniturile aduse de moara schitului.

Monahia Olga (Stratan) a condus schitul în perioada 17 septembrie 1859-1862⁴⁸. Preot al schitului Hirova a fost Alexandr [Ivanovici] Vârlan⁴⁹. Din 27 octombrie 1862 el a fost dascăl în parohia Dahnovici, ținutul Chișinău, cu dreptul de a preda scrisul; a fost diacon (1864-1886) și preot (1886-1897) în biserica schitului Hirova. A fost căsătorit cu Maria Vârlan cu care a avut patru copii (Efrosina, Ioann, Isaia și Fiodor).

A urmat apoi în scaunul de stăreție monahia Elisabeta (Badea), care a stărețit între 20 iulie 1862 și 1864. În 1862, schitul Hirova avea în proprietatea sa 149,5 desetine de pământ, inclusiv 15 desetine de pădure. Existau culturi de grâu, mei, porumb; un teren era lăsat pășune; un lot a fost dat în arendă locuitorilor din satele învecinate. În afară de terenuri agricole, schitul posedă și o cârciumă la Chișinău și o casă de lemn. Veniturile aduse de acestea se ridicau la 300 de ruble, fiind folosite pentru întreținerea schitului, reparația bisericii și a chiliilor, hrana și îmbrăcămintea viețuitoarelor⁵⁰.

Monahia Efrosina (Lupu) a avut o stăreție lungă, în anii 1864-1902⁵¹. S-a născut în 1813, moldoveancă, originară din familia unui registrator colegial. A studiat la pensionul din Chișinău. A intrat ca ascultătoare în 1842; a fost tunsă în monahism la mănăstirea Cușelăuca în 1857. A fost ridicată la rangul de egumenă (1871), a primit binecuvântarea Sfântului Sinod (30 iunie 1871), gratificată cu bederniță (1876), iar pentru merite deosebite a primit gratificare arhierescă (1882). În timpul stăreției sale, în anul 1865, cu sârguința boierului Gavriil Botezatu a fost ridicată cea de-a doua biserică, de iarnă, cu hramul Întâmpinarea Domnului, tot el dăruind iconostasul și inventarul liturgic.

În perioada 1867-1883 la Hirova erau 50 de viețuitoare⁵². În 1900 serviciul divin în schit se făcea în limba rusă și „limba moldovenească”, pe înțelesul celor 47 de monahii și 25 de surori de ascultare⁵³. Peste un an, în schit erau 72 de viețuitoare: stareța, 47 de monahii și 25 de monahii în afara statelor⁵⁴.

⁴⁷ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 3284, f. 137.

⁴⁸ Puiu Visarion, *op. cit.*, p. 69.

⁴⁹ ANRM, F. 208, inv. 6, d. 1643, f. 208.

⁵⁰ А. Зашук, *Материалы по географии и статистики России, Бессарабская губерния*, Санкт Петербург, 1862, том II, p. 211.

⁵¹ ANRM, F. 6, inv. 10, d. 225; ANRM, F. 208, inv. 12, d. 139, f. 323 verso.

⁵² М. Ганицкий, *Монастыри в Бессарабии*, în *Buletinul Eparhial Chișinău*, 1883, nr. 16, p. 551.

⁵³ ANRM, F. 208, inv. 12, d. 139, f. 322-322 verso.

⁵⁴ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 3016, f. 234.

Potrivit deciziei Judecății Regionale din 15 iunie 1870, averea schitului Hirova includea: pământ – total 100 desetine (având și planurile respective); dintre care 17 desetine pădure, 2 desetine teren neproductiv. În comunitatea monahală erau 15 gospodării individuale monahale (fiind o comunitate cu trai de sine), care dețineau în total 5 desetine de pământ⁵⁵.

Raportul protopopului mănăstirilor, egumenul Porfirie (1881), relatează despre controlul condicilor de milă eliberate schitului de maici Hirova privind sumele necesare pentru reparația bisericii, fiind colectate 926 de ruble de argint și 34 copeici⁵⁶. O nouă cerere privind eliberarea unei condici de milă privind strângerea mijloacelor financiare pentru reparația bisericii este adresată de stareța schitului Efrosinia peste doi ani, în 1883⁵⁷.

Monahia Veniamina (Victoria Nagăț) a condus comunitatea în perioada 1902-13 octombrie 1906⁵⁸. S-a născut în anul 1840, moldoveancă, a studiat în limba română, văduva ponomarului; a îndeplinit ascultare din 1882. A fost tunsă în monahism la 2 iulie 1886 în schitul Hirova; în perioada 1886-1902 a fost econoama schitului.

La 10 octombrie 1904, stareța schitului Hirova și monahiile de rang superior s-au adresat Episcopului Chișinăului și Hotinului, rugând să fie numit preot Nicolai [Ivanovici] Baclajanschi, învățător la Bravicea, care a studiat la Școala Pedagogică de la Herson și era bine cunoscut comunității monahale, fiind căsătorit cu Ecaterina, fiica răposatului preot al schitului, Alexandr Vârlan. El deținea ca zestre o casă pe pământurile mănăstirești și aspira să devină preot la Hirova. Locul vacant de preot al schitului era vizat și de diaconul bisericii din Furceni, raionul Orhei, Petru Cucu, de cântărețul bisericii Nașterea Maicii Domnului din Chișinău și de diaconul Gheorghe Dancilă. În cele din urmă, preot a fost ales Nicolai Baclajanschi⁵⁹.

În 1905, în schit erau 77 de persoane – 58 de maici și 19 ascultătoare, econoama mănăstirii era maica Serafima⁶⁰.

Datele statistice ne demonstrează creșterea constantă a numărului de monahii în schitul Hirova, de la întemeiere sa până la sfârșitul primei conflagrații mondiale. Schitul deținea 100 desetine teren agricol pe moșia Isacova; 154 desetine pe moșia Ocnița; 28 de stânjani din moșia răzășească Balabani și Isacova; 5 stânjani dăruiți de răzeșul Vasile Butucel din moșia Butucel, plasa Isacova⁶¹.

⁵⁵ ANRM, F. 8, inv. 1, d. 147, f. 7.

⁵⁶ ANRM, F. 208, inv. 8, d. 127, 4 f.

⁵⁷ ANRM, F. 208, inv. 8, d. 160.

⁵⁸ ANRM, F. 208, inv. 6, d. 1643, f. 212 verso; ANRM, F. 208, inv. 1, d. 182, f. 307-308.

⁵⁹ ANRM, F. 208, inv. 1, d. 188, 1905, f. 609.

⁶⁰ ANRM, F. 208, inv. 6, d. 1643, f. 242 verso; ANRM, F. 208, inv. 5 (2), d. 2538.

⁶¹ ANRM, F. 208, inv. 1, d. 188, f. 615 verso – 616.

Pentru un deceniu (1906-1916) a urmat în scaunul de stăreție monahia Meletina (Leca), pe timpul căreia s-a construit o chilie nouă⁶². Pentru întreținerea comunității monahale se practica darea în arendă a unor loturi de pământ sau încăperi. În anii 1909-1911, stareța schitului Hirova s-a adresat la Consistoriul Duhovnicesc Chișinău cu rugămintea să i se permită darea în arendă a celor 154 de desetine de pământ nobilului din Orhei, N. Romano, și vinderea vitelor, pe motiv că această îndeletnicire a devenit neprofitabilă, de unde rezultă necesitatea de a se trece la gospodăria individuală. Arenda era prevăzută pentru 12 ani (1 octombrie 1909 – 1 octombrie 1921), cu câte 14 ruble pentru o desetină de pământ. Consistoriul Duhovnicesc a organizat câteva licitații, suma inițială cerută pentru acest lot de pământ fiind de 2156 ruble⁶³.

În concluzie, prin analiza noastră pe baza materialelor documentare s-a putut coborî limita cronologică privind prima mențiune a schitului Hirova (Ciurova), – inițial de călugări și, ulterior, de maici –, către anii 1760-1768. Anterior se considera că schitul fusese înființat la început de secol XIX. De la fondare până la 1918 schitul a avut o dinamică relativ pozitivă atât ca dezvoltare economică, comunitate monahală, construcția bisericilor și împodobirea cu inventar bisericesc necesar, creându-se astfel premisele necesare pentru schimbarea statutului de la schit la mănăstire (în 1918) și evoluția ascendentă a mănăstirii de maici Hirova în perioada interbelică.

*HIROVA HERMITAGE – SINCE ITS FOUNDATION TO THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
(ABSTRACT)*

The aim of this article is to highlight the aspects related to the establishment of Hirova (Ciurova) hermitage, initially by the monks and subsequently by the abbesses. Based on the reviewed documents, the chronological limit regarding the first mention of Hirova hermitage has lowered, towards the 1760-1768, although previously it was considered that the hermitage had been established at the beginning of the XIX century. From the foundation and until 1918, the hermitage had a relatively positive dynamics, regarding the economical progress, the monachal community, the building of the churches and their decoration with the required church inventory, this way being created the premises for the change of the state from the hermitage to the monastery (in 1918) and the upward evolution of Hirova abbesses monastery in the interwar period.

⁶² ANRM, F. 208, inv. 4(3), d. 3604.

⁶³ ANRM, F. 208, inv. 4(3), d. 3604.

BISERICA SFINȚII ARHANGHELI MIHAIL ȘI GAVRIIL DIN SATUL NIMORENI, RAIONUL IALOVENI, REPUBLICA MOLDOVA

Manole BRIHUNET¹

Cuvinte cheie: *biserică, construcție, arhitectură, istorie, localitate*

Keywords: *church, construction, architecture, history, locality*

Satul Nimoreni este situat în valea Ișnovățului, între localitățile Suruceni și Malcoci, pe partea dreaptă a autostrăzii Chișinău – Leușeni, la 17 km nord-vest de centrul raional Ialoveni și 25 km vest de orașul Chișinău. Prima mențiune documentară coboară către anul 1545, atunci când, într-un document al domnitorului Petru Rareș, sunt determinate hotarele moșilor Mănăstirii Căpriană². În articolul de față ne-am propus să reconstituim istoricul construirii locașului de cult din Nimoreni și să evidențiem unele aspecte legate de patrimoniul bisericesc, activitatea preoților etc.

Localitatea Nimoreni (atestată în unele documente și ca Mimoreni) a avut o activitate parohială de timpuriu, acest fapt fiind demonstrat inclusiv prin nominalizarea preoților în diferite acte ale vremii. O primă prezență a clerului în satul Nimoreni a fost identificată într-un document datat în anul 1679, în care preotul din Mimoreni este menționat în calitate de martor la hotărnicia moșiei Criuleni³. Următoarea însemnare o găsim în Recensământul populației Moldovei din anul 1774, în care, referitor la satul Mimoreni, ocolul Botnei, la rubrica rufeturi, este trecut popa Simion⁴. Din formularele clerului pentru anul 1812 certificăm o descriere sumară a situației bisericii cu hramul Sfinții Voievozi din satul Nimoreni (Mimorăni, ținutul Lăpușnii), care era la acea vreme: „*de lemn, îndestulată cu toate podoabile ce i se cuvin, veșmintile și cărțile și toate*”⁵. În localitate

¹ Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală, CHIȘINĂU.

² Aurel Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, București, 1937, p. 11.

³ Vlad Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia*, Chișinău, 2000.

⁴ *Moldova în epoca feudalismului*, Volumul VII, partea II, Recensământul populației Moldovei din anul 1774, Chișinău, 1975, p. 450.

⁵ Ион Халиппа, *Сведения о состоянии церквей Бессарабии в 1812-1813 гг.*, în *Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии*, Chișinău, 1907, vol. III, p. 232.

erau 60 de gospodării, dintre care 51 de gospodării ale moldovenilor (118 bărbați și 73 femei) și 9 gospodării ale rușilor (14 bărbați și 20 femei)⁶.

În această perioadă în biserică slujeau doi preoți și un dascăl. Preotul Grigore Bontea s-a născut în 1758; fiu de diacon, hirotonit preot de episcopul Iacov, la 14 mai 1791, pentru biserica din satul Dănceni; din 12 mai 1779 a fost transferat la biserica din Nimoreni; a decedat la 6 februarie 1816⁷. Cel de al doilea preot, Ioan Irimia Vutcărău, s-a născut în anul 1773; fiu de mirean, a fost hirotonit preot la 25 iulie 1804 de episcopul Meletie pentru biserica din Nimoreni⁸; a decedat la 12 decembrie 1830⁹. Dascălul Nicolai Berihoiu, născut în 1776, moldovean, fiu de mirean, cu carte de dascălie eliberată de Preasfințitul episcop Gherasim la 13 aprilie 1801, pentru biserica din satul Malcoci; a fost transferat ulterior la Nimoreni.

Potrivit datelor din Formularul bisericii pentru anul 1817, biserica de lemn era îndestulată cu toate podoabele, iar vasele sfinte erau din cositor. Populația era compusă din 54 de gospodării, toate ale moldovenilor (135 de bărbați și 156 de femei)¹⁰.

Conform Formularelor de serviciu ale bisericii pentru anii 1836, 1855 și 1858, locașul de cult cu hramul Sf. Voievozi a fost construit în anul 1794, prin sârghința moșierului Dimitrie Bogdan¹¹. Biserica era din nuiele, tencuită și acoperită cu scândură¹². Au fost efectuate reparații majore în anul 1844, iar în anul 1891 i-a fost schimbat acoperișul¹³. În datele din formularul clerului pentru anul 1909 se menționează că biserica din Nimoreni a fost construită în anul 1844 cu străduința moșierului Bogdan¹⁴, anul 1844 fiind, de fapt, anul reparației capitale a edificiului bisericesc.

Legat de patrimoniul cultural al bisericii, subliniem faptul că de la biserica veche din Nimoreni provin mai multe icoane vechi, pictate în secolele XVIII-XIX, aflate în prezent în custodia Muzeul Național de Artă al Moldovei din Chișinău (MNAM), printre care: icoana *Sf. Arhanghel Mihail*, icoana *Iisus Hristos pe tron blagoslovind*, icoana *Maica Domnului cu Pruncul Iisus pe tron*, icoana *Jertfa lui*

⁶ ANRM, F. 733, inv. 1, d. 613, Formele înștiințării ce sunt în cuprinsul protopopiei protopopului Ioan ot Buicaniei 1812: ghenar: 1 - ținut Lăpușnii.

⁷ ANRM, F. 733, inv. 1, d. 613, f. 50; ANRM, F. 205, inv. 1, d. 1204, f. 17, 19.

⁸ ANRM, F. 733, inv. 1, d. 613, f. 50.

⁹ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 7206, f. 5.

¹⁰ În satul MIMORĂNII ținut Lăpușnii, biserica cu hramul Sf. Mari Voivozi, di lemn tari, îndestulată podobili, iconili, veșminte, cărți, sfg. Vasă di cositor, poporării sânt moldoveni, casă – 54, p. b. – 135, p. f. – 156, peste tot 291.

¹¹ ANRM, F. 208, inv. 12, d. 3, f. 69; ANRM, F. 208, inv. 12, d. 30, f. 121.

¹² Dorinel Ichim, *Biserici de lemn din Basarabia și Bucovina de Nord*, București, 2000, p. 70.

¹³ ANRM, F. 208, inv. 1, d. 142, f. 955.

¹⁴ ANRM, F. 208, inv. 4, d. 3765, f.1 verso.

*Avraam, icoana Visul lui Iacov, icoana Distrugerea Sodomei și Gomorei, icoana Minunea Sf. Nicolae*¹⁵.

Din biserica veche de lemn proveneau și câteva cărți bisericești, și anume: *Triod* (București, 1769), *Apostol* (București, 1774), *Liturghier* (Iași, 1794), – care în prezent se păstrează la MNAM¹⁶ –, *Triod* (Mănăstirea Neamț, 1847), *Ceaslov* (Mănăstirea Neamț, 1874)¹⁷.

În august 1909, parohia Nimoreni a fost vizitată de Înalt Preasfințitul Serafim. Ca urmare a inspecției vechii biserici de lemn, arhipăstorul recomandă comunității să inițieze procedura de construcție a unei biserici noi. Având această binecuvântare, la 10 aprilie 1910 starostele satului, Nicolae Olaru, adună comunitatea satului Nimoreni, din cei 188 de gospodari ai comunității prezentându-se 132, adică mai mult de 2/3 din persoanele cu drept de vot. Principala problemă abordată la întrunire a fost biserica de lemn, care era deja foarte veche, devenise neîncăpătoare, interiorul ei era ridicat doar pentru 70 de persoane, restul comunității fiind nevoită să asiste la Sfânta Liturghie sub cerul liber. Ca urmare a discuțiilor, comunitatea enoriașilor a hotărât să construiască o biserică nouă de zid cu o capacitate de 300 de suflete. Pentru începerea construcției edificiului de cult, comunitatea avea deja adunată o sumă de 4056 de ruble, depozitate în bancă pe numele parohiei și al locuitorilor Covali Postică Constantin și Gheorghită Ivan Anghel. Totodată, proprietarul satului Nimoreni, ștaps-rotmister P. S. Tolstoi, promisesse să transfere pentru construcția bisericii încă 1000 de ruble. În acest context, comunitatea se adresează Administrației Bisericești să le permită construcția bisericii de zid după planul pe care îl anexează, solicitând și o Carte de Milă, eliberată pe numele delegaților comunității: Tătaru Grigore Pavlov și Tofan Nistor Andrei, cu care aceștia urmau să adune bani pentru construcția bisericii. De asemenea, în componența Comisiei de Construcție au fost mandatați câțiva locuitori ai satului: Coval Postică Constantin, Gheorghită Ivan Anghel, Eremia Fiodor Gheorghe și Ciofu Iacov Simion. Administrația bisericească centrală acceptă inițiativa locuitorilor din Nimoreni și emite actele solicitate¹⁸.

În consecință, la 20 aprilie în același an au demarat lucrările premergătoare pentru proiectare. Inginerul-tehnolog A. H. Hachikyants (Hachikov), în prezența blagocinului sectorului 1 al județului Chișinău, protoiereul Vladimir Baltaga, au verificat starea fizică a bisericii de lemn, constatând că aceasta este destul de veche, pereții sunt înclinați de timp, materialul lemnos este aproape

¹⁵ Constantin Ion Ciobanu, Tudor Stavilă, *Icoane vechi din colecții basarabene*, Chișinău, 2000.

¹⁶ Igor Cereteu, *Cărți vechi și însemnări valoroase (Din colecția Muzeului Național de Artă din Moldova)*, în *Destin românesc*, Anul I (XII), nr. 2 (46)/2006, p. 184.

¹⁷ Dimitrie I. Balaur, *Biserici în Moldova de Răsărit. I. Cărți Românești de slujbă bisericească care au trecut Prutul. Județul Lăpușna*, București, 1934.

¹⁸ ANRM, F. 208, inv. 4, d. 3765, f. 4-6.

putred, dar, cu toate acestea, biserica este încă potrivită pentru rugăciune¹⁹. După această acțiune a fost cercetat locul unde urma să se construiască biserica nouă, constatând că terenul prevăzut pentru construcție se află în curtea bisericii de lemn și avea o suprafață de 0,5 de desetine. Pământul s-a dovedit a fi potrivit pentru construcția bisericii din piatră²⁰.

Din nota explicativă la proiectul de construcție a bisericii de piatră în satul Nimoreni, aflăm că locașul de cult urma să fie ridicat în curtea bisericii de lemn, care era doar parțial îngrădită. Terenul avea o pantă ușoară spre nord-est, solul era argilos, destul de dens și la o adâncime de 0,80 stângeni. Biserica a fost proiectată pentru 300 de persoane și urma să fie construită din piatră calcaroasă extrasă în carierele din apropiere. La conexiuni de colțuri și buiandrug urma să fie utilizată piatra de calcar tăiată și cărămida. Clopotnița trebuia să fie construită în trei niveluri, la edificarea ei urmând să se folosească aceleași metode ca și la nava bisericii, adăugându-se doar ca sistem de siguranță brâiele de metal. La zidirea pereților va fi folosit ca material de legătură mortarul compus din var cu nisip în proporție de unu la trei. Materialul utilizat la confecționarea ferestrelor și a ușilor va fi lemnul de pin. Podelele de 2,5 plăci, planificate pe o parte, cu margini conice, având un set pe pneuri și cu cuie. Biserica va fi acoperită cu fier zincat. Pereții din interior vor fi tencuiți cu mortar alcătuit din var și nisip. În exterior urma să fie piatră aparent răzuită. Scara clopotniței trebuia să fie asamblată din lemn. Devizul de cheltuieli a fost estimat conform prețurilor din vara anului 1910²¹.

La 24 mai, aceste acte de constatare împreună cu proiectul, devizul de cheltuieli și hotărârea adunării locuitorilor satului, sunt transmise de parohul bisericii din Nimoreni, Andrei Livovschi²², protopopului Vladimir Baltaga, care, la rândul lui, le transmite autorităților bisericești ierarhic superioare²³.

La 19 octombrie 1910, Consistoriul Duhovnicesc din Chișinău transmite spre examinare Secției Construcții a Cărmuirii Guberniale a Basarabiei proiectul și actele de însoțire a bisericii din satul Nimoreni. Autor al proiectului era inginerul A. H. Hachikyants. Ca finalitate, Consistoriul solicită ca, după examinare, Secția Construcții să informeze instituția privind desfășurarea lucrurilor²⁴.

La 26 mai 1911, Comitetul de construcție a bisericii de piatră din Nimoreni a semnat cu antreprenorul Grigori Varfolomeevici Lavrov un contract în valoare de 16 mii de ruble. Comitetul de construcție a bisericii din satul Nimoreni

¹⁹ *Ibidem*, f. 3.

²⁰ *Ibidem*, f. 10.

²¹ ANRM, F.6, inv. 4, d. 1609, f. 5.

²² Preot Andrei Lvovschi, numit paroh al bisericii din Nimoreni la 14 ianuarie 1909, a decedat la 19 noiembrie 1911. A se vedea: *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, nr. 48-49/1911, p. 390.

²³ ANRM, F. 208, inv. 4, d. 3765, f. 2.

²⁴ ANRM, F. 6, inv. 4, d. 1609, f. 1.

adrează, la 30 mai 1914, Dicasteriei Duhovnicești din Chișinău o scrisoare în care sunt stipulate următoarele: zidirea bisericii începute în anul 1911 s-a desfășurat anevoios din cauza numărului mic al locuitorilor (980), dar și a sărăciei acestora, cauzată de roada slabă din ultimii ani. În aceste circumstanțe, Comitetul de construcție roagă instanțele superioare să elibereze din contul Instituțiilor Duhovnicești din afara hotarelor Basarabiei, suma de 6000 de ruble. De asemenea, Comitetul informa că până la acea dată au fost cheltuite pentru construcția bisericii 14156 de ruble.

Suma solicitată era preconizată pentru a se achita 3629 de ruble antreprenorului Grigori Varfolomeevici Lavrov, iar încă 1270 de ruble – meșterului de iconostase Platonov. În afară de aceste cheltuieli, mai erau necesare 3500 de ruble pentru amenajarea zidului curții bisericești (cu o suprafață de ½ desetine) și a casei paznicului. 660 de ruble erau necesare pentru procurarea a 30 de puduri de clopote (la un preț de 22 de ruble pudul) și 1500 de ruble pentru procurarea inventarului bisericesc. În total, pentru finalizarea bisericii erau necesare cca 10560 de ruble²⁵. Adresa în cauză a fost semnată de președintele comitetului, preotul V. Petică²⁶, și de membrii comitetului: Ivan Diordiță, Ivan Hachikovan, V. Hachikovan.

Recepționarea lucrărilor de construcție a bisericii a avut loc în data de 15 mai 1916 de către inginerul gubernial al Basarabiei A. M. Asvadurov, în prezența inginerului A. H. Hachikyants și a parohului bisericii din Nimoreni, preotul Vasile Petică. Inginerul gubernial a constatat finalizarea lucrărilor de construcție a bisericii din piatră în satul Nimoreni, găsind-o pe aceasta construită conform proiectului aprobat de Secția Construcției a Cărmuirii Guberniale din Basarabia. A atras atenția și asupra unor greșeli menționate în actul inginerului gubernial din 31 martie 1913. Crăpăturile semnalate au fost înlăturate, conform afirmației preotului Vasile Petică, în același an. În baza celor expuse în actul de recepționare, neexistând în plan tehnic niciun impediment, inginerul A. M. Asvadurov propune deschiderea bisericii²⁷.

²⁵ ANRM, F. 208, inv. 4, d. 3765, f. 72.

²⁶ Vasile Alexandru Petică, născut la 27 februarie 1870 în satul Bogzești, județul Orhei, fiu de dascăl, absolvent al Seminarului Teologic din Chișinău (1892). În anul absolvirii a fost numit dascăl la Catedrala „Înălțarea Domnului” din orașul Akkerman (Cetatea Albă). În ziua de 3 septembrie 1895 a fost hirotonit preot pentru biserica „Sf. Arh. Mihail și Gavriil” din satul Ocnița, județul Hotin. La 21 septembrie 1900 a fost transferat la biserica din satul Glinjeni, județul Orhei, iar la 9 martie 1912 – la biserica din Nimoreni, județul Chișinău. Demisionează în noiembrie 1931. A se vedea: ANRM, F. 208, inv. 15, d. 124, f. 57; ANRM, F. 208, inv. 12, d. 194, f. 143; *Luminătorul*, nr. 23/1931, p. 1213.

²⁷ ANRM, F. 208, inv. 4, d. 3765, f. 80.

Nou construită biserică de piatră din satul Nimoreni a fost sfințită la 3 iulie 1916 în cinstea Sf. Arhistrateg Mihail, de către Înalt Preasfințitul Anastasie, arhiepiscopul Chișinăului și al Hotinului²⁸.

Din corespondența Comitetului de construcție a bisericii din satul Nimoreni cu colonelul Petru Sergheevici Tolstoi, proprietarul moșiei Nimoreni, aflăm că, prin împuternicitul său Vartan Hristoforovici Hacicov, acesta a transmis pentru construcția bisericii cinci mii de ruble, solicitând în schimb ca obștea să săvârșească în fiecare an slujbe de pomenire – Sf. Liturghie și panahida – pentru adormiții proprietari ai moșiei Nimoreni: boier Grigorie și boier Alexandru, și pentru adormiții membri ai familiilor Marazli, Safonov și Tolstoi și cu înțelegerea ca acest angajament să fie sculptat pe o placă integrată pe zid în interiorul bisericii. Cea de-a doua condiție presupunea ca pe perețele de la intrare, interior sau exterior, să fie instalată o placă cu inscripția care va aminti că P. S. Tolstoi a făcut donația în amintirea unchilor săi Alexandru Stepanovici Safonov și Grigore Grigorievici Marazli, foști proprietari ai moșiei Nimoreni. Condițiile donației urmau să fie formalizate conform cerințelor și aprobate de Administrația Eparhială²⁹.

În final, protopopul sectorului 1 al județului Chișinău, preotul Ierofei Crocos, raportează Consistoriului Duhovnicesc că la construcția bisericii s-au cheltuit 20120 de ruble, arătând și modul în care a fost adunată această sumă: 4351 de ruble s-au primit din cărțile de milă; 3926 de ruble a jertfit proprietarul moșiei, Petru Sergheevici Tolstoi, și 11843 de ruble au fost primite de la enoriașii satului Nimoreni³⁰.

Biserica din Nimoreni face parte din stilul bisericilor ruso-bizantine, specific perioadei, fiind compartimentată tradițional în pridvor, pronaos, naos și altar. Este zidită din piatră șlefuită, fără tencuială la suprafață. Turla clopotniței se află deasupra pridvorului. Are acoperișul înalt, de formă piramidală, în vârful căruia se află o cupolă în formă de bulb în care este fixată crucea. Pronaosul are formă dreptunghiulară, acoperiș în două ape, iar naosul are formă cubică, deasupra acestuia înălțându-se un tambur octogonal, cu cupola mare în formă de bulb. Altarul este dreptunghiular. Înălțimea clopotniței este de 18,5 m, iar turla deasupra naosului are 16,25 m. Suprafața construcției este de 100 m.p., iar suprafața terenului aferent – 20 ari³¹.

În anul 1915, în atelierul specializat al lui Maxim Platonov din Chișinău a fost executat iconostasul în trei registre³². Registrul împărătesc este alcătuit din șase

²⁸ *Ibidem*, f. 81.

²⁹ ANRM, F. 208, inv. 4, d. 3765, f. 84.

³⁰ *Ibidem*, f. 86.

³¹ www.ialovenicultura.md. Nimoreni, biserica Sf. Arh. Mihail și Gavriil (accesat: 15 martie 2018).

³² *Cuvânt moldovenesc*, nr. 19, 8 mai 1939.

icoane, pe centru aflându-se ușile împărătești. În partea dreaptă, în locul prevăzut pentru icoana hramului bisericii, se află icoana *Arhistrategul Mihail ucigând balaurul*. Pe ușa diaconească din dreapta se află icoana *Sf. Arhidiacon Ștefan*. Urmează icoana *Mântuitorului Iisus Hristos*, ce flanchează din dreapta ușile împărătești, pe care sunt aplicate 6 iconițe în formă de cartușe, pe care sunt reprezentați cei patru Evangheliști și scena *Bunei Vestiri*. În stânga ușilor împărătești se află icoana *Maicii Domnului cu pruncul Iisus Hristos în brațe*, după care ușa diaconească cu icoana *Sf. Arhidiacon Lavrentie*. Registrul este încheiat de icoana *Sf. Mare Mucenic Pantelimon*.

În fața amvonului se află, pe dreapta, chivotul cu icoana *Soborul Sfinților Arhangheli*, iar pe stânga – chivotul cu icoana *Sf. Ierarh Nicolae*.

În afară de icoanele din iconostas, biserica mai deține și alte icoane, despre care apreciem că puteau fi executate tot în atelierul de icoane al lui Platonov. În Sfântul Altar la Locul Înalt se află icoana *Mântuitorului Iisus Hristos Arhiereu în scaunul slavei*. La masa proscomidiei se află icoana *Mântuitorului rugându-se*. În partea opusă, pe peretele sudic, se află icoana *Botezul Domnului*.

În interiorul bisericii se găsesc următoarele icoane executate în aceeași manieră și tehnică, corespunzătoare finisării construcției bisericii: *Sf. Mare Mucenic Gheorghe*, *Sf. Mare Mucenic Dimitrie*, *Sf. Treime la stejarul Mavri*, *Sf. Ioan Botezătorul*, *Sf. Ierarh Vasile cel Mare*.

La 2 august 1942, președintele consiliului parohial, preot-paroh Marcoci Leonid³³, episcopul Toma Gheorghită și consilierul Covali Mihail, expediază consiliului eparhial (secția economică) al Arhiepiscopiei Chișinăului, Mitropolia Basarabiei, procesul-verbal al consiliului parohial și adunării parohiale, precum și devizul întocmit de serviciul tehnic al plasei Ialoveni, cu rugămintea de a li se aproba suma de 184200 de lei necesară pentru reparația bisericii și a casei parohiale, care a fost întreruptă după anexarea Basarabiei în 1940. Secția economică, examinând devizul și actele prezentate, constată că lucrările indicate se ridică la suma de 225000 de lei, și aprobă o subvenție de 100000 de lei³⁴.

În perioada regimului sovietic, în anul 1959, biserica a fost închisă și transmisă în gestiunea colhozului *Congresul XXI al PCUS*. După 30 de ani, în anul 1989, conform proiectului de restaurare întocmit de cooperativa *Renaștere*, biserica a fost reparată de antreprenorul Brașoveanu Mihai. Au fost întăriți pereții, s-au reconstruit turlele și clopotnița, au fost schimbate ferestrele și ușile. S-a construit gardul și casa parohială.

³³ Leonida Gheorghe Marcoci provine dintr-o familie de clerici, născut la 5 februarie 1896 în orașul Chișinău, absolvent al Școlii Spirituale și al Seminarului Teologic din Chișinău (1918). La biserica din Nimoreni slujește din noiembrie 1931.

³⁴ ANRM, F. 1135, inv. 2, d. 477. Dosarul reparației bisericii Înălțării din or. Chișinău.

Ulterior, în anul 2004 biserica a fost din nou reparată. Au fost restaurate pronaosul, naosul, cafastrul și altarul. Tot atunci au fost restaurate și picturile interioare, icoanele, printre care și icoana hramului, *Sf. Arhanghel Mihail și Gavriil*³⁵.

Un loc aparte în studiul nostru se cuvine să rezervăm monumentelor funerare. Astfel, la est de biserică de zid se află prestolul vechii biserici de lemn³⁶. În jurul acestui loc era și cimitirul vechi al satului, aici păstrându-se câteva pietre de mormânt. O piatră funerară monumentală se află la sud de altarul bisericii actuale și are următoarele caracteristici: 1450×580×550×200 cm; text în limba română, caractere chirilice: *Aice odihnește ro//bul lui D[u]mnezeu // Iftodi din sa//tul Mimoră//nii au murit // la anul // 1812*. Mai sus de text – o cruce încrucișată numită și românească-patriarhală, pe laturi câte două cruci lobate, una sub alta, iar pe verso – o cruce malteză și un text în partea de jos: *Au murit la iunie // 24 și au mur l[o]c // a[l]lege bun creștene // 1812*.

La intrarea în curtea bisericii, în dreapta, se înalță o Troiță din lemn, înălțată în perioada interbelică în memoria eroilor căzuți pe câmpul de luptă în Primul Război Mondial.

În partea dreaptă a curții bisericii, în anul 2004, a fost instalat bustul mitropolitului Gurie Grosu³⁷ (originar din această localitate), sculptor – Arcadie Gamco, înălțat la inițiativa preotului-paroh Serafim Munteanu, cu contribuția lui Chiril Nicolae Turculeț.

Așa cum reiese din materialul prezentat, datele de arhivă accesibile pentru cercetare la etapa actuală, completate de informațiile selectate din literatura de specialitate și documentările recente în teren, ne-au permis să realizăm un tablou

³⁵ www.ialovenicultura.md. Nimoreni, biserica Sf. Arh. Mihail și Gavriil (accesat: 17 martie 2018).

³⁶ Vizită de documentare în satul Nimoreni efectuată de autor la 14 septembrie 2004.

³⁷ Gurie Grosu s-a născut în satul Nimoreni la 2 ianuarie 1877. A absolvit Seminarul Teologic din Chișinău (1892) și Academia Teologică din Kiev (1902). A fost călugărit la Mănăstirea Noul Neamț (Chițcani). Este unul din întemeietorii revistei *Luminătorul* (1908). A fost ales președinte al Societății istorico-arheologice din Basarabia, publicând mai multe articole în presa timpului. De asemenea este autor al multor cărți bisericești. În 1906 a contribuit la deschiderea unei tipografii eparhiale. O perioadă, a activat în orașul rus Smolensk, unde a fost stareț la Mănăstirea Sf. Avram (1909), director la școlile normale de învățători din Grușevsk (1910-1914) și Samovka (1917-1917). A revenit la Chișinău în anul 1917, activând ca profesor de limba română în Chișinău (1917-1918). În acea perioadă tipărește *Abecedar moldovenesc. Anul întâi de școală*, acesta fiind primul cu litere latine din Basarabia. La 4 iunie 1918, de către Sf. Sinod din București, a fost ales arhiepiscop al Mitropoliei Moldovei cu titlul de „Botoșăneanul”, hirotonit la Iași, în ziua de 15 iulie 1918. În anul 1919 a fost numit arhiepiscop-vicar cu titlul „de Bălți”, iar la 1 ianuarie 1920 – locțiitor de arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului. La 28 aprilie 1928 devine Mitropolit al Basarabiei, până la 11 noiembrie 1936 când a fost pensionat. Se stinge din viață la 14 noiembrie 1943 la București, fiind înmormântat cu înalte onoruri la cimitirul Mănăstirii Cernica.

complex al istoricului bisericii din satul Nimoreni, raionul Ialoveni, care ocupă un loc important în istoria localității, dar și în promovarea valorilor creștine în acest spațiu.

*THE CHURCH OF SAINT ARCHANGELS MICHAEL AND GABRIEL
OF NIMORENI VILLAGE, IALOVENI DISTRICT,
REPUBLIC OF MOLDOVA*

(ABSTRACT)

The archive data which was available for research at the present stage, completed by the information selected from the specialized literature and the recent field researches, allowed us to obtain a complex image of the history of the church in Nimoreni Village, Ialoveni District, which occupies an important place in the history of the locality, as well as in the promotion of the Christian values within this space. The present article focuses on retracing the history of this place of worship in Nimoreni and on underlying aspects related to the church heritage, the priests' activity, etc.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Saint Archangels Wooden Church in Nimoreni, Ialoveni District. The 1920s.
- Fig. 2. The Church of Saint Archangels Michael and Gabriel in Namoreni, Ialoveni District.
- Fig. 3. Iconostasis of Saint Archangels Church in Nimoreni, Ialoveni District.
- Fig. 4. Tombstone 1812.
- Fig. 5. Wood Roadside Crucifix, erected during the Interwar period in memory of the heroes fallen on the battlefield of the First World War.
- Fig. 6. The monument of Metropolitan Gurie Grosu.

Fig. 1. Biserica de lemn Sf. Arhangheli din Nimoreni,
raionul Ialoveni. Anii '20 ai secolului al XX-lea

Fig. 2. Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil din Nimoreni,
raionul Ialoveni

Fig. 3. Iconostasul bisericii Sf. Arhangheli din Nimoreni,
raionul Ialoveni

Fig. 4. Piatră funerară 1812

Fig. 5. Troia din lemn, înălțată în
perioada interbelică în memoria eroilor
căzuți pe câmpul de luptă în
Primul Război Mondial

Fig. 6. Monumentul mitropolitului Gurie Grosu

ASPECTE DE VIAȚĂ COTIDIANĂ ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE PREAȘOPTISTE SURPRINSE DE CONSULII ȘI VOIAJORII FRANCEZI: AȘEZĂRILE, CASELE, ARHITECTURA

Violeta-Anca EPURE¹

Cuvinte cheie: *Principatele Române, consuli și voiajori francezi, așezări umane, arhitectură, viziune*

Mots-clefs: *Principautés Roumaines, consuls et voyageurs français, habitats, architecture, vision*

Abundența relatărilor de călătorie și a mărturiilor privind Țările Române de la finalul secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a celui de-al XIX-lea, perioadă în care s-au succedat, din perspectivă politică, regimul fanariot, revoluția de la 1821, domniile pământene, epoca regulamentară, în care apar germeii relațiilor capitaliste, reprezintă consecința reactivării pe plan internațional a „problemei orientale” și a intensificării luptei de emancipare și eliberare națională a popoarelor din Balcani. În general, scrierile alogenilor francezi prezintă o suficientă doză de detașare și obiectivitate, putând fi asimilate ca izvoare de epocă. Datorită poziției sociale, a intereselor proprii, a profesiei, dar mai cu seamă a mediului de viață și de cultură din care proveneau, călătorii străini au proiectat conștient sau nu o lumină proprie asupra realităților pe care le-au descris. Descrierile lor de călătorie sunt uneori concepute în grabă, cu informații disparate, notate în fugă, conținând impresii superficiale sau comune; alteori, avem de-a face cu observatori fini, perspicace, care încearcă să cuprindă cât mai multe domenii de activitate, să includă elemente statistice.

Călătorii francezi au surprins în scrierile lor elementele procesului de modernizare a societății românești în limbă, moravuri, vestimentație, au prezentat date demografice, au analizat structurile sociale, au prezentat evoluția și gradul de dezvoltare a învățământului, a științei, culturii și artelor, au înregistrat dezvoltarea edilitară și urbanistică a orașelor de acolo. Voiajorii și consulii francezi au pomenit

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava – Facultatea de Istorie și Geografie; Departamentul de Științe Umane și Social-Politice, SUCEAVA.

adeseori în scrierile lor despre umilele așezări rurale, bine ascunse în peisajul pitoresc. De cele mai multe ori, frumusețea cadrului natural a fost contrapusă sărăciei satelor din cele două Principate. Mediul urban din cele două Principate extracarpătice le-a atras, la rândul-i, atenția. Iașii și Bucureștii, care, de cele mai multe ori, reprezentau jaloane ale itinerariului lor, au beneficiat de descrieri amănunțite. Dar și alte așezări urbane din spațiul românesc apar menționate în scrierile acestor observatori străini.

În *Disertație geografică istorică și politică asupra Moldovei și Țării Românești*, Jean-Louis Carra, descria satele românești ca fiind „o adunătură de câteva colibe”, de șase-șapte picioare lățime și tot atâtea înălțime, situate pe văi sau prin păduri. Carra consemna că locuințele țăranilor nu aveau împrejur nici grădină, nici curte, nici fântână. Casele de la sate, dar și cele de la orașe erau construite din „garduri de nuiele lipite cu pământ galben și cu bălegar de vacă” bine amestecate². Atât la interior, cât și la exterior, casele românilor erau tencuite „cu un fel de humă cenușie-albă”; în schimb, numai casele boierești erau construite din piatră; majoritatea erau construite în formă de cruce; deasupra parterului, ele aveau un singur cat, care, la interior, era străbătut de un hol lung având tot forma unei cruci; în „fiecare unghi”, se aflau câteva cămăruțe, în care se îngrămădeau boierul și familia sa. Carra mai observa și că mobilierul din casele moldovenilor și valahilor, fie ei bogați sau săraci, era „foarte sărăcăcios”, fiind alcătuit în principal din „lavițe, ridicate la un picior și jumătate de la pământ și acoperite cu saltele de lână sau de paie, după cum e averea fiecăruia, căptușite cu postav sau cu pânză vopsită și înconjurată cu perne din aceeași stofă”³.

Contele Louis Emmanuel d'Antraigues a povestit în jurnalul său de călătorie despre noaptea petrecută în conacul unui boier din Epureni. Conacul era înconjurat de o „grădină mare”, cu mulți copaci, printre care se puteau observa lanuri de cereale și tufișuri de trandafiri⁴. Altădată, călătorul francez și însoțitorii

² *Istoria românilor*, vol. VI, *România între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)* (coord. Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu), București, 2002, p. 131; Dan Berindei, *Orașul București. Reședință și capitală a Țării Românești (1459-1862)*, București, 1963, p. 147; Louis Trenard, *Un précepteur bressan dans les Principautés Roumaines: Jean-Louis Carra*, în *RESEE*, XXI, 1983, 2, p. 190; V. Cristian, *Istoria României în recente lucrări de sinteză apărute în Franța*, în *AIIAI*, IV, 1967, p. 191.

³ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I (volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu), București, 2000, p. 245; Oliver Velescu, *Catagrafia Bucureștiului din anul 1810. O nouă lectură (I)*, în *Historia Urbana*, XI, 2003, 1-2, p. 202-203; Doina Calistru, *Influența franceză în spațiul românesc. Modalități de receptare, forme de expresie*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (eds.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 37; M. Holban, *Autour de l'histoire de la Moldavie et de la Valachie de Carra*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 200-201; Dan Berindei, *op. cit.*, p. 147; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, 1974, p. 328; Louis Trenard, *op. cit.*, p. 190.

⁴ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 296; *Istoria românilor*, vol. VI, p. 131-132.

lui, au fost nevoiți să înnopteze în bordeie insalubre săpate în pământ⁵. La „Donantchi”⁶, și-a petrecut noaptea „într-o casă destul de bună”, dar care era totodată, în viziunea călătorului francez, „mai proastă decât cea din urmă colibă din Europa”. În ciuda condițiilor modeste, peisajul era încântător.

Despre așezările din Valahia scria și contele Alexandre d’Hauterive: după un drum de vreo zece ceasuri printr-un adevărat pustiu, călătorul francez a întâlnit și primele așezări omenești compuse din căsuțe modeste, asemănătoare „unor stupi”, sărăcăcioase și similare cu cele din satele din Beauce și Sologne; într-o astfel de casă, locuiau până la zece oameni: tată, mamă și copii. Între cel mai mare și cel mai mic dintre cei opt copii ai unei familii, diferența nu era, de obicei, mai mare de opt ani. Cu toții se îmbrăcau în zdrențe. Mizeria era evidentă pe pereții încăperilor; în jurul caselor, călătorul francez a putut vedea găini, găște, uneori chiar și cai și boi, oi, capre, câini, pisici, care trăiau „din prisosul stăpânilor”⁷. Despre nopțile petrecute în casele valahilor, d’Hauterive nu avea cuvinte de laudă: într-un spațiu strâmt „de zece picioare în toate direcțiile”, au dormit „claie peste grămadă” trei călători, opt servitori, două femei, trei țărani, doi copii, un câine, pisici, găini și găște⁸. În schimb, la Vaslui, a rămas încântat de simplitatea și curățenia unei colibe cu pereții văruiți, în care locuia o frumoasă copilă de vreo 18 ani. Călătorul francez descria cu încântare pereții curați, tavanul vopsit în roșu purpuriu, o podea „adesea măturată”, o sobă și „chiar” o masă. Era o casă unde călătorul se putea „culca și mânca”⁹. Ajuns la Iași, la prima vedere, casele i-au apărut drept „un fel de cotețe de noroi”¹⁰.

Despre arhitectura caselor boierești din Iași, călătorul francez amintea că ele aveau patru camere „în unghiurile unui pătrat mare”, despărțite de un coridor în cruce. Mulți boieri aveau amenajat în coridor un salon, mobilat cu divanuri. Casele erau acoperite de obicei cu șindrilă și numai boierii foarte bogați le acopereau cu olane. Tot cei mai bogați dintre ei obișnuiau să zugrăvească „streașina în tot lungul ei, dându-i o ornamentație în stil turcesc”, lucru care îi conferea clădirii „o aparență de prospețime întărită de umbra pe care această streașină atât de proeminentă o proiectează pe fațadele ce nu sunt expuse la soare”¹¹.

Despre palatul domnitorului din Valahia, călătorul francez Joseph-Gabriel Monnier scria că în 1786, la vremea trecerii sale prin acel principat, avea „măreție”.

⁵ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 297.

⁶ Probabil satul Dănuțeni, așezat pe malul stâng al Prutului, în Republica Moldova. *Ibidem*, p. 298.

⁷ *Ibidem*, p. 684-685; *Istoria românilor*, vol. VI, p. 132; N. Munteanu-Breastă, „Moldova la 1787” în viziunea contelui d’Hauterive, în *RdI*, 41, 1988, 7, p. 711.

⁸ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 685.

⁹ *Ibidem*, p. 688.

¹⁰ Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, 1716-1789, București, 1985, p. 292, 304.

¹¹ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 328.

Curtea sa era numeroasă, după modelul celei otomane. Casele din București erau mari, frumoase, construite din cărămidă și separate prin „grădini sau locuri îngrădite”¹².

Prințul Charles-Joseph de Ligne, întors de pe front din campania lui 1788 la Iași, îi scria contelui de Ségur la 1 decembrie același an că locuia într-un frumos palat din Iași. El consemna că existau „peste o sută cinzeci” de asemenea edificii în capitala Moldovei, clădite „după gustul oriental”. Ca și Carra, de Ligne sublinia faptul că locuințele boierești erau construite după un plan în formă de cruce¹³.

Odată intrat în Moldova printr-un punct vamal situat la două leghe de Cernăuți și ajuns la Herța, Armand-Emmanuel du Plessis, duce de Richelieu, constata că începând din acel ținut, „nu se mai găsește nici o urmă din obiceiurile noastre” deoarece „construcția caselor, mobilierul, portul, limba, totul este schimbat”. La Herța, în casa căpitanului-ispravnic, care le-a oferit călătorilor și o masă gustoasă, ducele de Richelieu observa „mobila obișnuită în țara aceasta”, compusă dintr-un divan mare pe care ședea gazda lor; era un loc „comod de stat jos”, în parte și datorită mulțimii de perne care îl acopereau¹⁴.

La Dorohoi, călătorul francez remarca casele îngrijite ale boierilor și ale oamenilor „mai de seamă din țară”. Toate locuințele boierești erau clădite în același fel, cu acoperișurile teșite, situate în mijlocul unei grădini, chiar și în oraș. De asemenea, toate aveau prispă¹⁵. La Botoșani, ducele de Richelieu a remarcat casele boierești frumoase, a căror înfățișare era „destul de plăcută”. În schimb, între Iași și Cernăuți, ținutul era aproape pustiu, cu „urme foarte rare de cultivarea pământului și foarte puține locuințe”¹⁶. La Iași, majoritatea caselor erau clădite din lemn, cu un singur cat. Doar casele boierilor, „oamenii cei mai de seamă din țară”, erau clădite din piatră. Arhitectura lor era, în viziunea călătorului francez, „tot atât de plăcută pe cât este de îndemânatică împărțeala odăilor”. Scara se afla, de obicei, la exterior

¹² *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 787.

¹³ În lucrarea sa, *Les Jardins*, publicată în 1809 prin grija doamnei de Staël, prințul de Ligne afirma că la Iași existau la 1788 peste 150 de palate, construite după moda orientală. Ulterior, acele palate au fost distruse de numeroasele incendii care au devastat Iașii. *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a (volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu), București, 2001, p. 914; Gabriel Leancă, *Cultură politică și univers cultural în relațiile călătorilor francezi prin spațiul românesc (1774-1790)*, în Alexandru Zub, Adrian Cioflâncă (eds.), *Cultură politică și politici culturale în România modernă*, Iași, 2005, p. 106; Dan A. Lăzărescu, *op. cit.*, vol. I, p. 308, 312; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 358.

¹⁴ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 924; Andrei Pippidi, *Călătoriile ducelui de Richelieu prin Moldova*, în *RdI*, 41, 1988, 7, p. 685, 689.

¹⁵ Călătorul francez sublinia și utilitatea acestui element: pe prispă se putea „sta la răcoare, așezat pe perne pătrate puse pe bănci de piatră rânduite în acest scop”. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 925; Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 685.

¹⁶ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 925-926; Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 686, 689.

și ducea la un peristil aflat afară și sprijinit de coloane. „Toată lățimea clădirii” era ocupată de o sală spațioasă, prevăzută la ambele capete cu ferestre; lângă acele ferestre, se aflau sofale (sau „pentru a folosi expresia obișnuită a țării acesteia divane”), care erau foarte confortabile¹⁷. Mobilierul celorlalte apartamente din casele boierești era compus tot din acele divane, pe care bărbații și femeile obișnuiau să-și petreacă mare parte din timp¹⁸.

Generalul conte de Langeron consemna în memorialul dedicat campaniei din 1790 că unii boieri moldoveni erau foarte bogați și aveau curți¹⁹, asemănătoare cu cele ale polonezilor, unde își duceau existența „cu destul lux și cu un amestec plăcut de gust european și asiatic, dar totuși mai aproape de acesta din urmă”²⁰.

Satele moldovenești erau, în fapt, niște cătune izolate, compuse din case „așezate într-un singur șir”, pe o uliță „foarte lungă”. Cu toatele erau înconjurate de grădini și erau construite „după același tipar”. Lungi de șase sau șapte picioare, la fel de late și de înalte, ele erau clădite din chirpici²¹ cenușii, amestecați cu paie și cu pereții „spoiți” cu var. Acoperișul din paie ieșea „mult în afara peretelui” și era susținut de stâlpi de lemn. Acoperișul forma, în viziunea contelui francez, o galerie acoperită, care înconjura casa și sub care se așeza o bancă. Casele aveau doar o fereastră mică, care era acoperită de „niște bășici compacte care țin loc de geamuri”. În interior, se afla o sobă mare, „ridicată pe două mici cuptoare”, care ocupa cam o jumătate din cameră; țăranul moldovean sau muntean, și familia lui „oricât de numeroasă ar fi”, se culcau „în spatele acestei sobe, pe sobă și chiar înăuntrul ei”, atunci când nu se făcea foc, după munca de peste zi și o masă frugală. Langeron constata cu surprindere că nu existau paturi, rogojini. Casele se asemănau, în viziunea lui, cu cele din Ungaria, Banat, dintr-o parte a Poloniei sau a Ucrainei²².

¹⁷ Cum un divan era orientat spre sud, iar celălalt spre nord, boierii și oaspeții lor alegeau unul din ele „potrivit anotimpului”. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 927; Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 686.

¹⁸ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 928; Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982, p. 45-46.

¹⁹ În original, „de petites maisons de campagne”. Probabil că Langeron a raportat casele boierești descrise în memorialul său de campanii la castelele nobililor din Occident. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 937; Victor Spinei, Michaela Spinei, *Însemnările cu caracter istorico-etnografic asupra Principatelor Române ale contelui de Langeron*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 382.

²⁰ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 937; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Angheliescu, București, 1981, p. 438; *Istoria românilor*, vol. VI, p. 884-885; Victor Spinei, Michaela Spinei, *op. cit.*, p. 382.

²¹ Langeron explica în memoriile sale termenul de „chirpic” – „puțin pământ muiat cu apă”. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 940; Victor Spinei, Michaela Spinei, *op. cit.*, p. 385.

²² *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 940; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, volumul III, 1709-1812. *Documente culese din Arhivele Ministeriului*

Pe lângă case, țăranii, cum nu aveau hambare, își strângeau proviziile în gropi săpate chiar lângă casă, cu o deschidere „în chip de puț”²³.

Casele de la oraș erau urâte, îngrămădite, mari, prost clădite, uneori amestecate cu colibele țăranilor și evreilor, lipsite de „vreo aliniere”. Casele boierilor, numite „palate”, după cum consemna contele de Langeron, erau clădite din piatră și „în formă de cruce”. De obicei, erau case mari, iar palatul domnului din Iași era „imens, dar nu prea împodobit”²⁴.

Încetul cu încetul, au apărut schimbări și în mobilier; pe lângă sofale, au apărut scaune, mese sau tablouri. Langeron afirma că „se putură vedea în curând, în toate casele, mobile puțin demodate, aduse cu mare cheltuială din Viena”²⁵.

Marchizul de Salaberry a descris, în jurnalul său de călătorie prin Țara Românească, și locuințele oamenilor din popor: cum voiajorul străin nu era niciodată sigur ce distanță va parcurge într-o zi, se întâmpla adesea ca acesta să înnopteze în bordeie săpate sub pământ, a căror existență se putea ghici numai după fum. Românii se ascundeau astfel de turci, pentru a-și salva atât viața, cât și bunurile. „Iată starea de înjosire la care asuprirea și tirania reduc pe oameni”, concluziona marchizul de Salaberry. Într-o seară, chiar a înnoptat într-o colibă sărăcăcioasă, unde a fost primit de notabilii satului. După ce marchizul de Salaberry și însoțitorii săi au fost cercetați de acei „domni”, au fost poftiți să doarmă pe jos, pe lângă puii pe care urmau să-i gătească a doua zi. Altădată, ajunși cu oștea ruptă la ușa unui bordei „așezat în mijlocul pădurilor”, ei au înnoptat la o femeie în zdrențe. În podea se afla o gaură care slujea de vatră; acolo ardeau patru buturugi „în picioare”, iar coliba era plină de fum. „Nu puteai răsufli și trebuia să stai ghemuit ca în Laponia”, aprecia călătorul francez²⁶.

Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu, Stabl. Grafic I. V. Socecu, București, 1889, p. 80; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 10; N. Iorga, *op. cit.*, p. 438; Victor Spinei, Michaela Spinei, *op. cit.*, p. 385.

²³ Acele gropi le dădeau țăranilor șansa de a mai ascunde câte ceva de „scotociririle soldaților”; nu era însă un lucru rar ca pe timp de noapte, ofițerii, ieșind din casele unde erau încartiruiți, să cadă în vreuna din acele gropi, de unde erau recuperați cu ajutorul unor scări din frânghie. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 941; Victor Spinei, Michaela Spinei, *op. cit.*, p. 386-387.

²⁴ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 941; Victor Spinei, Michaela Spinei, *op. cit.*, p. 386.

²⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, volumul II, 1781-1814, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885, p. 79; Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990, p. 44-45; Doina Calistru, *op. cit.*, p. 46.

²⁶ Femeia de casă, acoperită cu o plapumă veche, care se mișca din când în când și sub care marchizul de Salaberry credea că se ascunde vreun pisoai, privea cu interes cum oaspeții săi își fierbeau într-un ceaun agățat de grindă pilaful de orez cu carne de pasăre. Cum marchizul i-a dat o aripă de pui, ea a scos repede de sub plapumă „un copil mic, gol de tot, adormit și plângând că îl trezește ca să i-o dea să o mănânce”. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1007; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 10; Nicolae Isar, *Principatele Române în epoca luminilor. 1770-1830. Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale*,

Joseph Parant, viceconsulul francez din Iași anilor 1798, aprecia într-un memoriu că „de la ultimul război încoace, acest oraș s-a înfrumusețat într-un chip deosebit”: apăruseră multe case noi, mari, „așezate la întâmplare și clădite fără gust” de pușinii arhitecți aduși din Germania de boierimea bogată. Acele case noi îi dădeau orașului „o strălucire ieftină, mai ales văzute din depărtare”²⁷. Tot boierii din Iași, majoritatea foarte bogați și fugind de slujbele și de favorurile pe care ar fi putut să le obțină la Curte, își petreceau mare parte din an pe la moșiile lor, care, „cu ceva îngrijire”, le procurau mari venituri. Viața boierilor moldoveni era luxoasă, casele lor – „mari și bine mobilate”, lucru oarecum în contrast cu situația protipendadei bucureștene²⁸.

La București, Parant observa absența hanurilor, care lipseau pretutindeni în cuprinsul Imperiului Otoman, dar și așezarea negustorilor „în dughene particulare, clădite din piatră”, ferite de pericolul focului. Viceconsulul francez mai scria și că numărul lor era foarte mare, dar și că „zilnic se mai clădesc altele noi”²⁹.

Călătorul francez Louis Allier de Hauteroche a lăsat, în jurnalul dedicat călătoriei de la Constantinopol la Paris din septembrie 1805, și o descriere a Țării Românești: plecat din București împreună cu Martin, viceconsulul francez de la Galați, „fiecare într-o căruță la care erau înhămați câte patru cai”, au înnoptat la Daia³⁰. Așezarea era de fapt „o îngrămădire” de bordeie săpate în pământ, al căror acoperiș compus din paie sau trestie, era la nivelul solului. Locuințele i s-au părut ciudate călătorului francez. Cum cei doi francezi aveau o scrisoare de recomandare de la ofițerul principelui pentru Georgiu, „fără îndoială” vreo „notabilitate locală”, care ar fi trebuit să le asigure „un adăpost convenabil” pentru noapte. Respectivul Georgiu era bolnav, iar călătorii l-au găsit „zăcând bolnav pe un prici, alături de nevastă-sa” într-una din acele locuințe subterane, un „adevărat bârlog”³¹, a cărui urâțenie nu putea fi descrisă în cuvinte. Louis Allier de Hauteroche, precum și viceconsulul Martin, s-au văzut nevoiți să-și petreacă noaptea în căruță, înfășurați în mantale.

ediția a doua revăzută și adăugită, București, 2005, p. 229.

²⁷ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1305.

²⁸ „Înfățișarea lor este luxoasă, ceea ce nu vezi deloc la București, unde poți chiar să spui că domnește un fel de sărăcie”. *Ibidem*, p. 1319.

²⁹ *Ibidem*, p. 1305.

³⁰ Sat și comună din județul Giurgiu. *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, Serie nouă, vol. I (1801-1821) (volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia), București, 2004, p. 193.

³¹ Călătorul francez pare de-a dreptul oripilat de condițiile în care trăiau oamenii în acel „bârlog afumat a cărui descriere, oricare ar fi ea, ar rămâne probabil încă insuficientă sau n-ar înfățișa în culori reale hidoșenia imaginii”. *Ibidem*, p. 193.

Sosit la București, de Hauteroche a fost plăcut surprins de aspectul orașului³², după ce, până acolo, a străbătut aproape un pustiu. În capitală, pe atunci se aflau destule case din piatră, dintre care i-au atras atenția câteva edificii de-a dreptul remarcabile: „palatul gospodarului, mănăstiri, case boierești”. În general, fiecare gospodărie era înconjurată de curți, iar casele păreau să fie legate între ele de zidul de la stradă. A părăsit Bucureștii la 13 octombrie, iar în drumul său spre Florești, de Hauteroche mărturisea că a mai văzut două sate „cu înfățișare mizerabilă”. La 14 octombrie, călătorii francezi ajungeau la Găiești, unde au fost găzduiți în cea mai decentă casă întâlnită de la Varna și până acolo. La Pitești, au fost primiți într-o casă mare, „curată și convenabilă”³³.

La 11 iulie 1806, familia viitorului consul francez de la Iași, Charles Frédéric Reinhard intra în Țara Românească: încă de la Turnu Roșu, reprezentanții principelui Constantin Ipsilanti i-au întâmpinat și i-au însoțit pentru tot restul drumului până la București. Christine Reinhard, soția consulului, îi scria din Căineni mamei sale, Sofia Reimarus, rămasă la Hamburg, despre drumul anevoios de munte, pericolele unei călătorii într-o asemenea regiune, precum și noaptea petrecută într-un sătuc de pe munte, „în cea mai bună casă de acolo”. A remarcat ospitalitatea gazdei, care „a avut bunăvoința să se mute în grajd, ca să ne lase la îndemâna noastră singura încăpere a locuinței”, precum și mobilierul sărăcăcios constituit dintr-un pat masiv acoperit cu un covor, dar și murdăria care domnea peste tot³⁴.

Într-o scrisoare datată 17 iulie 1806, Christine Reinhard îi povestește mamei despre restul călătoriei spre București, însoțită de escorta trimisă de principele Ipsilanti, de starea îngrozitoare a drumurilor, de „frumusețea sălbatică și înspăimântătoare a locurilor prin care treceam”³⁵, de faptul că au fost nevoiți să folosească 60 de cai pentru drumul istovitor. Au petrecut o noapte la conacul („chateau”) unui boier din satul Șuici³⁶, o casă păcătoasă, formată dintr-un vestibul și câteva odăițe întunecoase al căror mobilier era constituit dintr-o canapea și o sobă mare. În aceeași scrisoare, Christine Reinhard, menționa și prima noapte petrecută la București: au fost cazați în cea mai frumoasă casă din capitală, cu sobă la mijloc și multe divanuri pe care stăteau tolănite slugile, care nu a fost chiar pe placul soției consulului francez. Cel mai mult a deranjat-o lipsa paturilor; în aceste părți, remarca ea, aceste piese de mobilier erau înlocuite cu divanurile, de pe care se bea și

³² „După cocioabele pe care le văzusem în drumul de la Dunăre, am fost plăcut surprins intrând în această capitală, unde mă temeam ca ochii noștri să nu întâlnească construcții aproape la fel de mizerabile ca cele din micul număr de sate pe care le întâlnisem”. *Ibidem*, p. 194.

³³ *Ibidem*, p. 194-195.

³⁴ *Ibidem*, p. 282-283; N. Iorga, *op. cit.*, p. 445.

³⁵ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 284.

³⁶ Șuici/Schwitz, comună din județul Argeș. *Ibidem*, p. 284; N. Iorga, *op. cit.*, p. 445-446.

se mânca. Spre marea sa uimire, în toată casa nu exista nici o oglindă, iar soțul său era nemulțumit de lipsa unei indispensabile mese de scris. Domnul de Sainte Luce³⁷, pesemne cu mai îndelungată experiență românească, l-a asigurat pe Charles Reinhard că se va obișnui foarte ușor să scrie pe genunchi³⁸.

La 24 iulie 1806, Christine Reinhard îi scria din nou mamei, de această dată din Iași, unde au ajuns „la capătul peregrinărilor”³⁹. Casa, care ar fi trebuit să le servească de cămin în continuare, nu a încântat-o prea mult: ajunși la postul lor, după trei luni de călătorie istovitoare, în locul „casei despre care ni se spusese minuni”, au găsit o clădire mohorâtă⁴⁰. La 30 iulie, doamna Reinhard revenea cu informații despre noua lor locuință; amărăciunea răzbate din rândurile depeșei adresate mamei: sunt siliți să trăiască într-o adevărată baracă, în care mobilele comandate la Viena nu își vor găsi locul, într-o țară pe jumătate sălbatică, cu servitori care nu sunt buni de nimic și dintre care doar unul știa franțuzește⁴¹. Într-o nouă depeșă datată 30 iulie 1806 și trimisă din Iași, Christine Reinhard consemna că domnul și curtenii săi locuiau „într-un palat cu înfățișare modestă”. Locuința lor era în construcție și urma să fie terminată după puțin timp. Camerele erau foarte simple și „abia mobilate”. Doamna Reinhard sublinia că nu se vedeau nici tapete, nici covoare și nici o urmă a luxului oriental „atât de laudat”⁴². La 28 august 1806, doamna Reinhard îi scria mamei că în timp ce soțul său lucra într-un pavilion din grădină, ea îi supraveghea pe muncitorii care, cu ajutorul unor pereți de scânduri, împărțeau o sală mare din casa lor în mai multe camere. Se plânga și de greutatea de a-și procura un cămin, necesar din cauza vremii friguroase. Cum despre mobila comandată de la Viena nu aveau nici o veste, soții Reinhard își mobilaseră noua casă cu „divane și mese de brad”. Ea regreta că ei nu fuseseră la fel de inspirați ca un coleg de-al soțului său, Hammer, consulul austriac, care-și adusese mobilele de la Constantinopol⁴³.

³⁷ Comisar provizoriu al Franței la București în perioada 1803-1806. *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 242; George F. Jewsbury, *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*, Iași, 2003, p. 24.

³⁸ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 287; Alexandru Dușu, *Imaginea Franței în timpul campaniilor napoleoniene*, în Idem, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 148.

³⁹ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 291.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 290-291; N. Iorga, *op. cit.*, p. 447; George F. Jewsbury, *op. cit.*, p. 24.

⁴¹ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 291.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Sfârșitul lunii noiembrie 1806 îi găsea instalați pe soții Reinhard în noua lor casă din Iași. Ca o ironie a sorții, la 25 noiembrie, îi scria ea mamei, chiar în momentele când pe străzile Iașilor răsunau strigătele „Uite rușii!”, mobilierul comandat la Viena și atât de așteptat, sosea încărcat în șase care. Din păcate, doamna Reinhard nu va mai apuca să se bucure de el, de vreme ce, la 30 noiembrie 1806, conform unei depeșe adresate aceleiași destinatar, era nevoită să-și urmeze soțul în Rusia. Consulul austriac

Căpitanul Aubert, călătorind prin Moldova anului 1807, descria satele, așezate în mijlocul câmpurilor. Unele case erau construite din chirpici, în timp ce altele erau săpate direct în pământ, împărțite în două sau trei încăperi. Terenul din jurul caselor nu era cultivat și de multe ori, în jurul lor, nu exista nici măcar o grădină⁴⁴.

Călătorul francez J. M. Tancoigne, viitorul consul al Franței la București (1822), scria cu privire la aspectul orașului în 1809 că „cea mai mare parte a caselor sunt din lemn”⁴⁵. Un alt oaspete francez al Principatelor al începutului de veac XIX a fost și militarul francez Alexandre Nicolas Léonard Charles Marie de Moriolles, însoțitorul bătrânului conte polonez Branicki, care mergea în Moldova să-și viziteze atât vechiul prieten, pe mareșalul Prozorovski, aflat la comanda trupelor ruse, cât și pe fiul său, contele Vladislav Branicki, atașat pe lângă bătrânul mareșal. Cum au intrat în Moldova, nota în memoriile sale Moriolles, călătorii au întâlnit o câmpie întinsă, a cărei monotonie era întreruptă doar de prezența câtorva pâlcuri de copaci și a unor „cătune amărâte”. Satele lipseau, oamenii locuiau în bordeie⁴⁶. Ajunși în capitala Moldovei, contele Branicki, francezul Moriolles și însoțitorii lor au fost găzduiți, la ordinele feldmareșalului Alexandr Alexandrovici Prozorovski, la palatul domnesc, care arăta „ca o adevărată locuință de suveran”. Palatul îi apărea călătorului francez drept „o construcție elegantă și modernă”, edificată de doar câțiva ani, „cu o ornamentație măreață și așezată într-o poziție încântătoare”⁴⁷.

Hammer, rămas în Iași, urma să se ocupe după plecarea familiei Reinhard de vânzarea lucrurilor lor. *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 294; Alexandrina Ioniță, *Carte franceză în Moldova până la 1859*, Iași, 2007, p. 39.

⁴⁴ Sorin Șipoș, *Imaginea celui alt: un document francez privind spațiul românesc de la începutul secolului al XIX-lea*, în *JSRI*, 12, 2005, p. 43, în <http://www.jsri.ro/old/html%20version/index/ro-12/untiltl3.htm> (accesat 19. 07. 2018, ora 14); Marcel Emerit, *L'enquête de Napoléon I-er sur les principautés roumaines*, în *RHSEE*, XIII, 1936, 4-6, p. 191, 192.

⁴⁵ J. M. Tancoigne, *Lettres sur la Perse et de la Turquie d'Asie*, Paris, 1819, vol. II, p. 268-271; Oliver Velescu, *op. cit.*, p. 210.

⁴⁶ Era ocazia pentru militarul francez să compare realitățile din Moldova anului 1809 cu cele din Ucraina. Dacă în Ucraina stăpânii de moșii locuiau în mijlocul țăranilor, în cele două Principate Române se putea observa „dependența”, dar și „o libertate inutilă, meru sărăcită și care nu folosește la nimic unei populații reduse, care, fiind neconținut tulburată, nu se poate consacra nici unor mari lucrări productive, nici unei industrii profitabile”. *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 470-471.

⁴⁷ Moriolles nota că „Prutul curgea înaintea fațadei principale înspre grădini, apoi o pajiște nesfârșită se întindea romantic pierzându-se în umbra unei păduri dese, umbră pe care atunci n-am văzut-o ci doar am presupus-o”. Călătorul francez făcea o gravă confuzie în ceea ce privește Prutul. Era vorba despre râul Bahlui. *Ibidem*, p. 471-472; Doina Calistru, *op. cit.*, p. 46.

Palatul domnesc⁴⁸ se remarcă prin „distribuția interioară [...] vastă, încăpătoare, puțin în stil oriental” și prin mobilierul elegant și luxos⁴⁹.

De-a lungul drumului de la Iași la Râmnic, Moriollles a putut să observe sate mai apropiate, cu locuințe mai bine construite și „locuitori mai puțin amărâți”, în contrast cu cele de la intrarea din țară, dinspre părțile Nistrului, atinse de flagelul războaielor neîntrerupte. Necălcăta de armatele invadatoare, într-un răstimp de „pace și liniște” și „sub ocrotirea unei bune cărmuiri”, Moldova avea posibilitatea de a ajunge „la nivelul celor mai bogate țări din restul Europei”, opina observatorul francez⁵⁰. Au fost găzduiți în casa unui boier din Râmnic. Șederea acolo i-a oferit ocazia de a descrie casele specifice zonei: casele boierilor moldoveni aveau un parter, cu un pridvor deschis, susținut de coloane subțiri de lemn, echivalentul pridvorului de la turci. Boierii obișnuiau să stea acolo, la umbră, să fumeze sau să vorbească. Interiorul casei nu beneficia de „o împărțire propriu-zisă”, el reprezenta o „îngrămădire de încăperi mari”. A remarcat că în camere existau puține mobile: divanuri încăpătoare, acoperite de covoare și teancuri de perne „la îndemâna celor ce vor să se așeze sau să se tolănească”, așezate de-a lungul pereților⁵¹. Divanul înlocuia patul, care era puțin folosit în acele locuri.

Ajuns în capitala Valahiei în ianuarie 1813, călătorul francez Auguste Marie Balthazard Charles Pelletier, conte de Lagarde amintea în jurnalul său de călătorie lipsa hanurilor, lucru, de altfel, întâlnit în toată Turcia. A fost găzduit pentru o vreme în casa viceconsulului francez Barbier. Caimacamul Gheorghe Arghiropol⁵², căruia contele francez îi adusese niște scrisori de la fratele său de la Constantinopol, marele dragoman al Porții, Iacovachi Arghiropol (1812-1815), i-a aranjat „îndată în casa unui boier o locuință comodă și foarte călduroasă”⁵³.

Recordon, secretarul de limbă franceză al domnitorului Ion Gheorghe Caragea, oferea informații în scrierile sale dedicate perioadei petrecute în Țara Românească despre casele oamenilor din popor: deși extrem de curate, acele locuințe ofereau „puține înlesniri”; ele erau de obicei foarte mici și „cel mai adesea

⁴⁸ Palatul domnesc din Iași a ars în 1784 și a fost reclădit între 1804 și 1806 de către domnul fanariot Alexandru Moruzi. *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 472.

⁴⁹ Moriollles menționa că pe timpul iernii au avut loc la palatul domnesc „conferințele de pace și nu se cruțase nimic pentru primirea somptuoasă ce voiseră să facă delegaților veniți să asiste și miniștrilor Porții chemați la tratative”. Din păcate tratativele de pace n-au avut „un rezultat fericit” deoarece războiul a continuat. Călătorul francez mai menționa și faptul că respectivul palat nu a avut „o viață prea lungă căci a fost distrus de diversele incendii care au mistuit întregul oraș Iași”. *Ibidem*, p. 472; Doina Calistru, *op. cit.*, p. 46.

⁵⁰ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 474.

⁵¹ *Ibidem*, p. 476.

⁵² Ispravnic și caimacam al Craiovei (decembrie 1812-iulie 1813). *Ibidem*, p. 563; Ștefan Lemny, *op. cit.*, p. 45.

⁵³ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 563.

săpate în pământ”, mai ales în partea de est a țării, unde lemnul era destul de rar. Casele de la munte erau construite din crengi subțiri, peste care erau lipite bucăți de lut, care le confereau soliditate; acoperișul era făcut de cele mai multe ori din paie sau trestie. Marele neajuns al caselor țărănești erau ferestrele: foarte mici, acoperite „cu bucăți de bășică”, ele erau prinse în perete, nu se puteau deschide.

Grajdurile erau construite și mai neglijent decât casele; erau atât de înguste încât animalele abia puteau intra. Cum Recordon le compara cu mărimea impresionantă a hambarelor din apus, el își imagina că țărani români ar fi rămas foarte mirați să vadă asemenea construcții. Fânul era depozitat în clăi, grânele – în gropi săpate în pământ, iar porumbul „în coșare mari acoperite cu paie și ridicate la câteva picioare de la pământ pe țărugi groși înfipti zdravăn în pământ”. Cei mai bogați dintre gospodari, care aveau mult porumb, aveau „foarte multe asemenea grânare” în aceeași îngrăditură, care i se părea foarte ciudată lui Recordon⁵⁴.

Recordon mai scria că țiganii se retrăgeau pe timp de iarnă „într-un fel de vizuini”, niște găuri în pământ, foarte puțin adânci, făcute de obicei într-un deal. Ele erau acoperite cu crengi de copaci și cu brazde de iarbă. Recordon menționa că erau extrem de mizer⁵⁵. În acele locuințe, nu existau nici un fel de mobile, „nici măcar vase de bucătărie”. Membrii familiei stăteau „unii peste alții” în jurul focului⁵⁶.

În schimb, casele boierilor români erau aproape complet izolate, situate într-o curte mare, împrejmuită de ziduri. Ele erau construite din cărămidă, acoperite cu țigla, cu tablă vopsită sau cel mai des, cu șindrilă de stejar, care rezista vreo 20 de ani. Odăile erau încălzite cu sobe de tuci, care se răceau la scurtă vreme după ce se stinge focul. Podul nu era deloc folosit⁵⁷. În curte se mai aflau și alte case mai mici, bucătării, grajduri, locuințele robilor, acareturi. Casa boierului avea un singur cat. Pe rândul de jos, stăteau copiii și servitorii. Scara era construită în afara casei; în fața casei, se afla o prispă acoperită, al cărei acoperiș era susținut de stâlpi de lemn. În acel cerdac, se afla o bancă lată pe care erau așezate perne, unde puteau șede stăpânii casei. Cerdacul dădea într-o anticameră, care forma fațada casei și care, de obicei, dădea înspre stradă. Mobilierul acelei camere era constituit dintr-un divan mare, o masă masivă, câteva „lăzi mătăhăloase” așezate de-a lungul pereților, care erau albi, câteva scaune. Camera respectivă servea de sufragerie. Acolo erau primiți invitații. În casă mai existau două apartamente: unul era ocupat de boier, iar celălalt de soția sa și femeile ei, copiii și doicile lor. Mobilierul din celelalte camere se asemena cu cel din sala mare. Singura deosebire consta în existența oglinzilor în

⁵⁴ *Ibidem*, p. 668; Dan Berindei, *op. cit.*, p. 148.

⁵⁵ „E ușor de închipuit halul de murdărie al acestor locuințe și aerul stricat pe care-l respiră acolo, fiindcă afară de ușă nu fac decât rareori o mică deschizătură deasupra spre a sluji drept coș”. *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 671.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 684.

spațiul dintre ferestre. În plus, în loc de un singur divan, erau două care ocupau cam jumătate de cameră. Deși românii nu aveau apartamente dedicate găzduirii străinilor care îi vizitau, ei erau totuși foarte primitivi⁵⁸.

În ultimii ani însă, potrivit călătorului francez, casele boierilor nu mai respectau planul tradițional, fapt ce nu le făcea mai puțin spațioase. Cheltuielile de întreținere se ridicau la două – trei mii de ducați pe an pentru o casă mijlocie. Serviciul era, în general, foarte prost, deși adesea aveau o duzină de servitori, fără a pune la socoteală vizitii, femeile și roabele⁵⁹.

Călătorul francez Barthélémy Bacheville, care a trecut prin Principatele Dunărene la 1817-1818, menționa că boierii locuiau în conace, construite din piatră, iar țigani, pe timp de vară, în „corturi nesănătoase”, iar pe timp de iarnă, „în bordeie făcute sub pământ”, din care cauză nici nu ajungeau „niciodată să îmbătrânească”⁶⁰.

Ofițerul Thomassin a constatat raritatea așezărilor și a locuințelor pe drumul de la Galați la București, stare de lucruri pe care o pune pe seama războaielor ruso-turce: acea parte a țării a avut „întotdeauna de suferit în timpul războaielor care au avut loc între Rusia și Turcia; iată de ce ea este așa de puțin locuită și cultivată”⁶¹. Despre casele din zonele de câmpie, locuite de oameni sărmani, despre „mizeria și tristețea” din acele locuri a scris și J. M. Lejeune: „cocioabele sunt săpate sub pământ și se numesc bordei. Din depărtare nu se zărește decât fumul care iese pe horn, iar de aproape acoperișul ce formează o ușoară ridicătură deasupra suprafeței pământului; el este alcătuit din prăjini acoperite cu pământ astfel încât iarba crește deasupra; locuitorii evită întotdeauna marile drumuri și caută locuri mai joase pentru a nu fi zăriți de călători și de asemenea pentru a se feri de jafuri și vexațiuni. Aceasta este situația de înjosire în care tirania și opresiunea l-au adus pe om”. Nobilul francez mai semnală că în toată țara se puteau vedea locuințele sărăcăcioase, dar țăranii, chiar dacă îmbrăcați modest, aveau „chipuri frumoase și au păstrat amintirea originii romane”⁶².

Însoțind cu ale sale comentarii traducerea lucrării lui Raicevich, francezul J. M. Lejeune a lăsat o descriere sugestivă a palatului domnesc din Iași. Edificiul respectiv era construit din piatră și din cărămizi, avea o formă regulată, o „singură aripă de fațadă”, un etaj și un parter. Călătorul francez consemna că în ciuda formei exterioare de factură europeană, dispunerea interioară a camerelor era în întregime

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*; Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 148.

⁶⁰ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 727; N. Iorga, *op. cit.*, p. 463.

⁶¹ Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 213.

⁶² J. M. Lejeune, *Voyage en Valachie et en Moldavie, avec des observations sur l'histoire, la physique et la politique argumenté de notes et additions pour l'intelligence de divers points essentiels. Traduit de l'italien par [...] professeur de littérature, ex-professeur de son Altesse Prince de Moldavie*, Paris, 1822, p. 126; Ovidiu Muntean, *Imaginea românilor în Franța la mijlocul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2005, p. 197-198.

orientală. Reședința domnească avea 70 de camere, deși, conform călătorului francez, ar fi putut avea și 100 dacă spațiul nu ar fi fost sacrificat „marilor săli ale palatului și cancelariei de stat”. A fost construit în 1804 de domnul Alexandru Moruzi, care nu l-a mai locuit din cauza începerii războiului dintre Rusia și Poarta Otomană. Palatul era închis de o incintă și clădit pe o înălțime care domina întreaga câmpie udată de Bahlui⁶³. La picioarele colinei, se aflau mai multe grădini, iar inundațiile dese îi împiedicau pe moldoveni să construiască ceva durabil⁶⁴.

Vaillant a locuit cu prilejul călătoriilor sale prin Principate vreme de opt zile în casa unui țăran: avea două camere „atât de curățele cât le poți dori la oameni atât de lipsiți”. Vaillant remarca pereții albi, geamurile „de hârtie”, podeaua de lut, paturile de lemn, dar „totul bine spălat, bine măturat, bine degajat”⁶⁵. Același călător străin a lăsat și o descriere a casei unui boier din Drajna, compusă dintr-un parter, cu un vestibul la interior și cu apartamente foarte confortabile⁶⁶.

J. Jacquin menționa la 1828 în *Note confidentielle sur l'état des Principautés de la Valachie et de la Moldavie et sur le parti que peut en tirer la France dans son intérêt et dans intérêt général de l'Europe* aspectul „hidos și revoltător” al satelor împrăștiate pe teritoriul Principatelor, abandonate naturii, în mijlocul unui peisaj pitoresc⁶⁷. Același călător mai amintea că în timpul primei domnii regulamentare, orașul București și-a continuat dezvoltarea, „francizându-se ca stil al caselor noi boierești, ca mobilare, ca îmbrăcăminte, ca furnizori ai luxului în stil de Paris, ca limbă de salon, în locul greceștii, acum oropsite, ca lectură, ca idei dominante”⁶⁸.

Valahia i s-a părut călătorului francez M. Cochelet, la trecerea lui prin Principat la 1835, tristă. Casele pe care le-a văzut erau într-o stare deplorabilă; erau luminate printr-o deschizătură care ținea loc de geam, acoperită cu „hârtie unsă de grăsime”⁶⁹. Ajuns la Iași în toamna anului 1835, M. Cochelet putea face o comparație între capitalele celor două Principate. Sub raportul „confortului și

⁶³ În textul original Vaslui. Marian Stroia, *Aspecte ale societății românești în viziunea călătorilor străini (1774-1821)*, în *RdI*, 38, 1985, 5, p. 454.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 454.

⁶⁵ J. A. Vaillant, *La Roumanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des peuples de la langue d'or, Ardaliens, Valaques et Moldaves*, vol. III, Paris, 1844, p. 337; Dan Berindei, *Mărturia lui J. A. Vaillant asupra societății românești prepașoptiste*, în *Idem, Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 133.

⁶⁶ J. A. Vaillant, *op. cit.*, p. 377; Dan Berindei, *op. cit.*, 1997, p. 133.

⁶⁷ Gheorghe Platon, Cristiana Oghină-Pavie, *Franța și Principatele Române în epoca „Restaurației naționale” (1821-1834)*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (eds.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 243.

⁶⁸ N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, București, 1939, p. 252.

⁶⁹ Simona Vărzaru, *Prin Țările Române. Călători străini în secolul al XIX-lea*, antologie, traducere, studiu introductiv și note de Simona Vărzaru, București, 1984, p. 54; Alex. Rally, *Le voyage de Cochelet dans les principautés roumaines (1834-5)*, în *RHSEE*, VIII, 1931, 10-12, p. 279.

împrejurimilor”, călătorul francez aprecia că șederea la Iași era de preferat Bucureștilor. A menționat cele câteva cartiere frumoase, palatele magnifice ale marilor boieri, dintre care le amintea pe cel al lui Roznovanu, președintele divanului domnesc, pe cel al lui Constantin Pașcanu, socrul secretarului de stat pentru afacerile externe, precum și pe cel al prințului Callimachi. A mai menționat și „superbul palat al lui Alecu Ghica”, ministrul de interne, care se afla în fața clădirii Consulatului francez, care la acea vreme era în ruină⁷⁰. În apropiere se aflau și ruinele fostului palat al lui Mihail Sturdza, o umbră a gloriei de odinioară⁷¹. La curtea de la Iași, Cochelet a admirat impresionanta colecție de tablouri, despre care se spunea că ar fi fost cumpărată la un preț mic de la un evreu, care ar fi adus-o tocmai din Polonia.

Cochelet a vizitat la Socola domeniile domnitorului Moldovei de la acea vreme, Mihail Sturdza, precum și palatul de la Stânca al boierului Nicolache Roznovanu. Primul edificiu era înconjurat de o grădină „à l'anglaise”, îngrijită și cu multe fântâni. Castelul era foarte mare, iar priveliștea asupra orașului era foarte frumoasă: se putea observa mănăstirea Socola, pe atunci seminar pentru tinerii preoți ortodocși, case țărănești. În schimb, palatul de la Stânca era o veritabilă „locuință princiară cu o poziție splendidă”. Domeniul boierului Roznovanu era foarte întins, ajungând până pe malurile Prutului, care despărțea Moldova de vastul imperiu rus⁷².

Saint-Marc Girardin remarca atât la Iași, cât și la București alăturarea paradoxală a luxului opulent și a mizeriei; l-a impresionat „singularitatea inegalabilă a locuințelor”: a văzut cu proprii ochi palate elegante alăturate unor cătune mizere, „fără nici o locuință intermediară care să servească de trecere între palat și colibe”. Capitalele celor două Principate Dunărene aveau în același timp aspect de sat și de oraș⁷³.

Thovenel remarca la 1840 starea mizeră a câmpiilor valahe: deși pământul Țării Românești „nu cere decât să producă”, călătorul străin a întâlnit doar din loc în loc lanuri de porumb sau grâu, dar și câteva sate răzlețe, așezate la mare distanță unele de altele și constituite din colibe. Starea deplorabilă a țării se datora războiului. Thovenel consemna că de la râul Olt și până la București țara era goală. A traversat o câmpie de treizeci de leghe, necultivată și devastată de război, care

⁷⁰ Starea deplorabilă a aceluia edificiu se datora și lipsei de fonduri pentru reparații. Simona Vărzaru, *op. cit.*, p. 56.

⁷¹ Călătorul francez aprecia că „prin aspectul lor monumental, ruinele dau o idee despre ce însemna pe vremuri puterea și cărmuirea gospodarilor, care în timpul domniilor lor efemere vindeau funcții, influențau procesele și căutau prin toate mijloacele posibile să se îmbogățească pentru a-și face aliați și mai ales, ca să-și cumpere protectori la Constantinopol”. *Ibidem*, p. 57.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Catherine Durandin, *Istoria românilor*, traducere de Liliana Buruiană-Popovici, prefață de Al. Zub, Iași, 1998, p. 74.

arăta de parcă ar fi fost un câmp de bătălie. Până și copacii fuseseră doborâți și arși, din ei călătorul a mai putut vedea doar „câteva tufe pipernicite”. Cum nu era nici o așezare omenească, nici un ogor cultivat, natura își reintrase în drepturi. Monotonia acelei câmpii nesfârșite era ruptă doar de prezența „din loc în loc” a câtorva bordeie săpate în pământ, în care trăiau niște „ființe atât de degradate de mizerie, încât par să nu mai aparțină umanității”⁷⁴.

*

Este evident interesul pe care relatările călătorilor și consulilor francezi îl prezintă pentru reconstituirea vieții cotidiene din Principatele Române. În cele mai multe din relatările acestora, orașele și satele românești de la final de secol XVIII și din prima jumătate a celui următor sunt descrise ca fiind inferioare așezărilor din Apusul Europei. Este un lucru cert, însă trebuie avut în vedere și faptul că teritoriul Principatelor Române a fost adesea teatrul de desfășurare al războaielor ruso-turce și ruso-austro-turce. Călătorii au înregistrat consecințele acelor flageluri, care au întârziat procesul de dezvoltare al societății românești, atât în mediul urban, cât și la sate⁷⁵.

Tributari mediului civilizației urbane franceze, adeseori călătorii și consulii francezi aveau deja o imagine preexistentă atunci când ajungeau în Principatele Române și, prin urmare, au înțeles negativ realitățile întâlnite acolo. Cum pentru mare parte din oaspeții francezi, capitalele celor două Principate (și unele așezări urbane mai importante) reprezentau jaloane ale itinerariului lor, respectivele au beneficiat de descrieri. Cele mai multe informații din jurnalele de călătorie, memoriile, rapoartele alogenilor francezi care au intrat în contact cu realitățile românești în perioada studiată sunt despre orașele București, respectiv Iași. Dar și alte localități mai importante și târguri au beneficiat de descrieri (mai ample sau mai sumare), în care sunt menționate date referitoare la activitățile comerciale, ponderea demografică, existența unor monumente sau edificii.

Bine ascunse în peisajul pitoresc, satele din Principate au fost descrise în aceeași manieră de către mare parte din observatorii francezi care le-au străbătut în goana trăsurii. Imaginea cadrului natural este adesea contrapusă sărăciei zonelor rurale din spațiul românesc. Ilustrative, în acest sens, sunt considerațiile baronului Félix de Beaujour, care a călătorit prin Muntenia în anul 1829: „întreaga țară este netedă și lanurile de grâu se întind cât vezi cu ochii. Nimic nu este atât de pitoresc ca unduirea lor atunci când bat vânturile. Călătorul pare, ca să zicem așa, aici că intră în mijlocul

⁷⁴ *Ibidem*, p. 72.

⁷⁵ Marian Stroia, *op. cit.*, p. 454; Dan Berindei, *Revoluția franceză și resurecția românească*, în Idem, *România și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 96-97; Keith Hitchins, *România 1774-1866*, București, 1998, p. 123; Mirela Crețu, *Sate și orașe moldovenești în însemnările călătorilor străini (secolele XV-XVII)*, în *AIIX*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 234.

valurilor unei mări de verdeață; dar imediat când ajunge într-un sat farmecul dispare. Mizerabilele colibe pe care le zărește și zdrențele locuitorilor îi risipesc toate iluziile. În oricare alt loc omul înveselește peisajul, aici el îl întristează”⁷⁶.

Vederea capitalelor și a altor așezări urbane le va prilejui alogenilor francezi care au străbătut spațiul românesc în perioada prepașoptistă numeroase observații de ordin politic, economic, cultural, psihologic. Observatorii francezi au surprins, de asemenea, și contrastele sociale ale așezărilor urbane românești, materializate în îmbrăcămintea specifică și diferențele din modul de viață al diverselor categorii sociale atât din cele două capitale, cât și din celelalte orașe. Străzile înguste și pline de noroi, insuficiențele edilitare, contrastele din interiorul societății generatoare, deopotrivă, de lux, dar și de sărăcie⁷⁷, arhitectura civilă ca indicator al ierarhiei sociale și a standardelor de viață sunt motive recurente în scrierile voiajorilor francezi din perioada investigată. O posibilă explicație în legătură cu persistența unor asemenea reprezentări ar fi legată de prejudecățile pe care observatorii francezi le-au avut atunci când au descris realitățile românești.

Aspectele contrastante, ceea ce era străin și ciudat în realitatea descrisă se regăsesc în scrierile lor. Specificitatea arhitecturii civile, construită din lemn, care, de altfel, era utilizat și la poditul străzilor, existența multor edificii religioase, aspectul pitoresc specific Orientului dat și de prezența multor grădini și spații verzi nu au trecut neobservate. Intrând în contact cu realitățile urbane din Principatele

⁷⁶ Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman ou description de ses frontières et ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles, avec cinq cartes géographiques par le baron [...]*, vol. I, Paris, 1829, p. 449; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 198. Constatări similare se regăsesc și la Xavier Marmier, care, în timpul voiajului său cu trăsura, observa „câmpiile goale” și „satele triste” din Valahia: „adesea, în timpul călătoriilor mele, mi-au stârnit milă locuitorii Nordului, dar niciodată, în munții Norvegiei sau în insulele mării înghețate, nu am văzut o mizerie atât de adâncă și greu de înțeles, și această sărăcie se găsește peste tot în Valahia; la Giurgiu, aproape de locuințele negustorilor, la București, la ușa întinselor case locuite de boieri”. Xavier Marmier, *Du Rhin au Nil: Tyrol, Hongrie, Provinces danubiennes, Syrie, Palestine, Egypte*, vol. I, Paris, 1847, p. 286.

⁷⁷ Saint-Marc Girardin remarca la 1836 o caracteristică comună Iașilor și Bucureștilor, care le deosebea de „orașele europene pe care încearcă să le imite; ceea ce surprinde imediat pe un străin este diferența dintre locuințe. Închipuiți-vă câteva cătune amărâte de-ale noastre și în mijlocul lor palate elegante, fără nici o locuință care să facă trecerea de la palat la cocioabă; când sat, când oraș: iată ce sunt Iașul și Bucureștiul. Maghernița cea mai murdară proptită de cea mai frumoasă casă; plecați dintr-o casă care amintește de cele mai distinse clădiri pariziene, vă ciocniți de o șandramă de lemn și mergeți pe un drum prost pavat, cu praf sau noroi dincolo de glezne [...]. Într-o seară eram la București sau la Iași – plecând dintr-o casă unde discutasem numai în franceză, fără ca cel mai neînsemnat cuvânt să sune stângaci, m-am întreat dacă nu cumva printr-o baghetă magică fusesem adus la Paris; și ca să-mi revin un pic din iluziile mele am avut nevoie să văd robii țigani din vestibul și din curte”. Saint-Marc Girardin, *Souvenirs de voyages et d'études*, vol. I, Paris, 1852, p. 277-278; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 202.

Române, francezii au descoperit în saloanele boierești modelul înaltei societăți pariziene atât de familiare lor.

Din punct de vedere edilitar, demografic și urbanistic, voiajorii și consulii francezi au observat progresul, prefacerile continui pe care orașele din Principate le-au înregistrat în perioada menționată. Mărturie stă enumerarea progreselor semnalate cu un entuziasm, poate exagerat, de Béchamp în timpul domniei lui Grigore Ghica. Alți conaționali au criticat, pe bună dreptate, lipsa unor concepții adecvate de sistematizare. În timpul domniilor regulamentare, s-a accelerat procesul de occidentalizare a Principatelor. Spre finalul perioadei supuse investigației, călătorii francezi prin spațiul românesc au surprins schimbările benefice care au intervenit asupra modului de viață orășenesc și aspectului fizic al orașelor și târgurilor.

*ASPECTS DE LA VIE QUOTIDIENNE DES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES
AVANT 1848 SURPRIS PAR LES CONSULS ET LES VOYAGEURS
FRANÇAIS: LES ÉTABLISSEMENTS, LES MAISONS, L'ARCHITECTURE
(RÉSUMÉ)*

Les relations des voyageurs et des consuls présentent de l'intérêt pour la reconstitution de la vie quotidienne des Principautés, sous ses multiples aspects. Les villes et les villages roumains de la fin du XVIIIème siècle et de la première moitié du suivant y apparaissent comme inférieurs aux habitats de l'Ouest de l'Europe. Tributaires au milieu de la civilisation urbaine française, les voyageurs et les consuls français avaient déjà une image préexistante à leur arrivée dans les Principautés Roumaines et par conséquent, ils comprirent de manière négative les réalités qu'ils y rencontrèrent. Mais on doit tenir compte, aussi, que le territoire des Principautés représenta maintes fois le théâtre de développement des guerres russo-turques et russo-autrichiennes-turques. Les voyageurs ont enregistré les conséquences de ces fléaux, qui ont attardé le processus d'essor de la société roumaine. Les observateurs français mentionnèrent, aussi, les humbles habitats ruraux, cachés dans le paysage pittoresque. Maintes fois, on opposa la beauté du cadre naturel à la pauvreté des villages des deux Principautés. Le milieu urbain attira, à son tour, leur attention. Les deux capitales, qui représentaient des jalons de leur itinéraire, bénéficièrent, aussi, de descriptions détaillées. De plus, ces observateurs étrangers mentionnèrent d'autres villes de l'espace roumain.

DE LA EXTERNE... ÎN VĂLTOAREA VIEȚII POLITICE INTERNE. RELAȚIILE DINTRE NICOLAE TITULESCU ȘI DREAPTA ROMÂNEASCĂ INTERBELICĂ

Corneliu CIUCANU¹

Cuvinte cheie: *politică externă, comunism, autoritarism, corupție, demagogie, revizionism, radicalism, reconciliere*

Keywords: *foreign policy, communism, authoritarianism, corruption, demagogu, revisionism, radicalism, reconciliation*

Personalitatea activă a lui Nicolae Titulescu rămâne un reper indiscutabil al diplomației românești și europene din perioada interbelică. Titular în mai multe rânduri al Ministerului Afacerilor Străine român din partea mai multor partide aflate la guvernare, N. Titulescu s-a impus în viața politică românească drept un „tehnocrat al Externelor”, un profesionist fără „culoare politică”, un om politic dotat cu inteligență și talent, cu relații suspuse în lumea politică europeană, un specialist în diplomație, unanim acceptat și promovat ca reprezentant al României în raport cu celelalte țări și organisme europene sau internaționale².

¹ Academia Română, filiala Iași – Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, IAȘI.

² Viața și opera marelui diplomat reprezintă un capitol inepuizabil pentru istorici. În consecință, activitatea politico-diplomatică a lui N. Titulescu a reținut atenția contemporanilor săi, români și străini, (cf. bibliografiei N. Titulescu în Gh. Buzatu (ed.), *Titulescu și strategia păcii*, Iași, 1982, p. 349-360 – a se vedea și ediția anastatică, Editura Tipo Moldova, Iași, 2010), a suscitată, deopotrivă, interesul specialiștilor, care au editat/reeditat numeroase lucrări dedicate acestei ilustre personalități: Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, redactor responsabil George Macovescu, București, 1967; Savel Rădulescu, *Nicolae Titulescu (1882-1941)*, în *Diplomați iluștri*, I, București, 1969; Walter M. Bacon Jr., *Nicolae Titulescu and Romanian Foreign Policy, 1933-1934*, Ann Arbor-London, University Microfilms International, 1977; Idem, *Secret Papers on the Failure of Romanian-Soviet Negotiations, 1931-1932*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1979; Jaques de Launay, *Titulescu et l'Europe*, Nyon, Byblos, 1976; Nicolae Titulescu, *Politica externă a României (1937)*, ediție George G. Potra, Constantin I. Turcu, Ion M. Oprea, București, 1994 (ediții în limbile engleză și franceză); Idem, *Pledoari pentru pace*, ediție George G. Potra, Constantin I. Turcu, București, 1996; Valeriu Florin Dobrinescu, *Bătălia diplomatică pentru Basarabia (1918-1940)*, Iași, 1991; Marusia Cîrstea, Gh. Buzatu, *Europa în balanța forțelor*, I, 1919-1939, Editura Mica Valahie, București, 2007 (capitolul *Destinul Europei: Organizarea și salvagardarea păcii în viziunea lui N. Titulescu*, p. 364-386);

Constituită prin Actele de unire de la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia din anul 1918 și confirmată internațional prin Tratatul semnat la Conferința Păcii de la Paris (1919-1920), România Mare trebuia consolidată printr-o serie de politici judicioase care să opereze realist pe plan intern și extern. Strategia generală de politică externă a României interbelice s-a bazat pe influența politicii marilor democrații occidentale la nivel european și, în consecință, inițiativele și activitatea politicii noastre externe s-au pliat pe direcțiile diplomatice generale promovate de la Paris și Londra. Factorii de decizie de la București au apreciat că Franța și Marea Britanie avuseseră un rol determinant la Conferința Păcii și că sunt principalii piloni de susținere ai „Sistemului de la Versailles”, iar obiectivul principal al politicii noastre externe din perioada dintre cele două războaie mondiale a fost menținerea *statu-quo*-ului european și, implicit, a frontierelor fixate prin Conferința Păcii de la Paris. Totodată, România a avut un rol hotărâtor în constituirea și activitatea Micii Înțelegeri și Înțelegerii Balcanice, care au fost concepute ca organisme menite să asigure stabilitatea regională în zona sud-est europeană și ca o completare a „sistemului versaillez” pentru această parte a continentului. Ministrul de Externe N. Titulescu declara, în fața Parlamentului român, la 4 aprilie 1934, făcând bilanțul activității diplomatice din perspectiva menținerii păcii europene și a integrității teritoriale a României, că politica noastră externă este dirijată spre o strânsă colaborare cu statele care au interese comune cu ale României. „Izvorând din poruncile unității noastre naționale, politica noastră externă are ca scop principal păstrarea ei ca metodă constantă de lucru, coordonarea progresivă a acțiunii noastre cu aceea a statelor cu interese comune până la integrarea ei în grupuri internaționale din ce în ce mai mari. De la național prin regional la universal, iată lozinca României peste graniță”³.

În consecință, politica noastră externă a fost ferm orientată pe linia impusă de Londra și Paris, iar marele diplomat Nicolae Titulescu s-a implicat activ în promovarea politicii securității colective inițiate de Louis Barthou, ministrul de Externe francez. Cu prilejul vizitei lui L. Barthou în România, din vara anului 1934, marele diplomat român a rostit în Parlament un cald discurs omagial la adresa Franței și a înaltului oaspete. N. Titulescu sublinia interesul comun al României și

George G. Potra, *Pro și contra Titulescu*, București, 2002; Idem, *Titulescu spre țara dreptilor*, București, 2001; Constantin Turcu, Ioan Voicu, *Nicolae Titulescu în universul diplomației românești*, București, 1984; Adrian Năstase, *Nicolae Titulescu. Contemporanul nostru*, București, 2002; Ion M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, București, 1965; Geneviève Tabouis, *Douăzeci de ani de tensiune diplomatică*, București, 1965, *passim*; Viorica Moisuc, *Premisele izolării diplomatice a României. 1919-1940*, București, 1991, *passim*; Ion Bitoleanu, *Politica externă a României Mari în dezbaterile parlamentare. 1919-1939*, Constanța, 1995, *passim*; Ion Constantin, *România, Marile Puteri și problema Basarabiei*, București, 1995, *passim*;

³ Dezbaterile Adunării Deputaților (DAD), nr. 38, ședința din 4 aprilie 1934, p. 1612. De asemenea, vezi și N. Titulescu, *Discursuri* (studiu introductiv, texte alese și adnotări Robert Deutsch), Editura Științifică, București, 1967, p. 407.

Franței pentru menținerea păcii europene, lansând, totodată, săgeți către statele revizioniste: „Între cei care fac o dogmă din intangibilitatea frontierelor noastre și cei ce fac o dogmă din mutilarea noastră progresivă și sistematică, România nu poate opta decât pentru cea dintâi”⁴. Condamnând spiritul revanșard promovat de Italia și Ungaria, Titulescu observa că revizionismul promovat de la Roma „are un caracter generos” iar cel horthist are „un caracter net egoist și este expresia modernă a unor tendințe seculare și ireductibile”⁵, deși amândouă erau considerate „inacceptabile și dăunătoare”⁶. De altfel, Titulescu elogia Franța, care „a fost și rămâne o prietenă sinceră a României”, spunând că „... nu cunosc prietenie mai dezinteresată ca aceea care stă la baza raporturilor franco-române”⁷. În replică, înalți oficiali francezi declarau fățiș prietenia și garanția oferite statului român în cazul unei agresiuni asupra fruntariilor României Mari. Discursul lui L. Barthou de la înălțimea tribunei parlamentare poate fi luat drept exemplu al frumoaselor sentimente de prietenie și al generozității franceze, dar totodată – privit prin prisma desfășurărilor ulterioare – poate fi dat și exemplu de fanfaronadă și ipocrizie. Ministrul francez de Externe declama în fața parlamentarilor români că: „Teritoriul vostru (România Mare n. n.) este și al nostru, iar cine vrea să ia din el un centimetru pătrat s-ar izbi de rezistența noastră. Dragi concetățeni ai României, rezistența voastră n-ar fi singulară, aveți cu voi glasul, sprijinul și inima Franței”⁸.

Anul 1934 este marcat, pe plan diplomatic, prin constituirea Micii Înțelegeri (9 februarie) și de semnarea instrumentelor diplomatice conexe reluării relațiilor diplomatice dintre România și URSS. Între București și Moscova s-a derulat un schimb de note diplomatice care consemnau faptul că guvernele celor două țări își garantau reciproc suveranitatea națională și neamestecul în problemele interne⁹. Premisele destinderii diplomatice dintre cele două țări l-au constituit bunele raporturi survenite între N. Titulescu și M. Litvinov și chiar colaborarea dintre cei doi miniștri de Externe, evidențiată la Geneva în 1933 și continuată la Londra. Semnarea tratatelor de la Londra din 3-4 iulie 1933 dintre România, Uniunea Sovietică, vecinii ei și Mica Înțelegere a constituit un bun prilej pentru Titulescu de a remarca, în ședința Camerei Deputaților din 26 noiembrie 1934, faptul că reprezentantul sovietic a contribuit esențial la efortul identificării definiției agresiunii și agresorului și că semnând convențiile de la Londra, guvernul sovietic recunoaște implicit inviolabilitatea teritoriului Regatului României și, în

⁴ DAD, nr. 2, ședința din 21 iunie 1934, p. 63.

⁵ DAD, nr. 38, ședința din 4 aprilie 1934, p. 1612.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Dimineața*, an 39, nr. 9880 din 22 iunie 1934.

⁸ DAD, nr. 2, ședința din 21 iunie 1934, p. 69.

⁹ DAD, nr. 4, ședința din 26 noiembrie 1934, p. 18.

consecință, apartenența Basarabiei la statul român¹⁰. Pactele de asistență încheiate în mai 1935 de Franța și Cehoslovacia cu Uniunea Sovietică au determinat pe ministrul român de Externe să inițieze negocieri cu Maxim Litvinov în vederea semnării unui pact de asistență mutuală între România și Rusia Sovietică. Încercările anterioare de normalizare a relațiilor noastre cu Rusia Sovietică au cunoscut mai multe etape (Copenhaga, Varșovia, Viena), însă diplomația noastră s-a lovit de fiecare dată de o atitudine extrem de rigidă în chestiunea Basarabiei din partea reprezentanților sovietici. Nicolae Titulescu a crezut sincer că poate fi omul providențial care va reuși să asigure liniștea la hotarul de răsărit. Prin urmare, în baza bunelor raporturi de ordin personal stabilite cu șeful diplomației sovietice, Maxim Litvinov, Titulescu a negociat încheierea unui Pact de asistență mutuală cu încuviințarea tacită a regelui și cu susținerea, din umbră, a Partidului Național Țărănesc și a Partidului Național Liberal. De cealaltă parte a baricadei s-au situat forțele politice de dreapta, mai cu seamă, Liga Apărării Național-Creștine, condusă de prof. A. C. Cuza, Partidul Național Creștin (generat de fuziunea dintre LANC și Partidul Național-Agrar), condus de Octavian Goga și A. C. Cuza, Partidul Național Liberal – Gheorghe Brătianu și Mișcarea Legionară.

Noile realități europene ale anilor '30, ascensiunea Italiei fasciste și a Germaniei național-socialiste, spiritul revizionist cultivat de aceste două state, ce viza Sistemul de la Versailles, – pe fondul inactivității și conciliatorismului practicate de democrațiile occidentale – impun o nouă abordare oamenilor politici de dreapta din România. Pentru menținerea frontierelor României Mari – îndeosebi a graniței de est, considerată a fi cea mai vulnerabilă – forțele de dreapta au identificat Rusia Sovietică drept inamicul principal al României Mari, iar în Germania, un potențial aliat capabil să asigure granițele statului roman în raport cu pretențiile, mai mult sau mai puțin declarate, ale Rusiei și Ungariei. În acest context, Mișcarea Legionară, Partidul Național-Creștin și Partidul Național-Liberal – Gh. Brătianu s-au împotrivit semnării unui pact de asistență mutuală cu URSS, prin care se urmărea – conform planului Barthou – izolarea Germaniei de conivență cu Franța și Cehoslovacia. Invitate să adere la „Pactul oriental”, Germania și Polonia declină interesul pentru acest organism de securitate regională, deoarece era privit cu suspiciune de către diplomația celor două state. Pe de altă parte, Franța considera că admiterea URSS în forul genevez suplinesește cu succes retragerea Germaniei și Japoniei, state care *defectaseră* proiectul păcii generale reprezentat de Societatea Națiunilor¹¹.

Încă din vara anului 1934, politica promovată de N. Titulescu a fost privită cu neîncredere de către cercurile politice naționaliste. În acest sens, A. C. Cuza, președintele LANC, a interpellat pe ministrul de Externe în ședința Camerei

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Nicolae Titulescu, *op. cit.*, 1994, p. 115.

Deputaților din 16 decembrie 1934. Bătrânul profesor universitar ieșean dezvăluia că acțiunea politică externă coordonată de N. Titulescu de la Geneva este subordonată *cercurilor iudeo-masonice* de la Geneva, că „domnul Titulescu face în numele României, politica Genevei. Dar ce este politica Genevei, este politica internaționalismului jidănesc, care are interesul să ne țină pe toți în stare de agitație, ca la un moment dat să poată provoca războiul pentru a-și atinge scopurile”¹². Tot liderul naționalist-creștin încerca, în virtutea simpatiilor ideologice pe care le avea față de regimul național-socialist condus de Hitler, să-i convingă pe oamenii politici români că interesul României este mult mai bine protejat de o alianță cu Germania, singurul stat capabil să se opună comunismului și Rusiei: „...de Germania ne leagă interesele noastre de apărare împotriva comunismului, Germania este singurul stat care a apărut civilizația lumii împotriva anarhiei comunisto-marxiste a jidanilor”. Stilul și limbajul vechiului „patriarh al antisemitismului” rămân inconfundabile în peisajul parlamentar al epocii, iar colegii din Legislativ și factorii de decizie se arătau sceptici față de scenariile apocaliptice evocate de prof. A. C. Cuza – în ceea ce privește „*pericolul jidovesc*” și „*conspirația iudaismului bolșevic*”¹³ – și absolut reticenti față de soluțiile politice etalate de șeful LANC. Dacă intervențiile lui A. C. Cuza au stârnit doar rumoare pe băncile partidului de guvernământ și zâmbete ironice pe băncile național-țărăniștilor, alți oameni politici reprezentanți ai forțelor politice de dreapta au reușit să inițieze o acțiune coerentă împotriva lui N. Titulescu și a semnării Pactului de asistență mutuală.

Interpelările adresate guvernului de către Gh. Brătianu de la tribuna Adunării Deputaților la 5 și 26 octombrie 1935 dezvăluiau suspiciunile opiniei publice și ale unor cercuri politice cu privire la tratativele ministrului de Externe cu URSS, Gh. Brătianu considera inoperabil și periculos un astfel de Pact, argumentând că Uniunea Sovietică nu recunoaște Unirea Basarabiei cu România și se manifestase agresiv de fiecare dată când la Copenhaga și/sau Viena se pusese problema apartenenței Basarabiei la statul roman, că acordarea unui culoar de trecere pentru trupele sovietice ar însemna, în fapt, ocuparea țării și că o astfel de trecere a trupelor sovietice ar fi sinonimă cu bolșevizarea României¹⁴. Titulescu nu

¹² DAD, nr. 16, ședința din 16 decembrie 1934.

¹³ Vezi A. C. Cuza, *Naționalitatea în artă. Principii, fapte, concluzii. Introducere la doctrina naționalistă creștină*, Minerva Institut de arte grafice și Editură, București, 1908, *passim*; Idem, *Numerus clausus*, Editura Ligii Apărării Național Creștine, București, 1924; Idem, *Călăuza bunilor români*, Ediția a III-a, Institutul de Arte Grafice și Editură „Presa bună”, Iași, 1927, *passim*; Idem, *Despre poporație. Statistica, teoria, politica ei*, ediția a II-a, Imprimeriile Independența, București, 1929; Idem, *Doctrina naționalist creștină. Introducere. Cuzismul. Definiții, teze, antiteze*, Tipografia Cooperativei „Trecerea Munților Carpați”, Iași, 1928, *passim*; Idem, *Eroarea teologiei și adevărul bisericii*, Tipografia Cooperativei „Trecerea Munților Carpați”, Iași, 1928; Idem, *Învățătura lui Iisus. Iudaismul și teologia creștină*, Editura Ligii Apărării Național Creștine, Iași, 1925.

¹⁴ Ioan Scurtu, *Câteva reflecții asupra întrevederii lui Gheorghe Brătianu cu Adolf Hitler*

a recunoscut negocierile cu sovieticii, iar la 14 iulie 1936 diplomatul roman a ajuns la un acord cu Litvinov pentru parafarea proiectului Pactului de asistență mutuală. Spre deosebire de ministrul nostru de Externe, Litvinov nu era împruternicit să semneze încă acest document.

Opinia publică și anumite medii politice s-au alarmat, în martie 1936, când ministrul Poloniei la București (Miroslav Arcziewski) i-a prezentat lui Mihail Sturdza – diplomat de carieră, șeful Legației noastre de la Riga, Helsingfors și mai târziu de la Copenhaga, viitor ministru de Externe al României, după 14 septembrie 1940 – un ordin emis de Ministerul Lucrărilor Publice, semnat de ministrul de resort, Richard Franassovici, prin care liniile feroviare române erau puse la dispoziția Armatei Roșii pentru transportarea trupelor și a materialului de război. În scurt timp, Corneliu Z. Codreanu și generalul Cantacuzino-Grăniceru, alături de Gh. Brătianu, au luat public poziție față de proiectata convenție feroviară secretă încheiată între România și URSS. Gh. Brătianu a inițiat o interpelare în Parlament iar liderul Mișcării a emis o circulară în care denunța politica de apropiere față de Rusia Sovietică promovată de Titulescu¹⁵. Acțiunea lui Codreanu – de torpilare a inițiativei lui Titulescu – este explicată prin atitudinea sa vehement anticomunistă. De altfel, primele manifestări ale lui Corneliu Z. Codreanu, încă de la 1919, au fost ferm anticomuniste¹⁶. Student la Facultatea de Drept a Universității ieșene, Codreanu a activat în Garda Conștiinței Naționale, organizație anticomunistă condusă de Constantin Pancu, apoi, alături de grupul său de studenți naționaliști, au avut de înfruntat adversitatea studenților comuniști grupați în Societatea Studenților Evrei și în Cercul Studenților Basarabeni. În acest context marcat de creșterea numerică a studenților evrei s-a produs o atmosferă

(16 noiembrie 1936), în Horia Dumitrescu (coord.), *Omagiu istoricului Valeriu Florin Dobrinescu*, Editura Pallas, Focșani, 2003, p. 362.

¹⁵ Mihail Studza, *România și sfârșitul Europei. Amintiri din Țara pierdută*, Editura Fronde, Alba Iulia-Paris, 1994, p. 113-114. Prințul Mihail Sturdza (1886-1980) a fost diplomat de carieră, doctor în Drept Internațional, ministru de Externe și o personalitate importantă a exilului românesc anticomunist. A murit în Spania. În istoriografie rămâne cu lucrarea memorialistică *România și sfârșitul Europei. Amintiri din țara pierdută*, inițial apărută în limba română la Rio de Janeiro-Madrid, la Editura Dacia, 1966 și reeditată la Editura Fronde, Alba Iulia-Paris în 1994. Lucrarea a mai fost tradusă în limba engleză (*The Suicide of Europe*, Boston, 1968), în italiană (*La fine del Europa*, două ediții: Napoli, 1970 și Parma, 1999) și spaniolă (*El suicidio de Europa*, Barcelona, 1970).

¹⁶ Ne referim la episodul întâlnirii din pădurea Dobrina, de lângă Huși, în primăvara anului 1919, în contextul declanșării revoluției bolșevice de către Bella Kún și a înaintării Armatei Roșii, conduse de Tuhacevski, până la porțile Varșoviei. Deși poate părea o copilărie, planul de rezistență cu arma în mână împotriva bolșevismului rusesc indică neîndoielnic faptul că bolșevismul internaționalist și ateu, privit prin ochii unor copii de 16, 17, sau 18 ani, era receptat ca principal pericol la adresa Națiunii și Bisericii creștine (Corneliu Z. Codreanu, *Pentru Legionari*, Editura Totul pentru Țară, Tipografia Vechetean, Sibiu, 1936, p. 9-13).

ostilă între studenții români și cei evrei, mulți dintre ei cu declarate simpatii de stânga și chiar bolșevice. Studenții români s-au plasat instinctiv la dreapta, îmbrățișând ideile naționaliste și sub influența unor profesori naționaliști de la Universitatea ieșeană (A. C. Cuza, Corneliu Șumuleanu, Ion Găvănescu)¹⁷. Grupul studenților basarabeni naționaliști, în frunte cu Harea, Longhinescu și Vataman a pierdut alegerile pentru președinția Cercului Studenților Basarabeni, aceasta fiind preluată de studenți cu vederi comuniste: Timotei Marin, Th. Văscăuțeanu, d-ra Cernăuțeanu, frații Derevici, d-ra Matievici, Ceai-Coaicovski¹⁸. Prin urmare, societatea studențească a basarabenilor a fost receptată drept „... socialistă și apoi afiliată deschis la Internaționala a III-a de la Moscova [după care n. n.] a provocat prima ciocnire serioasă cu elementele studențimii naționaliste române, reorganizată de Corneliu Codreanu”¹⁹.

Cert este că în prima decadă interbelică Iașul universitar a reprezentat un mediu propice pentru agitațiile comuniste. În aprilie 1926 au fost arestați patru studenți comuniști care au spionat (cu mulți ani înainte, conform dosarului de urmărire informativă) în favoarea Rusiei Sovietice. Aceștia dezvoltaseră agenturi de spionaj la București și Turnu Severin și trimiteau rapoarte informative la un *Birou* de centralizare a informațiilor din Praga. Tot în această perioadă, în Basarabia, se organizase o rețea de curierat, strict supravegheată, de altfel, de către Siguranță. În acest context, agenții Siguranței identifică și demască o celulă comunistă condusă de Isaac Corvic (evreu refugiat din Rusia), care era șeful sub-raionului de spionaj Bălți, iar unii membri ai rețelei erau studenți la Iași²⁰. Răzmerița de la Tatar Bunar și constituirea Republicii Autonome Sovietice Moldovenești în stânga Nistrului demonstrau limpede intențiile agresive ale Sovietelor față de Basarabia. De asemenea, pe lângă elementele bolșevice, existau foști ofițeri și combatanți ai forțelor alb-gardiste, care luptaseră sub comanda generalilor Vranghel și Denikin și care militau fățiș pentru refacerea țarismului și „reluarea Basarabiei”²¹. Alături de documentele existente în arhiva Universității din Iași, fondul „Rectorat”, glisajul spre stânga bolșevică a unui segment important al studențimii de peste Prut a fost perceput și clasat de organele informative într-o sinteză a Biroului General de Siguranță din Basarabia din 24 noiembrie 1931. Materialul informativ, conceput în urma agitațiilor naționaliste de pe parcursul anilor 1930 și 1931, face un scurt

¹⁷ Gabriel Asandului, *A. C. Cuza. Politică și cultură*, Editura Fides, Iași, 2007, p. 190-192.

¹⁸ Lista cu numele liderilor Cercului Studenților Basarabeni, consemnată de documentul amintit a fost completată conform procesului verbal nr. 51 a ședinței Senatului Universității din Iași din 13 decembrie 1919, prin care se validau alegerile Comitetului Cercului Studenților Basarabeni (SJANI, fond Universitate Rectorat, dosar. 897/1919, f. 492).

¹⁹ ANRM, fond 680, Inv.1, dos. 3457 (II), f. 672.

²⁰ ANIC, fond Ministerul de Interne, Direcțiunea Generală a Poliției (DGP), dosar 7/1919, f. 59.

²¹ *Ibidem*, fila 58.

istoric al începuturilor mișcării naționaliste la Universitatea ieșeană și modul în care a penetrat curentul cuzist și mai apoi Legiunea Arhanghelul Mihail în Basarabia. Documentul arată că: „...mișcarea condusă de Dl. Profesor A. C. Cuza prinde rădăcini tot mai temeinice în Vechiul Regat și prin intrarea în mișcarea a lui Corneliu Codreanu cu o serie întreagă de colegi de la Universitatea din Iași [fapt care] întărește simțitor organizația și ea se transformă în 1923 în Liga Apărării Național-Creștine. Astfel, universitățile, dar, în special, facultățile de Drept și Medicină au devenit centre de agitație naționalistă, antibolșevică”²².

Atitudinea anticomunistă a lui Corneliu Codreanu rămâne constantă și după despărțirea politică de profesorul Cuza și constituirea Legiunii Arhanghelul Mihail, la 24 iunie 1927. Din această perspectivă, considerăm semnificativă înființarea, în 1930, a Gărzii de Fier, formațiune de luptă anticomunistă, și eforturile de penetrare organizatorică a spațiului dintre Prut și Nistru²³, apreciat ca fiind cel mai vulnerabil din cauza vecinătății acestei provincii cu Rusia Sovietică și a propagandei bolșevice²⁴ susținute de agenți sovietici camuflați, de multe ori, în organisme culturale și sportive gen *Macabi*, *He Halutz* sau *Liga Culturală Evreiască*²⁵. Din aceste considerente, înțelegem reacția virulentă a liderului Mișcării Legionare împotriva oricărei tentative de apropiere a României de URSS fără o bază solidă de discuție care, în opinia lui Codreanu și altor oameni politici de dreapta, nu putea fi alta decât recunoașterea apartenenței Basarabiei la România și blocarea activității agenților comuniști în România de către Cominternul moscovit²⁶.

În contextul derulării negocierilor dintre N. Titulescu și M. Litvinov, istoricul Gh. Brătianu a combătut cu energie ideea Pactului de asistență mutuală. În opinia liderului liberal, România se situa între două blocuri revizioniste reprezentate de Germania și URSS. Dacă o alianță cu sovieticii era de neconceput, datorită problemei Basarabiei dar și a neîncrederii istorice a oamenilor politici români în buna credință a rușilor, o apropiere de Germania era de dorit, deoarece nu existau litigii teritoriale directe iar susținerea pretențiilor anti-Trianon ale Ungariei putea fi deturnată. Gh. Brătianu cerea o politică abilă, realistă, în care nevoia manifestă de petrol și cereale a Germaniei să fie exploatată în detrimentul Ungariei. De asemenea, s-a observat că nu Berlinul, ci mai degrabă Italia lui Mussolini susține cauza revizionistă maghiară. Pe de altă parte, Germania, supusă presiunii politicii de încercuire instrumentată de Franța în estul Europei, avea

²² *Ibidem*.

²³ Corneliu Ciucanu, *Dreapta românească interbelică. Politică și ideologie*, Editura Tipo Moldova, Iași, 2009, p. 154 și urm.

²⁴ *Ibidem*, p. 115-117.

²⁵ Idem, *Mișcarea Legionară în Basarabia*, în *Europa XXI*, XIII-XIX/2004-2005, *Românii între ruși și sovietici*, p. 111-173.

²⁶ *Ibidem*.

nevoie de aliați stabili care să nu marșeze la planul de izolare antigerman. Sub acest aspect, Brătianu a atacat ideea Pactului cu URSS, considerat o sfidare la adresa Germaniei.

La 16 noiembrie 1936 Gh. Brătianu s-a întâlnit cu Adolf Hitler și au discutat, în prezența secretarului Meissner, o posibilă apropiere între cele două state. Gh. Brătianu a precizat încă din debutul discuțiilor că politica externă a României poate fi sintetizată în trei puncte:

1. „Barieră împotriva comunismului. România trebuie să-și reia ca mai înainte, misiunea la Nistru și Marea Neagră”.
2. „Nu voim să fim drum de trecere, nici câmp de bătaie”.
3. „Relații economice strânse cu Germania, fapt care ar contribui la dezvoltarea economiei românești”.

Un alt punct al discuției l-a constituit susținerea germană a revendicărilor revizioniste ale Ungariei. Hitler a replicat că România trebuie să se debaraseze de influențele bolșevice, să deruleze relații economice strânse cu Germania și că „interesul Germaniei ar spori să vadă în acest colț al Europei o Românie independentă și puternică”. Mai mult, Hitler a anunțat că este dispus, în acest sens, să facă declarații publice „la Roma și Budapesta, și mai ales la Budapesta”. În finalul întrevederii, cancelarul german l-a autorizat pe Gh. Brătianu să comunice regelui și tuturor factorilor de decizie opiniile sale²⁷. Deși punctul de vedere al lui Hitler a fost raportat oamenilor politici români pe mai multe canale, inclusiv prin Nicolae Petrescu-Comnen, ministrul nostru la Berlin, Bucureștiul nu a avut nici o reacție.

Astfel de contacte au avut loc și în perioada următoare inițiate de liderii politici ai nou înființatului Partid Național-Creștin, rezultat din fuziune grupărilor conduse de A. C. Cuza și Octavian Goga sau de către profesorul Nae Ionescu, prieten intim cu Alfred Rosenberg, șeful Oficiului de politică externă al NSDAP²⁸.

Ostilitatea pe care o manifesta Corneliu Codreanu și Mișcarea Legionară față de N. Titulescu era motivată de încercările de apropiere față de Rusia Sovietică promovate de marele diplomat. În contextul nerecunoașterii apartenenței Basarabiei la statul român, a propagandei și activității antiromânești a Cominternului, inițiativele politico-diplomatice titulesciene erau considerate de Codreanu formule juridico-diplomatice ineficiente, ba mai mult, periculoase pentru integritatea României Mari. Deși Codreanu realiza că planul ministrului nostru de Externe urmărea rezolvarea acestor litigii teritoriale prin semnarea unor documente comune care să garanteze reciproc frontierele și suveranitatea ambelor state, totuși, liderul legionar era ferm convins de nesinceritatea rușilor dovedită, de

²⁷ Ion Calafeteanu, *Români la Hitler*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999, p. 13-16; Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 363-364.

²⁸ Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelul Mihail”. Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, Editura Humanitas, București, 1999, p. 233-234.

altfel, în toată istoria relațiilor româno-ruse, de faptul că restabilirea relațiilor cu URSS îndepărta și mai mult România de Germania. Prin urmare, Codreanu scria într-o circulară din mai 1936 că: „Lumea sănătoasă românească este îngrijorată de soarta țării pe care o joacă în mâinile sale, foarte debile, Dl. Titulescu. Noi, românii, înțelegem că Dl. Titulescu este un talent, este mai puțin o inteligență și aproape deloc o înțelepciune. Mai bine să se încredințeze soarta unei țări unui înțelept fără talent, decât unui talent lipsit de înțelepciune”²⁹. Suspiciunile liderului legionar față de Titulescu erau alimentate de o serie de *legende* care circulau în mediile politice bucureștene. Titulescu era descris și prezentat drept artizan inconștient al *conspirației iudeo-masonice antiromânești, calul troian din interiorul cetății, veșnicul ministru de Externe al României, care circula cu o garnitură specială prin Europa, atent doar la reacțiile cancelariilor străine și nicidecum racordat la realitățile românești, un înstrăinat infatuat, un neinformant defazat în raport cu problemele și noile aspirații ale societății românești și ale tineretului, în special*. O astfel de percepție se datora, în parte, cancanurilor puse pe seama diplomatului, a anecdotelor colportate de cafeneaua politică. Defectele omului politic Titulescu erau exagerate în cercurile adversarilor, erau taxate cu sarcasmul specific mediului dâmbovițean. Ca orice personalitate, Titulescu polariza simpatii, dar, implacabil, atrăgea și invidia. Cele mai multe și mai savuroase pasaje le descoperim în memoriile lui Constantin Argetoianu. Spre exemplificare, redăm o notă din 1935, cuprinsă în *Însemnările* sale: „Ceea ce exasperează în atitudinea lui Titulescu e toată partea lăaturalnică a acțiunilor lui, e zgomotul pe care-l face, e toată reclama pe care o organizează, toată presa pe care o plătește, toate turpitudinile pe care nu numai le încurajează, dar le patronează cu singurul și constantul obiectiv al preamăririi personalității sale și al pricopsirii familiarilor lui. Milioanele pe care Titulescu le aruncă presei în țară și străinătate sunt nenumărate și rezultatul obținut dovedește odată mai mult cât de primejdioasă este influența acestei puteri venale a ziarelor”, care „sunt pline de discursurile lui, de interviurile lui, de succesele lui, de voiajele și de prostiile lui”³⁰. Ziaristul Petre Pandrea, intelectual cu vederi de stânga, avocat în mai multe procese ale comuniștilor și cumnat al lui Lucrețiu Pătrășcanu îl descrie pe N. Titulescu, ca pe un personaj modest însă extrem de mediatizat de către presa interbelică: „...Proporțiile mitice, exagerate au fost create de jurnaliști stipendiați cu peste o sută de milioane de lei, fonduri reptiline anuale, care i-au stat la dispoziție (...). La Paris și Londra trimitea cutii cu icre negre la ziariști și oameni politici. Trimitea ceasuri elvețiene de aur la metrese de ziariști și oameni politici. Avea obiceiuri de pezevenghi de Țarigrad, adică de vânzător de cadâne, după etimologia

²⁹ Corneliu Z. Codreanu, *Circulări și manifeste*, ed. a V-a, Colecția „Omul nou”, München, 1985, p. 74-75.

³⁰ Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. I, (2 februarie 1935-31 decembrie 1936), ediție Stelian Neagoie, Editura Machiavelli, București, 1998, p. 55.

turcă a cuvântului. În România a cumpărat presa de dreapta, de centru și de stânga cu banii statului, risipind ca un nabab. N-avea scrupule și nici pudoare³¹. Constantin Xenii sancționa la N. Titulescu „...acea pornire spre exagerare, care e una din trăsăturile caracterului său” și faptul că „a dus o viață disproporționată față de resursele unei țări cu atâtea nevoi. În străinătate, la Londra, ca și la Geneva, totți vorbeau de seratele, de risipa și de darurile lui, cu care nici un diplomat din țări mari și bogate nu putea rivaliza³². Oameni politici și gazetari de excepție au combătut concepțiile și inițiativele diplomatice ale lui N. Titulescu. Între aceștia remarcăm pe Nicolae Iorga, C. Argetoianu, Octavian Goga, Istrate Micescu, A. C. Cuza, Pamfil Șeicaru, Nichifor Crainic și, nu în ultimul rând, pe profesorul Nae Ionescu. Și totuși, a-l crede pe Codreanu o victimă a intriganților și al „pigmeilor” deranjați, ofuscați de personalitatea „marelui Tit”, ar însemna să ignorăm calitățile de lider, intuiția și spiritul ponderat, dovedite, nu odată, de acesta. Antipatia și adversitatea lui Codreanu și, implicit, a Legiunii avea cauze interne, dar și externe, erau determinate de atitudinile omului politic N. Titulescu în chestiuni de politică internă, cât și de opțiunile și inițiativele acestuia promovate în plan diplomatic. Pe plan intern, N. Titulescu s-a manifestat în mai multe ocazii ca adversar ireductibil al fascismului, dar și al Gărzii de Fier, considerată drept expresie a extremismului european. Legiunea îl culpabiliza pe Titulescu din cauza implicării ministrului de Externe în acțiunea de scoatere în afara legii a Gărzii de Fier, operațiune finalizată prin actul dizolvării din 10 decembrie 1933³³. Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 1456/1933 impunea retragerea Gărzii de Fier din campania electorală și o serie de măsuri punitive împotriva Mișcării, ca închiderea sediilor, anularea întrunirilor, manifestărilor, formarea de cortegii, interzicerea uniformelor, steagurilor, decorațiilor, insinelor și altor distincții legionare, confiscarea arhivelor, a revistelor, ziarelor, manifestelor și altor materiale de propagandă³⁴. Decizia de dizolvare a impus o serie de telegrame cifrate trimise de subsecretarul de stat de la Ministerul de Interne către prefecții din județe. În principiu se ordona arestarea membrilor Gărzii de Fier și trierea lor. Alături de reprezentanții Parchetului, ai Poliției și Jandarmeriei, prefecții trebuiau să opereze percheziții la sediile legionare pentru ridicarea arhivelor și a materialelor de propagandă, dar mai ales, pentru detectarea și confiscarea armelor și munițiilor³⁵.

În plan extern, Codreanu și Mișcarea Legionară îl considera pe Titulescu principalul responsabil al îndepărtării României de Germania și Italia, de statele

³¹ Petre Pandrea, *Soarele melancoliei. Memorii*, Editura Vremea, București, 2005, p. 77.

³² Constantin Xenii, *Nicolae Titulescu*, în George G. Potra, *op. cit.*, 2002, p. 602.

³³ Ioan Scurtu, Gh. Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX (1918-1948)*, Editura Paideia, București, 1999, p. 279.

³⁴ *Monitorul Oficial*, nr. 286 bis, din 9 decembrie 1933.

³⁵ Corneliu Ciucanu, *op. cit.*, 2009, p. 168 și urm.

revoluțiilor naționale, după cum le definea liderul legionar³⁶. În contrapondere, Mișcarea și Codreanu au militat, încă din 1933-1934, pentru o apropiere tactică față de Germania național-socialistă acuzând, pe diverse canale, obtuzitatea și incapacitatea patetică a regelui și a tuturor titularilor de la Ministerul de Externe de a nu vedea mai departe de recomandările franco-engleze și de construcțiile politice ineficiente gen Mica Antantă și Înțelegerea Balcanică³⁷. Totodată, Codreanu considera că ostilitatea cercurilor politice de la București și a reprezentanților noștri la Geneva pot transforma Germania dintr-un potențial prieten al României, într-un inamic dur și intransigent, un adevărat gropar al României Mari. În acest context, trebuie recunoscut că declarațiile lui Codreanu dau expresie unui veritabil realism politic. Într-o circulară din 5 noiembrie 1936, el se pronunțase categoric împotriva apropierii de Rusia considerând-o „un act de trădare” pe care poporul român îl face față de Dumnezeu și față de ordinea morală a acestei lumi”, avertizând profetic asupra unui scenariu apocaliptic, derulat cu precizie, din păcate, după notele ultimative din iunie 1940, care au marcat primul rapt din seria dramatică a ciuntirilor din fatidicul an 1940, dar mai ales după lovitura de stat de la 23 august 1944. Astăzi, în istoriografia română, sunt tot mai multe voci care întrebă la ce a folosit activitatea deosebit de dinamică a diplomației române din perioada interbelică, la ce au folosit organismele regionale, gen Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică, politica securității colective, care și-a găsit în N. Titulescu un vajnic apărător, sau garanțiile anglo-franceze, dacă România s-a trezit total izolată – și apoi sfâșiată – în vara anului 1940. Pierderea Basarabiei, a Nordului Bucovinei și a Ardealului de Nord a reprezentat pentru oamenii politici de dreapta și pentru opinia publică românească, în fapt, ultimul act al unei piese prost jucate de actori cabotini și inconștienți, reprezentație cel puțin hilară, care s-a derulat timp de 20 de ani, în plan intern, dar mai cu seamă diplomatic. Din perspectiva tragediei României Mari din vara anului 1940, tot alaiul festivist și zgomotos care a înconjurat politica noastră externă, toate discursurile diplomaților și politicienilor, care promiteau inviolabilitatea granițelor noastre, soliditatea alianțelor noastre, toate declarațiile acuzatoare și deciziile punitive îndreptate împotriva dreptei național-creștine, toate aceste proiecte, metode și politici au reprezentat erori capitale ce au prefațat prăbușirea din vara anului 1940. Sub acest aspect, revenind la același document de circulație internă a Legiunii, observăm că C. Codreanu intuia scenariul dezastrului: „...De vor intra trupele sovietice pe la noi și vor ieși învingătoare, în numele Diavolului, cine poată să creadă, unde este mintea care să

³⁶ Corneliu Z. Codreanu, *op. cit.*, 1985, p. 98.

³⁷ *Ibidem*. Vezi și Mihail Polihroniade, *Mica Înțelegere și interesele României*, în *Axa*, an I, nr. 7 din februarie 1933; Idem, *Tineretul și politica externă*, Colecția „Omul nou”, Salzburg, 1952, p. 14 și urm. (sub-capitolul *Revizionismul și valoarea tratatelor*); Ernest Bernea, *Tineretul și politica*, București, ed. a II-a, 1936, p.17 și urm.

susțină, că ele vor pleca de la noi, înainte de a ne sataniza, adică bolșeviza? Consecințele? Inutil a le discuta”³⁸. Acest comunicat a fost lansat în contextul îngrijorării cercurilor politice de la București cu privire la convenția feroviară secretă ce permitea trecerea de trupe, armament și echipament sovietic pe teritoriul României. Despre convenția feroviară româno-sovietică și neliniștea produsă de iminența unui conflict cu rușii relatează și diplomatul Mihail Sturdza³⁹ și fiul său Ilie Vlad Sturdza⁴⁰ (care a participat chiar la întvederea dintre tatăl său și Codreanu). Identificat drept principalul promotor al politicii de apropiere față de Soviete, Nicolae Titulescu a fost atacat vehement de liderul legionar.

Declanșarea războiului civil din Spania, în iulie 1936, a determinat Marea Britanie și Franța să semneze o convenție de neintervenție, sperându-se, astfel, la localizarea și izolarea conflictului. Deși România aderase la formula neintervenționistă (18 august 1936), ministrul român de Externe, N. Titulescu, a considerat că aderarea trebuie privită cu rezerve, deoarece: constituie un caz particular care nu poate crea un precedent și că nu implică pentru guvernul român obligațiunea de a recunoaște principiul că un guvern legal nu poate obține la cererea lui un ajutor de la un alt guvern împotriva unei rebeliuni”⁴¹. Declarația lui Titulescu venea în întâmpinarea inițiativei primului-ministru francez care acceptase cererea de furnizare de arme și muniție, emisă de guvernul republican de la Madrid. De altfel, mai mulți membri ai guvernului francez (emanație a Frontului popular) priveau cu simpatie cauza stângii spaniole. Premierul francez a amânat onorarea cererii guvernului republican spaniol din cauza presiunilor întreprinse de ministrul de Externe englez față de omologul său francez, în contextul conferinței de la Londra⁴². Această informație fusese furnizată lui N. Titulescu de către Legația noastră din Paris la data de 25 iulie 1936. O altă telegramă cifrată, din 28 iulie 1936, semnată de către Dinu Cesianu, relatea o întâlnire dintre acesta și J. Cardenas, fostul ambasador al Spaniei la Paris. Documentul revenea cu noi amănunte privind hotărârea unor miniștri francezi de a furniza armament trupelor fidele guvernului republican spaniol⁴³. Cardenas informa pe ministrul nostru din capitala Franței că la scurt timp de la izbucnirea conflictului trupele guvernamentale au beneficiat de un număr apreciabil de avioane de vânătoare și de bombardament, deși armata republicană era mai mult decât deficitară la capitolul aviație. Aceste aparate de zbor,

³⁸ Corneliu Z. Codreanu, *op. cit.*, 1985, p. 75.

³⁹ Mihail Sturdza, *op. cit.*, p. 113-115.

⁴⁰ Vezi Ilie Vlad Sturdza, *Pribeag printr-un secol nebun. De la Legiunea Arhanghelul Mihail la Legiunea Străimă*, ediție îngrijită de Răzvan Codrescu și Mihai Ghyka, Editura Vremea, București, 2002, p. 15-17.

⁴¹ Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu (Relații româno-germane 1938-1944)*, Editura Humanitas, București, 1994, p. 469.

⁴² AMAE, fond71/Spania, vol. 412, f. 35.

⁴³ *Ibidem*, f. 42.

alimentate cu carburantul și armamentul necesar – relata Cardenas – au fost achiziționate de guvernul republican cu sprijinul secret al guvernului francez, direct de la întreprinderile franceze⁴⁴. În acest context au apărut ample speculații privind cedarea către guvernul spaniol a unei comenzi considerabile de armament, contractată de statul român cu Uzinele Schneider-Creuzot (110 tunuri, cal. 75) și Uzinele Dessault (3 escadrile, respectiv 27 de avioane de vânătoare)⁴⁵. Un *Buletin informativ* al Ministerului de Interne relatează ancheta derulată de către subsecretarul de stat Caranfil la uzinele franceze. Delegatul român a constatat „cu surprindere că tunurile și avioanele comandate de România au fost de mult gata, însă dl. Titulescu, care fusese personal la uzine, a spus că țara românească nu are nevoie de acel armament și de avioane și că pot să le trimită în Spania, care solicitase și ea asemenea materiale. Acele tunuri și avioane, după cum rezultă din rapoartele date de agenții de spionaj ai Germaniei și Angliei, ar fi fost debarcate o parte în Barcelona, iar celelalte la Bilbao și îndreptate spre frontul comunist din Spania”⁴⁶. Deși nota funcționarului român este elocventă și îl culpabilizează direct pe marele diplomat, se poate ca aceasta să fi fost *fabricată* în contextul nevoii de explicații pe care factorii de decizie – și în primul rând regele – trebuiau să le acorde în privința îndepărtării lui N. Titulescu din fruntea Ministerului de Externe. Ultimul pasaj al raportului menționat acreditează rolul justificativ al documentului în chestiunea demiterii lui Titulescu: „Această faptă, la care se mai adaugă și cele specificate la punctele de mai sus, a fost adusă la cunoștința Majestății Sale Regelui Carol al II-lea și din această cauză dl. N. Titulescu a fost debarcat de la Ministerul Afacerilor Străine, fără a mai fi consultați ceilalți membri ai guvernului”⁴⁷. Evitând să îl responsabilizeze pe Titulescu în problema comenzii de armament cedată comuniștilor spanioli, Constantin Xenii consideră că demiterea era o consecință firească a gravelor abateri comise în timp de către diplomat, pentru că „... făcuse o politică cu totul neconformă cu mărimea și puterea țării sale. El pierduse simțul proporțiilor. Făcea politică de mare putere. O presă, a cărei bunăvoință știa s-o câștige prin orice mijloace, întreținea în Apus o zgomotoasă actualitate în jurul

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Ion M. Oprea, *op. cit.*, p. 323-324; Șerban Milcoveanu, *Memorii*, Editura Pământul, București, 2008, p. 116. Doctorul Milcoveanu precizează că ajutorul dat republicanilor spanioli de Titulescu a provocat trimiterea de către Mussolini și Hitler a corpului expediționar italian și a Legiunii „Condor”.

⁴⁶ ANIC, fond Ministerul de Interne, *Buletine informative*, octombrie 1936, vol. III, Nota nr. 2988/9 octombrie 1936, f. 237.

⁴⁷ *Ibidem*; *Memoriile* doctorului Milcoveanu (p. 117), consemnează și iritarea cercurilor politice engleze față de inițiativele și presiunile pe care ministrul nostru de Externe le făcea asupra Angliei pentru a interveni în conflictul spaniol în interesul *salvării democrației*. În decizia demiterii lui N. Titulescu se pare că a contat și mesajul trimis de premierul britanic N. Chamberlain, care îi cerea regelui Carol al II-lea să-i „pună botniță acestui avocățel limbut”.

numelui său. Ani de zile, un lanț de succese artificiale erau trâmbițate cu o lipsă de măsură care nu putea sfârși bine”. Evocarea lui C. Xenii reproduce chiar o declarație a lui W. Churchill, adresată unui diplomat român, în care omul politic englez aprecia că România își făcuse un idol fals din persoana lui Titulescu⁴⁸. E foarte posibil ca Titulescu să fi fost pus în fața faptului împlinit de către guvernul francez, care a decis de unul singur livrarea armamentului comandat de România către guvernul republican, însă simpatia afișată public de către N. Titulescu pentru cauza stângii republicane spaniole, faptul că ministrul nostru de Externe a respins fără multe comentarii cererea Comitetului de Apărare Națională – în fapt, guvernul naționalist spaniol – de continuare a „relațiilor cordiale și amicale care au legat dintotdeauna țările noastre”⁴⁹, sunt atitudini ce i se pot reproșa diplomatului. Totodată, marea amiciție și considerația exprimată în diverse ocazii pentru guvernului Frontului Popular din Franța, considerat oficină de camuflaj a bolșevismului și bunele relații cultivate ostentativ cu M. Litvinov⁵⁰ au declanșat o reacție dură a forțelor politice de dreapta la adresa lui N. Titulescu.

Pentru Corneliu Codreanu și Mișcarea Legionară sprijinul acordat de Titulescu forțelor republicane spaniole a constituit un motiv în plus de antipatie. După moartea lui Ionel Moța și a lui Vasile Marin pe frontul spaniol, la Majadahonda, pe 13 ianuarie 1937, atacurile Legiunii la adresa fostului ministru de Externe au căpătat expresie de vendetă personală. Însăși ideea, puțin probabilă de altfel, ca Moța și Marin – proclamați martiri ai Legiunii în cadrul unor funeralii grandioase, organizate de legionari la 13 februarie 1937⁵¹ – să fi murit ucși de arme provenite din faimosul lot comandat de România la Uzinele Schneider-Creuzot și livrat comuniștilor spanioli prin intervenția lui N. Titulescu, după cum acreditau anumite medii politice românești, era un motiv suficient să stârnească ostilitatea legionarilor⁵². Ei știau, de asemenea, că Titulescu i-a felicitat pe comuniștii români, voluntari în cadrul brigăzilor internaționale, după victoria trupelor republicane de la Guadalajara⁵³. De asemenea, Codreanu nu putea uita și ierta afrontul adus

⁴⁸ Constantin Xenii, *Nicolae Titulescu*, în George G. Potra, *op. cit.*, 2002, p. 617.

⁴⁹ AMAE, fond 71/Spania, vol. 412, f. 32. Comitetul Național de Apărare (Junta Defensa Nacional) s-a constituit la 23 iulie 1936 și era format din generalii Miguel Cabanellas, Andres Saliquet, Miguel Ponte, Emilio Mola, colonelii Federico Montaner și Fernando Morena. La 28 iulie 1936, generalul M. Cabanellas a trimis o scrisoare lui N. Titulescu pentru recunoașterea guvernului naționalist.

⁵⁰ Valter Roman, *Dimitri Manuilski și Maksim Litvinov despre Nicolae Titulescu*, în *MI*, XVI, 9 (186), septembrie 1982, p. 49; Idem, *O evocare. Nicolae Titulescu*, în *România Literară*, XIII, 7, 14 februarie 1980, p. 20-21.

⁵¹ Vezi Armin Heinen, *op. cit.*, p. 293-294.

⁵² Valter Roman, *op. cit.*, 1980, p. 20-21.

⁵³ Idem, *U. R. S. S. în război*, Editura Dacia Traiană, Cluj, 1946, p. 12; Ion M. Oprea, *op. cit.*, p. 325.

Mișcării în momentul arestării lui I. I. Moța, la 17 decembrie 1934, când al doilea om al Legiunii și cumnatul său, participant la Congresul Fascist de la Montreux, a fost arestat de poliția elvețiană în urma intervenției directe a lui N. Titulescu⁵⁴.

Remarcând inaplicabilitatea practică a instrumentelor diplomatice promovate de Ministerul de Externe român, dar și deciziile lovite de nulitate ale Societății Națiunilor, în memoriul trimis regelui la 5 noiembrie 1936 Codreanu afirma că: „Nu există Mica Înțelegere, nici Înțelegerea Balcanică. Cine crede în aceste construcții de carton, dovedește că n-a înțeles nimic”⁵⁵. După ce refuzase oferta regelui în februarie 1937 când Carol al II-lea a avut o tentativă de captare a Legiunii în scopul instrumentării și orientării tineretului legionar către proiectul său de instaurare a regimului personal, Codreanu, în căutare de aliați politici, s-a apropiat de Iuliu Maniu, un adversar declarat al practicilor autoritare ale lui Carol al II-lea. După perfectarea acordului electoral, Codreanu a declarat în conferința de presă organizată, la 29 noiembrie 1937, la sediul Mișcării Legionare din str. Gutenberg nr. 3 că: „Domnul Maniu, afirmând punctul de vedere al partidului său în politica externă, a spus în esență: «Suntem alături de marile democrații ale Occidentului, suntem alături de Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică» și-și arată marele său atașament față de «Societatea Națiunilor». Cu profund respect pentru dl. Maniu îmi permit să afirm că părerile mele sunt exact contrarii. Eu sunt pentru o politică externă alături de Roma și Berlin. Alături de statele revoluțiilor naționale. În contra bolșevismului [...]. În 48 de ore după biruința Mișcării Legionare, România va avea o alianță cu Roma și Berlinul, intrând astfel în linia misiunii sale istorice în lume [...]. Dl. Maniu este pentru democrație. Eu sunt de părere exact contrară. Sunt contra democrației. După cum sunt și contra dictaturii [...]. Dl. Maniu spune că partidul său va aduce justiția și toleranța pentru minorități. Eu sunt pentru Justiție, fără Toleranță. Pentru că am tolerat așa de multe, încât suntem pe patul de moarte...”⁵⁶.

Declarația lui Codreanu semnala, pe lângă orientarea fermă pro-Axă, și apropierea ideologică de Germania național-socialistă, argument semnificativ în cazul propulsării la putere a Legiunii, o garanție în plus pentru soliditatea unei posibile alianțe româno-germane. Mesajul sus-menționat era menit să aducă noi lămuriri asupra caracterului acordului de neagresiune electorală, semnat la 25 noiembrie 1937 și să sublinieze – în special pentru propriii partizani – limitele conceptuale ale Pactului. Astfel, Codreanu alege să prezinte în anti-teză diferențele de optică politică, etalate de el și Iuliu Maniu, atât în plan intern, cât și în plan

⁵⁴ *Vezi Istoria Mișcării Legionare scrisă de un legionar*, București, 1993 (ed. originală, Buenos Aires, 1951), p. 22-23.

⁵⁵ Corneliu Z. Codreanu, *op. cit.*, 1985, p. 98-99.

⁵⁶ *Buna Vestire*, I, nr. 227 din 30 noiembrie 1937, p. 2; Corneliu Z. Codreanu, *op. cit.*, 1985, p. 221-222.

extern. Din perspectiva relațiilor dintre Mișcarea Legionară și N. Titulescu, trebuie remarcată *anatema* aruncată asupra fostului ministru de Externe și cererea expresă, adresată legionarilor, de a combate candidatura lui N. Titulescu: „...Termin cu o declarație. Vorbesc despre dl. Titulescu. Tinerimea română legionară căreia i s-a răpit libertatea, care a fost schingiuită la 1933-1934 prin cea mai nemiloasă violență, pe orice listă ar fi să apară dl. Titulescu, peste orice pact, îl va combate cu violența cea mai mare. Întreaga tinerime se va prezenta în județele în care va candida și se va opune din toate puterile la reintrarea acestui om în politica internă a țării. Cu dl. Titulescu nu putem încheia decât un pact de agresivitate”⁵⁷.

Mesajul liderului legionar referitor la fostul ministru de Externe a provocat vii reacții în tabăra național-țărăniștilor. Considerat un specialist de imens talent și un tehnician al relațiilor internaționale, la începutul carierei politice, N. Titulescu fusese un discipol fidel al lui Take Ionescu, fiind ales de mai multe ori deputat pe listele Partidului Conservator Democrat. În condițiile demisiei lui Vintilă Brătianu, la 3 noiembrie 1928, Regența a propus un guvern de uniune națională în frunte cu N. Titulescu, fost titular al Afacerilor Străine în cabinetul Vintilă Brătianu. Presiunile opiniei publice, a presei independente și cerbicia lui Iuliu Maniu, refractar oricărei alte formule decât cea național-țărănistă, determină formarea guvernului I. Maniu la 10 noiembrie 1928. În perioada următoare, N. Titulescu se va apropia de cercurile politice țărăniste și va fi numit ministru de Externe în guvernele național-țărăniste conduse de I. Maniu (octombrie 1932-ianuarie 1933) și Al Vaida-Voevod (14 ianuarie 1933-9 noiembrie 1933). În guvernele I. G. Duca și Gh. Tătărescu, N. Titulescu și-a păstrat postul de la Externe. După demiterea din august 1936, Titulescu se reînscrisese în PNT, iar în toamna anului 1937 – la rugămintea expresă a lui Iuliu Maniu – își anunțase candidatura în județul Olt⁵⁸. Prezența lui Titulescu pe listele național-țărăniste putea torpila din start înțelegerea – încă precară și nu pe deplin înțeleasă și asumată de către membrii de partid – dintre Maniu, Codreanu și Gh. Brătianu, acesta din urmă un alt contestatar al politicii promovate de diplomat. În primul rând, Iuliu Maniu, atacat de presa de stânga pentru înțelegerea cu Mișcarea Legionară, hulit de presa de dreapta, pentru atitudine anti-dinastică, contestat chiar în interiorul partidului de grupul centrist, pentru aceleași motive, a simțit că problema relațiilor dintre Titulescu și Legiune poate bloca funcționalitatea Pactului, că declanșa dezacorduri majore, ba chiar reacții centrifuge în sânul partidului. Din aceste considerente a

⁵⁷ *Ibidem*. Vezi și Armand Călinescu, *Însemnări politice. 1919-1939*, ediție Al. Gh. Savu, Editura Humanitas, București, 1990, p. 360. În 8 decembrie 1937, A. Călinescu nota: „Vine Titulescu. Garda anunță că-i va combate candidatura pe listele noastre”.

⁵⁸ George G. Potra, *Eu și garda de fier – un document controversat*, în Gh. Buzatu, Marusia Cîrstea, Horia Dumitrescu, Cristina Păiușan-Nuică (eds.), *Iluzii, teamă, trădare și terorism internațional – 1940. Omagiu Profesorului Ioan Scurtu*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2010, p. 281.

inițiat o serie de contacte cu C. Codreanu pe tema reconcilierii Legiunii cu fostul titular de la Palatul Sturdza. Maniu avea în vedere nivelarea oricăror asperități ridicate în calea acceptării Pactului de neagresiune electorală și anihilarea oricăror posibile reproșuri venite din partea propriilor partizani, reticenți în raport cu rostul și oportunitatea acordului electoral semnat la 25 noiembrie. Prin urmare, în opinia lui Maniu, continuarea raportului de forță statuat între Titulescu și Legiune trebuia să înceteze în cel mai scurt timp pentru ca Pactul să poată opera judicios-politic împotriva regelui și a lui Tătărescu. În acest sens, doctorul Dimitrie Gerota a mers de mai multe ori la Casa Verde pentru a demonstra lui Codreanu că persoana lui Titulescu, care fusese exilat din fruntea Externelor de către însuși Carol al II-lea, reprezintă o miză importantă prin modul în care era perceput în străinătate Pactul de neagresiune electorală⁵⁹. De asemenea, dr. Gerota a subliniat că principalul pericol al momentului politic era proiectul regal de instituire a regimului personal prin intermediul fracțiunii liberale conduse de Guță Tătărescu. Totodată, I. Maniu l-a presat pe Titulescu să-și normalizeze raporturile cu Legiunea⁶⁰. În acest context au apărut articolele justificative⁶¹ ale fostului ministru de Externe din ziarul „Universul”, însumate mai târziu în broșura intitulată *Eu și Garda de Fier*⁶². Practic, N. Titulescu susținea că rolul decisiv în actul dizolvării din 9 decembrie 1933 l-au avut liberalii în frunte cu I. G. Duca și chiar un alt „înalt personaj”, identificat/demascat, până la urmă, în persoana lui Gh. Tătărescu, primul-ministru al guvernului liberal *de alegeri*⁶³. Critic acerb al diplomatului, C. Argetoianu nota, la 12 decembrie 1937, odată cu apariția destăinuirilor din „Universul”, că articolul este: „O mare decepție din punct de vedere documentar și din cel literar. Pledoarie de clănțău. Minte de la început până la sfârșit, cu nerușinare, și se străduiește să-și sprijine minciunile cu documente, ce nu dovedesc întru nimic nevinovăția sa, ci numai vinovăția altora”⁶⁴. Reacția lui C. Argetoianu a fost extrem de acidă la adresa lui N. Titulescu, iar N. Iorga, prin ziarul „Neamul Românesc”, nu s-a lăsat mai prejos, ironizând „curajul” diplomatului și taxând caustic pretinsa amiciție a ex-ministrului de Externe față de Italia lui Mussolini în contextul crizei din Abisinia⁶⁵. Într-un alt articol, N. Iorga bagatelizează inițiativele

⁵⁹ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. III, p. 168. Intervenția dr. Gerota la Corneliu Codreanu, pe tema *reconcilierii* dintre N. Titulescu și Legiune a fost susținută și de către bătrânii legionari, foști deținuți politici (dr. Milcoveanu, Mircea Nicolau, Tache Funda, Filon Lauric, Faust Brădescu, Nae Roșca ș. a.), după 1990.

⁶⁰ Șerban Milcoveanu, *op. cit.*, p. 117.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Nicolae Titulescu, *Eu și Garda de Fier*, Tipografia ziarului Universul, București, 1937, 24 p.

⁶³ George G. Potra, *op. cit.*, 2010, p. 297.

⁶⁴ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. III, p. 276.

⁶⁵ N. Iorga, *Un om de curaj: d. N. Titulescu*, în *Neamul Românesc*, 14 decembrie 1937; Idem, *D. N. Titulescu se explică*, în *Neamul Românesc*, 15 decembrie 1937.

titulesciene, subliniind fanfaronada, „exhibițiile” și lipsa de „prudență” a diplomatului⁶⁶. Din motivul unei vechi antipatii reactivate de acțiunea anti-carlistă vehementă și de acordul electoral din 25 noiembrie, semnat de I. Maniu cu Legiunea și receptat fără nici un echivoc, tot ca o manevră *iezuită contra Coroanei*, N. Iorga l-a tratat fără menajamente și pe președintele PNT. Ziarul marelui istoric l-a atacat pe Iuliu Maniu în câteva articole ca: *Erezia d-lui Iuliu Maniu*⁶⁷ sau *Ipocritul demascat*⁶⁸. Fapt oarecum curios, față de „tineret” – termen ce indica preponderant pe legionari – N. Iorga a adoptat o poziție mai rezervată, chiar părintească, îndemnându-i la calm și bunăcuviință. În articolul *Sfaturi către tineret*, Profesorul scria că: „A urî violența și a condamna crima e dovadă de bun român și bun creștin”. Sfatul istoricului se sfârșește cu un post-scriptum adresat după toate indiciile ziarelor din *Sărindar*: „P. S. Presa de stânga e rugată să creadă că n-am înțeles a-i face un serviciu”⁶⁹. Atitudinea lui N. Iorga față de Mișcarea Legionară a fost desigur influențată și de moartea profesorului universitar ieșean, Corneliu Șumuleanu, vechi prieten și colaborator al istoricului din vremea activității Partidului Naționalist Democrat, întemeiat în aprilie 1910 de către N. Iorga și A. C. Cuza. Profesorul Șumuleanu s-a despărțit de Iorga pentru a-l urma pe A. C. Cuza în 1919, iar în 1927, în contextul *defecțiunii statutarilor*, a abandonat LANC și a aderat la Mișcarea Legionară⁷⁰. Alături de Ion Găvănescu, profesor universitar ieșean și Traian Brăileanu, profesorul de sociologie de la Universitatea din Cernăuți, C. Șumuleanu era unul din numele grele ale Mișcării Legionare, președinte al Asociației *Prietenii Legiunii* și președinte al Senatului legionar, for cu atribuții consultative ce funcționa în cadrul Mișcării. Moartea lui C. Șumuleanu a contribuit, credem noi, la *menajarea* Legiunii, deoarece țintele „Neamului Românesc” au fost cu precădere oamenii politici național-țărăniști și în special Iuliu Maniu. Disparația lui C. Șumuleanu a fost deplânsă de profesorul Iorga în ziarul său⁷¹, iar generalul Schina, participant din partea istoricului și al Ligii Culturale la înmormântarea de la Iași, din 19 decembrie, a rostit un emoționant discurs la căpătașul celui dispărut⁷².

În momentul apariției celui de al treilea articol din seria *Eu și Garda de Fier*, din ziarul „Universul” și datorită intervențiilor repetate din partea unor mesageri

⁶⁶ Idem, *Declarațiile d-lui Titulescu*, în *Neamul Românesc*, 16 decembrie 1937.

⁶⁷ Idem, *op. cit.*, 15 decembrie 1937.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ N. Iorga, *Sfaturi către tineret*, în *Neamul Românesc*, 16 decembrie 1937.

⁷⁰ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 207; Dragoș Zamfirescu, *Legiunea Arhanghelul Mihail de la mit la realitate*, Editura Enciclopedică, București, 1997, p. 52-53; G. Asandului, *op. cit.*, p. 207-208; Corneliu Ciucanu, *op. cit.*, 2009, p. 131-132.

⁷¹ N. Iorga, *La mormântul lui Șumuleanu*, în *Neamul Românesc*, 19 decembrie 1937.

⁷² *La înmormântarea lui Corneliu Șumuleanu – cuvântarea gen. Schina din partea prof. Iorga și a Ligii Culturale*, în *Neamul Românesc*, 21 decembrie 1937.

ai lui Iuliu Maniu, Codreanu părăsește linia intransigentă, de combatere prin orice mijloace a candidaturii lui N. Titulescu, fixată în cadrul conferinței de presă din 29 noiembrie 1937. Un martor ocular consemnează impresia făcută de acest ultim articol privind implicarea fostului ministru de Externe în dizolvarea Gărzii de Fier din decembrie 1933. Aflat la sediul Mișcării din str. Gutenberg nr. 3, după lecturarea articolului, Codreanu ar fi exclamat că „Titulescu câștigă bătălia de împăcare cu Națiunea”⁷³. *Revelația* lui Codreanu, credem noi, nu trebuie pusă pe seama articolului din „Universul”⁷⁴, ci mai degrabă a fost determinată de un simplu calcul politic. În definitiv, principalii inamici erau Carol al II-lea și camarila de la Palat iar principalele instrumente, menite să promoveze interesele palatine, erau politicienii liberali grupați în guvernul Gh. Tătărescu. Pe de altă parte, Codreanu a realizat că, acceptând destinderea dintre Legiune și Titulescu, poate să-i mai joace o festă regelui, care avea tot interesul ca Titulescu să cadă în alegeri. Poate că în decizia lui Codreanu a contat și ideea – sugerată abil de mesagerii lui Maniu – unor eventuale intervenții și presiuni în străinătate pe care Titulescu le putea întreprinde în cazul unei falsificări grosolane a alegerilor sau a instituirii unui climat de forță și abuz în campania electorală. Cert este că liderul Mișcării Legionare a renunțat să mai formuleze reproșuri publice la adresa fostului ministru de Externe, ba mai mult și-a dat tot interesul să sprijine candidatura lui N. Titulescu în județul Olt. În consecință, în momentul în care N. Titulescu nu a fost lăsat să coboare din tren în gara Slatina de către agenți electorali liberali și agenți de poliție, Codreanu trimite echipe legionare de propagandă electorală în județul Olt, pentru a feri pe candidații partidelor semnatare ale Pactului de orice ingerință și abuz din partea liberalilor și autorităților⁷⁵. Se pare că inițial, Titulescu *s-a plâns* lui Iuliu Maniu de tratamentul primit la Slatina, ba mai mult i-a responsabilizat pe legionari. Maniu a intervenit la Codreanu, care a declinat orice amestec al aderenților săi, dar a promis să ia măsuri energice în favoarea sprijinirea candidatului național-țărănist⁷⁶.

Reconcilierea tactică dintre Codreanu și N. Titulescu a produs confuzie și chiar rezistență din partea unor lideri legionari sau a unor prieteni recunoscuți ai Mișcării. Este cazul profesorului Nae Ionescu, a profesorului Mihail Manoilescu, a lui M. Șturdza și M. Polihroniade⁷⁷. Atitudinea anti-titulesciană este ușor

⁷³ Șerban Milcoveanu, *op. cit.*, p. 117-118.

⁷⁴ Tot C. Argetoianu ne relatează impresia produsă de acest ultim articol al lui N. Titulescu: „E de o dezolantă slăbiciune. Negații, afirmații nesprrijinite pe nimic, insinuări perfide, ploconeli exagerate la memoria lui Duca” (C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. III, p. 286-287).

⁷⁵ Șerban Milcoveanu, *op. cit.*, p. 118-119.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Episodul *răcirii* relațiilor dintre Codreanu și contestatarii Pactului mi-a fost relatat cu lux de amănunte și de către doctorul Șerban Milcoveanu și Filon Lauric. Ș. Milcoveanu era președintele UNSCR, fost șef al Societății Studenților Mediciniști și președinte al Centrului Studențesc București. F. Lauric era, în decembrie 1937, președintele Centrului Studențesc Cernăuți. Divergențele de opinie

explicabilă în cazul lui M. Sturdza, care, ca diplomat la Riga și Copengaha, a avut anumite neînțelegeri cu șeful său ierarhic, transformate ulterior în antipatii și chiar în ostilitate declarată⁷⁸. De asemenea, considerat expertul Legiunii în politică externă, M. Polihroniade a atacat și el inițiativele diplomatice ale lui N. Titulescu⁷⁹. La M. Manoilescu și Nae Ionescu, opoziția față de Titulescu se încadra în concepția generală, asumată de unii lideri legionari, care se baza pe *captarea bunăvoinței regelui și chiar propulsarea la putere cu sprijinul regelui*. Manoilescu și Nae Ionescu erau cei care făceau presiuni asupra liderilor din așa-numitul Stat Major Legionar pentru o linie politică convergentă cu interesele Palatului, sau, oricum, care să nu-l irite pe rege⁸⁰. De altfel, semnarea acordului cu Iuliu Maniu a determinat o răcire a relațiilor dintre Nae Ionescu și Corneliu Codreanu⁸¹. Nae Ionescu fusese până în septembrie-august 1933 un personaj proeminent al camarilei regale. Încă din 1926, Nae Ionescu a preluat conducerea ziarului „Cuvântul”, cunoscut pentru linia sa carlistă. După spusele lui Nichifor Crainic care, solicitat fiind de către Vasile Goldiș să preia postul de secretar general al Ministerului Cultelor, i-a propus lui Nae să lucreze la „Cuvântul” cu toată opoziția colegilor de redacție și în special a lui Pamfil Șeicaru⁸². Singura condiție a viitorului teoretician al statului etnocratic a fost ca ziarul să continue linia carlistă fixată după actul de la 4 ianuarie 1926, direcție pe care Nae Ionescu a îmbrățișat-o fără rezervă, devenind un partizan fervent al revenirii prințului Carol⁸³. După 8 iunie 1930, Nae Ionescu a devenit doctrinarul cvasi-oficial al *Restaurației* și membru de bază al camarilei regale. Eșecul guvernărilor țărăniște și compromiterea *statului țărănesc*, concept asumat și de

dintre Codreanu, pe de o parte, Nae Ionescu și M. Manoilescu, pe de altă parte, sunt confirmate și de rapoartele Siguranței, dar și de atitudinea stranie și *non-combatul* adoptat de Profesor la sfârșitul lunii noiembrie și în luna decembrie 1937.

⁷⁸ Mihail Sturdza, *op. cit.*, p. 73 și urm.

⁷⁹ Vezi Mihail Polihroniade, *Mica Înțelegere și interesele României*, în *Axa*, I, nr. 7, februarie 1933; Idem, *Tineretul și politica externă*, Colecția „Omul nou”, Salzburg, 1952, p. 14 și urm. (subcapitolul *Revizionismul și valoarea tratatelor*).

⁸⁰ ANIC, fond Casa Regală, dosar 36/1937, f. 155. Raportul agențiilor Siguranței indică drept principali contestatari ai acordului Maniu-Codreanu pe M. Manoilescu și pe Nae Ionescu, deranjați – evocă documentul - de caracterul anti-monarhic al *Pactului de neagresiune*.

⁸¹ *Ibidem*, f. 151.

⁸² Nichifor Crainic, *Zile albe – zile negre. Memorii*, Casa editorială Gândirea, București, 1991, p. 203-204.

⁸³ *Ibidem*. De remarcat campania de presă susținută de ziarul „Cuvântul” pe baza mărturiilor oamenilor politici și a dispozițiilor regelui Ferdinand cu privire la „chestiune închisă” din procesul Manoilescu. Aceste depoziții au rămas secrete și au fost dezvăluite într-un număr special al ziarului „Cuvântul” în ședința Parlamentului din 8 iunie în urma căreia prințul Carol a devenit regele Carol al II-lea (Mircea Vulcănescu, *Nae Ionescu. Așa cum l-am cunoscut*, Editura Humanitas, București, 1994, p. 65-66).

filosof, dar și iminenta venire la putere a liberalilor, în frunte cu I. G. Duca⁸⁴, l-au îndepărtat pe Nae Ionescu de cercurile Palatului.

Relațiile dintre Nae Ionescu și Mișcarea Legionară datează din toamna anului 1933, când filosoful se simte trădat în așteptările sale de atitudinea și reacțiile regelui Carol al II-lea. Concepțiile sale despre funcția și extracția divină a monarhiei, ideea sa de instaurare a unui regim de autoritate care să graviteze în jurul regelui aflat în postura de *domn* al tuturor românilor, ca *uns al lui Dumnezeu* și nu în baza carteziană și contractualistă, se văd înșelate de către rege, care preferă concubinajul cu Elena Lupescu și mașinațiile vechilor politicieni. Desemnarea ca prim-ministru a lui I. G. Duca la inspirația unor cercuri politico-financiare străine, dar și în baza bunelor relații stabilite între metresa regală și Gh. Tătărescu (prin intermediul lui R. Franasovici), angajamentul lui I. G. Duca de a sacrifica Garda de Fier în interesul păstrării simpatiilor pro-franceze în opinia publică românească, deși Germania dădea evidente semne de revigorare politico-economică, îl determină pe Nae Ionescu – anti-liberal convins – să părăsească linia duplicitară adoptată de suveran și să caute o nouă formulă organizatorică apropiată viziunii sale despre raporturile dintre elite și colectivitatea națională. Pe de altă parte, Nae Ionescu îi responsabiliza, atât pe I. G. Duca, cât și pe Titulescu pentru actul dizolvării Gărzii de Fier, pentru teroarea, abuzurile, perchezițiile și arestările din acea perioadă. Nae Ionescu suferise alături de Mișcare și în 1934, după moartea lui I. G. Duca. În timpul campaniei electorale din noiembrie-decembrie 1933, Nae Ionescu, prin ziarul „Cuvântul”, a luat apărarea legionarilor, condamnând abuzurile guvernului Duca⁸⁵. În urma unui articol din „Cuvântul” – *Asasinarea lui Barbu Catargiu* – considerat ca un îndemn voalat la uciderea lui Duca, ziarul a fost suspendat, iar Nae Ionescu arestat la Malmaison pentru complicitate la complot⁸⁶. Articolul fusese semnat de Gh. Racoveanu, iar nu de Nae și, prin urmare, arestarea filosofului nu putea fi motivată prin articolele 81 și 87 din *Legea Mârzescu*. Reținut timp de o lună fără mandat, abia la 25 februarie Ministerul Armatei a emis un mandat de arestare împotriva lui Nae Ionescu în care era acuzat de *provocare directă prin scrieri și publicațiuni la săvârșirea de crime, delict prevăzut în art. 8 din legea*

⁸⁴ Corneliu Ciucanu, *Nae Ionescu și „Noua Generație”: intelectualul și tentația politicianului*, în Gh. Buzatu, Marusia Cîrstea, Horia Dumitrescu, Cristina Păiușan-Nuică (eds.), *op. cit.*, p. 335.

⁸⁵ În general, pagina a III-a a ziarului era dedicată în totalitate abuzurilor guvernului față de legionari. De exemplu în *Cuvântul*, an X, nr. 3 (103) din 14 decembrie 1933, p. 3 se titra cu majuscule *Alte măsuri contra Gărzii de Fier* și se ofereau informații despre ingerințele autorităților de la Constanța, Buzău, Cernăuți, Craiova, Timișoara, Iași. Tot din acest număr aflăm de grava foamă declanșată de legionarii arestați ilegal, fără mandat, și de demersurile inițiate de unii avocați din Cluj pentru eliberarea legionarilor. În numărul 3 (107) din 18 decembrie, „Cuvântul” publică alte titluri incendiare: *Sălbatica prigonire a mișcării naționale continuă; Cum sunt schingiuiți areștii d-lor Duca și Titulescu; Acțiunea sălbatică împotriva legionarilor de la Cluj continuă; Studențimea cere eliberarea tuturor areștilor*.

⁸⁶ Mircea Vulcănescu, *op. cit.*, p. 87.

pentru apărarea liniștei publice. În cele din urmă, după instrucția militară a cazului, comisarul regal și raportorul au hotărât scoaterea de sub urmărire penală și eliberarea lui Nae Ionescu, a prof. Dragoș Protopopescu, Gh. Racoveanu și Horia Codreanu⁸⁷. La proces, Nae Ionescu a fost chemat ca martor al apărării de către fostul său coleg de liceu ing. Gh. Clime. Depoziția filosofului a fost impresionantă și lămuritoare în ceea ce privește faptul că asasinarea premierului I. G. Duca a fost provocată de dizolvarea abuzivă a Gărzii de Fier în data de 9 decembrie, dar mai ales că Duca și PNL au fost instrumentele unui anume guvern străin și că lichidarea Legiunii a fost parafată cu mult înainte de 14 noiembrie, data în care Duca a primit mandatul de prim-ministru. Fără a-l nominaliza pe N. Titulescu, Nae Ionescu făcea aluzii la presiunile diplomatului și la amenințarea acestuia cu demisia din cabinetul Duca, în cazul în care nu se decidea dizolvarea Gărzii de Fier. Totodată, Nae Ionescu respinge ideea de complot și declară că hotărârea de a răspunde la violență cu violență pornește „din simțul de demnitate personală al fiecăruia”⁸⁸. Deși a negat apartenența formală la Garda de Fier, Nae Ionescu a subliniat pe parcursul depoziției sale latura educativă creștin-patriotică a Legiunii, comparând *Cărticica șefului de cuib*, emisă de Codreanu cu *Exercițiile spirituale* ale lui Ignațiu de Loyola: „În toată opera educativă, nu cunosc instrumente mai puternice decât pe Ignațiu de Loyola și regulamentele noastre militare, serviciul interior și anumite capitole din regulamentele de manevră și lupte. Pe această treaptă stă instrumentul acesta educativ, creat de Garda de Fier”⁸⁹. Provocat de generalul Ignat, președintele instanței de judecată, să aprecieze gradul de nocivitate al ideilor legionare și pericolul social reprezentat de Mișcare, Nae Ionescu a replicat tranșant că „... Eu am doi copii. Aș vrea ca toată viața copiilor mei să nu aibă alte scopuri decât acelea pe care le are Garda de Fier”⁹⁰.

S-a mai spus că Nae Ionescu a rămas adept al cezarismului monarhic și un fidel susținător al regimului de autoritate preconizat de rege și că apropierea filosofului de Legiune s-a efectuat din ordinul lui Carol al II-lea, manevră ce urmărea captarea Mișcării în planul de instaurare a unui regim autoritar monarhic. Această ipoteză capătă credibilitate în contextul anului 1937, când, după funeraliile lui Moța și Marin – un spectacol grandios de ordine, disciplină și religiozitate etalat de legionari –, regele îi cere lui Codreanu întrederea din casa Malaxa. Căpitanul refuză să predea regelui șefia Mișcării, chiar dacă suveranul îi garanta postul de prim-ministru. În acel cadru, o serie de lideri legionari nu au fost de acord cu linia

⁸⁷ *Drum nou*, 18 martie 1934.

⁸⁸ ANIC, fond Casa Regală, Diverse, dosar 3/1933, f. 146. Depoziția lui Nae Ionescu în procesul Duca este reprodusă integral de către reputata cercetătoare Dora Mezdrea în *Nae Ionescu. Biografia*, vol. IV, Editura Istros, Brăila, 2003, p. 258-268.

⁸⁹ Dora Mezdrea, *op. cit.*, vol. III, p. 261.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 263.

intransigentă adoptată de Codreanu⁹¹. Evenimentele legate de criza de succesiune guvernamentală, tranșată tot în favoarea unui cabinet Tătărescu în toamna lui 1937, dar mai cu seamă contactele cu Iuliu Maniu și iminența unei înțelegeri cu caracter anticarlist, acreditează că nu tot comandamentul legionar a aprobat linia Căpitanului⁹². Semnarea Pactului de neagresiune electorală alături de I. Maniu și Gh. Brătianu a fost considerată drept ofensă directă adresată regelui și tratată ca atare de către Nae Ionescu și M. Manoilescu⁹³. Cu două zile înainte de semnarea acordului electoral cu Maniu, receptat de opinia publică drept cel mai înverșunat adversar al regelui, Nae Ionescu pleacă într-o călătorie la Paris și Berlin pentru a demonstra regelui că el nu are nimic în comun cu apropiere dintre Codreanu și Maniu. Înainte de plecarea sa în străinătate, Profesorul nu răspunde invitației adresate de Codreanu de a participa la discuțiile de la Casa Verde, unde se stabileau candidații. Mai mult, nu cedează insistențelor repetate formulate de Corneliu Z. Codreanu de a candida pe listele Partidului „Totul pentru Țară” în alegerile din 20 decembrie 1937. Codreanu a trimis de două ori pe M. Polihroniade cu rugămintea de a accepta un loc eligibil pe lista legionară. Într-un răvaș semnat de Codreanu și adresat Profesorului, citit de Mișu Polihroniade în prezența lui Vasile Băncilă, șeful Mișcării îl ruga, „în numele dragostei pe care ne-ați arătat-o”, să primească a candida „pe listele noastre”. Nae Ionescu a refuzat așa cum îl refuzase și pe prietenul său, inginerul Gh. Clime, comandant legionar, fostul coleg de la Liceul „Nicolae Bălcescu” din Brăila, membru și el al Asociației „Avântul” alături de filosof, numit președinte al Partidului „Totul pentru Țară” după moartea generalului Cantacuzino-Grăniceru⁹⁴. Aceste refuzuri repetate de a participa la întâlnirile de la sediul Mișcării, dar mai ales vizita subită în străinătate, inițiată pentru a nu fi responsabilizat de rege drept unul dintre artizanii reorientării evident anti-monarhice a Legiunii, demonstrează faptul că Nae Ionescu nu s-a considerat solidar cu linia politică adoptată de Corneliu Zelea Codreanu⁹⁵, dar nici nu a abandonat simpatiile legionare.

În contextul campaniei electorale ce se derula în țară în vederea alegerilor parlamentare programate la 20 decembrie 1937, vizita lui Nae Ionescu la Berlin a avut rolul de a urmări și înregistra reacțiile oficialităților național-socialiste în urma declarației categorice pro-Axă, susținute de Codreanu la 29 noiembrie 1937. Revenit în țară în toiul polemicii declanșate de articolele lui N. Titulescu în

⁹¹ Corneliu Ciucanu, *op. cit.*, 2009, p. 336-338.

⁹² *Ibidem*. Un raport al agenților de Siguranță evocă disensiunile ivite la vârful conducerii legionare cu privire la oportunitatea acordului electoral semnat de Codreanu și I. Maniu. Între cei mai vehemenți contestatari ai *Pactului* îi găsim pe M. Manoilescu și pe Nae Ionescu (ANIC, fond Casa Regală, dosar 36/1937, f. 151).

⁹³ ANIC, fond Casa Regală, dosar 36/1937, f. 166.

⁹⁴ Dora Mezdrea, *op. cit.*, vol. IV, p. 177-182.

⁹⁵ *Ibidem*.

„Universul”, Nae Ionescu află că echipe legionare sprijină candidatura lui N. Titulescu, cap de listă în județul Olt. După cum am menționat mai sus, profesorul îi responsabiliza atât pe I. G. Duca, cât și pe Titulescu pentru actul dizolvării Gărzii de Fier, pentru teroarea, abuzurile, perchezițiile și arestările din acea perioadă. Urmările dizolvării din 10 decembrie 1933 prin jurnal al Consiliului de Miniștri, teroarea polițienească, regimul stării de asediu și cenzura le înregistrase, le suportase din plin – alături de gardiști – și profesorul Nae Ionescu. Ziarul „Cuvântul”, fusese suspendat, iar Nae Ionescu arestat. Or faptul că din rațiuni de tactică politică șeful Legiunii uita de implicarea fostului ministru de Externe în evenimente lunii decembrie 1933, l-a determinat pe filosof să păstreze o anumită expectativă față de Mișcare. Cum N. Titulescu era recunoscut, de asemenea, ca un mare adversar al regelui, Nae Ionescu evită întâlnirile cu Codreanu și cu alți lideri ai Mișcării. Rezerva adoptată de Nae Ionescu față de Legiune și întreg tumultul politic al lunii decembrie 1937 sunt corect surprinse de discipolul său D. C. Amzăr în *Jurnalul berlinez*, care comentează ultimele întâlniri cu profesorul său. În decembrie 1937, în trecere prin Berlin, Nae Ionescu se confesează fostului său student cu referire la ultimele evenimente din țară. Amzăr notează că: „Profesorul voia să se țină cât mai mult în rezervă față de vârtoarea în care l-au împins mai mult adversarii decât a vrut să intre el. Am impresia că cu Nae Ionescu s-a petrecut această tragedie: împins și prins fără voia lui în vârtoare – cu toată simpatia, pe care n-a ascuns-o niciodată, față de mișcare –, el nu s-a mai putut sustrage, cu toate încercările făcute, din furtuna care s-a abătut asupra lui. Convins de nedreptatea ce se face, un om mândru și drept ca el, a preferat să rămână alături de asupriți și prigoniti (de legionari n. n.) cu toate că nu le împărtășea în întregime vederile și metodele, decât să treacă alături de asupritori și prigonitori”⁹⁶. Deși nu împărtășea în totalitate practicile și noile tendințe ale Mișcării Legionare, Nae Ionescu a rămas totuși în bune relații cu șeful Legiunii și cu principalii lideri. Dacă filosoful nu reușise să-i abată pe legionari de pe traiectoria anti-carlistă, pe care o considera periculoasă și inefficientă, din perspectiva preluării puterii, totuși Profesorul nu se putea desolidariza de Legiune, nu-i putea abandona definitiv pe legionari. De altfel, divergențele survenite între Nae Ionescu și Codreanu asupra tacticii politice asumate de Căpitan nu l-au determinat pe filosof să caute noi formule politice sau să se replieze planurilor Palatului. În mai 1936, Nae Ionescu pledase ca martor în procesul de la Brașov al studenților acuzați de profanarea monumentului lui I. G. Duca de la Sinaia. Cu ocazia unei întâlniri avute de Profesor cu C. Argetoianu, filozoful îi mărturisește politicianului că regele i-a transmis, prin Gavrilă Marinescu, mesajul de a lua contact în secret cu conducătorii Gărzii de Fier. Indignat, Nae Ionescu ar fi replicat că „Garda nu face nimic clandestin” refuzând

⁹⁶ *Ibidem*, p. 181.

cu dispreț invitația regală⁹⁷. În decembrie 1937-ianuarie 1938, Nae Ionescu a adoptat aceeași poziție refractară față de *chemările la raport* ale regelui și față de sugestiile dirijate de la Palat, a rămas alături de Legiune, chiar dacă, angajată ferm în conflictul cu Carol al II împotriva sfaturilor filosofului, Mișcarea aluneca fatidic pe panta unei noi prigoane. Credem că aceste considerente stau la baza atitudinii sale din anul 1938, când filosoful se va înscrie ca martor al apărării în procesul Codreanu și, mai apoi, va împărtăși aceeași soartă și aceeași temniță cu legionarii la Miercurea Ciuc. Prins în vârtejul implacabil și tenebros al relațiilor contondente dintre suveran și Legiune, Nae Ionescu avea să sfârșească tragic, detestat, tracasat și, probabil, urât de rege pentru inadmisibila abandonare/trădare a proiectului autoritar-monarhic în favoarea *ecumenicității naționale* promovată de noua generație reprezentată de Mișcarea Legionară⁹⁸. Totodată, raporturile complexe derulate – în primul rând la nivel doctrinar și mai puțin sub aspectul militantismului politic – între filosoful-ziarist și Mișcare dovedesc, fără tăgadă, că *marele Nae* a rămas neînțeles pe deplin chiar și de către liderii Legiunii.

Revenind în contextul evoluțiilor politice din decembrie 1937, după intervențiile lui Iuliu Maniu pe lângă Corneliu Codreanu, liderul Mișcării Legionare și-a schimbat poziția față de candidatura lui N. Titulescu. Deși nu a anulat formal circulara în care cerea legionarilor combaterea lui Titulescu în campania electorală, Codreanu a luat măsuri pentru sprijinirea acestuia. Doctorul Șerban Milcoveanu, președinte al UNSCR, juriștii Bartolomeu Livezeanu și Laurian Țălnaru, șefi ai Corpului Studențesc Legionar, studentele legionare Anastasia Sica Popescu și Ecaterina Gâță au fost convocați de *Căpitan* la sediul Mișcării, care le-a expus situația critică din județul Olt, faptul că liberalii, sprijiniți de agenți de poliție, nu permit desfășurarea propagandei electorale formațiunilor politice grupate în jurul Pactului de neagresiune. La această consfătuire, practic, legionarii primesc ordinul expres să sprijine candidatura lui N. Titulescu, împotriva tuturor piedicilor, a întreg arsenalului propagandistic utilizat de agenții electorali liberali sprijiniți de autorități⁹⁹.

Deși era fiu al meleagurilor oltene, Nicolae Titulescu a fost primit cu reticență de locuitori și combătut cu virulență de agenții liberali organizați de Ilie Popescu, președintele organizației PNL Olt și directorul Băncii Românești din Slatina. Intimidat de climatul electoral ostil din județ, N. Titulescu a renunțat să participe

⁹⁷ C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. III, 1999, p. 313.

⁹⁸ Dora Mezdrea, *Nae Ionescu și discipolii săi în arhivele Securității*, vol. I, Editura Mica Valahie, București, 2008, p. 5 și urm. Profesorul Nae Ionescu a reținut atenția agenților serviciilor speciale, mai cu seamă, în perioada 1938-1940, întrucât filosoful era considerat un serios obstacol în calea *destinderii* între rege și Mișcarea Legionară. Întocmit de Siguranță, dosarul de urmărire informativă al profesorului Nae Ionescu a fost preluat și prelucrat, mai târziu, de către Securitate.

⁹⁹ Șerban Milcoveanu, *op. cit.*, p. 120.

direct la mitingurile și întâlnirile cu alegătorii. El a imprimat câteva discursuri ale sale pe plăci de gramofon, discursuri ce erau difuzate itinerant prin satele oltenești de două automobile, însoțite de discipolii săi, diplomații Constantin Vișoianu și Savel Rădulescu¹⁰⁰. Doctorul Milcoveanu descrie ironiile lansate de liberali, penibila impresie lăsată de acest tip de propagandă în rândurile țăranilor olteni și atitudinea stingheră a lui C. Vișoianu și Savel Rădulescu, obligați de *Patron*¹⁰¹ să participe la această mascaradă și să suporte sarcasmul adversarilor politici¹⁰².

Echipele studențești de propagandă ale Mișcării trimise de la București au fost sprijinite de partizanii locali, conduși de avocatul Nicolae Runcanu, șeful organizației Partidului „Totul pentru Țară”. În mai multe rânduri s-a încercat influențarea și coruperea studenților legionari de către agenții electorali ai guvernului liberal, pe tema „trântirii” în alegeri a lui N. Titulescu. Fideli și disciplinați, legionarii au refuzat toate ofertele prezentate de *guvernamentali*. În ziua alegerilor, 20 decembrie 1937, legionarii s-au opus unor cârciumari, membri ai formațiunii liberale, care au deschis câteva butoaie cu băutură în fața secției de votare, un vechi truc utilizat de partide pentru influențarea electoratului în ziua votării. Președintele PNL Olt, fostul magistrat Ilie Olteanu, l-a abordat direct pe Ș. Milcoveanu – originar din județul Olt – pentru ca delegații legionari prezenți în secția electorală să permită schimbarea urnelor de vot, un procedeu clasic de măsluirea a alegerilor. Liberalul Ilie Popescu l-a avertizat verbal că: „Dorința Majestății Sale Regele este să nu iasă deputat Nicolae Titulescu. Dați-ne voie să schimbăm urna cu voturi. Dumneavoastră legionarii aveți în județ 1000 de voturi. Noi vă dăm 2000 de voturi și nu vă cerem decât să tăceți când vom schimba urnele”. Evident că Milcoveanu a refuzat, ba mai mult, a amenințat cu intervenția legionarilor de afară¹⁰³. În cele din urmă, alegerile din județul Olt s-au desfășurat în perfectă ordine, fără incidente majore care să necesite contestarea lor. După deschiderea urnelor și numărarea voturilor, județul Olt prezenta următoarea situație: PNL – 15.100 voturi, PNT – 6.596, TpȚ – 4.417 și PNC – 2.262 voturi¹⁰⁴. Rezultatele alegerilor din județul Olt au permis, în final, obținerea mandatelor de deputați atât pentru N. Titulescu, cap de listă din partea PNT, cât pentru preotul Ion Dumitrescu-Borșa, reprezentant al Mișcării Legionare – Totul pentru Țară¹⁰⁵.

Odată cu centralizarea rezultatelor pe întreaga țară, alegerile parlamentare din decembrie 1937 au constituit o reală surpriză prin faptul că liberalii, în cartel cu alte forțe politice, nu au reușit adjudecarea procentului majoritar de 40%, care le-ar fi

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ Este vorba de N. Titulescu, numit astfel de discipolii săi din cadrul Ministerului de Externe și în special de Savel Rădulescu.

¹⁰² *Ibidem*, p. 119.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 120.

¹⁰⁴ Corneliu Ciucanu, *op. cit.*, 2009, p. 468.

¹⁰⁵ Șerban Milcoveanu, *op. cit.*, p. 120.

permis continuarea guvernării. Pe lângă alte cauze ce țin de erodarea inevitabilă a formațiunii liberale, aflate de patru ani la putere, insuccesul partidului și guvernului liberal în alegeri a fost determinat de constituirea blocului anti-guvernamental prin semnarea și aderarea la *Pactul de neagresiune electorală* a mai multor grupări politice¹⁰⁶. Colaborarea eficientă pe timpul campaniei electorale și în ziua alegerilor a reprezentat din teritoriu a partidelor semnate a redus abuzul autorităților, deturnarea electoratului și pervertirea votului prin tehnici persuasiv-coercitive, a anulat din față orice tentativă de falsificare a alegerilor.

La alegeri participaseră 3.071.695 de votanți din cei 4.649.163 înscși pe listele electorale, depășind, astfel, pentru prima oară cifra de 3 milioane fapt ce demonstrează interesul politic sporit al corpului electoral și participarea conștientă a unor părți tot mai largi ale populației¹⁰⁷. Din voturile exprimate fuseseră anulate 45.555, ceea ce reprezenta un procent de 1,48%¹⁰⁸. Marea surpriză a reprezentat-o căderea guvernului în condițiile nerealizării procentului de 40% care, conform legii electorale din 1926, permitea acordarea primei majoritare. Drept urmare, mandatele pentru Camera Deputaților au fost atribuite proporțional cu procentul obținut de partidele ce trecuseră pragul de 2%, după cum stipula articolul 93 din legea electorală¹⁰⁹.

Procentul obținut de Partidul Național Liberal (35,92%), nu reprezintă totuși fidel forța electorală a partidului. Din acest procent trebuie scăzută „zestrea guvernamentală”, adică voturile smulse de guvernanți prin intimidare și prin diverse ingerințe sau prin alte mijloace de persuasiune ce vizau acordarea unor eventuale avantaje votanților. Conform studiului publicat de C. Enescu în revista „Sociologia românească” a profesorului D. Gusti, voturile „zestrei guvernamentale” reprezintă aproximativ 50.000 voturi, adică 16-17% din procentul oficial. În mod normal, se apreciază că PNL a obținut doar 20%¹¹⁰.

Partidul Național Țărănesc s-a clasat al doilea în topul electoral relevat de alegerile generale din 20 decembrie 1937¹¹¹, adjudecându-și 20,40% din totalul voturilor valabil exprimate, iar Partidul „Totul pentru Țară”, cu 15,58% devenea

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 121; Corneliu Coposu, *Un moment de răscruce în lupta pentru apărarea libertăților democratice din istoria României: Pactul de neagresiune electorală al opoziției din noiembrie 1937*, în Gh. Buzatu, Corneliu Ciucanu, Cristian Sandache (eds.), *Radiografia dreptei românești (1927-1941)*, ediția a II-a, Editura Tipo Moldova, Iași, 2010, p. 395-397.

¹⁰⁷ Corneliu Ciucanu, *op. cit.*, 2009, p. 346.

¹⁰⁸ N. N. Petrașcu, *Evoluția politică a României în ultimii douăzeci de ani (1918-1938)*, Editura Bucovina, I. E. Toronțiu, București, 1939, p. 168 (anexa III).

¹⁰⁹ Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România (1919-1940)*, Editura Științifică și Pedagogică, București, 1976, p. 98.

¹¹⁰ *Ibidem*; Romul Gh. Pop, *Reforma electorală. Evoluția și proiectele de reformă ale puterii legiuitoare din România*, vol. I, Oradea, 1938, p. 104.

¹¹¹ *Ibidem*.

a III-a forță politică a țării. Totodată, Partidul Național Creștin obținuse 9,15% din sufragii, procent superior comparativ cu rezultatele anterioare obținute individual de grupările (LANC și PNA) care au fuzionat în iunie 1935, sub președinția lui Octavian Goga și A. C. Cuza.

Orientarea corpului electoral către partidele de dreapta este o altă realitate ce transpare din rezultatele înregistrate la alegerile generale din decembrie '37. Blocul formațiunilor politice de dreapta (legionarii, național-creștinii, georgiștii), au obținut în total 28,63% din sufragii. În consecință, receptivitatea electoratului pentru discursul naționalist l-a determinat pe Carol al II-lea să încredințeze mandatul formării unui nou guvern de alegeri lui O. Goga, liderul PNC¹¹². Manevra regală urmărea să satisfacă curentul naționalist, dar în același timp să-l învrăjbească. Valer Pop, fost cuzist, trecut la liberali evoca în cartea sa de *Amintiri politice*, rostul numirii lui O. Goga în fruntea guvernului. Regele a impus o serie de miniștri care, practic, dădeau un caracter eterogen cabinetului. Condițiile regelui au fost sintetizate de Valer Pop după cum urmează: „lichidarea legionarismului, politică de dreapta moderată în interior (garanție Armand Călinescu); politică externă neschimbată (Istrate Micescu la Externe, Cuza (senior), ministru de stat, Cuza (junior) ministru al Muncii). Deci cuzism controlat și neutralizat în interior”¹¹³. După cum relatează și V. Pop, în cabinetul Goga a intrat și Armand Călinescu, recunoscut în toate mediile politice ca mare adversar al Gărzii de Fier¹¹⁴. A. Călinescu a primit portofoliul Ministerului de Interne cu misiunea expresă de a-l supraveghea pe Goga¹¹⁵, ce manifestase interes pentru o înțelegere politică cu Zelea Codreanu. Rolul Ministerului de Interne era capital în situația nou creată,

¹¹² Vezi Carol al II-lea, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice*, vol. I, (1904-1939), ediție Marcel-Dumitru Ciucă și Narcis Dorin Ion, Editura Silex, București, 1995, p. 234. Trecând în revistă ultimile evenimente politice și rezultatele electorale, regele a hotărât formarea unui cabinet național-creștin deși era conștient că „o guvernare cu aceste elemente hotărât antisemite nu va putea fi una de lungă durată și că după aceea voi fi liber să pot lua alte măsuri mai forte, măsuri care să descătușeze atât țara cât și pe mine de tirania, adesea atât de nepatriotică a meschinilor interese de partid. Cum era de așteptat atâta a așteptat Goga, era împlinirea ambițiilor sale, umflându-se ca un broscoi, primește a forma guvernul în condițiile care i le-am impus”. Aceste condiții au constat practic în introducerea în guvern a unor oameni politici fideli intereselor Palatului. Scopul acestei „infiltrațiuni democratice” era de „a obține o frână pentru anumite excese ce erau de temut”. Totodată, regele fixează cinic și rolul ce trebuia jucat de Armand Călinescu în postura de ministru de Interne: „Acuma mai este un punct important. Goga, mai ales, și Cuza sunt dușmani de moarte ai gardiștilor și hotărâți de a întreprinde orice pentru exterminare lor; în aceasta, vor fi secondăți perfect de Călinescu, care este complet de acord cu ei”.

¹¹³ Valeriu Pop, *Amintiri politice. 1937-1945*, Editura Vestală, București, 1999, p. 218.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier (119-1941). Mistica ultranaționalismului*, ed. I-a, Editura Humanitas, București, 1993, p. 191.

deoarece abuzurile aparatului polițienesc și ale jandarmilor aveau rolul de a aduce Mișcarea Legionară și PNC pe poziții ireconciliabile¹¹⁶. În urma unei întrevederi între Goga și Codreanu¹¹⁷, ultimul își retrage formațiunea politică din campania electorală¹¹⁸. Acordul Goga-Codreanu l-a determinat, însă, pe Carol al II-lea să ceară demisia cabinetului Goga, instaurând regimul personal autoritar prin lovitura de stat din 10 februarie 1938¹¹⁹.

În planurile Palatului, guvernul condus de O. Goga a avut rolul să compromită ideea unei guvernări naționaliste și să niveleze drumul instaurării regimului autoritar carlist, vizat de rege și camarilă încă de la înscăunarea lui Carol al II-lea, în iunie 1930. După un scurt intermezzo de 44 zile, cât a durat guvernarea Goga-Cuza, instituirea dictaturii regale în februarie 1938 era o consecință a erodării/degenerării democrației parlamentare interbelice, realitate pusă pregnant în lumină de evenimentele politice desfășurate la sfârșitul anului 1937, de alegerile parlamentare indecise din decembrie și, mai cu seamă, de evenimentele tensionate care au marcat anul 1938 (abrogarea Constituției din 1923, dizolvarea partidelor și instaurarea cenzurii și a stării de asediu, lichidarea liderilor Mișcării Legionare).

Pentru o mai corectă decriptare a succesiunii și semnificației evenimentelor, trebuie consemnat că lansarea declarației din 29 noiembrie 1937 semnală o posibilă orientare fermă pro-Axă și apropierea ideologică de Germania național-socialistă. În viziunea lui Codreanu, mesajul său explicit reconsidera poziția de rezervă a Legiunii în cazul unei noi variante în politica externă a României. Dacă factorul german s-ar fi impus în geopolitica sud-est europeană, Mișcarea Legionară ar fi putut ajunge la putere, pentru a gestiona – cu succes, spera el – noile relații româno-germane. În acest scenariu transpus parțial în realitate, de altfel, peste doi ani, Codreanu nu a intuit reacția violentă a regelui, represiunea dură împotriva Legiunii și asasinarea sa. Prevăzuse însă agresivitatea germană care, în opinia lui, nu trebuia provocată, dar mai ales lansase dramatica profecție privind căderea granițelor¹²⁰ și

¹¹⁶ Kurt W. Treptow, *Politica regală și alegerile din 1937-1938*, în *Europa XXI*, III-IV, 1994-1995, p. 182. Utilizarea pe scară largă a violenței împotriva Mișcării Legionare în timpul campaniei electorale a făcut parte din planul conceput de ministrul de interne Armand Călinescu (vezi Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 308-373).

¹¹⁷ Mihail Sturdza, *op. cit.*, p. 125.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 126.

¹¹⁹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 337.

¹²⁰ În *Memoriul* din 5 noiembrie 1936, adresat regelui Carol al II-lea, Codreanu solicita asumarea răspunderii factorilor care decid politica externă: „Cerem ca Majestatea Voastră să pretindă tuturor celor care conduc sau manifestă păreri cu privire la politica externă a României să declare că răspund cu capul pentru directivele pe care și le însușesc. [...] Este cutremurător să ne gândim că noi, tineretul de astăzi ar fi să fim condamnați a asista la împărțirea sau ciuntirea României Mari, pentru a plăti păcatele unei infame politici externe (Corneliu Z. Codreanu, *Scrieri. Documente, Însemnări*, ediție Corneliu Ciucanu, Editura Tipografia Moldova, Iași, 2012, p. 285).

comunizarea României¹²¹. Din păcate, aceste tragice previziuni s-au derulat cu precizie în vara anului 1940 (notele ultimative sovietice și dictatul de la Viena), când România s-a trezit total izolată – și apoi sfâșiată – dar mai cu seamă după 23 august 1944 și după instalarea guvernului Petru Groza, când s-au creat premisele comunizării și sovietizării României¹²². Pierderile teritoriale din vara anului 1940 sunt motiv de îngrijorare și reflecție amară pentru opinia publică românească. Evident erau lansate reproșuri și anateme asupra celor considerați responsabili de „apocalipsă” granițelor și inerent se recunoșteau meritele acelor oameni politici care au intuit pericolul unei politici unilaterale „înfeudate” directivelor primite de la Paris și Londra. Nichifor Crainic avea să scrie că: „Vina o poartă exclusiv politica democratică a României, care a paralizat sistematic orice tendință de apropiere de puterile Axei. Mulțumită acestei politici dezaastroase, România s-a găsit la 1940 cu desăvârșire izolată într-o Europă trântită la pământ și având în față puterile Axei, animate numai de gândul sancțiunilor împotriva ei. Sentința de la Viena e corolarul funest al acestei stupide și criminale politici democratice. Autorii pierderii Ardealului și a Cadrilaterului sunt național-țărăniștii și liberalii, care au guvernat țara în timpul Regelui Carol al II-lea și au stârpit în sânge ideea apropierei de Germania sau măcar de Italia. Dacă o asemenea apropiere s-ar fi săvârșit la timpul ei, nu numai Ardealul și Cadrilaterul ne-ar fi rămas, dar nici Basarabia și Bucovina nu ne-ar fi fost luate în 1940, cu consimțământul puterilor Axei”¹²³. În același context de revoltă și de stabilire a vinovaților, Dimitrie Cristian Amzăr, un mare admirator al profesorului Nae Ionescu și simpatizant al Legiunii, responsabilizează clasa politică românească sau, mai corect spus, vechea generație de politicieni, incapabili să păstreze și să lase urmașilor intactă moștenirea creată la 1918. Tema „conflictului dintre generații” lansată de congenerii săi prin *Itinerariul spiritual* (Mircea Eliade), *Manifestul Crinului Alb* (Petre Pandrea, Sorin Pavel, Ion Nestor) și prin articolul *Generație*, publicat de Mircea Vulcănescu în „Criterion”, care a generat o prolifică dezbatere culturală în deceniul IV, este translată de Amzăr în registru politic. Pe plan intern „bătrânii” partidelor istorice s-au opus vehement, chiar violent, inițiativelor social-politice și spirituale ale noii generații, iar pe plan extern, „gripați” pe linia tradiției filo-franceze, nu au reușit să facă diferența între simpatii și interese. În august 1940, D. C. Amzăr nota în jurnalul său: „De obicei, copiii sunt aceia care risipesc averea, adunată cu trudă de părinți, dar uneori există

¹²¹ *Ibidem*, p. 263.

¹²² Gh. Buzatu, *Paradigmele tragediei Basarabiei*, în Gh. Buzatu (coord.), *Bătălia pentru Basarabia*, Editura Mica Valahie, București, 2010, p. 40; Pamfil Șeicaru, *Construcții pe nisip. Politica anistorică*, Madrid, 1972, *passim*; Idem, *Scrieri*, vol. 3, Editura Victor Frunză, București, 2003, p. 215. Aflat în exil, ziaristul Pamfil Șeicaru considera că „tot ce s-a abătut, după 23 august [1944], asupra nenorocitei noastre patrii era virtual cuprins în actul loviturii de stat”.

¹²³ Nichifor Crainic, *op. cit.*, p. 320-321.

părinți care mănâncă și distrug la bătrânețe ceea ce au adunat în tinerețe, poate mai mult prin noroc și împrejurări favorabile decât prin muncă cinstită. De astfel de părinți a avut parte România Mare”¹²⁴.

Declarația lui Codreanu din noiembrie 1937, care sublinia în esență disponibilitatea schimbării alianțelor tradiționale, a iritat Franța și Marea Britanie și a produs efecte dezastruoase în raport cu *factorul constituțional*. În opinia cercurile politico-diplomatice occidentale, regele reprezenta ultimul și cel mai important impediment în calea ascensiunii Mișcării Legionare și a reorientării politicii externe românești către Germania și Italia. În consecință, democrațiile occidentale au aprobat tacit planul de instaurare a regimului autoritar condus de Carol al II-lea. Abrogarea Constituției din 1923, dizolvarea partidelor politice, aplicarea pe scară largă a cenzurii și stării de asediu, formarea partidului unic (Frontul Renașterii Naționale) – derapaje evidente de la standardele sistemului democratic –, au fost trecute cu vederea de democrațiile occidentale, atâta timp cât aceste măsuri politice asigurau lichidarea Mișcării Legionare, receptată la Londra și Paris drept principalul vector al opțiunii pro-germane din România. Atâta timp cât România rămânea „*cuminte*” în „*plasa*” politicii franco-britanice, Carol al II-lea beneficia de clemență, dar mai cu seamă, de „*consilium et auxilium*” din partea „apărătorilor intransigenți” ai democrației... Prin urmare, regele putea deveni din rege constituțional un „rege jucător” și putea experimenta cu succes exotica dictatură personală, apreciată de oamenii politici responsabili din acea vreme drept o „sinistră butaforie”... Iar regimul autoritar carlist, prin echilibristica politică nechibzuită, prin „opacitate” și „idei fixe” în raport cu realitățile interne și noua dinamică a relațiilor internaționale, a condus, inevitabil, spre tragedia României Mari din vara anului 1940.

¹²⁴ D. C. Amzăr, *Jurnal berlinez*, ediție îngrijită de Dora Mezdrea și de Dinu D. Amzăr, Editura România Press, București, 2005, p. 83.

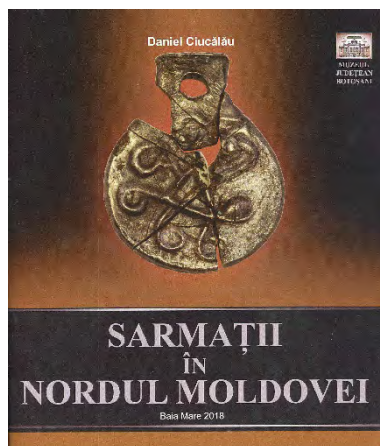
*FROM FOREIGN AFFAIRS... TO THE TUMULTUOUS INTERNAL
POLITICAL LIFE. THE RELATIONSHIPS BETWEEN NICOLAE
TITULESCU AND THE INTERWAR ROMANIAN RIGHT-WING
(ABSTRACT)*

In the context of the differences of opinion between Nicolae Titulescu and the Legionnaire Movement concerning the foreign and internal politics of the Interwar Romania, the relationships between the great diplomat and the leaders of the Movement had become irreconcilable. Nevertheless, under the circumstances of the launch of the Pact of Electoral Non-aggression – signed on the 25th of November 1937 by Iuliu Maniu (PNȚ – National Peasants' Party), Gh. Brătianu (PNL – National Liberal Party, the "Georgist" wing) and Corneliu Z. Codreanu ("All for the Country" Party), the relationships between the great diplomat, a candidate on the electoral lists of PNȚ, and the Legion were restored. In order to successfully stand up against the authoritarian and antidemocratic initiatives foreseen by king Charles the IInd – a common objective assumed by the three signatory political forces – following several "interventions and Conciliabules" initiated by leaders of the Peasants' Party and legionnaires, the person of Nicolae Titulescu stopped being attacked in the press and within the legionnaire media. Finally, Nicolae Titulescu's candidacy was actively supported by the student legionnaire structures in the propaganda during the electoral campaign (November – December 1937).

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Daniel Ciucălău, *Sarmații în Nordul Moldovei. Catalog de expoziție*, Baia Mare, 2018, 41 p.

Realizarea unei expoziții care să fie însoțită și de un catalog – fie că lansarea acestuia coincide cu vernisajul sau la o dată ce succede evenimentului –, este dezideratul oricărui specialist ce activează într-un muzeu. Anul acesta, în ziua de 18 iulie, la Muzeul Județean Botoșani a avut loc vernisajul expoziției *Sarmații în Nordul Moldovei*. Momentul deschiderii a fost însoțit și de lansarea catalogului, mărturie incontestabilă a unui produs muzeografic, care rămâne ca reper, dar și ca instrument de lucru pentru viitoarele expoziții dedicate unei asemenea teme.

Având același titlu, volumul, editat în format 21 x 24 cm, atrage atenția prin calitatea informațiilor oferite de texte, precum și prin bogata ilustrație redată policrom, ce poate invita oricând cititorul la o reluare a parcurgerii întregului conținut. Conceptul și coordonarea aparțin muzeografului Daniel Ciucălău (arheolog și specialist în istoria mileniului I p. Chr.), care, în același timp, este și autorul textului introductiv, precum și a fișelor de catalog. La realizarea lui și-a dat concursul și Sebastian Ciupu, artist plastic și desenator în cadrul instituției muzeale botoșănene, care a realizat fotografiile, grafica copertei, precum și procesarea imaginilor, care de altfel nu sunt deloc puține.

Din punct de vedere structural, catalogul conține un „Cuvânt Introductiv” (p. 1-2), urmat de „Catalogul Descoperirilor” (p. 3-9), Bibliografia (p. 10-11), harta descoperirilor (p. 12-13) și catalogul propriu-zis (p. 14-40).

Primul text, care servește ca introducere, surprinde în linii mari, schematic, istoria acestei populații nomade de sorginte iraniană. Cele câteva informații culese din izvoarele literare antice aparținând lui Herodot, Diodor din Sicilia și Plinius cel Bătrân, ce aduc precizări despre respectivul neam, sunt corelate cu informațiile oferite de descoperirile arheologice din spațiul românesc. Arealul ales, nordul

Moldovei sau mai precis zona de stepă a Câmpiei Jijiei, nu este unul întâmplător, întrucât, de-a lungul anilor, cercetări sistematice ori descoperiri fortuite au relevat prezența unor enclave sarmatice. În cadrul descoperirilor din mediul funerar, majoritare, se remarcă o serie de artefacte asociate atât mediului sarmatic, cât și celui dacic. Cu această populație migratorii sarmați au intrat în contact la pătrunderea lor în teritoriile est-carpaticе. Aspectul este dovedit de amfora carpică recuperată dintr-un mormânt de înhumăție de la Albești (cat. 18) și, în special, de multitudinea cănițelor cu o toartă.

Secțiunea intitulată „Catalogul descoperirilor” reprezintă de fapt un *repertorium* al locurilor unde s-au identificat materiale sarmatice. Într-un mod inspirat, se respectă distribuția lor pe cursul văilor străbătute de ape curgătoare: Prut, Bașeu, Jijia, Sitna, Miletin și Siret. Astfel, la final, ni se relevă un număr de 21 de localități, în unele dintre acestea identificându-se mici grupuri de morminte, așa cum este la Mitoc (șase morminte la *Malul Galben*), Drăgușeni (patru în punctul *La Ocoale* și cinci în locul *Ostrov*), Vlăsânești (opt în punctul *Iazul nou*), Trușești (15 morminte) și Pogorăști (cinci morminte). Situația surprinsă vine să sublinieze, din nou, preferința nomazilor pentru regiunile de șes. În privința descoperirilor de pe Valea Siretului (cum sunt cele de la Bucecea) – dar pe care autorul a considerat să le includă –, lipsa informațiilor fac ca ele să fie integrate cu rezervă în categoria descoperirilor sarmatice. Se cuvine să facem și o precizare: din repertoriu lipsește, pentru localitatea Avrămeni, cazanul din bronz descoperit într-un tumul; punct situat la marginea șoselei ce duce către orașul Săveni.

Cât despre catalogul propriu-zis, acesta ne apare structurat pe categorii de piese, după cum urmează: vase; podoabe și amulete; arme; unelte. Ilustrația corespunzătoare catalogului este însoțită, în treimea inferioară a planșei, de fișele descriptive ale obiectelor. O categorie aparte o reprezintă piesele de import romane, din care se remarcă vesela de lut reprezentată de cămile bitronconice. Acestea li se adaugă accesoriile vestimentare, constând în fibule din bronz, precum și unele podoabe (diverse forme de mărgelے lucrute din pastă de sticlă, carneol, chihlimbar și coral) sau amulete de tip clopoțel (*thintinabula*), la care se alătură și oglinzile din metal, simple sau decorate cu tamga. Alături de cercei și inele de buclă, prezența pieselor din ultimele două categorii – ilustrate în catalog prin patru clopoței (cat. 40, 41, 44, 50) și patru oglinzi (cat. 39, 42, 43, 62) –, constituie o caracteristică a mormintelor de femei. Piesele rare nu sunt multe, însă una, de formă rotundă și realizată din os, are un statut special, deoarece face parte din categoria pieselor de joc. Printre obiectele specifice sarmaților se află și pumnalele prevăzute cu inel la capătul mânerului (cat. 64, 65), identificate în special în mormintele de bărbați.

Parcurgând expoziția și prin intermediul catalogului, cititorul are posibilitatea să descopere o frântură din lumea sarmaților nomazi. Ea ne apare într-o combinație de forme și efecte cromatice, generate de rafinamentul dat de

selecția obiectelor arheologice. Catalogul poate să stea la baza unor viitoare demersuri muzeografice, prin dezvoltarea tematicii respective și prin lărgirea arealului geografic, în care cultura sarmatică s-a dovedit a fi la fel de generoasă oferind și alte descoperiri spectaculoase.

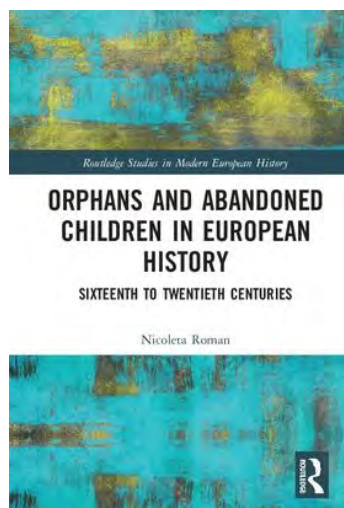
Ioan IAȚCU

Nicoleta Roman (editor), *Orphans and Abandoned Children in European History. Sixteenth to Twentieth Centuries*, New York, Routledge, 2018, 292 p.

Volumul editat de Nicoleta Roman (cercetător la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București) în cadrul seriei *Routledge Studies in Modern European History* reprezintă valorificarea materialelor prezentate în cadrul unui *workshop* internațional desfășurat între 3 și 4 octombrie 2013 în capitala României și dedicat studierii orfanilor și abandonului copiilor în Europa. Autorii acestor studii sunt, în egală măsură, personalități consacrate cât și tineri cercetători aflați la începutul unei promițătoare cariere academice, absolvenți și practicanți ai unor școli și modele de gândire extrem de diverse.

Cartea, divizată în trei părți a câte patru articole fiecare, surprinde situația orfanilor și a copiilor abandonati de-a lungul secolelor XVI-XX. Bazându-se pe dovezi istorice, colectate și interpretate cu sârguință și pricepere de autorii studiilor din arhivele europene, volumul de față oferă o imagine transnațională asupra evoluției sistemului de asistență socială destinat acestor copii defavorizați. Nu sunt omise de către contributori nici actele de filantropie și politicile sociale ale statelor și regiunilor prin care îi poartă studiul documentelor de epocă. Pentru foarte multă vreme, biserica și diverse persoane au încercat să abordeze această chestiune, dar analizele fragmentare și centrate pe o anumită direcție nu s-au concretizat într-o lucrare temeinică și complexă care să constituie un punct de referință pentru demersurile științifice ulterioare.

Alessandro Stella [*Orphaned, Abandoned, Without a Family: The Establishment and Consequences of the Institution of Slavery*], Vincent Gourdon [*Should Abandoned Children Be Baptised? The French Case, the 16th to*

the Early 20th Century], Nicoleta Roman [*Constructing a Social Identity. State, Abandoned Children and Family in Mid 19th Century Bucharest*], respectiv Giovanna da Molina, Angela Carbone și Annamaria Gaetana de Pinto [*Italian Assistance Patterns for Orphans in the 18th and 19th Centuries*] pleacă „în căutarea identității” pentru orfanii cunoscuți prin intermediul documentelor arhivistice și dezbat teme precum: stabilirea și consecințele sclaviei în rândul tinerilor orfani și abandonati, problematica botezării copiilor abandonati în Franța secolului al XVI-lea, construirea unei identități sociale pentru copiii abandonati în Bucureștiul anului 1850. Toate aceste zbateri pentru colectarea informațiilor și debateri istoriografice scot la iveală o oarecare implicare a statului și societății, diferită cronologic și spațial, pentru îmbunătățirea ori eradicarea flagelului vagabonzilor orfani.

Partea a doua a volumului este centrată în jurul unei întrebări cheie pentru societatea și autoritățile acelor vremuri: *Ce urmează să facă acești tineri: educație sau muncă?* La această dilemă a societății europene moderne răspund studiile elaborate de către Tobias Schmidt [*Higher Education for Abandoned Children in Siena in the Early Modern Period (1645-1784)*], Margarita Dobрева [*The Origin and the Network of the Ottoman Reform Schools (The Islahhanes of 1860s-1870s)*], Isabelle Grenut [*Children Admitted to Public Care in the Basses-Alpes Department (France) in the Late 19th Century (1874-1904): Modes of Training and Work Placement*] și Maria Papathanassiou [*Play, Work and Petty Crime: Children on the Streets and Public Spaces of Late 19th and Early 20th Century Vienna*]. Articolele acestora ne poartă de pe străzile și școlile din Siena și Viena, până-n prăfuitul Orient otoman, descoperindu-ni-se o lume în care statul se preocupă, într-o mai mică sau mai mare măsură și pricepere, de instrucția școlară a populației orfane/abandonate. Autoritățile au experimentat diferite modele de incluziune socială pentru acești tineri defavorizați: dacă la Siena s-a preferat chiar accesarea acestora în mediul universitar, rețelele de școli și reforma otomană din anii 1860-1870 și școlile de infirmiere din Alpii francezii (1874-1904) constituite modele pentru pregătirea și plasarea unei forțe de muncă necesare în cadrul economiilor regionale. Dar pentru că nu toată viața acestor copii este centrată doar pe educație, Maria Papathanassiou face o incursiune în trecerea succesivă, uneori paralelă, a jocului, muncii și delictelor minore ai căror autori sunt copiii străzii din Viena veacului al XIX-lea și până la declanșarea Marelui Război.

Ultima parte a acestui volum colectiv reunește alte patru studii, dedicate dihotomiei centrelor de plasament din mediul urban și cel rural. Isabelle Robin [*A Foster Placement Project for Abandoned Children from Paris in the Countryside, 1760-1770*] și Rina Kralj-Brassard [*The Children of the Commune: Care of Abandoned Children in Early-Modern Dubrovnik*] oferă cititorilor două proiecte diferite de integrare a copiilor defavorizați în centrele de plasament din Parisul anilor 1760-1770, respectiv modalitățile de îngrijire a „copiilor comunității” din

Dubrovnik. Markéta Skořepová [*Orphaned Children in Bohemian Rural Society in the First Half of the 19th Century. Care, Co-Residence and Inheritance Practices*] insistă în studiul său pe modalitățile de îngrijire și aduce în discuție practicile de moștenire ale copiilor orfani din satele Boemiei primei jumătăți a anilor 1850, subliniind avansul instituțional al sistemului juridic și de asistență socială din Imperiul Austriac spre deosebire de regiunile mai răsăritene ale continentului, aflate într-o permanentă luptă pentru ruperea de metehnele lumii otomane. Ultimul articol al acestei cărți este redactat de Barbara Revuelta-Eugercios [*Who Should be Placed in the Countryside? Changing Practices of Rural Placement for Abandoned Infants in La Inclusa de Madrid, 1890-1935*] și străbate sistemul de plasament rural al copiilor defavorizați de-a lungul a cinci decenii zbuciumate din istoria Spaniei. Autoarea are în vedere modificările survenite la nivelul legislației și practicilor de plasare a sugariilor abandonați în spitalul *La Inclusa* din Madrid până la instaurarea dictaturii franchiste.

Editorul reușește să canalizeze eforturile creatoare ale paisprezece autori ce vor deveni în timp modele pentru cercetarea istoriei sociale, iar studiile elaborate de aceștia vor constitui un prim fragment descoperit din complexa arheologie a sistemului de asistență socială din Europa modernă.

Cristian CONSTANTIN